

N. IORGA

ISTORIA ROMINILOR
IN
CHIPURI ȘI IEOANE

*Colectia
Ramuri*

EDITURA
"RAMURI" S.A.
CRAIOVA

*Amisul
Constantinescu
D. VIII R
1927 Focșani*

ISTORIA ROMÎNILOR

ÎN

CHIPURI ȘI ICOANE

Mormintele Domnilor Noștri.

În biserici și în mănăstiri, aici în țara noastră și până departe peste hotare, dorm, cunoscuți sau ascunși cunoștinșii noastre, Domnii cei vechi și mai noi și țerii noastre, ai Voevodatului Țerii-Românești și ai Moldovei. Spre locurile lor de odihnă ne îndreptăm recunoștința, când ei au slăbit cu dragănie și milă. Dar, chiar atunci când faptele lor au fost neîntrebate sau crude, locul unde zac ei, vorbește inimilor noastre, fiindcă sunt numele lor scrise pe acele pietre sau lespezi de marmoră se cuprind, în povestirea faptelor trecutului, o parte din viața tuturor, de unde se desface viața noastră.

1. DOMNII MUNTENI.

1. Cel mai vechiu mormânt de Domn muntean e al lui Nicolae Alexandru Bărbuleț. El a fost al doilea stăpînitor al Țerii-Românești în-treagă: în ea datorită lui întemeierea Mitropoliei ortodoxe din Argeș, a episcopatului Bălănești, a soverinului, și clădirea celor d'întîiu biserici românești de zid pe pîșit.

El strămutase tronul Domniei la Cîmpulung. În biserica domnească învecinată cu altarul acolo, i se vede mormîntul. În decupia, suprajul vîdit se vede o placă, înmănată pîșirală. În care sînt scrise de-a laial, ca pe un cartel unei cărți, cuvinte slavonești cu acest înțeles:

„În luna lui Novembere 16 zile a răposat marele și de sine stătătorul Domn la Nicolae Alexandru Voevod, fiul marelui Besarab Voevod, în anul 3375 (1364), indieția a 3-a 1; veșnica lui pomenire”.

2. Urmasul său Zăves-Vodă sau Vladislav a bălăt pe Unguri, a cucerit Vidinul, a pus mâna pe cetăți turcești de peste Dunăre și a fost privit ca un rege. Avul morții sale nu se știe, căci nu i s'a pîșirat mormîntul. El a ajuns însă înmînjărea mănăstirii Tismana din apusul Gorjului. Acolo trebuie să fi fost el înmormîntat, prin anii 1380, ca un cîștor. Dar biserica s'a prăfăcut de multe ori, și toate vechile mormintele s'au spul-

1) Perioada de 15 ani, care începe de la 312: cifra arată nu numărul indieției, ci al anului din indieția cîrgătoare.

berat. S'ar putea iarăși ca țerina lui să se fi împrăștiat la ruinarea mănăstirii Vodița, de lângă Vîrciorova, pe care tot el a făcut-o să se înnalțe, pe malul Dunării, dăruindu-i daruri scumpe.

3. Nu se știe dacă a domni în adevăr Radu, fiul lui Vladislav. Mormîntul lui îl așează poporul la biserica domnească din Argeș, unde de mult se arăta o piatră cu un trup de om săpat pe dînsa ¹⁾).

4. Dan, fiul cel mai mic al lui Radu, a luat tronul cîțva timp din mîna lui Mircea, fiul cel mai mare. Supt el s'a mintuit lucrul la biserica din Cîmpulung. Dar el nu muri în țară, ci fugi la Bulgari, unde fu ucis înaintea de anul 1387. Domnii ce muriau astfel, n'aveau pietre pe mormintele lor uitale.

5. Mircea, fratele biruitor, a fost întemeietorul cel mare al Țerii-Românești. A stat ca un aliat mîndru lângă regele Ungariei Sigismund, care a fost și împărat, a isbutit să-și ridice un prieten pe tronul Sultaniilor, a stăpînit Siliștra și Dobrogea, a pătruns cel d'întîiu în Moldova, de unde a scos un Domn care nu-i plăcea, a fînuț piept Turcilor de la un capăt al Domniei sale de 32 de ani până la cellalt. Data morții sale le vîrsta de vre-o 60 de ani o știm numai după o cronică a Sirbilor: 31 Ianuar 1418. A murit de bătrîneță, și l-au îngropat într'una din mănăstirile ce clădise: Cozia, de-asupra Oltului. L-au dus din scaunul său de la Argeș peste apa cea mare, până la lăcașul odihnei sale. Acolo se află și până acum pulberea oaselor lui. Un Mitropolit de pe la 1750 zice că „este îngropat acolo însuși prea-fericitul Mircea Voevod și Doamna sa și copiii”. Piatra se află în dreapta bisericii; abia se cunoaște pe dînsa cîte o urmă de slove, din care însă nu se înțelege nimic, și atunci la 1750 încă nu se mai putea celi nimic pe dînsa.

6. Mihail fiul lui Mircea se luptă pentru Domnie cu fratele său Dan, și fu ucis în 1420. Trupul său fu așezat lângă al tatălui mort în liniște, la bătrîneță.

7. Dan acesta al II-lea a fost un strașnic ostaș, ca și Mircea: prieten al creștinilor și dușman pentru păgîni; el s'a luptat și cu Moldova. Poate să-l fi omorît Moldovenii în 1431, căci cu Turcii se împăcase. Se va fi găsit cine să-l ducă la Cozia, lângă fratele pe care el îl omorise.

8. El mai pusese capăt vieții unui frate al său. Radu cel Pleșuv venise împotriva lui cu ajutor turcesc, dar el nu mai era în Domnie la 1427; Dan nu-l va fi recunoscut ca rudă, și nu-l va fi primit în necropola Domnilor legiuși, la Cozia.

8. Dar după moartea lui Dan, Moldovenii puseră Domn un alt fiu din flori al lui Mircea, care se numi Alexandru, dupe numele Domnului Moldovei. El muri de moarte bună în 1453. Dacă a fost îngropat la Cozia, a atîrnat de la urmașul său pentru cîte-va zile, necunoscut ca nume, sau dela bunătatea de inimă a celui de al cincilea fiu al lui Mircea.

¹⁾ Piatra e azi la Museu. De sigur că n'a acoperit niciodată Mormîntul lui Radu. → *citarea în scrierile cercetătorilor e de pînă*

10. Vlad, căruia i s'a zis Dracul, fiindcă nu era bun. Acesta a fost totdeauna un harnic ostaș, și a bătut pe Turci în valea Ialomiei, luind parte și la marea luptă a tuturor creștinilor cu Sultanul, la Varna. Vestitul Ioan Corvin din Uniedoara-l ajutase, dar apoi, nemulțumit de dînsul îi năvăli în țară și-l ucise, cu fiul său cel mare, Mircea, numit așa după bunic. Omorul s'a făcut în Ianuar 1447. Poate să fi fost cel din urmă Domn îngropat la Cozia.

11. Îi urmă—după ce iarăși trecu la mijloc o fantasmă de Domn—un Vladislav-Vodă, care pare să fi fost fiul unui predecesor Dan, și nu al lui Dan al II-lea. El muri iarăși ucis (1456), și mormîntul îi stă și până azi, bine păstrat, în mănăstirea Dealului. El o înlemnise, ca biserică domnească, și aici i se aduse trupul de la Tîrșor, unde căzuse. Piatra pusă mai tîrziu, zice așa:

„A răposat Io Vladislav Voevod, în anul 6963 (1455), luna August 50, în zilele—; și s'a făcut această piatră în zilele lui Io Neagoe Voevod; au făcut-o Barbul Banul și Pîrvul Vornicul și cu frații lor, fiii lui Neagoe din Craiova, căci Vladislav Voevod i-a făcut boieri.”

12. Ucigașul lui Vladislav fu Dracul cel de-al II-lea, zis Țepeș, fiindcă trăgea în țap; altfel însă, un mare viteaz, dușman al Turcilor. După multe isprăvi și nenorociri, el își găsisse sfîrșitul poate la satul Bălteni¹⁾ lângă București, luptîndu-se cu păgînii, pe o zi rece din Decembrie 1476, asupra Crăciunului. L-au dus aproape, la mănăstirea Snagovului, zidită de el în mijlocul lacului cuprins de păduri. Și azi se vede înaintea altarului piatra goală de inscripție, sub care zace acest om minunat și grozav.

13. Fratele său se chema Radu *cel frumos* și păcătos. El stăpîni în locul lui Vlad, ca om al Turcilor. Făcuse mănăstirea Tinganului, tot lângă București, și, cînd peri, în 1474, în urma unei înfrîngerii din partea marelui Domn al Moldovei Ștefan, el va fi fost astrucat aici. În biserica de sat ce este astăzi acolo, nu se mai pomenește nimic însă despre piatra mormîntului său.

14. Un fiu al lui Dan cel Mare, Basarab, numit după Basarab, tatăl lui Nicolae Alexandru, fu pus de Ștefan, și-l trădă. El fugi în Brașov și muri acolo, în Decembrie 1480, fiind îngropat, de sigur, în biserica românească din Scheiu, care s'a prefăcut însă cu totul.

15. Fiul său, cu același nume, peri în lupta cu un pretendent, tocmai în Mehedinți, la Glogova, în 1482. Îl vor fi ascuns în biserica din acel sat.

16. Urmașului său Vlad i s'a zis Călugărul fiindcă fusese Călugăr, și ar fi meritat să fie toată viața. El a murit în liniște la 1496, și fiul său Radu nu l-a așezat în biserica de la Deal în Tîrgoviște, pe care el o dresese, făcînd dintr'însa necropola cea nouă, care înlocuiește Cozia, ci-l lăsă la mănăstirea Glavaciocului.

¹⁾ Comunicare a d-lui Al. Lăpădatu, după un hrisov netipărit, în Arhivele Statului.

17. Radu se stîNSE încă tînăr, în Mart 1508, și locul lui de îngropare nu putea fi decît aici la Dealu. Piatra de mormînt i-a fost însă sfărîmată, și capul său, dezgropat pe la 1830-40, stătea pus într'o cutiuță sărăcăcioasă, în mijlocul strălucitei biserici.

18. Mihnea-Vodă, fiul lui Țepeș, și el un ucigaș de boieri, îl înlocui; el fu omorît în Sibiiu, unde fugise, de o rudă. Și azi se vede în biserica Sașilor de acolo — căci el era catolic — piatra pe care stă scris în latinește :

„Mormîntul Măriei Sale Mihai, Domnul Țerii-Românești, care a fost ucis aci în Sibiiu, în ziua de 12 Mart 1510, de Iacșici.

Slavonește era scris cam așa :

„Cu mila lui Dumnezeu Io Mihnea Voevod. Domn al Țerii-Româneștii..“

19. În locu-i veni Vlăduț, fiul lui Radu-cel-Mare, numit după bunicul său Călugărul. Turcii i-au tăiat capul. A fost dus la Dealu de un urmaș cucernic și pe piatra lui se cetește :

„În anul 7020 (1512), luna lui Ianuar 25, a răposat robul lui Dumnezeu Io Vlad Voevod ; și în vîrstă de 16 ani a stat în Scaunul Domniei, și a domnit ani 1 și luni 9 și jumătate. Și a venit Domn Io Basarab Voevod și, după ce a fost luptă [între ei], a tăiat capul lui Vlad Voevod, în cetatea Bucureștilor.“

Nenorocitul băiețel domnesc a fost lăiat, spune cronica, „supt un păr“, sus la Mihai-Vodă, în cetate.

20. I-a urmat Neagoe, ce și-a zis Basarab după tatăl său Basarab-cel-Tînăr : vestit Domn prin evlavia și iubirea sa pentru artă. El a făcut în Argeș, pentru neamul său, o necropolă rivală celei din Dealu. Aici zace el supț piatra de marmură, făcută de el însuși și întregită pe urmă, care zice :

„A răposat robul lui Dumnezeu Io Neagoe Voevod și Domn a toată Țara-Românească și a părșilor dunărene, în luna lui Septembrie 15 zile, anul 7029 (1521), crugul soarelui 26, crugul lunii 15, lemelia 18. A domnit 9 ani și jumătate. Și rog pe cei ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească adăpostul acesta mic și lăcașul oaselor mele, ca să fie nestricat.“

Tot acolo așezase el pe fiii săi Ioan și Petru și pe fiica Anghelina, morți înaintea de a se găti biserica. Mama sa, Neaga, adusă și ea la Argeș, a fost înmormîntată de sigur, nefiind Doamnă, lingă biserică, supț o piatră ce s'a stricat pe urmă. La Argeș își aflareă odihna pe rînd Doamna Stana a lui Ștefăniță, Domnul Moldovei, altă fată a lui Neagoe, și în sfîrșit bătrîna lui Doamnă Despina, moartă în Sibiiu, după ce se călugărise luînd numele de Platonida. Și Preda, fratele lui Neagoe, ucis în luptă la 1521, trebuie să-și fi aflat aici odihna.

21. Neagoe și Despina avuseră un fiu iubit, pe care-l numiseră Teodosie, după vechiul și înțeleptul împărat roman. El nu putu să domnească însă, fiind un copil și mai mic de cît Vlăduț. Dus în Constantinopol, el

muri acolo innainte de 1526. Mamă-sa, care e infățișată într'o duiosă icoană cu trupul mortului pe brațe, îl va fi așezat spre adormire în biserica Patriarhiei pe care Neagoe o învelia din nou, adăugându-i chilii.

22. Cine ar pulea spune unde s'a ascuns trupul lui Dragomir Călugăru, care peri luptându-se ca să fie Vlad Voevod, în 1521?

23. Un Radu-Vodă, numit ca boier Bădica, se dădu ca flu al lui Radu-cel-Mare. Turcii îi sfărîmară capul cu buzduganul, în Februar 1524, în București, cred. Urmașul său, dușman până atunci, avu milă de trupul lui, și-l auzim cînd vorbește astfel: „Am trimis capul lui Bădica și alte două capete la Poartă; iar trupul lui Bădica l'am luat Domnia Mea in-sumi, și m'am dus Domnia Mea la mănăstirea Dealului, și l'am îngropat acolo“.

24. Radu de la Afumații din Ilfov, acest urmaș milos, mare luptător cu Turcii, nu află însă milă la boierii răsculași, cari-l prinseră în Rîmnic, la 2 Ianuar 1529, „de l-au legat, și i-au tăiat capul, și lui, și fiu-său, Vlad-Vodă“. Și el era fiul lui Radu-cel-Mare, dar alesul boierilor, Moise-Vodă, nu-l duse la Deal lîngă tată, ci la Argeș, lîngă socru, căci el ținea pe Ruxanda, fata lui Neagoe. Mormîntul său îl înfățișează cölare, cu mania fluturînd, împărțitor de moarte și vinător de biruință, iar dedesuptul chipului de viteaz să scris;

„A răposat robul lui Dumnezeu și mult-milostivul Io Radul Marele-Voevod și Domn a toată Țara-Românească și a părților dunărene, fiul marelui și (prea-bunului) Radul Voevod, în anul 7037 (1529), luna lui Ianuar 4 zile, crugul soareii 7, indicția 3

Să vă fie șlute războaiele ce vă voi povesti, pe care le-am făcut eu: cel d'întăiu război cu Agarenii, al doilea la Cub(avi), al treilea la satul Ștefani lîngă Neajlov, al patrulea la C(lejani), al cincilea la Ciocănești, al șaselea la cetatea București, (al șeptelea la cetatea Tirgoviștei), al optulea la riul Argeșel, al noulea la (satul Plata; al zecelea la A)lămănești, pe Teleorman, (al unsprezecelea, cel mai iute și virtos), din toate războaiele, la Gruma(zl, cu 7 sangeacuri), (al doisprezecelea) la Nicopoi, al treisprezecelea la Șișlov, (al patrusprezecelea) la cetate la Poienari, cu țerani, al cincisprezecelea la Gherghița, (al seisprezecelea iar la București), al șeptesprezecelea la oraș la Slatina, al optisprezecelea (la cetatea București), cu Vladislav Voevod, a nouăsprezecelea la satul Rucăr, al douăzeciulea la Didrih. Atunci m'a dăruit (Dumnezeu cu săpînire și schiplu, și m'au încins și cu caftan mohorit și cu cunună m'au încununat și cu cinstea bogăției și cu mullă mărire de dar aducătoare, și, cu mulțimea oștilor fiind incunjurat), și la mullă am înfins mină de ajutor cu îndurare. Acum zac singur aici în mormînt mic, așteptînd glasul arhanghelului, cea de pe urnă trîmbiță, învierea a toată lumea, prefacerea sîkhiilor. Rog pe cei ce Dumnezeu îi va îngădui să vie după noi, să păzească acest mic adăpost și casă a oaselor mele, ca să fie nestricat“.

25. Tatăl lui Moise, Vladislav-Vodă, fusese silit de Radu să plece la Constantinopol, în 1524. Dar el se întoarse de acolo, și veni în păr-

Île Mehedinților, unde-l ucise în Decembrie 1524 Banul Pirvu. Unui Domn care se numia Vladislav i se cuvenia îngroparea la Dealu. Dar nu știm dacă s'a împărlășit de dînsa, cu toate că, judecînd după îngroparea acolo a lui Bădica, e foarte probabil.

26. Cît despre Moise, el fu gonit, ucis în lupta dela Vișoara între 18 și 24 August 1530, și îngropat la mănăstirea Bistrița, întemeiată de frații Craiovești, cu unul din coborîtorii cărora își măritase sora. Pe la 1750 se mai celia încă pe pialra sa aceste cuvinte:

„Răposat-a robul lui Dumnezeu Moise Voevod, feciorul lui Vladislav Voevod, la anul 7038 (1530).“

Dar făcîndu-se din nou biserica, supl Vodă Știrbei, s'au stricat toate pietrele de mormînt, afară de una.

27. Vlad, care-i urmă, se înecă în Dimbovița, la Popeștii din Ilfov, în toamna lui 1532. Era, fiul lui Vlăduș, și urmașul său Vințilă, care-și zise tot Vlad, îl duse la Dealu, îngropîndu-l la un loc cu tătăl,—amîndoi morți la o vristă tot așa de fragedă.

28. Vlad-Vințilă fu omorît în vara anului 1535 lingă Craiova, dincolo de apa Jiului, acolo unde e astăzi mănăstirea cea nouă a Bucovățului, la o vinătoare. El își zicea „fiul lui Radu“, adecă al lui Radu-cel-Mare și urmașul lui era destul de evlavios ca să-l ducă la Dealu.

29. Radu Paisie, fostul egumen la Argeș, dar fiu al lui Radu-cel-Mare, om foarte cucernic, care a mîntuit clădirile bisericesti ale lui Neagoe, căci era soț al Domniței Ruxandrei, visa o îngropare la Dealu său la Argeș, căci el unla în sine drepturile amînduror ramurilor domnești. Dar, scos în 1545, el trăt în Egipt. Mormîntul lui trebuie să fie în vr'o biserică din Alexandria, poate într'a Patriarchiei.

30. Mircea Ciobanul, alt fiu al Radului și crunt omorîtor de boieri, inceptu să clădească biserica domnească din București, care e astăzi Curtea Veche de lingă Dimbovița. Cînd crudul Domn își mîntul viața, în Septembrie 1559, ai săi, Chiajna, văduva, și copiii îl duseră în biserică încă neisprăvită. Biserica a suferit pe vremea lui Vodă Știrbei o pefacere totală, și mormintele au dispărut astfel și aici supt scîndurile și mosaicul din vremea noastră.

31. Fiul al lui Radu Paisie, Petrașcu cirmuia în așa chip, încît i se zise cel Bun. El muri la Tirgoviște în ziua de 26 Decembrie 1558, a doua zi de Crăciun. Alaiul de înmormîntare sui dealu cu vile, și Domnul răposat își găsi pacea, netulburată până acum, în necropola lui Radu-cel-Mare. Inscipția de pe mormîntul său are acest cuprins:

„A răposat întru Domnul Hristos credinciosul Ioan Petrașco Voevod și Domn a toată Țara-Românească, fiul lui Io Radul Voevod, și a murit în luna Decembre 26 zile, în anul 7066 [1558].“

32. Petru, căruța i s'a zis Șchiopul, fiul cel mai mare al lui Mircea, era menit să se odihnească în același biserică. El trecu însă în Moldova, avu două Domnii acolo, și, fugînd, în Apus, se stînsse la Bezon, un depărlat oraș din Tirol, la 1-Iu Iulle 1594. Călugării franciscani primiră ca

rămășiile acestui oaspele să se odihnească lângă biserica lor. Pe piatră se celia mai de mult acest epitaf :

„D. O. M. Lui Io Petru, Domnul Moldovei, din familia regală, corvinească, a Mihneștilor, care, ca să păstreze legea (creștină) în Ștefan, fiul său, părăsind de bună voe țara sa foarte întinsă, învrednicindu-se de ocrotirea Augustei Case Austriace, a murit în vîrstă de peste șezeci de ani, la 1-iu Iulie 1594: om, și în nenorocire și în fericire, prea-vestit, în războiu și pace“

Niște Irlandese făcură încă pe acel loc o groță a Madonei.

35. Alexandru, urmașul lui Petru, a murit în Scaun, la București, în Iulie 1577. El făcuse în acest oraș o biserică nouă, pe dealul de lângă Mihai-Vodă. Acolo a fost îngropat, dar piatra sa de mormînt nu se mai păstrează. O fată a lui însă, Elena, e îngropată în fundul bisericii, prefăcută peste vre-o patruzeci de ani, la mina dreaptă.

34. Mihnea, fiul lui Alexandru, îngropă în această biserică pe doi fii ai săi cu Doamna Neaga : Vlad și Radu. Mazilit în 1591 pentru a doua oară, el se făcu Turc și muri la Constantinopol în 1601 : trupul său de renegat se va fi odihnind supl una din pietrele strămbe, împodobite cu turbane, care se ridică dese în cimitirele Capitalei turcești.

35. Petru Cercel, fiul lui Petrașcu-cel-Bun, strălucitor Domn după moda Apusului, făcu biserica domnească din Tîrgoviște, unde voia să-i fie mormîntul. Dar fu mazilit și, luptîndu-se pentru Domnie, înecat în Bosfor, la Mart 1590 : scos din Mare, pielea-i umplută cu paie se trimese dușmanului, Mihnea.

36. O rudă, un nepot, Vlad-Vodă fiul lui Miloș, căutase să iea tronul lui Mihnea. El muri însă înainte de a pleca din Constantinopol, în August 1589. Tatăl său fusese înmormîntat la Patriarhie, la 20 Februar 1577, și tot acolo vor fi fost coborîile în pămînt oasele tinărului Voevod. O soră a lui Vlad, Irina, măritată cu Albu Goleșcu, se odihnește însă la mănăstirea Vieroșul, a Goleștilor, săvirșindu-se din viață puține săptămîni dupa tatăl ei, ca văduvă tinără.

37. Ștefan Surdul, fiu al Moldoveanului Ioan-Vodă cel Cumplit, slătu puțin timp în Scaun și, cercînd să ciștige Moldova cu ajutorul Turcilor, fu ucis în lupta din Februar-Mart 1595, cu Aron-Vodă, la Dunăre.

38. Alexandru-cel-Rău, fiul Moldoveanului Bogdan Lăpușeanu, avu o stăpînire tot așa de scurtă. El fu spînzurat la Constantinopol în ziua de 25 Mart 1597, fiind apoi îngropat în pripă la vre-o biserică din Constantinopol.

39. Un mare domn eroic iea apoi în stăpînire Țara-Românească. El învinge pe Turci, năvălește în Ardeal, în Moldova, le cuprinde, le pierde, e gonit și din moștenirea sa, dar se întoarce cu oști împărătești împotriva Ungurilor ardeleni, învinge, și e ucis la 9/19 August 1601, din porunca unui general altat. Trupul fu îngropat în cîmpia Turdei, unde se săvirșise omorul, capul fu adus la Mănăstirea Dealului, căci Mihai Viteazul era fiul lui Petrașcu-cel-Bun. Scoasă odată cu capul lui Radu-cel-Mare, strămoșul său, trista rămășiță care adăpostise un suflet ca acela.

a stat pentru priveală într'o biată culie, pe care a înlocuit-o dăunăzi un relicvariu meschin și fără frumuseță.

Piatra ce acoperea capul lui Mihai se află și azi însă în mijlocul gronaosului. Pe ea se cetește, data aceasta în limba noastră, inscripția ce urmează :

„Aice zace cinstitul și răposatul capul creștinului Mihail, Marele Voevod, ce au fost Domn Țării-Românești și Ardealului și Moldovei : cinstitul trup zace în câmpii Tordei, și, cînd l-au ucis Neamji, ani au fost 7109 (1601), în luna lu Avgust 8 zil(e) : aceas(tă) piatră o'u pusjupan Radul Buzescu i jupănița eg. (=jupăneasa lui), Preda.“

Nefiind o Doamnă, mama lui Mihai, Teodora, n'a fost primită la Dealul. Cînd ea s'a săvîrșit, în 1605-6, fiul și fata lui Mihai o îngropară la Cozia, unde stătuse, supl numele de călugărița Teofana, anii cei din urmă ai vieții sale. Acest fiu al cuceritorului,

40. Nicolae-Vodă Petrașcu (Petrașcu era numele bunicului său ; Nicolae se adăugise ca titlu domnesc) pribegi în lume, împreună cu familia sa. După 1620 el se căsătorii cu Ancuța fata lui Radu-Vodă Șerban și trăii mai mult în Ungaria, umblind după Domnie până în 1611 Un timp slătu în Simbăta-Mare (Tyrnau), dar, cînd muri, el fu dus la Raab, în „biserica sirbească“, unde poate că i se vede și astăzi piatra de mormînt.

41. Urmașul adevărat al lui Mihai Viteazul a fost un boier mai în vîrstă, vrednic de această cinste. În boierie-i zicea Șerban, iar ca Domn s'a numit Radu. El a învins pentru Împăratul creștin pe un principe ardelean, a fost gonit de altul, dar s'a întors și l'u învins și pe acesta. Însă în țară n'a mai putul să stea după aceasta, ci s'a dus în țerile împărătești, sfînd mai mult tot acolo, la Tyrnau sau Simbăta-Mare, în Ungaria. Moartea l'a găsit însă în Viena, la Mart 1620, după ce-și împărțise averea print'r'un testament scris în românește. Înfiul loc de îngropare i-a fost în biserica Sf. Ștefan din acelaș oraș, însă pe urmă rudele sale l-au adus în țară, așezîndu-l în biserica de la Comana, pe drumul Giurguiului. Inscripția ce se vede acum pe mormîntul său, nu-l privește însă numai pe el, ci și două rude, dintre Cantacuzinești. Ea are următorul cuprins :

Această ună piatră aceste trei țărîne acopere : a bătrînului Șerban Băsărab Voevod, a lui Drăghici Cantacuzino Vel Spătar, de fată nepolu-i, și a lui Costandin Vel Păharnic, iubit fiu lui Drăghici ; pre cari cum viața în dragostea singelui i-au legat, așa moartea, aice aducîndu-i vecilor i-au răposat. Carii, și, creștinește, cu dreplate, cu dragoste, cu milostenii și cu toate bunele fapte trăînd, s'au săvîrșit, la anul de la Hristos spășitorul (7128=1620), de vîrstă—, moșul, nepotul la (7176—1667), de vîrstă —, fiul la (), de vîrstă —.

42. Radu Mihnea era fiul lui Mihnea cel Turcil sau, cum îi ziceau oamenii de pe olunci, Turcul. În timpul cît a stăpînit ca un Domn bogat și foarte prețuit de Turci, el a prefăcut în mult mai mare biserica bunului său Alexandru-Vodă. Și aici fu el îngropat, în Februar 1626, fiind

adus din Moldova, de la Hirleu, unde murise cu câteva săptămâni înainte, în Ianuar. Și astăzi candela luminează următoarele rînduri săpate frumos, românește, pe mormîntul lui:

„Aciaslă piatră de pre mormînt o'u făcut și o'u frămsefat cela ce este bine cinstit și de Hristos iubit creștin Alexandru Voevod născătorul dumnilui celuia ce s'au pristăvit întru fericită credință, celuia ce au fost bine cinstit și de Hristos iubit Domn creștin Radu Voevod, ce-au fost Domn Terii-Rumănești și Moldovei, și multe războe au biruit, și iară au venit de la cinstita Poarlă ș'au fost al doile rînd Domn Terii-Ruminești, și ș'au lăsat steagul fiu-său ce e mai sus scris, și iară se'u dus de-au fost Domn Terii Moldovei; și acolo se'u pristăvit întru cetate în Hirleu, în luna lui Ghenarie 13 zile, Simbătă, și cu mare cinste l-au adus trupul dumnelui, și l-au îngropat în luna lui Fevrie în 5 zile, Duminecă. Aicea zac oasele dumnealui. Dumnezeu-l iarte în Împărăție certului, adevărat. În anii 7134 (1626).“

43. Fiul al unui Iliș Vodă Lăpușneanu, coborîtor ticăloșil al lui Ștefan-cel-Mare al Moldovei, Alexandru fiul lui Iliș, sau Alexandru Iliș, cum i s'a zis, stăpînește pe rînd în Țara-Românească și în Moldova, neconținut supl ocrotirea rudelor sale din Levant, Italieni greciși. Muntenii resping însă cu armele la 1632 pe fiul său Radu, numit de Turci Domn al Terii lor; iar în 1633 o răscoală a Moldovenilor gonește și pe tată. Bielul om se duse la Constantinopol, unde i se pierde urma. Se slinse aici în sărăcie mare: cine știe unde va fi fost coborît în pămînt trupul nevrednicului acestuia!

44. Luptînd cu acest Alexandru-Vodă, adevă luptînd prin bani, stăruințe și făgăduieli, se vede fiul lui Radu Mihnea. Îi ziceau Coconul, fiindcă era un copil, și tot copil a rămas până la urmă. Epitropia i-a fost înlăiu mamă-sa Arghira, care muri în București, și trebuie să fi fost îngropată la Radu-Vodă. Și el plecă mazil la Turci, se mai zbatu cișiva ani după Domnie, și muri la Constantinopol în 1632. Își păstrase bogăția și poate că el se odihnește în Patriarhie chiar, unde se mai înmormintaseră rudeni de ale lui.

45. Un fiu al Moldoveanului Ștefan Tomșa, Leon, om încă tînăr, harnic la jocuri ostășești, stătu pe aceeași vreme cișiva ani în București. Căzînd prin mazilie, el unelti pentru tron, și-și pierdu nasul. Cînd și-a pierdut viața și în ce ungher i s'au ascuns rămășițele, nu se poate afla.

46. Iată acum un Domn cuminte, blînd, bun judecător, părinte al beierimii tînere, frate de arme al celei îmbătrînite în lupte, priincios țeranilor. Oltenii au adus în Domnie prin războiu pe Matei, boierul din Brîncovenii Oltului, Olean și el deci. Odinioară ostaș al lui Mihai Vlăzeul, el a dovedit că nu uită învățăturile bune ale slăvitului său înaintaș în Domnie: lăcomia, ura, setea de răzbunare a vecinului său Vasile Lupu s'au frînt de voinicia lui înțeleaptă. Domnînd ast-fel douăzeci și unul de ani, el a fost astrucat în biserica domnească din Tirgoviște, în luna lui April 1654.

În fața acestui mormînt nou era încă din 1655 mormîntul proaspăt al Doamnei lui Matei, Elena și în același întunecos pridvor dormia sin-

gurul lor copil, mort nevrstnic.—Matei. Peste cîțiva ani, Turcii au trecut pe aici prădînd, și ei nu cruțară oasele lui Matei. Ele fură strămutate apoi la mănăstirea Arnata, din Vilcea. Sus, pe o culme din preajma Carpaților, de-asupra mănăstirii Bistrița se înalță micul lăcaș în care se cuprind supl o piatră împodobită, săpată de meșter din Ardeal moaștele lui Matei Basarab din Brincoveni, însemnate cu această pisanie:

„Aici zace Matei Basarab, cu mila lui Dumnezeu odinioară stăpîn și Domn al Țării-Românești, bărbat înțelept, îndurător și milostiv, întemeietor și înnoitor a multe biserici și mănăstiri: nici-odată biruit, ci biruitor, și a multe învingeri învingător preaslăvit, dușmanilor înfricoșat, prietenilor de folos, îmbogățitor al țerii sale, cel ce, cu multă bogăție și întru toate îndestulat, în lină pace a domnit douăzeci și trei de ani; a adormit întru Domnul la cinstite bătrînețe, în anul Domnului 1654”.

Supt piedestalul de piatră, jos, e îngropat Danciul, tatăl lui Matei, pe care acesta a pus să-l aducă în raclă de la Alba-Iulia Ardealului, unde el murise, înmormintîndu-se întăiu în biserica Mitropoliei românești de acolo, făcută de Mihai Viteazul. Stau numai ei doi acolo în pustietate, în pacea mănăstirii cu doi paznici, fără călugări, fără locuitori, fără oaspeți; din toate părțile codrul înghite zările, și noaptea călătorii cari străbat drumurile văilor văd lucind această singură lumină de îndreptare și mîngîiere, ca o rază pornită din sufletul luminos al strămoșului.

47. Ușuralec, pornit spre fapte nesocotite, fără putere a fost bătrîna rudă care a urmat lui Matei. Constantin-Vodă era fiul lui Radu Șerban cel de la Comana și al fetei de preot din București, Elena, îngropată în anul 1656, paisprezece ani după moartea ei, în biserica de sat de la Dobreni. Stăpînirea lui Constantin, noul Basarab, înseamnă răscoală, umilnă și ruină. A încheiat ca fugar: în Ardeal întăiu, apoi la Cazaci, cu cari umblă, fără nici-un drept, după Domnia Moldovei. Muri la Poloni după anul 1676, Dumnezeu știe în ce loc anume, — sărac și foarte nenorocit. Mai fericită decît el, Doamnă-sa Balășa zace în biserica Sf. Vineri din Tîrgoviște.

48. Inlocuitorul său a fost un Grec foarte nebun, Mihnea al III-lea, ce se zicea fiu al mîndrului Radu Mihnea. Și el se răsculă împotriva Turcilor, și lăindu-și boierii, fugi, dar nu-l era lăsat să iasă din Ungaria pribegii sale. La 23 April 1660, a doua zi de Paște, el făcu un mare chef de sărbătoare cu același Constantin Șerban, căruia-l urmase. Veni înfîntat acasă la fițoarea sa, o Tătarcă, și căzu frăznit de damba. La Satumare trebuie să l se caute decît mormintul, dacă se va fi găsit cine să-l ridice unui asflei de om. Unii ziceau că a fost Turc, alții l-au văzut însă sfințind biserici ortodoxe.

49. Cîteva luni grele pentru toată lumea, domnește, strămutat din Moldova, un biet Arnău bătrîn, care trăise mult timp ca boier al lui Vasile Lupu, Ghica, ce-și luă ca Domn și numele de Gheorghe; zicîndu-și Gheorghe-Vodă Ghica (Gheorghe se zice în albanesă: Ghica). Turcii îl scoaseră cu parapon și-l minară la Constantinopol, unde se

stînse în curînd, fiul său Grigore fiind Domn în locul lui. S'ar putea căuta în cetatea împărălească mormîntul începătorului măririi Ghiculeștilor.

50. Acest Grigore sau Grigorașco, fiu și soț al unor Romînce, avu un irai iulbural, cu multe încurcături pe care și le pregăti prin neprevedere și și le descurcă prin viclenie. Și în 1673 se credea că el va mai putea cumpăra Domnia. Rămas între Turci, el muri peste pușin. Loc de îngropare și data precisă, — necunoscute.

51. Radu Leon, fiul lui Leon-Vodă. Om de petrecere, fără voință, mort la Constantinopol după mazilia din 1669.

52. Antonie din Popeștii Ilfovului. Moșneag căzut aproape în copilărie, hrănit din leafa ce-i dădeau boierii și supravegheat de fiu-său Neagu. Cînd pierdu Domnia, în 1672, Turcii îl opriră la dinșii, și sărmanul patriarh n'avu parte nici de odihna în pămîntul țerii sale.

53. Duca-Vodă, arnăut ca și Ghica, ca și acesta întăiu Domn în Moldova, își zice, tot ca și acesta, Gheorghe-Vodă, făcînd din numele său de pănă alunci un nume de familie. Cantacuzineștii izbutesc a-l scoate în 1678. Domn în Moldova peste pușin timp, a treia oară, îl prind Polonii, în război cu Turcii, și-l duc la Lemberg. Aici moare acest om lacom și strașnic, la 31 Mart 1685, de dămbla. A fost îngropat în biserica ortodoxă din acel oraș, zidită de marele negustor Alexie Balaban, „în scîlpul gropniței acestuia”.

54. Șerban Cantacuzino, om temul, mîndru, cu apucături de rege, stăpîn al boierilor săi și respectat de Turci. O scurtă boală-l răpuse la 29 Octombrie 1688, și pe mormîntul său frumos săpat, de la Cotroceni, ctitoria sa, se celește pomenirea ce urmează:

„Supt aceasă marmură odihnesc oasele a luminatului bun creștin Io Șerban Cantacuzino Voevod, nepotul răposatului Șerban Basarab Voevod, pre carele miluindu-l Dumnezeu cu Domnia acestei țări, de au domnit 10 ani și au chivernisit țara bine și vrednicește, cu tot cînsit neamul lui, apărînd-o de toți vrăjmașii. Întru carea iartă de la Dumnezeu i s'au săvirșit viața cu cînsle, aici, la Scaunul Domniei lui, lăsîndu-și țara iarăși la cînsit și bun chivernisitor, neamul lui, întreagă și cu pace bună. A căruia i-a fost viața de ani 54, și așa s'au pristăvit intru Hristos la Octombrie 29, leat 7197, 1689”.

Tatăl lui Șerban, vestitul Postelnic Constantin, a fost îngropat la Mărgineni, în Prahova; acolo a strămutat Șerban și trupul mamei sale Elina, vestita gospodină a celei mai mari averi muntene din veacul al XVII-lea. Astăzi de jur împrejur e lemniță, și biserica, dărîmată de cutremur, arsă, a fost cu totul prefăcută de un egumen grec, zvîrlindu-se ca netrebnice pietrele ctitorilor. Fratele mai mare al lui Ștefan, Drăghici, zace în mormîntul lui Radu Șerban, bunicul său, la Comana.

Dintre frații ceilalți, Cotrocenii odihnesc pe Matei († 1685), pe Iordachi († 1692). Mihai a fost tăiat la Adrianopol și Constantin, învățatul Stolnic, gătit la Constantinopol!

55. Constantin Brîncoveanu, om bogat, bun gospodar și părinte iubitor al unui neam îmbielșugat; suflet înțelegător de frumuseță și sprijinitor al învățăturii; țara întreagă a fost acoperită de dinsul cu biserici nouă și înnoite. În ziua de Sîntă-Măria Mare 1714, avînd împliniți 25 de ani de Domnie, i se tăie capul, înaintea Sultanului, la Constantinopol, după ce toate odraslele-i sîngeraseră supt sărmanii lui ochi bătrîni, sălbălăciți, fără lacrimi,—cea mai strașnică suferință omenească ce se ridică din tot trecutul nostru. Se aruncară în Mare trupurile Domnului, ale fiilor domnești Constantin, Radu, Ștefan, Matei, pe cînd capetele schimonosite treceau în virful sulitelor. Pescarii culeseră din ape rămășițele Brîncoveanilor, și creștini miloși le așezară în mănăstirea din Chalke. La Horez, frumoasa clădire a lui Constantin-Vodă, gătită pentru îngroparea întregului său neam, se vede, supt chipurile de familie ce ocupă păreții, numai mormîntul de marmură nescrisă al Domniței Smaranda; o soră a acesteia, Ancuța, măritată cu Nicolae Roset și moartă în pribegia dela Brașov, a fost adusă aici în primăvara anului 1730.

56. Ștefan Cantacuzino, fiul Stolnicului Constantin, a întrebuițat toate mijloacele pentru ca să aducă moarlea aceluia pe care-l înlocuise. Ca o răsplată dumnezeiască i-a venit același peire silnică, după doi ani singuri de Domnie. Fu gătit în temniță la Constantinopol, împreună cu tatăl său foarte bătrîn. Capetele lor fură jupuite, umplute cu bumbac și trimise la Adrianopol, unde stătea Curlea. Aici în Adrianopol fură zugrumași Mihai, fratele lui Constantin, și Radu Dudescu, care ținea pe sora lui Ștefan. Capetele li-au fost puse în virful parilor. Cel din urmă dintre Cantacuzini cari încunjuraseră fără credință pe Brîncoveanu, Toma, trecu la Ruși la 1711, și muri peste zece ani acolo la dinșii. Numai Răducanu, fratele lui Ștefan-Vodă, doarme în necropola cantacuzinească a Cotrocenilor.

De acum înainte, Moldova și Țara-Românească nu-și mai au șiruri deosebite de Domni. Aceiași oameni, mai mult înstrăinați de cît străîni, trec de la Iași la București și de la București la Iași. Înainte de a vorbi de mormintele lor, să pomenim pe ale Domnilor Moldovei.

2. DOMNII MOLDOVENI.

1. Bogdan întemeietorul și-a găsit odihna în biserica, de lemn pe atunci, a Rădăușilor. În timpuri neorînduile și sălbatece ca acelea, nici-o piatră nu s'a așezat pe mormîntul celui care a dat Romînilor, ca o puternică cetate, *Țara Moldovei*.

2. Lațco, acel care a încercat să facă din Moldoveni niște catolici, supuși episcopului latin din Siretiu, și-a luat locul lingă părintele său, după 1372.

3. O clipă Moldovenii își aduseră Domn de legea lor, ce e dreptul, dar de alt neam, rusesc, din Galîta. Iurg Koryatowicz peri în curînd. Un călător din veacul al XVI-lea zice că i-ar fi văzut mormîntul într-o

mănăstire de lângă Birlad. O astfel de mănăstire n'a fost însă niciodată. Anastasia, fiica lui Iașco și văduva lui Iurg, zace în necropola Rădăușilor, unde a fost îngropată la 1420, anul morții ei.

4. Petru, fiul Margaretei sau Mușatei care avea drepturi asupra Moldovei, e cel d'întăiu Domn sigur—după un Ștefan I-lea, tatăl său poate—în urma lui Iurg. El a clădit mănăstirea Neamțului, în valea Neamțului și a Ozanei, pe o înălțime pietroasă, între păduri. Acolo va fi fost el îngropat prin 1390, dar nici-o urmă nu s'a păstrat din mormîntul lui.

5. Roman, fratele lui Petru, fu Domn scurță vreme, apoi fugi în Polonia, și la urmă domni din nou: el fu înmormîntat la Rădăuși. Roman clădise însă biserica lui deosebită în limba Romanului, întemeiat de dînsul, și aici coborîse el oasele soției sale Anastasia, care a fost mama lui Alexandru-cel-Bun.

6. Alexandru a făcut cel d'întăiu din Moldova o țară trainică și cu viitor. Mai bine de treizeci de ani a stăpînit asupra ei, fără nici-un fel de silă sau vicleșug, duhul său bun, împăciuitoare, răbdător, milostiv, cucernic. El a dovedit că prin bunătatea adevărată și dreaptă a inimii se pot face lucrurile acelea mari pe care asprimea crudă le poate începe sau grăbi, dar nu duce la capăt. Moldova a ieșit din mîntile lui gata, încununată cu neafermare și împodobită cu învățătură și meșteșuguri.

El clădi vechea mănăstire Bistrița pe care Ștefan-cel-Mare a prefăcut-o apoi din temelie. Poate că aici se înmormîntă fratele său Iuga, dar un fiu Bogdan se astrucă la Rădăuși. Atunci Bistrița nu se înălța încă în răcoroasa vale de lângă orașul Piatra. Dar la Bistrița fu dus trupul Doamnei lui Alexandru, Ana, o ortodoxă moartă în 1418, pe cînd, cu cîțiva ani în urmă, cea d'întăiu soție a Voievodului, o catolică, Margareta, era așezată supl bapstisteriul bisericii latine din Baia (1410). Poate că tot Bistrița a primit și oasele fiilor domnești morți înainte de vreme, odrasle ale Anei, Roman și Vasilisa. În iarna anului 1433, se stînsese, mulțumit într-o țară nouă scoasă din toate primejdii, Alexandru însuși. Mormîntul său fu clădit din piatră săpată cu podoabe gotice. Dar poate nu s'a scris nimic pe lespede care i-a acoperit sicriul și, oricum, ea nu se mai află astăzi, fiind înlocuită cu una care pomenește o moartă din vremele următoare.

7. Ilie-Vodă fiul lui Alexandru și al Anei, intră în luptă cu fratele său Ștefan, stăpîni un timp alături cu el, și trebui să fugă la urmă, orbit de acest frate nelegiuit, în Polonia, de unde era Doamna lui. Acolo se stînsese nenocivul orb între anii 1444 și 1447, și l se va fi făcut loc în vre-o biserică ruteană din Polonia, soția sa fiind și ea o Ruteană ortodoxă.

8. Fratele fără milă și muștrări de cuget fu prins în 1447 de Roman, copilul foarte lină încă al lui Ilie, și ucis prin tăierea capului. La 16 Iulie sosia la mănăstirea Neamțului—nu la Bistrița, care nu putea fi profanată cu astfel de oase vînoave—carul ce aducea trupul măcelărit al Voievodului. În biserica mănăstirii, dreașă și prefăcută apoi de Ștefan-

cel-Mare, la dreapta, se înfundă un gang de inlunec. Pe o piatră din acel colț negru se cetește inscripția, pusă însă târziu, de Ștefan-cel-Mare, și astăzi nedeplină :

„Acest mormint l-a infrumusețat Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, unchiul său Ștefan Voevod, fiul bătrînului Alexandru Voevod, care a fost ucis.“

Piatra de mormint a unui Petru Voevod, fiul acestui Ștefan, a fost strămutată din vechea mănăstire a Pobratei, clădită pe acest timp, în cea nouă, al cărei ctitor e tot Ștefan-cel-Mare.

9. Roman pierde la 2 Iulie 1448, poate otrăvit. Mamă-sa Marinka avea încă țara în mina ei și cred că ea va fi înmormintat pe linerelul Voevod la Bistrița lui Alexandru-cel-Bun.

10. Ea avea și alt fiu, care incurcă lumea mai multă vreme, ajuns un strical și perit, omorît de boieri, în Cetatea-Albă, în primăvara anului 1455. Biserica din acea oraș, iarăși înnoită de Ștefan, primi trupul celui ce nu meritase numele lui Alexandru-cel-Bun.

11. Frații ai lui Ilie și Ștefan se luptă totodată pentru dulcele roș al Domniei, lală un Petru, care dispăre în 1452.

12. Apoi Bogdan, fiu din flori al lui Alexandru. Acesta e un luptător harnic, care seceră larg în oștile polone ce sprijină pe Alexandrel. Îl ucide însă unul care i se zicea frate, Petru Aron. În graba înmormintării ucisului, care fu așezat în biserica de lemn a satului unde pierise, nu se putea „infrumuseța“ o piatră de mormint. Cînd Ștefan fiul acestui al treilea Bogdan fu Domnul Moldovei, el făcu biserica de piatră din Răuseni, puîndu-i hramul tăierea capului Sf. Ioan. Însă trupul mortului fu dus la Rădăuși, și acolo o inscripție îl amintește în aceleași cuvinte ca și pe înaintași săi în Scaunul Moldovei.

13. Petru Aron se închină tuturilor vecinilor și făcu pe placul tuturilor boierilor ; pentru care avu parte să domnească șapte ani de zile. Ștefan îl goni în Polonia, apoi la regele unguresc Matiaș. Într'o zi, cînd pîndia la holarul Moldovei, în Secuime o ceață năvălitoare, avînd în fruntea ei pe Ștefan, îl ucise în 1468, lăsînd trupul fără cap la mila țeranilor străini din satul răsplătirii.

14. În ce colț al Moldovei n'a înălțat Ștefan biserici și mănăstiri, unde n'a lăsat aminirea luptelor izbăvitoare sau binefacerilor împărțite cu dreptate, în cursul a jumătate de veac de Domnie ? Tînărul își cuceri moștenirea, se luptă, învinse, făcu țara neatirnată ; bărbatul matur apără drepturile noiei Moldove glorioase, iar bătrînul stăpîni pînă în zilele din urmă cu sabia în mînă, gata să apere și să întregască, leu bătrîn care nu-și ulla vînătoarea.

Ștefan a făcut de piatră gropnița domnească a Rădăușilor, și meșterul său săpător, „mister Ian“, un Polon sau un Sas, incunjură păreții bisericii cu o prispă de pietre mormintale, așezate una lingă alta intru pomenirea strămoșilor (1479-80) La Bistrița el înălță mormint Doamnei Ana, mama lui Ilie. Și, cînd fiul se stînsese încă în floarea vrîstei la Con-

stantinopol, fiind ostateg, Ștefan aduse în țară pe iubitul său Sandrin sau Alexandru, și în brațele străbunului el așeză pe urmașul care venia la dinsul înaintea de vreme (1496).

Dar el își făcu sieși și celuilalt neam al său alt adăpost al cenușei omenești, în Putna supt o simplă îmbrăcată cu brad a munților Bucovinei, lângă o limpede apă de munte. Acolo intrară în mormint liniștii Voevozi Bogdan și Petru (1479, 1480). Acolo își așeză el Doamna cea de-a doua, adusă din străinătatea Mangopului, Maria († 19 Decembre 1477). Acolo primi el rămășițele credinciosului sfințic bătrîn și de sigur rudă, Mitropolitul Teoclist (1478). Numai soția sa d'întăiu, Evdochia de la Chiev, care muri înainte de a se isprăvi Putna, și mama, Oltea-Maria, care nu fusese soția lui Bogdan, ci avuse alt soț și, cu el, și alți copii, nu se împărtășiră de morminie în Putna: Oltea, moartă la 1465, fu așezată lângă zidul Pobratei, la dreapta.

Ștefan găti în Putna din marmură curată, împodobită cu flori de acant și săpată cu mișesire slove cirilice care au un caracter gotic, pietrele ce trebuiau să-l acopere pe dinsul și pe soția aceasta a bătrînețelor sale, Maria lui Radu-Vodă Munteanul. Pe lespede care se ridică în Iulie 1504 pentru a-i primi trupul, se cetelesc aceste rinduri, pe care lipsa de îngrijire a fiului și urmașului le lăsă neisprăvite:

„Blagocestivul Domn Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, ctitor și întemeietor al acestui sfințit lăcaș, care aici zace. Și s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul —, luna — și al Domniei sale an —.”

15. Bogdan, fiul lui Ștefan și al Mariei lui Radu, muri încă tânăr, după un lung zbucium zădărnice cu Polonii și Muntenii săi, după ciocniri folositoare cu Tatarii, la 18 April 1517, „cînd era la miez de noapte.” Peste două zile, adus de la Huși, el era înmormîntat la Putna, prin grija boierilor săi, cari încunjurau acuma tronul fiului său, nevrîstnicul Ștefăniță.

Pe o piatră cu linii de scrisoare fină se cetește:

„Acest mormînt este al blagocestivului Domn Io Bogdan Voevod, Domn al țerii Moldovei, fiul lui Ștefan Voevod, ctitorul sfințitului lăcașului acestuia, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7025 (1517), luna lui Aprilie 20, la miezul nopții.”

16. Ștefăniță nu creșcu decît pentru a se dovedi crud, nerecunoșcător și nedestoinic. Boierii săi, fiii acelor cari slujiseră îndelung, cu nepătată credință, pe Ștefan-cel-Mare, îl uciseră la Hotîn, în ziua de 14 Ianuar 1527, otrăvindu-l. Ștefăniță care nu era fiul Doamnei Ruxanda, ci al unei femei, Stana, nu i-a putut face loc acesteia († 28 Ianuar 1518) la Putna, ci în vechea necropolă a Rădăușilor. El însuși fu dus de Curtea ucigașă și de Doamna sa, Stana, fata lui Neagoe (ea a fost îngropată la Argeș), la Putna, unde pe mormîntul său se vede această inscripție:

„Blagocestivul și de Hristos iubitorul Io Petru Voevod, Domn al țerii Moldovei, a înfrumusețat acest mormînt nepotului său Ștefan Voc-

vod ; care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7055 (1527), luna... (șters)."

17. Acest unchiu Petru era fiul lui Ștefan-cel-Mare și al unei femei din Hirilău. Data aceasta Moldova nu avea un Domn obișnuit, ci o minte egeră, o voință neînfrîntă și o fire bogată în planuri mari. Numai măsura, socoteala mai trebura pentru a face din Petru-Vodă, zis Rareș, părechea lui Ștefan-cel-Mare în viața țerii cîrmuite de amîndoi. Aceasta a lipsit însă lui Petru, și din lungul său zbucium cu Ungurii din amîndouă părțile, cu Polonii și cu Turcii n'a ieșit decît pierderea pentru totdeauna a provinciei Pocuția și o mai adîncă înjosire față de Sullan. Acesta, Soliman-cel-Mare, gonî pe Rareș în Ardeal la 1538, dar el izbuti să-și capete iarăși Scaunul. În vederea îngropării lui și a neamului său, Petru Rareș clădește noua gropniță Domnească a Pobratei lângă apa Siretului, nu tocmai departe de Suceava. Încă la 1529, Domnul înmormînta pe soția sa d'intăiu, Maria, la Putna și fiul acesteia, Bogdan, zace în biserică Sf. Dimitrie din Suceava. Pentru sine și pentru cea de-a doua soție, care trăi mai mult de cît dînsul, el pregăti la Pobrata morminte de marmură, așa de frumoase cum nu se mai văzură. Cînd, în Septembrie sau Octombrie 1546, el se stînsese, destul de bătrîn, îl cuprinse acela pe care scrie :

„(Această groapă e a) iubitorului de Hristos robul lui Dumnezeu Io Petru Voevod, fiul bătrînului Ștefan Voevod, care (strămutat la aceste) lăcașuri și la veșnicele lăcașuri ; veșnica lui pomenire.“

18. Doi Domni au știut puterea în Moldova pe vremea de restrînte a lui Petru. Unul era fiul lui Sandrîn, nepolul de fiu al lui Ștefan-cel-Mare, și purta numele acestuia (poporul i-a zis Lăcustă, după una din nenorocirile scurtei lui Domnii). Îl uciseră boierii, în Decembrie 1540. Cred că trupul plin de rane a fost dus la Bistrița, unde mormîntul lui Alexandru-cel-Bun primi și pe acest urmaș nenorocit. În el se îngropă în urmă văduva lui Lăcustă, Cneajna, în 1542. Inscripția ce se vede astăzi pe acest mormînt, o pomeniște numai pe ea.

19. Alexandru Cornea, fiu din flori al lui Bogdan, n'a trăit decît pînă la înfocarea lui Rareș, care-l tăie la Galați (Februar 1541), fără să se poată ști în care din bisericile, azi cu totul schimbate prin înnoire, ale acestui oraș zace acest Domn de cîteva săptămîni.

20. Dintre fiii lui Rareș, unul a murit Turc, după ce-și bătuse joc cîteva luni de Moldova și de boierii ei : tocmai la Brusa i-ar fi mormîntul în cimitirul turcesc al acestui oraș din Asla-Mică.

21. Ștefan, fiul cel mic, fu omorît de boieri în 1552, prin prăvălirea asupra lui a cortului de la Țujora și străbaterea cu cușitele. Cînd lucrurile se lămuriră în Moldova, sora lui Ruxanda, ajunsă Doamna lui Alexandru Lăpușeanu, îl scoase din mormîntul său de acolo și-l așeză la Pobrata, lângă tată și lângă mamă, care murise și ea, zugrumolă de acest gîner grozav. Inscripția celui din urmă bărbat din neamul Rareșeștilor e aceasta :

„Doamna Roxanda, fiica lui Io Petru Voevod, iar Doamnă a lui Io Alexandru Voevod, infrumusejă groapa aceasta fratelui ei Ștefan Voe-

vod, care s'a strămutat la veșnicele lăcașuri în anul 7060 (1552, Septembrie 1 "

22. Lăpușneanu a fost un crunt tiran, omorînd pentru plăcerea lui. După cîțiva ani țara, sîtulă de dînsul, îl lăsă a fi bătut de un vîntură-lume grec, Iacob Vasilic. Întors după peirea acestuia, Alexandru-Vodă mulțămîi lui Dumnezeu ridicînd o mănăstire în munte, și mai aproape de Suceava, Slatina, — care fu și a *patra necropolă* a Domnilor-Moldovei. Acolo-și va fi îngropat fiul Ioan, și acolo se mai vedeau sau se mai văd încă pietrele de marmură lucie care acoperiau două Domnișe moarte tinere, Teofana și Teodora. Zdrobit de boală în 1568, Alexandru își luă numele de călugărie Pahomie, cu care-i fu împodobită moartea prin otrăvă. Pe piatra sa mormintală din Slatina nu se pomenește deci decît numele călugăresc; astfel:

„(Această groapă este a monahului) Pahomie, care s'a strămutat din viața de aici la veșnicele lăcașuri, și a fost îngropat aici în cîntoria lui cea nouă, în anul 7076 (1568), luna Maiu 5.”

23. Doamna Ruxanda muri în 1569 și fu dusă la Slatina, fără ca fiul ei, Bogdan, să-i fi făcut cinstea unei inscripții. Bogdan însuși, mazil, fugar, se stîlnse în Moscova. Un frate, Constantin, pare să fi murit la Constantinopol; altul, Petru, a căutat să ia Domnia și a fost ucis în același oraș, de Turcii cari-l prinseseră. Alle fete ale Lăpușneanului răă-ciră prin Polonia: una a făcut mănăstirea Socola, lingă Iași, și e îngropată acolo. În Slatina, necropola în curînd părăsită, își mai găsi locul din acest neam, numai un nepot de filcă al bătrînului tiran.

24. Iacob Vasilic s'a numit Ioan-Vodă, și lumea i-a zis Despot pentru că se zicea despot de Naxos și de Paros. Ucis în 1563 de boierii cari-l încunjuraseră în Suceava, el a fost îngropat în grabă, fără nici-un seran amîntilor, în cîmîntirul cetății. Poate să fie el acel cadavru de „om de cinste” care s'a găsit acolo, în săpăturile din urmă.

25. Ștefan Tomșa, înlocuitorul lui Despot, avu o slăpîntre de cite-va luni numai. Fugînd în Polonia, el fu osîndit la moarte acolo pentru a se face plăcere Turcilor, supt cuvînt că el ar fi făcut pagube Polonilor ce fusese în slujba sa de oaste și-i chinuise, precum și că prădase marginele regelului (Mai 1564). Cu el perîră vătavul de Iași, Ioan Moșoc, și Vornicul Petru Spancloc. Doamna Tomșei, Candachla, nu era cu dînsul. Osînditul fără dreptate își alese ca loc de îngropare biserica ortodoxă a Sf. Mărtii din Lemberg, unde i se tăie capul.

26. Ioan Vodă fiul lui Ștefăniță (1572-4) a fost numit cel Cumplit, pentru răufatea lui cu boierii, și ar fi meritat, pentru vitejia lui în lupta cu Turcii, pe acela de: Viteazul. Ucis după lupta de la Roșcani — rupt de două cămile — el nu s'a învrednicit de o îngropare creștinească. Doamna sa Marța Huru trăi mult timp și după 1600.

27. Petru Șchiopul era fiul lui Mircea Ciobanul din Țara Românească și al fetei celei mai mari a lui Rares, Chlajna (moartă în Constantinopol). El fu întemeietorul celei de a cincea necropole domnești, pe

care o numi Galata. În această mănăstire, așezată pe o culme lângă Iași, el astrucă pe Doamna sa, Maria Amirală din Rodos, pe un fiu Vlad și pe o fată numită Chiajna după bunica ei. Dar el n'avu parte de îngroparea în țară, ci am văzut unde-i zac oasele.

28. Mulți Domnișori ajutați de Cazaci năvăliră în Moldova în zilele lui. Unul, Ioan-Vodă Potcoavă, care se făcea că este Ioan cel Cumplit, ținu câte-va săptămâni Scaunul din Iași. Și pe dinsul îl tăiară Polonii la Lemberg, în ziua de 16 Iunie 1578. Călăul se apropie cu sfială de acest frumos tinăr viteaz, și după moarte i se cusă cu fire de mătăasă capul de trunchiu, și trupul fu îngropat în aceeași „biserică rusească”, unde se odihnea cellalt Domn ucis al Moldovei, Tomșa.

29. Între cele două stăpîniri ale lui Petru domnește Iancu Sasul, fiu din flori al lui Petru Rareș. Fugi și el în Polonia, la 1582, și avu și el parte de sabia călăului în Lemberg, fiind dus apoi, de sigur, la biserica rusească.

30. Aron-Vodă, care se zicea fiul bătrînului Lăpușneanu, a luns des și de aproape oile sale birnice; răscolindu-se împotriva Turcilor odată cu Mihai Viteazul, a fost neasămănat mai mic decît acesta, și în luptă și în faimă, și în nenorocire. Slujitorii săi unguri l-au prins, trimițîndu-l în Ardeal, unde muri închis la Vinți, castel vechiu pe Murăș, în mijlocul unui sat de Romîni (1596). Doamna lui, o Cantacuzină, pare să fi rămas un timp măcar în Ardeal. Mormîntul lui Aron nu se mai află astăzi la Vinți, unde am mers anume pentru a-l căuta.

31. Trădătorul care-și vindu Domnul, ajunsese Domn în locul lui. Fiu de Țigancă, Ștefan-Vodă, care fusese până atunci Halmonul Răzvan, era unul care știa să se lupte Polonii îl scoaseră însă, pe cînd ajută pe Mihai Viteazul, și cînd el voi să ia Domnia de la ocrotiții lor, fu învins și tras în țapă (1595). Această sălbatecă neomenie s'a întîmplat lângă Suceava, și până pe vremea lui Miron Costin, peste cincizeci de ani după aceste împrejurări, se mai vedea acolo, cuprînzînd oasele celor căzuți „movila lui Răzvan”, pe drumul spre Baia.

32. Omul leșesc, Ieremia Movilă, știu să trăiască de azi până mine. Altfel cucernic, și destul de bogal, el făcu la Sucevița, lângă apa cu acest nume, mănăstire nouă și necropola domnească *cca de-a șesea*. Aici își îngropă el fata, Zamfira, în 1596, și aici își găsi el însuși locul de odihnă în 1606. De mult timp un Domn al Moldovei nu mai era îngropat în cîmpania lui! Iată ce scrie pe mormîntul lui, ridicat, nu de rude, care începură un lung și sălbatec războiu pentru putere, nimicindu-se între ele, ci de un boier credincios:

„Aastă piatră de mormînt o făcu și înfrumuseță dumnealui Gavril ce a fost Stolnic, mai de mult răposatului blagocestiv și de Hristos iubitor Domnului nostru Io Ieremia Moghilă Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei: veșnica lui pomenire și fericită odihna lui; în anul 7114 (1606), luna lui Iunie 30”

33. După Movilă Ieremia veni Movilă Simion, care crezuse că a răpus pe Mihai Viteazul și pieri în pulberea unei seri de înfrîngere în-

naintea lui Radu Șerban. Mucezi și el cițiva ani pe tronul Moldovei înaintea de a mucezi în mormint. Se crede că l-a otrăvit văduva Ieremie (Septembrie 1607). Fu dus la Sucevița, unde zace și fiică-sa Teodosia, dar nici lui nu i se făcu mormintul îndată: abia în 1620, fiu-său Gavril, ajungând Domn muntean, se gândi la datoră împodobirii locului unde i se odihnia părintele, și astăzi pe o piatră făcută întocmai ca a lui Ieremia, cu hourul și stema Movileștilor, se cetește:

„A răposat robul slăpinului Domnului nostru Iisus Hristos Io Simion Moghilă Voevod, Domn al Țerii-Românești și, cu voia lui Dumnezeu, Domn al Țerii Moldovei, în anul 7115 (1605!), luna lui Septemvrie 14, și al rămas groapa lui în uitare, neînfrumusețată, până ce vru Dumnezeu și ajunse prea-iubitul lui fiu Io Gavril Moghilă Voevod Domn în cel d'întăiu Scaun al părintelui său, în Țara-Românească, împreună cu maică-sa Melania Doamna; atunci a făcut această piatră și a pus-o, în anul 7128 (1620) luna lui Martie în 15.”

Nici-urul dintre mulți feciori ai lui Ieremia și ai lui Simion, împodobii aproape toți cu Domnia, nu se coborîră în pămîntul sfințit al Suceviței, ci vinul nenorocirii îi abătu pe alte țărîmuri laț cum trec ei înaintea noastră, copii jertfii îndriei mamelor. pribegi aruncați pentru toată viața lor în mijlocul străinilor:

34. Mihăițaș, fiul lui Simion. După cîteva luni de Domnie cu numele, e gonit la Radu Șerban, care voia să-i dea pe fiică-sa, și acesta-l îngropă la Dealul, supl piatră ce zice așa:

„Această piatră de mormint a făcut-o și a împodobit-o Doamna Marghita fiului ei Io Mihail Moghilă Voevod și Domn al Țerii Moldovei, fiul lui Simion Moghilă Voevod; și sfîrșitul vieții sale i-a fost în locul Țirgoviștei, și a fost îngropat aici, în sfînta biserică, lăcașul Dealului, în zilele blagocestivului Domn Io Radu Voevod, nepotul de fiu al lui Būsărab Voevod, și a fost Domn trei luni în locul părintelui său: i-au fost toate zilele vieții ani 16 și jumătate; în anul 7116 (1603), luna (Ianuar 27)“.

35. Constantin, al lui Ieremia, pieră fără urmă, după ce a fugărti a doua oară din țară, unde slăpîntse fără strălucire; nu se știe sigur nici felul de moarte a acestui linăr nenorocit (1612).

36. Gavril, al lui Simion, nu poate moșteni decit Scaunul muntean al tatălui său. În 1620, el e silit să fugă în Ardeal, unde iea pe văduva unui nemeș și se pierde printre Unguri. Poate că mormintul i s'ar găsi în biserica satului soției sale, unde-și serbă, în 1626, și nunta: Sintieu, ungurește Solimonkő.

37. Moise, frate cu Gavril. Fu în două rinduri un pașnic Domn moldovean. La urmă fugi în Polonia, unde trăia pe la moșiile familiei: Wielkie-Odzy și Muchoyedy (în Podolia și Podlachia). Într'una din bisericile acestor localități fu pus el în pămînt, încheind o lungă viață fără strălucire, după 1661.

38. Alexandrel, ful lui Ieremia, domni, dar foarte scurt timp. El, fratele său, Bogdan, mamă-sa Elisaveta, fură prinși de Turci în 1616 și

duși la Constantinopol: copiii trecură la legea Islamului, iar mama acoperită de rușine ajunsă în haremul unui Agă. Bogdan însă era în Polonia la 1655,—de sigur pe lângă surori.

Ioan-Vodă, al lui Simion, n'a domnit. Până prin 1640, el pîndește în Ardeal, unde stătea pe lângă Gavril. Cred însă că la sfîrșit el s'a întors în țară și că a fost îngropat la mănăstirea Todirenilor din Burdujeni, întemeiată de un frate al tatălui său, Teodor Movilă. Chipurile amindurora se văd și astăzi pe pîreji, dar nu e nici urmă de mormînt. Fata lui Ioan fu soția cronicarului Miron Costin.

Petru, fratele lui Ioan, ajunsă Mitropolit de Chiev, și fu reformatorul Bisericii rusești din Polonia. El fu îngropat în mănăstirea de la peșteră (*lavra peccersca*) din rezidența sa (Decembre 1647).

Fetele lui Ieremia, Regina, Maria, Ecaterina și Ana muriră ca soții ale următorilor nobili poloni: Mihail Wisznowiecki, Ștefan Polocki. Samuel Korecki, și Stanislav Potocki: pe moșiile acestor familii trebuiesc căutate mormintele lor.

39. Coborîtor din Movilești după mamă-sa Elisaveta, Miron Barnovschi Movilă, ginerele lui Radu Mihnea, perit la Constantinopol, unde mersese ca să ceară a doua oară Domnia Moldovei (2 Iulie st. n. 1633). El clădise bisericile Barnovschi și Sf. Ioan din Iași, precum și mănăstirea Birnova, dar nu se poate spune sigur dacă trupul său a fost adus din orașul de peire, pentru a fi așezat într'unul din aceste lăcașuri. Elisaveta mama lui Miron, se stînsă în Polonia, pe moșiile Movileștilor.

40. Vasile Lupu (Vasile e un nume adus la suirea 'n Domnie; numele său de bolez e Lupu). Arnăul, dar din părinți așezați în țară, căsătorit înlăi cu o Romîncă, — om foarte bogat, cheltuitor și darnic, de o trusle și de o poftă de a slăpîni ce nu-și află pîrechea, a rivnit, lupînd și unelînd, Țara-Romănească și Ardealul chiar. Dușmanii îl răpuseră la sfîrșit. Trăi încă o bucată de vreme la Constantinopol, sărăcit, părăsit de Doamnă, încunjurat de copiii unei fiitoare și muri în 1661, avînd însă acum lângă dînsul pe Doamnă-sa Catrina, care locuia încă la 1665 casa lor de lângă Arsenal. De și fiul său Ștefan-Jă era atunci Domnul Moldovei, el nu crezu că se cuvine să aducă trupul tatălui său pentru a-l îngropa din nou în strălucita biserică ce clădise acesta la Iași, Trei-Ierarhi. Poate că unul din cei doi frați ai lui Vasile, Gavril Hatmanul, mort înaintea de schimbarea de Domn din 1653, să fi fost astrucal alce, precum se va fi făcut și cu fiul lui Vasile, Ioan, și cu altele din rudele cele multe ale Lupului. Dar în Trei-Ierarhi pîtrele de mormînt ale familiei domnești lipsesc cu totul.

41. Lipsește și a lui Ștefăniță, nebunaticul fiu al lui Vasile, care muri de friguri rele, după o scurtă Domnie, la 29 Septembrie st. n. 1661. Toluși fu dus la Trei-Ierarhi și acum cîțiva ani, în cursul lucrărilor de „restaurare” un Evreu a găsit pe malul Baktuluiului inelul ce se crede că ar fi stat pe degetul tinărului Domn Ștefan.

42. Istrali Dabija, un hun bătrîn bețiv, muri în Scaun pentru că vrîsta-i era prea înaintată ca să-l mai poată atinge nenorocirea maziliei.

Soția sa, Doamna Catrina sau Dafina, l-a dus spre îngropare la mănăstirea Birnova din Iași, în mijlocul „codrului” încă. Pe mormîntul lui se celesc aceste rînduri :

Această piatră a făcut-o și împodobit-o Doamna Dafina Domnului ei, răposatul Io Evstratie Dabija Voevod, Domn al Țerilor Moldovei, și s'a pus în cliforia lui, mănăstirea cea nouă ce se chiamă Birnova în anul 7174 (1665), luna lui Septembrie în 11, ceasul al doilea.

În aceeași mănăstire a îngropat și urmașul lui Dabija, Duca-Vodă, care ținea pe Anastasia, fata cu Buhuș a Doamnei Dafina, o feliță Maria, — singurul copil al lui Istratie-Vodă (1667).

43. Duca singur își gălise ca loc de îngropare mănăstirea Cetățuia de lângă Iași : acolo fiind înmormîntată fiica sa, numită tot Maria, alt tînăr copil rămas în pămîntul moldovenesc (1672). Poate chiar că și un frate al Ducăi se odihnește în biserica, înnoită mai dăunăzi, a Cetățuiei.

Fiul său unic, Constantin, domni de două ori în Moldova, dar fu chemat, la urmă, în Constantinopol, și aici i se pierde urma. Soția lui dinlăun era fiica lui Constantin Brîncoveanu, Maria, și cu dînsa avu el un fiu, botezat cu numele muntenesc de Șerban. Maria muri de ciumă, tot în capitala turcească, și micul Șerban se stîlîcî în Țara-Românească, peste puțină vreme.

Mama lui Constantin, Doamna Anastasia, prinse dragoste pentru un beiu grec din Maina, și ajunse de rîsul tuturora. În 1700 ea se află însă la Constantinopol, cu Constantin, cu un fiu mai mic, Ștefan — al cărui sfîrșit e necunoscut — și cu felele Anastasia și Saffa. Altă fată Elena, fu soția lui Nicolae Costin, stălu și muri în Moldova, dar nu se află urme din mormîntul ei la Cetățuia Duculeștilor.

44. O Domnie scurtă avu Iliș fiul lui Alexandru Iliș. Era un biet om sărac, care, cînd osîndia pe cineva la vre-o plată de datorie, punea mîna în punga lui și ajuta pe osîndit. Sărac s'a dus înapoi la Constantinopol, unde n'a mai venit nici-o știre despre dînsul (1669).

45. Ștefan Petriceicu, boier de țară, curat la suflet, nestatornic și „prost”, a fost odată Domn de la Turci, a doua oară de la Poloni, în mijlocul cărora s'a adăpostit apoi. În 1705, văduva lui, Mariana, iscălește ca starostină de Zwolln. Ca staroste acolo va fi murit deci soțul ei.

46. Antonie-Vodă Ruset, din Grecii Constantinoplei, căzu de la putere în 1678, scos de Duca, și Turcii îl chinură în tot felul, bălîndu-i trestii supt unghii și trăgînd afară tulpănele ce-l siliseră să înghită. El muri peste puțin timp după aceste suferințe, iar fiii săi Alexandru și Iordachi trăiră ca beizadele prin țerile noastre.

Un amănunt duios e acela că la biserica Sf. Nicolae cel domnesc din Iași, dreașă de dînsul, se vedea până în ultimele timpuri o piatră de mormînt pe care Antonie și-o gălise în zădar. Ea purta aceste cuvînte :

„Mînănatul Antonie Ruset... înțeleptul, și-a acoperit mormîntul, lucră de mare cuvîlnjă ; tot fercitul Domn de Moldavia Antonii Ruset ș'au ales actia (?).”

47. Dumitrașco Cantacuzino, vărul bunului Postelnic Constantin, era un Grec desfrinat și fără inimă. A murit mazil la Constantinopol, de o umflătură la gât, după 1685.

48. În sfârșit iată un Domn dintre boierii Țerii: Constantin Cantemir. Bătrîn, bejiv, glumeț ca și Dabija, om de ispravă și viteaz ca și dînsul Murind în 1693, el fu pus în lău în groapa ce-și gălise An onie în biserica Sf. Nicolae cel domnesc, ctitorie a lui Ștefan-cel-Mare, pe care el o înnoise. Apoi îl strămutară la Miera, o mănăstire de lângă Milcov, pe care el o făcuse din lemn. Nici dintr'un loc, nici dintr'altul nu putem căpăta vre-o inscripție. Și iarăși n'avem nici una de la mănăstirea Cașinului, unde zace Gheorghe Ștefan-Vodă, mort tocmai la Slettin, în 1663.

49. Fiul cel mare al lui Cantemir, Antioh, a domnit de două ori în Moldova, și s'a stîns în Constantinopol, destul de tîrziu,

50. iar marele învățat Dimitrie-Vodă, acel care a vrut să facă binele nostru punîndu-ne supt ascultarea rusească, muri ca pribeag la 21 August 1723 în salul său de locuință, Dimitrovca, la 420 de verste de Moscova. Nu știu dacă acest fruntaș al vremii sale, scriitor vestit, Domn, fiu și frate de Domn. academician. senator, sfințic rusesc, are până astăzi pe mormînt piatra pe care i-o datorește măcar recunoștința noastră, a Romînilor.

51. Tot înaintea de Fanarioți trebuie socotită Domnia altui boier de țară. Fost ginere al lui Cantemir bătrînul, Mihai Racoviță fu un om greoi și fără caracter. După cea din urmă mazilie a sa, el moare la Constantinopol, după 1744.

Avu doi fii :

52. Constantin muri de bejie în București, la 28 Ianuar 1764. Totuși nu se știe unde l-a îngropat fratele său Ștefan, care se afla cu dînsul și-i urmă în Domnie. El însuși dăduse soției sale Sultana, a cărei moarte îl aruncă în desnădejde, locul de odihnă la Golia (1753). Această mănăstire, întemeiată înainte de 1600, fusese prefăcută de Vasile Lupu, și în ea dormia Toma Cantacuzino, bunicul de spre mamă a lui Mihai Racoviță.

53. Cît despre Ștefan, el zace în vre-o biserică din Constantinopol.

3. DOMNII FANARIOȚI.

1. Nicolae Mavrocordat, cuminte scriitor de cărți, începe șirul lor, de și sînge românesc curgea și în vinele lui. După multe schimbări între mărire și primejdie, el muri de cîmă la București, și fu îngropat la minunata mănăstire, făcută de dînsul, a Văcăreștilor. Piatra lui ce se vede, neatînsă, până astăzi, are această inscripție, pe care o tîlmăcim din versuri grecești :

„Văzîndu-te, mormîntule, mă tem de prîveliştea ta :

Căci ascunzi în tine pe Nicolae Domnul

Moldovei odinioară, apoi al Țerii-Românești,

Pe acel care această biserică a întreltei lumini a soarelui

Dumnezeește a înălțat-o din temelii ei chiar,
 Pe cel prea-înțelept și Scaun al înțelepciunii,
 Oglinda înțelepților în sfaturi,
 Al cărui neam vestit e din al Scarlatilor :
 Părintele i-a fost Alexandru, care la a Otmanilor
 Împărăție era tălmăciul cel de taină.
 Dar pe care Musele l-au încununat cu-a gloriei cunună,
 Acest mormint de marmură-l încunun' acuma,
 Pierind de îngrozitoarea boală a ciumii,
 Lăsind durere nesuferită la fiii
 Și la soția sa și la rudele multe :
 Pe care să-l fericim toți după cuviință,
 Rugind pe Domnul, cel ce vede toate,
 Să-i puie sufletu 'n livezi înverzite."

2. La Văcărești gândia el să i se adune neamul după moarte, dar nu i se împlini dorința. Pe fratele său Scarlat, soțul unei fete a lui Constantin Brîncoveanu, îl lasă la Mitropolia Tirgoviștei. Ioan-Vodă, fratele lui Nicolae, îl înlocuiește pe timpul când acesta era prins de Austriaci în Ardeal; aceasta nu i-o iertă fratele mai mare, care nu-l dezgropă de la biserica Sf. Gheorghe Vechiu, unde fusese îngropat la 1719. Numai doi copii ai lui Nicolae sînt înmormîntați, fără pietre amintitoare, la Văcărești. Doamna Pulheria și un alt fiu zac la Mitropolie.

3. Constantin-Vodă, fiul lui Nicolae și omul care avu îndrăzneala să declare pe țerani liberi, fu rînit într-o luptă dintre Ruși și Turci, la 1769. Dus la Iași, ca prins de războiu, el muri aici. „Și l-au îngropat cu mare cinste boierii în Iași, ca pe un Domn“, spune Cronica, fără să arăte însă și locul de înmormîntare unde se coborî acest biet moșneag, mai bătrîn și decît vrîsta lui, care n'avu parte de un sfîrșit în liniște. Știm însă de aiurea că sicriul, dus pe umeri de patru generali ruși, fu așezat la Mitropolie.

4. Ioan, fratele lui Constantin, muri la Constantinopol, iar fiul său Alexandru fugi din Moldova, unde era Domn, la Ruși în 1787. Încă în 1804 el și Doamna-sa scriau din Moscova, unde i se ridică mormîntul, în mănăstirea Danilii, la 1819, cu o inscripție simplă.

5. Alt Alexandru, fiul lui Constantin, mazilii pentru a face loc precedentului, e îngropat la Constantinopol.

6. Ca neam vechiu, înrudit cu Mavrocordaii, slau înaintea noastră, de la începutul epocii fanariote, Ghiculeștii. Grigorașco-Vodă avuse pe Malei (numit așa după bunicul de pe mamă, Matlaș Sturdza), și fiul acestui Malei fu al doilea Grigore-Vodă Ghica. Moartea-l găsi la Bucu-rești, și pe mormîntul său, în necropola cea nouă, la Pantelimon, se citește acest epigraf:

.Datorita cea obștească
 De pre firea omenească
 Împlinind prea-fericitul,

De-a pururea pomenitul
 Grigore cel prea-înnalt
 Ghica-Vodă încoronat,
 Domn în Țara-Rumânească
 Și în cea moldovenească,
 Care, cu minte naltă domniind
 Și cu dreptate cărmuind
 De pre vremea ce-aceste țăr[î]
 Cu înțeleapte îndreptăr[î],
 I a a doaoilea Domnie,
 Dată de la 'mpărăție,
 Din Scaunul cel strămoșesc
 La lăcașul cel ceresc
 S'au mutat fără de prihonă,
 Cu pace și cu pohvală,
 Iar trupul său cel de om
 Cu cinste ca de un Domn)
 Alcea s'au astrucat
 Și îngropăr[î] s'au dat
 La a sa domnească zidire
 Spre veacincă pomenire :

August 26 d., leat 7260 [1752].

† 1759, Mart 14, prislăvindu-să întru fericire și Mărlia Sa Doamnă Zoia, s'au pus oasele tot într'acelastu mormânt al răposatului întru fericire Domnu Grigorie Ghica Voivod, iubitul soțu Mării Sale, întru al șaptelea an după răposarea Mării Sale, viindu de la țara Moldovii cu preaiubitul filu Mării Sale Io Scarlat Ghica Voivod cu Domnita Țării-Rumânești, și, însuși Mărlia Sa viindu cu alaiu și cu toată boerimea și cu toată orândulata Domnii și cu Sfîn[ia] Sa M[ă]rop[olitul] țărli chir Filaret și cu amândoi episcopii și cu alți zece arhierci străini, aducându-să din București până aici, s'au așezat într'acel mormânt cu mare cinste și cu multă jale dă norodu, păcum Mărlia Sa au pohlitu, pentru veacincă pomenire."

Cum se vede din aceasle inscripție, scrisă numai în românește, și Doamnă-sa luă locul lângă dînsul, în același strălucit mormînt de marmură. Un frate, Alexandru, țărliat de Turci al căror dragoman fusese, a fost însă îngropat la Constantinopol. Tot acolo se odihnește fiul lui Grigore, Matei O fată, Ruxanda, muri cu mult mai tîrziu, în 1780, și ea își găsi odihna în marea biserică-mausoleu ridicată de tatăl ei lângă Iași, Frumoasa.

8 Scarlat, cellalt fiu, murînd la București, e înmormîntat în biserica Sf. Spiridon Nou, și pe marmura lui cellui, pe grecește, cea ce urmează :

Pe marele'n sinu-i
 Acopere mica
 Și oarba piatră,
 Pe Scarlat Domnul,
 Fiul lui Grigore.
 Din a Chiculeștilor mare viță,
 Care de boală năprasnică
 A perit în Dacia (Țara-Românească).
 După ce domnise 'nălău în Moldova.
 Iar a doua oară
 Domn în Dacia
 Avînd virlutea aceea
 Că pentru toți supuși săi
 Era ca un părinte bun.
 Pentru care, cu puternică
 Durere, i-au dat suflul,
 Cu lacrimi mingîndu-l.
 Ci mormintul l-a 'nnălțat
 Fiul său vestitul,
 Și moștenitor al puterii,
 Și cu jalnice plîngerii
 Toți din toate părțile
 Cîntăm pomenirea
 Celui plecat spre părțile cerului
 În anul 1766, Decembrie 2^a.

Acest fiu Alexandru muri în Constantinopol.

8. Grigore, fiul lui Alexandru, gospodar fără păreche, modest și crușător, foarte mult cîștit de Turci, putea nădăjdui soarta lui Grigore al II-lea. Dar în marea biserică domnească a Sf. Spiridon din Iași se îngropă numai trupul său ciuntit de capul pe care Turcii, cari-l tălăseră pentru trădare, îl duseră la Constantinopol. Pe aceste jalnice rămășițe se cetește:

Odraslă a Chiculeștilor
 Lui Grigore-al Dacilor Domn vestit,
 Cu evlavie 'nvelit, din strămoși ca aceștia,
 Ascunde-acest mormint frumos trupu-i.
 El a fost smuls de-o năprasnică moarte,
 Iar acum în lăcașul ceresc locuiește*.

9. A treia familie care a domnit până la 1774, numai în Moldova, Callimachi (numele de la început, românesc, al neamului e însă Calmășul) n'a lăsat decît un singur mormint domnesc pe pămîntul țerii, de unde-și trăgea obîrșia. O inscripție grecească, pusă în numele Doamnei Elena, născută Mavrocordat, pomenește în biserică Sf. Spiridon, pe Ioan copilul „cu fața de aur”, al ei și al lui Grigore-Vodă Callimachi. Grigore, tăiat de Turci, în 1769, zace în Constantinopol, ca și tatăl său

Ioan-Vodă. Fratele lui Grigore, Alexandru, muri după 1821, adus, de prigonirea turcească, a cerși la ușile creștinilor. Fiii lui, Scarlat și Ioan, fură uciși în Asia, la Boli și la Cesarea Siriei. Numai Doamna lui Scarlat, Smaranda, fiica lui Nicolae-Vodă Mavrogheni, și ea adusă de împrejurări la mare sărăcie, e înmormintată la Iași, în biserica Goliei; moartea ei s'a întâmplat la adânci bătrânețe, în 1842 abia.

10 După 1774 se ridică familia Ipsilanșilor. Alexandru-Vodă, cel d'întăiu Domn dintre dinșii, moare foarte bătrîn, prin osînda turcească, la 1807 abia, la Constantinopol. Fiul său Constantin fugise atunci în Rusia, și el zace într'o biserică din Chiev supț un monument deslul de simplu. Un frate al lui Constantin, Dimitrie, e înmormintat la Constantinopol, unde muri în cea d'întăi tinereță. Ipsilanteștii n'au lăsat nici unul din morții lor în țară.

11. Tot așa și Moruzii. Constantin-Vodă, începătorul măririi lor, muri după 1782 în Constantinopol. Dintre fiii lui Gheorghe, fu ucis în Cipru, Dimitrie și Panaioti periră lăiași de dinșii pentru trădare, în 1812. Alexandru-Vodă, om bun și nobil, se învrednici de o moarte obscură în mijlocul lor, la 4-5 Iulie st. n. 1816.

12. Mihai Șuțu cel d'întăiu moare la Constantinopol și se îngroapă acolo. Alexandru Nicolae Șuțu fu dus, în 1821, cînd muri de boală în București, tot la Sf. Spiridon, fără să i se fi pus o inscripție deosebită, în mijlocul tulburărilor revoluției. Cellalt Mihai Șuțu, din 1819-21, rătăci prin Europa și se duse apoi în Atena, capitala Greciei libere, și muri acolo. Nici ei n'au cu țara noastră legătura trainică și sfîntă a mormintelor.

13. Amîndoi Domnii din familia Caragea, Nicolae și Gheorghe, n'au rămas la noi, ci unul în Constantinopol, altul în Atena.

14. Dintre Domnii întimplători, Nicolae Mavrogheni, care-și clădise o biserică 'n București, moare lăiat în tabăra turcească de la Dunăre, fără să aibă parte de vre-o îngropare, iar trupul lui Hangerli, înjunghiat și decapitat, se aruncă la Sf. Spiridon din București, în mormintul lui Scarlat Ghica. În sfîrșit un Manole Giani-Ruset piere 'n pribegie la Ruși.

4. DOMNII CEI NOI.

1. După 1822, Romîni căpătară iarăși Domni din neamul lor.

Cei d'întăiu Domn național al Țerii-Romănești, cucernicul Grigore Dimitrie Ghica, e înmormintat la Colentina, supț un uril monument de piatră înnegrită, lingă mausoleul de la Tei, unde veniră la el pe rînd fii și nepoși de fii. Inscripția slîngace de pe mormintul sărăcăctos sună astfel:

Pietrile după ulițe celăjii vecinate

Mărturisit-ăji călătoriiilor) ce fapte laudate

Ghica Grigorie a lucrat, Domn plin de înțelepciune:

L'al lui mormint ești dalor ismerenia-ji depune. 1855 (=1854), No. 4.

2. Contemporanul său moldovean, bunul patriarh Ioan Sandu Sturdza, muri și ei ca simplu particular în țara unde domnise. El fu înmormântat supt o simplă piatră în biserica Sturdzeștilor la Iași, Bărboiul. În versuri bunișoare se cuprinde această pomenire a lui:

Între muritorii lumii când eram și eu odată,
Dam povață, sfat, poruncă la oricare judecată.
În a mea origină nobilu, în sfârșit și domnitoru,
Stătutu patriei și sprijinu pesle drepturi și poporu:
Văzuiu slavă, cinste 'mpreajmă-mi, avuiu schipru, slăpinire,
Dar în sfârșit suferii-am și a soartei prigonire.
Acum iață supt această piatră stau eu muritoru,
Căci viață amărilă un deșert e plin de nori.

S'a săvârșit din viață la 2 Februarie 1842, domnind în Moldova de la 1822, Iulie 1, până la 1828, April 23."

3. De acum Domnii goniji de frământările pentru alcătuirea unei nouă orînduiri mor în străinătatea europeană, spre care-i chiamă gusturile lor de oameni bogaji și doritori de o viață plăcută. Rămășițele lui Mihai Sturdza și Gheorghe Bibescu, acelea ale lui Grigore Alexandru Ghica au rămas în Franța sau Germania. Lui Alexandru Ghica i s'a făcut loc la Pantelimon, supt un Imens monument de marmură sculptată, mai frumos decît oricare din ale Domnilor noștri. O litografie, acum foarte rară, reprezintă convoiul său de îngropare. Adus de la Nizza, unde murise, Barbu Știrbei se odihnește acum în mijlocul harniceii gospodării moderne de la Buftea. Iar cel d'întăiu Domn al României unite, Alexandru Ioan I-ii Cuza, a fost strămutat în biserica de la Ruginoasa, astăzi o moșie arendată la Ovrei.

Și astfel din mormintele vechi și nouă s'a ridicat înaintea cetitorilor lungul șir, glorios și nenorocit, al Domnilor Romînimii.

II.

Doamnele române.

Despre Domnii ce au stăpinit aceste țeri, despre luptele, tratatele și nenorocirile lor, s'a vorbit destul, și bine și, mai ales, rău. Viața în țregli țeri se cuprinde în faptele lor, care s'au făcut în numele ei. Din potrivă, o uitare nedreaptă a acoperit totdeauna, ca o buruiană de părăsire, mormintele Doamnelor, ce au stat alături de soții lor, în mijlocul furtunilor unui traiu așa de zbuciumat, încât abia ni-l putem înfățișa așăzi. Figurile viteze, figurile dureroase, figurile binefăcătoare și sfinte, modestele figuri blinde se împărtășesc de aceeași nepăsare din partea scriitorilor. Și ca și Doamnele sînt date uitării Domnișele, a căror copilărie și tinereță a trecut mai totdeauna printr'un lung șir de pribegii și rălăcirii și pe care nunta le-a strămutat în locuri foarte depărtate de noi, de unde adesea n'au mai venit nici-odată să-și vadă părinții și țara.

Despre Doamnele noastre se poate vorbi din două puncte de vedere: întâiu din acel al originii lor și apoi din acela, nu mai puțin însemnat, al rostului pe care-l aveau la Curtea petrecerilor sau la Curtea afacerilor. Ici și colo, se prind de la sine în această bălătură de idei florile strălucitoare, vil ale caracterelor, isprăvilor și suferințelor acestor Doamne.

I.

În cea ce privește origina, neamul și rangul înainte de căsătorie al Doamnelor Terii-Românești și Moldovei, trebuie să se șie samă de cele trei epoce, în care se desface, din punct de vedere politic, și nu numai din acesta, trecutul nostru. Cea d'întăiu e a neafirmării de fapt, cea de-a doua a unei supuneri cinștile și cruțătoare față de Turci, cea de-a treia se deosebește prin ascultarea desăvirșită de acești stăpini. Anii 1550 și 1720 ar fi punctele de despărțire. Iar după 1859 începe, fi-rește, epoca a patra, de neafirmare nouă, în care trăim.

În cea d'întăiu epocă, origina Doamnelor variază după cum bărbaii lor erau Domni în Scaun, Domni legiului, fil a i unor stăpinitori, sau erau niște liniți copii din flori, care nu știau dacă vor ajunge să dom-

nească şi ei vre-odată. Fără îndoială că aceştia din urmă se însurau mai rău decît cei d'întăiu, Domnii sau fiii din căsătorie ai Domnilor. Bieţii oameni trăiau din greu, creşcuţi cu frică mare de mamele lor, ferii de ochii tuluiora, arătaşi, la orice prilej, ca feciori de boieri sau chiar de oameni de rînd, ca odrasle ale sojului cu care le măritase Domnul, iubitul lor. În sărăcia şi teama lor ei se făceau călugări, negustori de blănuri, de stridii, ciobani, adică boieri peste turme multe, şi poporul, care nu ulla ce fuseseră ei mai înainte, li zicea şi ca Domni: Călugărul, Ciobanul, Stridiagiul.

De foarte multe ori, un astfel de om, care jertfa toate numai pentru slaba nădejde nesigură a Domniei, nici nu-şi mai făcea păcatul sū se însoare. Cînd însă el îşi lua nevastă în zilele grele, se înălţa odată cu dînsul în tronul ţerii o bială femeie fără nici-o pregătire pentru măriri de acestea. Astfel era însă cu Domnii şi tinerii Voevozi pe cari-î însurau părinţii lor, Domnii. Aceştia-şi căutau sojit între neamurile mari ale ţerii lor vecine şi, dacă se poate, între neamurile stăpînitoare ale lor.

Neapărul că se cerea ca mireasa să fie de acelaşi lege: ortodoxă deci, şi nu catolică. În această privinţă, Domnii munteni aveau alegerea mai uşoară. Dincolo de Dunăre erau, în adevăr, pînă pe la 1500, o mulţime de dinastii ortodoxe, mai vechi decît cea de la Argeş sau de la Tirgovişte şi Bucureşti, aşa încît pentru ai noştri era o cinste să se încuscrească cu ele. Pe vremea cînd se închiagă Marea-Voevodat al Ţerii-Româneşti (1500-1350) erau trei neamuri de Ţeri bulgăreşti, în cele trei Bulgarii ce se făcuseră pe atunci: una la Marea-Neagră, alta la Tirnova şi o a treia la Vidin; erau apoi neamurile regale sirbeşti din Siberia şi din Bosnia, mai tîrziu şi din Herţegovina; veniau apoi o mulţime de stăpînitori mai mici, tot dintre Sirbi, în Macedonia şi lîngă Marea Adriatică; în sfîrşit ceva mai departe străluci încă pînă la 1455 familia împărătească a Constantinopolei, cu multe ramuri laterale.

Numele se luau de alte vremi după norme care nu se mai sînt în seamă astăzi: une ori se da copilului acela al sîntului serbat în ziua cînd el era născut; dar de obicei al unei rude, şi anume se începea totdeauna cu ruda care boleza sau cu aceia mai însemnată prin vîrstă sau prin rangul ei. Domnii cei vechi de peste Olt, cari n'aveau înrudiri luminate, se chemau *ferăneşte* Litovol, Bărbat; unul de dincoace de Olt are numele de Seneslau, doi judeţi, căpetenii de judeţe, se numesc Ioan şi Fărcaş. La Domnii Voevodatului celui mare întilnim nume ca Alexandru, care e al unui Ţar bulgăresc, ca Mircea, care e al unui Domnitor de la Avlona, la Marea Adriatică (Mircea) ca Mihail, al altui Ţar bulgăresc, ca Vladislav (Vlaco), care aminteşte Bani şi Voevozi bosniaci. Înrudirea dinastiei noastre s'a făcut deci neapărat cu Bulgarii din Vidin şi cu Sirbii. Multe neamuri bolereşti au venit împreună cu Doamnele de peste Dunăre.

Numele tuturor acestor d'întăiu Doamne munlene s'a pierdut, afară de al Calnitichiei — care pare să fie Greacă —, sojia lui Radu şi mama

lui Mircea, dacă nu și a fratelui său Dan. Nu se cunosc decît puține Doamne muntene de legea Răsăritului din veacul al XV-lea. Știm pe al Eupraxiei, soția lui Vlad Călugărul: dar aceasta pare să nu fi fost de neam mare, ci să se fi călugărit odată cu soțul ei înainte ca acesta să fi ajuns, în 1481, la Domnie. O fată a Eupraxiei, purtînd numele drept românesc de Caplea, luă întâiu pe boierul Stăico Logofătul și, rămîind văduvă, tatăl ei despărți de nevastă pe favoritul său Bogdan Vornicul, din Moldova, însurîndu-l cu Caplea, care muri în 1521, fiind îngropată la Dealu.

Înnoiașul și dușmanul acestui bătrîn călugăr, Basarab-cel-Tinăr, era însurat și el cu o femeie de rînd, Maria. Despre dînsa se știe că a stat prinsă o bucată de vreme la Brașov. Acel ce pusese mîna pe dînsa era tatăl lui Basarab, Basarab-cel-Bătrîn, și se știe că el a jînit două soții, dintre care însă nici-una de neam mare: pe fata unei Maria (această soție a fost mama celui de-al doilea Basarab) și pe filca unui Grec, Sinadinos al Căpitanului. Bătrînul avea și o fată cu această soție, și, în ciuda lui, Basarab-cel-Tinăr prinse și jînu în robie pe sora sa cea vitrigă.

Soția lui Radu-cel-Frumos se chiamă tot Maria sau Maria-Despina, și era tot din rîndurile felelor de boieri: ea a întovărășit pe fiica ei, care ajunse soția lui Ștefan-cel-Mare; acesta o luase în robie la 1473. Ajungînd soacra biruitorului și a pierzătorului soțului ei, ea muri în anul 1500, la 11 Maiu, fiind îngropată în necropola domnească a Putnei.

În mănăstirea Govora se vede lingă chipul lui Radu-cel-Mare, fiul lui Vlad Călugărul, o Doamnă cu coroana pe cap, benzile de fir pe piept și lungi cercei cu pietre scumpe. E Doamna Cătălina, cea ce înseamnă Ecaterina. De și Radu se căsătorii ca fiu de Domn, ea pare să fi fost tot strădînjă a unei familii bolerești. Crudul Mihnea jînu pe o Voica, ce rămase văduvă tinără pe urma lui, după uciderea-i în Sibiu, la 1510; dela dînsa avem și o scrisoare către Brașovenii și altele pe care i le scrie un fiu al lui Mihnea, numit Mircea; pe el și pe o fată Ruxanda, măritată atunci cu Bogdan fiul lui Ștefan-cel-Mare, Voica-i lubea ca pe fiii ei adevărați. La căsătoria Ruxandei cu Bogdan, tinărul, dar urilul Domn moldovenesc, se trimeseră cu mireasa 24 de „cești de argint suflate cu aur“, lucrate în Ardeal, care i se dăduseră de zestre. Craioveștii, boierii ce slăpneau Oltenia și făceau Domnii, dădură creațiunii lor, copilandrul Vlădujă, o tinără Doamnă Anca.

Astfel ajungem la căsătoria împărătească a lui Neagoe Basarab.

Acestea sînt Doamnele ortodoxe, născute în Țară sau străine, ale Țării-Românești.

Întîmplător însă, pentru anumite scopuri politice, Domnii munteni, cari îngăduiau, ba chiar sprijiniau, din același motiv, propaganda catolică, își luau și Doamne de legea Apusului. Regii Ungariei, erau din par-

tea lor, bucuroși de asemenea încuscriri, așa de folositoare din altele puncte de vedere.

Încă din veacul al XIV-lea se făcuse o astfel de legătură de familie. Nicolae Alexandru-Vodă, care avuse cu altă soție, ortodoxă, pe Vladislav, urmașul său, luă pe la 1350 pe o coboritoare a vechilor Bani de Severin, Romîni unguriși și trecuși la religia catolică. Această Doamnă Clara, avu două fete, care arată însă a fi fost ortodoxe amindouă: una, Anca, luă pe Sirașmir, stăpînitorul bulgăresc al Vidinului, iar alta, Slava, ajunsese stăpînitoare în Serbia.

Și Tepeș se învrednici de o soție catolică. Ea era chiar ruda regelui unguresc de atunci, Matiaș Corvinul, și căsătoria se făcu, cu toată împotrivirea Turcilor, la începutul anului 1462, sau în cele din urmă zile ale anului precedent, odată cu încheierea unui tratat între Țara-Românească și Ungaria. Nu știm cum o chema pe Doamna catolică a acestui om strașnic. Cu dînsa avu Vlad doi fi; unul stătu pe lingă cel de-al doilea Ioan Corvin, fiul lui Matiaș, iar cellalt muri în slujba episcopului de Buda. Mihnea nu era fiul catolicei, dar și lui i se impuse, la Curtea ungurească, o nevastă de această lege, culeasă printre multele rude *românești*, dar catolice (fiind-că erau nobile) ale regelui.

II.

Întemeietorul Moldovei, Bogdan-Vodă, va fi venit de peste munți cu soția sa, o fată de cneaz de acolo, fără indoială, și cu acel Iiu Lajco care-l urmă. După un vechiu pomelnic, Mitropolitul Dosoftei dă, în versurile sale adate la *Parimille* (Proverbele lui Solomon) din 1683, numele acestei d'întăiu Doamne a Moldovei: Maria.

Lajco fiu, de sigur, pe o Romîncă, și poate să fi fost și el însurat la coborîrea din Maramureș. Cînd el se făcu a trece la catolicism, nevastă-sa nu-l urmă pe aceeași cale, și despre dînsa se vorbește într-o scrisoare pe care Papa o îndreaptă către noul convertit în 1372.

Din căsătoria lui Lajco cu aceeași ortodoxă îndărătnică se născu o fată, Anastasia, care muri abia în anul 1420. Ea păstră legea mamei sale și dădu marea moșie Coșman mănăstirii din Rădăuși. Cînd muri Lajco, ei i se cuvenia moștenirea Moldovei. Bolerii îl căutară un soț, și-l găsiră în singura țară vecină, unde erau neamuri mari de legea Răsăritului, în Litvania rusească, cu care se mărgenia Moldova de miază-noapte. Un tînăr principe din vestitul neam al Koryatowyczilor, Iuga, veni decl în țară, se cunună cu Domnița și stăpîni dar numai puțin timp, căci fu ucis.

Acei cari luptaseră cu el găsiră însă o altă femeie din neamul lui Bogdan întemeietorul, poate o soră a lui Lajco. O chema Mușata, dar, fiindcă trecuse la catolicism, i se zicea Margareta. Ea luase de bărbat pe un Ștefan-Vodă, cu care avu trei fi: Petru, Roman și Ștefan. Aceștia se războiră întăiu, apoi domniră pe rînd. Un act al lui Roman pome-

naște pe mamă-sa Mușata, la 1592. Petru era ortodox, dar mamă-sa clădi în Siretlu. biserica Sf. Ioan Bolezătorul, unde fu și îngropată.

Nu știm de unde venia Anastasia, soția lui Roman, care fu îngropată în orașul și în biserica făcută de soțul ei, la Roman. Am bănuî că era fiica lui Iuga și a celei d'înlăiu Anastasia.

Obicezul înruderii cu strelnii urmează și mai departe, căulindu-se principese litvane sau chiar polone, catolice. Cea d'înlăiu Doamnă a lui Alexandru-cel-Bun, îngropată la 1410, supl baptisteriul bisericii latine din Baia. e catollica Margareta, cu care el se căsătorise încă din Polonia, fiind pretendent numai la coroana Moldovei. A doua soție a marelui Voevod poartă numele de Neacșa—sau cum tălmăciau cărlturarii—Ana, și era poate o fiică a lui Mircea-cel-Mare: ea născu la 20 Iulie 1409, pe moștenitorul tronului, Ilie, iar, la o dată următoare, pe acea Chlajna, care muri abia în 1479, nemăritată, căci nu găsisse un bărbat de potriva ei. Mormîntul Anei se vede și astăzi în mănăstirea Bistriței, lângă părelele din stînga: data morții, însemnată acolo, e 2 Novembre 1418, îndată stăpînitorul moldovean, care era destul de bătrîn acum, peșeste pe o rudă, o vară a regelui Poloniei, Ryngalla, care era și ruda lui „în al treilea grad”, de pe bunică-sa Mușata, fiică a vre-unei Polone. Căsătoria se desfăcu, fără copii, în 1421, după cererea Ryngallei, care arătase că soțul ei nu vrea în ruptul capului să se facă și el catolic.

Dar, peste puțin, o altă nuntă cu mireasă venită de peste hotara se serbă în Suceava. Vladislav, regele Poloniei, se căsătorise a doua oară cu fata unui duce litvan, Sofia, și Alexandru ceru pentru moștenitorul său Ilie pe Marinka, sora reginei. Mitropolitul cel d'înlăiu al Moldovei, Iosif, o rudă a Domnului, făcea slujba nunții la 23 Octombrie 1425. Marinka fu o bună și credincioasă soție pentru bietul Ilie Voevod, care muri orbît de fratele său, și o mamă plină de îngrijire pentru fiii săi, Roman și Alexandru, cari se luptară mult timp pentru Coroană și muriră amîndoi otrăviți. Fata lui Ilie și a Marinkăi—care era ortodoxă—se numi Anastasia, ca și bunica ei. O soră mai mare a ei a fost soția lui Vlad Dracul, și aceasta e cea d'înlătu căsătorie sigură între cele două Case domniloare românești.

Doamnele urmașilor lui Ilie nu ni sînt cunoscute. Dar se știe că unul dintre ei, Petru Aron, luă pe bătrîna soră a lui Ioan Corvinul, o femeie de 50 de ani, și o Romincă din Ardeal, de lege catolică. Deci aceasta e a doua căsătorie princiară între Romîni din țeri deosebite.

Ștefan-cel-Mare era fiul lui Bogdan, fiu el însuși al lui Alexandru-cel-Bun și al unei Oleea, care se mărită după scurta ei iubire cu Domnul și avu două fete (Maria, soția lui Șendrea, și Sorea) și trei fii, Ioachim călugărul, Ioan și Petru, ce sînt astfel frații întregi ai marelui Domn.

El luă puterea în 1457, neînsurat, și-și căută nevastă la Ruși ca și Ilie. Dar Ștefan merse pînă la Chlev și de atel îi sosi mireasa, Eydochia, fiica lui Olelko și sora lui Simion cnejil, cu care făcu nuntă la 5

luite 1463. Viața ei a fost nenorocită și scurtă. Ea muri în 1466, lăsînd numai o fată, Elena, pe cînd alte femei dădură băieți lui Vodă. Elena ajunsese nevasta moștenitorului tronului moscovit, Ioan. La 1484 i se născu un fiu, Dimitrie, menit să lea moștenirea bunicului său, Marele-Principe, căci soțul Elenei murise. Dar soția cea de-a doua a bătrînului Principe, Sofia, din neamul împărațesc al Grecilor, care și ea era mama unui fiu, se puse împotriva. Elena și Dimitrie fură aruncați în temniță la 1502, și nu trăiră multă vreme după ce-și căpătară libertatea. Fiica lui Ștefan-cel-Mare se stîne în durere la 1505.

A doua soție a lui Ștefan veni din Mangup, un orașel pe stîncă, în Crimela, unde stăpînea o ramură a Comnenilor împărațesți din Trapezuni. Maria Comnena fu cununată cu Ștefan la 14 Septembrie 1472, de sigur în mănăstirea cea din nou zidită a Putnei. Ea n'avu nici-un fel de noroc: cei doi frați ai săi se luptară între sine, cel mai mic ucise pe cel mai mare; Turcii luară în 1475 Mangupul și nu lăsară în viață, din tot neamul, decît un copil, care trecu la legea lor. Maria simți zguditurile primejdiei din 1475, cînd Ștefan bătu pe Turci la Podul-Înnalt, și ale nenorocirii din 1476, cînd el fu învins la Războteni și cîtăva vreme nu știu nici dacă el mai trăește. Cu cîteva zile înaintea Crăciunului din 1477, ea muria, și trupul, acoperit cu un giulglu împărațesc, fu coborît în gropnița Putnei. Piatra ei de mormînt poartă această inscripție: „În anul 6985 (1477), luna lui Dechemvrie 19, a răposat blagocestiva roaba lui Dumnezeu Maria, Doamna blagocestivului Io Ștefan Voevod, Domn al Țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod”.

Pe atunci creșteau la Curtea lui Ștefan-cel-Mare, lingă mama lor, două roabe domnești, fetele lui Radu-cel-Frumos, care li lăsase ca zestre marea lui frumusețe. Ștefan nu fu cel din urmă care să vadă aceasta, și încă din 1480 el lua pe Maria, ca a treia soție a lui. Ea-i dădu un fiu, Bogdan, care rămase singurul în viață și moșteni Domnia, precum și o fată Maria, care se sînsese, nemăritată, ca și Cneajna, în 1518. Maria Doamna însăși, care trăise douăzeci și patru de ani cu gloriosul ei soț, se mai învrednici de șapte ani de viață, murind abia în Fevruar 1511. Mormîntul ei se vede pînă astăzi în necropola domnească a Putnei.

III.

Neagoe Basarab, Domn Țerii-Românești, luă, de sigur după suta sa pe tron, pe acea Despina sau Mișța, care e unul din cele mai curate chipuri de Doamne romîne. Foarte evlavioasă, iubind ca și Neagoe clădirile, juvărele, cărțile prețioase — aceste două însușiri sînt intrunite de închipuirea poporului în legenda care o face să-și vîndă pozoabele ca să se poată mîntui clădirea mănăstirii de la Argeș —, bună soție și duioasă mamă, ea nu-și dezmințea neamul înalt din care se coboria. Tatăl său era numit de Sirbi Țarul Lazăr Despot și era unul dintre cei din urmă reprezentanți ai neamului ce stăpînea două sute de ani

asupra Serbiei. Un văr al ei, Maxim, adăposlit în Țara-Românească, al cărei Mitropolit ajunsese, făcu lui Neagoe scumpul dar al acestei femei alese.

Nici Despina însă n'avu zile fericite. Fiili ei Ioan și Petru, fiica Anghelina, muriră în vârstă fragedă. După nouă ani de căsătorie, se stîngea și soțul ei, încă tânăr. Fiul Teodosie, dezbrăcat de moștenirea lui, muria la Constantinopol, fără să fi putut avea măcar mîngîierea că i-a adormit pe brațe. Apoi, ea fugi în lume, rătăcind multă vreme prin Ardeal, dezbătîndu-se cu dalornicii: unui soț risipitor pentru lucrurile frumoase. Două fete ale ei se aflau lîngă dînsa, Stana și Ruxanda: și cea mai mică era așa de frumoasă și, înțeleaptă, încît amîndoi Domnii romîni de atunci începură — ca în poveștile cu fata de Împărat — război pentru dînsa la 1525.

Fu invins Moldoveanul, Ștefan cel Tânăr, fiu al lui Bogdan Orbul și nepot de fiu al lui Ștefan-cel-Mare (mamă-sa încă nu era Doamna lui Bogdan, Ruxanda, ci numai iubita lui, Stana, pe care o îngropă totuși în Putna). Sotii munteni veniseră la Sibiu încă de la 17 Ianuar 1526 pentru a lua pe frumoasa Domnișă Ruxanda. Nunta ei cu biruitorul, Radu de la Afumași, fu zăbovită puțin de război, și ea nu se făcu decît în Mai-Iunie următor.

Doamna Despina nu trecu însă în țară, cu toate că ginerele ei ceruse pentru aceasta și învoirea regelui unguresc. Încă în 1528, ea stătea tot în Sibiu, trimișînd numai din cînd în cînd ștafete, în țara unde domnise. Fiica ei cea mai mare fusese măritată cu Ștefănișă, care nu urmase exemplul tatălui său, ce ruinase țara peșînd mai multă vreme fără folos pe Elisabeta, sora regelui Poloniei. Încă din 1527 însă acest ginere era ucis și se bănuia că Doamna, înțeleasă cu boierii, i-ar fi pregătit sfîrșitul. Și ea dispărea însă peste puțin, la 1531. Cu doi ani înaintea, ginerele muntean era ucis și el de ucigași, de neam mare, împreună cu un fiu al său din înlăia căsătorie.

Băsărăbeasa rătăci deci și mai departe între străini. Abia în 1535 Ironul munlean era căpătat de Radu Paisie, care luă de soție pe Ruxanda, cred. Radu făcu nunta la 1541; copilul lui cu fata lui Neagoe primi numele de Marco, așa de obișnuit în baladele sirbești. Bătrina Doamnă veni și ea în țară, unde o găsim, stînd în București, la 17 Novembre din acest an chiar. Dar căderea, în 1545, a lui Radu o aruncă iarăși în pribegie. Acolo murî ea peste vre-o zece ani, la Sibiu, unde-i plăcuse totdeauna să petreacă. Numele ei din urmă fu acela, călugăresc, de Platonida. Mitropolitul țerii Anania merse de-l aduse oasele la 1554, punându-le în gropnița Argeșului, de unde de curînd le-a dat afară restauratorul clădirii, d. Lecomte de Nouÿ.

O nepoată a Despinei, Elena, fata „Țarului Ioan Despot“, fu măritată prin 1530 cu Domnul moldovenesc Petru Rareș, a cărui soție d'întăiu, fata vre-unui boier, Maria, murise în 1529, fiind îngropată la Putna Elena, căreia i se mai zicea și Ecaterina—sau Cătălina — fu o Doamnă după chipul Despinei. Ea a ridicat bisericile Sf. Gheorghe și Ospenia

din Botoșuni și a dărull tuturor celorlalte odăjdii lucrute cu mina ei, dintre care una, un aler, se păstrează încă la Putna. Și ei îi era păstrată o viață bogată de multe primejdii și nenorociri. Năvălirea, în 1538, a Sultanului Soliman o sili să fugă cu băieșaii Ilie și Ștefan și fetele Chiajna și Ruxanda, în cetatea ardeleană a Bistriței, unde multă vreme ea nu știu dacă soțul ei mai trăiește. Când Petru se duse la Constantinopol să ceară tertarea Sultanului și Domnia, ea avu iarăși lungi zile de strașnică nesiguranță, și la începutul anului 1541 cineva știri despre „Măria Sa Petru-Vodă, pentru că Măria-Sa Domna Măriei-Sale mă roagă să întreb de dînsul, căci mult se întristează”.

În Domnia sa cea de-a doua, Petru mai trăi cinci ani. Doamna rămasă singură în 1546, avu durerea să vadă că fiul ei cel mare, Ilie, se făcea Turc. Peste doi ani, cel mic, Ștefan, era ucis de boieri, la 1-iu Septembrie 1552. Doamna avusese două fete. O altă Domnișă, din întâia căsătorie a lui Petru-Vodă, fusese soția Domnului muntean Vlad, un beiv, care se înecă în Dimboviță. Cea mai mare din Domnișele Elenei, Chiajna, luă cu puțin timp înaintea morții tatălui ei pe noul Domn muntean, urmașul lui Radu Paisie: Mircea Ciobanul. Cu dînsul avu ea, în 1550, un fiu, pe care-l numi Petru, după Petru-Vodă Rareș, apoi alți doi cari primiră numele muntene de Radu (Mircea se zicea fiul lui Radu-cel Mare) și de Mircea, după tată. Ea avu și mai multe fete: una din ele, Maria, fu căsătorită, în 1566, cu străbunul Cantacuzinilor, Mihail, zis Șaltan-Oglu sau „fiul dracului”, dar, mirele fiind bătrîn și urîl, ea fugi de lingă dînsul în calea spre Constantinopol. O alta, Alexandra, o a treia fură măritate după boieri, iar o a patra căzu pradă ambiției mamei sale și trecu în haremul Sultanului Murad. Pe una din ele Chiajna voise s'o mărite cu ciudatul Grec Iacob Heraclidul Despotul, care luase Domnia Moldovei și — interesant amănunt — ea trimise acestuia portretul miresei lui.

Condela lui Alexandru Odobescu o făcî din Chiajna un tip de răutate îndrăznească. De fapt, soția cumplitului Mircea Ciobanul va fi învățat ceva din însușirile soțului ei. Dar din ceia ce săvîrșește ea, într'o viață neobosită, după moartea acestui soț, se desface numai o nesfînsă patlmă de a slăpini. Plătînd, uneltînd, fîgăduind, viclenînd, ea face ca plăpîndul Petru Șchiopul să caute moștenirea lui Mircea, apoi tot ea-l pune Domn în Moldova, ea capătă o clipă tronul muntean pentru un Vlad Voevod, care luase în căsătorie pe o nepoată a ei. Ea se luptă în 1587 pentru ca Turcii să ajute pe un concurent la Coroana Poloniei, pe care dînsa îl crescuse. Moare pe ia 1588 abia, după ce cunoscuse toate cele bune și rele ale vieții, de la Domnie pînă la negustoria cumîrunșuri pe care o făcu pentru a trăi, în surgunul ei de ia Alep, în 1575. Ea lăsă Domn prin Moldova pe fiul ei Petru, care numise Chiajna pe o copilă a lui, născută ia 1588. Cei alți doi fii se turciseră de muli. Locul unde c îngropat acest zbuciumat trup de femeie, nu se cunoaște.

Deci în 1552 lingă Doamna Elena se afla numai fata cea mică

Ruxanda. Maică-sa o mărită repede cu un anume Joldea, care luă Domnia ca Ioan-Vodă. Dar pribeagul Alexandru Lăpușneanu, fiul lui Bogdan Orbul și al frumoasei Anastasia din Lăpușna, iubita lui, năvăli în țară și cuceri și scaunul și mireasa. Elena fu zugrumată din porunca lui, și rămășițele ei încăpură supt piatra ce-și săpase de multă vreme lingă soțul ei iubit. Ruxanda, o femeie evlavioasă ca și mamă-sa, făcu loc în mă-năstirea Pobrata și fratelui ei uclis.

Și ea putea să deprindă de la bărbat — ca și sora din Țara-Românească — toate tainele răutății. Legenda o învinuiește că s'ar fi învolf la moartea prin otrăvă, în 1568, a bărbatului ei. Cînd acesta muri, fiind acum, de frica Satanei, călugărul Pahomie, ea îngrijii de treble Domniei supt fiul ei, Bogdan. El era singurul care-i rămăsese, căci urma altuia, Petru, se pierduse, iar fetele ei se măritaseră cu boieri romîni și greci sîni, ca Teofana și Teodora, trecuseră supt lespezile de mormînt ale Sultanei, ori, ca Sultana, se călugăriseră. Bogdan mai mărită și el două dintre dinsele cu Poloni, cari-i plăceau mai mult decît orice neam pe lume și între cari — ca și Despot — își peji Doamna. Până să se însoare, el fu atacat însă pesle Nistru de un nobil polon căruia-i făgăduise pe o soră a sa fără să se fie de cuvînt. Ruxanda nu trăi însă să vadă isprăvile nebune ale acestui cocon rău crescut din prea multă iubire: ea murise la 12 Novembre 1569, și în astfel de împrejurări nu se găsi cine să-i scrie cîteva rînduri de pomenire pe mormînt.

Petrașcu-cel-Bun, tatăl lui Mihai Viteazul ¹⁾, după moartea Doamnei sale Voica, cu care avea o fată Maria, ce se mărită în țară, iea, ca Domn, pe o fată de Logofăt, Stana, care pribeגי multă vreme prin lume, după moartea soșului ei.

Doamna lui Mihai Viteazul, fiul lui Petrașcu, Stanca, fusese întăiu nevastia altui boier, anume Dumitru. Și ea era Olteancă, și bărbatul ei acestia d'întăiu: mama Stancei se chema Maria și ea avea și un fiu, Dragomir. Căsătoria era făcută acum la 1588, și Jupăneasa lui Mihai ca boier il văzu în 1593 ajungînd Domn. Ea fugi în 1595, cînd cu năvala cea mare a lui Sinan-Pașa, în Ardeal, dar nu întovărăși po soțul ei cînd el năvăli, în 1599, în această țară, ci rămase la București și Tirgoviște, lingă fiul ei Nicolae Pătrașcu, pe care Mihai il lăsase aici ca Domn. Stanca veni dincolo de munți numai în 1600, cînd, după înfrîngerea sa de către Nemți și Unguri, nenorocitul erou avea nevoie să dea zăloage ca să fie lăsat să-și apere tronul muntean. De atunci ea n'a mai văzut pe Mihai, care peri ucis în anul următor. Întoarsă în țară la 1603, ea muri de ciu-mă, și numai alții pulură să se îngrijească de rămășițele Domnului ei pe care le așezară la Dealu Radu Buzescul și soșia lui Preda. Fata lui Mihai, Florica și fratele ei Nicoiaie înmormîntau la 1605—6 pe bunica lor după

¹⁾ Născut acesta cu o Teodora (călugăriță: Teofana). Dacă ar fi fost fiu legiuit, nu putea ocupa boierii la dușmanii neamului său, nici nu putea să jure, cu marturi, că Petrașcu nu e tată. Și el a făcut și una și alta.

lată, călugărița Teofana. Peste puțin, Domnița luă pe Preda din Greci și o vedem ceva mai firzîu purtînd judecări cu Marula, fata din flori a lui Mihai.

Urmașul lui Mihai, Radu-Vodă Șerban, își trăgea drepturile de Domnie de la bunică-sa, Anca, probabil o fată din flori a lui Neagoe Basarab și văduva Banului Barbu, cel din urmă dintre Craiovești. Ea stătea în Ilfov, unde și astăzi se văd deasupra Argeșului, la Coeni, rămășițele strălucitului ei castel. Fiica Ancăi și mama lui Radu fu Maria, moștenitoare a multe moșii. Șerban, fiind încă boier, luase pe Elena, care din partea ei, foarte bogată, își trăgea neamul din vechii boieri de la Mărgineni, la capătul cărora se pomenia Udriște bătrînul. Cînd Radu-Vodă muri, pribeag și lipsit, la Viena, în 1620, Doamnă-sa era încă în viață. Fata ei mai mare, numită Anca după bunică-sa, fu măritată apoi cu un tovarăș de pribejie, fiul lui Mihai Viteazul, și copilul lor, care muri ca tinăr viteaz și vestit, primi gloriosul nume al acestui bunic. Pe la 1640 numai, fata cea mică, Elena, care purta numele Doamnei, ajunsese soția lui Constantin Postelnicul Cantacuzino.

Viața acestei Domnițe e un curat tablou de patriarcală bunătate. Bună gospodină, mamă a mulți copii, fii și fete, cari toți, afară de pălîmașul Șerban, cel mai mare, care ajunse Domn la 1678, se îndreptau după sfaturile ei cumînți, cînd moartea soțului zugrumat o lăsă stăpînă a casei —, miloasă cu casnicii și țeranii ei, ea se desface ca un chip blind din Scripturi în mijlocul unor aspre vremi viclene și răzbuțătoare. În Domnia lui Șerban, ea făcu drumul la Ierusalim și la Muntele Sinai, întovărășită de fiul ei Mihai, ctitorul mănăstirii Sinaia. Moartea o prinse la o vîrstă foarte înaintată, în ziua de 2 Mart 1687, și îngroparea ei lingă soțul răposat de multă vreme, „în tînda bisericei den a dreapta”, la Mărgineni, se făcu cu o cinste și o durere adevărată, care nu se vedeau adesea.

Doamne romince sînt firește și ale Movileștilor. Ellsaveta, soția lui Ieremia, pare să fi fost fata unui boierinaș cu numele de Ciomirtan. Fetele ei se măritară toate în Polonia. Regina luă pe Mihai Wisznowiecki, înrudit cu vechea dinastie moldovenească și fu bunica unui al doilea cu acest nume, care ajunse rege al Poloniei. Maria fu soția lui Ștefan Potocki, Caterina a lui Samuil Korecki, iar Ana, o femeie care se amestecă în multe, stăpîni pe rînd, cu desăvîrșire, patru bărbați. O altă fată, Zamfira, murise încă din 1596: mormîntul ei se vede la Sucevița.

Ana sămăna bine cu mamă-sa, care nu era o femeie obișnuită, ci se poate alătura cu Chiajna în cela ce privește energia sălbatecă. Murind Ieremia, fratele acestuia luă puterea, pe cînd Doamna gălîse moștenirea fiului ei Constantin. Pentru a face Domn pe acest copil, ea otrăvi pe Simlon și începu o luptă inverșunată cu cumnată-sa, Marghita, care înălțase acum pe fiul ei, Mihăilaș. Acesta fu gonit și muri în Țara-Romă-

nească, unde Radu Șerban, care vola să-i dea pe slică-sa Anca, îl făcu loc la 1608 în necropola de la Dealu. Când Turcii scoaseră pesle trei ani pe Constantin, ea năvăli cu acesta, care muri înneca!, apoi cu fiul lui cel de al doilea, Alexandru, și cu cel mai mic, Bogdan, cari fură prinși în 1615 de Schender-Pașa și turciți. Doamna suferi atunci cea mai mare rușine din partea păgînitor, și-și desfăcu de jale și părul, inchinindu-l mănăstirii Sucevița, unde se vede și astăzi, spune cineva care a fost acolo, „două codițe castanii deschis, lungi de o palmă și jumătate, împletite la partea de sus, fiecare în deosebi, și legate la un loc cu un fir de sirmă de argint”.

Elisaveta muri la Turci: „au căzut”, scrie Miron Costin, „după un Agă turc, până la moartea ei”. Cumnata văduvă se învrednici de mai multă și mai lungă fericire. Ea își buli să facă pe fiul ei Gavrilaş, Domn al Terții-Românești, unde domnise o clipă și soțul ei mort, Simion-Vodă, și, adunînd lingă dînsa pe copiii cellalți, stăpîni din mijlocul lor. Dar Gavrilaş fugi la 1620 în Ardeal, cu fratele său Ioan, și pierdu pentru totdeauna nădejdea Domniei. Marghita, care dădea porunci în numele ei, intitulîndu-se „Io Doamna Marghita, soția răposatului Io Simion Voevod”, trecu atunci în Polonia, la Lemberg, cu cei doi coconți cei mai rămăsesse supt îngrijire. Moise Movilă ajunsse mai lăzriu, de două ori, Domn în Moldova, iar Pătrașcu se călugări și înaintă până la înalta treaptă arhieriească de Mitropolit al Chieului, unde dădu o îndreptare nouă Bisericii răsăritene. Și ea petrecu în veșmint călăgăresc cei din urmă ani ai vieții, numîndu-se astfel Melania.

Marghita avusese o singură fată, Teodosia, care se stînsă în copilărie: piatra ei de mormînt la Sucevița a păstrat data morții: 1596. Deci Simion și Ieremia pierdură în același an două felițe cărora singure li era lăsat să se odihnească în pămîntul strămoșilor lor.

Alte femei din neamul Movileștilor se întîmpină însă pe lingă Elisaveta, în zilele ei de pribegie la Poloni, cînd șinea curte aproape domnească la moșta ei, Uscie. Astfel, Maria Postelniceasa, văduva lui Chiriță Paleologul — care murise luptînd pentru Movilești —; această Marie sau Măricuță, care se numește în 1614 „Maria de Lojna, din neamul Curicin”, era însăși sora Doamnei, pe care o întovărășise în nenorocirea ei. Apoi Logofeteasa Ileana, sora lui Ieremia — altă soră luase pe Balica cel bătrîn —, care Ileana pare să fi fost văduvă după alt sprîjinitor al Movileștilor, mort pe cîmpul de luptă: Vasile, fiul lui Leon Stroici.

Altă tovarășă de pribegie, altă văduvă era Elena Barnovschi, care moșteni mai lăzriu acest bogat adăpost din Uscie. Ea pare să fi fost o vară a lui Ieremia. Fiul ei, Miron, însurat cu o fată a lui Radu Mihnea, ajunsse Domn în Moldova, fugi la Holta, fu chemat din nou și merse pentru întărire la Constantinopol, unde Turcii îl tăiară, în 1653, ca să învețe boierii Moldovei a nu mai face Domni. Durerea făcu din Elena o călugărlă, monahia Elisaveta, și casele din Uscie se umplură iarăși de jalea unei mame nenorocite. Dar sora lui Miron, Scripca, rămase poate în Mol-

dova, unde fiica altei surori (Marica), Safta, luă pe Costin, tatăl lui Miron Costin, pe cînd o a doua fiică, Eftimlia, se căsătorii cu unul din bogarii și puternicii Cantacuzinești, Toma.

Cu dînsa se mîntuia încă un neam de Doamne cărora soarta nu li-a cruțat durerile cele mai mari ale vieții.

IV.

De-acuma, timp de 250 de ani, încep Domnii de străini sau de Romini înstrăinați. Cînd nu au ei tronul, ei se găsește în stăpînirea vre unui boier de țară, înălțat în cluda Turcilor, cu sprîjin nemțesc sau unguresc la Munteni, cu ajutor polon în Moldova.

Singur Mihnea-Vodă, fiul lui Alexandru și nepoiul de fiu al lui Mircea Ciobanul, iea pe o Romîncă, Neaga, fiica unui Logofăt din părțile Buzăului, și mama Domnului scrie unei surori că o asemenea legătură nu scade pe fiul ei, căci „bărbatul dă preț femeii”, și, orice ar fi fost înainte, Neaga va fi de-acum Doamna țerii.

Numele Doamnelor străine sînt cunoscute, dar nu și faptele lor, care nu există. Cele mai multe din ele sînt Grecoaice, din Constantinopol sau din Insule, dar întîlnim și cîte o Bulgarcă sau Polonă, ba chiar cîte o Rusoaică, din Moscova.

Astfel Alexandru fiul lui Mihnea, ctitorul d'întîlu țal mînăstirei Radu-Vodă, vine cu o Doamnă Ecaterina, care avea rude în Pera, în Veneția și Genova, care avea simpatii catolice, de și rămăsese ortodoxă; mama ei trebuie să fi avut un rost prin țerile noastre, căci sora Ecaterinei, măritată cu un Vallarga, poartă numele românesc de Mărioara. Ioan-Vodă cel Cumplit († 1574) fusese căsătorit în timpurile sale de aventuri prin Moscova, cu fata cneazului Rostovului, Maria, care-i dădu un fiu, Petru. Ioan Croznicul îi propunea în 1574 să ia altă fată de cneaz, dar el se însură cu fata pîrcălabului Lupea Huru; aceasta trăi încă multă vreme după moartea soțului ei, rupt de cămîle, și avem de la dînsa o scrisoare românească. Iancu Sasu e soțul Mariei Paleologa: ea trăiește să vadă pe Iancu țîiat în piața din Lemberg și-și duce apoi viața în întunec tot în acest oraș, încunjurată de prleteni, cunoscuți și rude de-ale ei, cu țoții Greci din deosebite părți; Maria fusese măritată înainte cu un Grec și avea cu el un fiu, Filip, și o fată, Chrysaphina. Petru Șchiopul, a cărui întîia soție fusese fată de nobil ardolean Elena Cherepovici — fiica lor se chiamă Tudorîța —, luă apoi pe Maria Amiral, din Rodos, și în sfîrșit, în pribegie, pe linăra roabă răscumpărată, Irina Doica, din care i se născuse fiul și moștenitorul, Ștefan.

Ștefan Surdul și Aron-Vodă sînt pe două fele ale lui Andronic Cantacuzino, căsătorindu-se cu ele la căpătarea Domniei sau în cursul acesteia. Doamna lui Radu Mihnea se chiamă Arghira; Radu însură pe fiul său Alexandru cu Ruxanda fata lui Scarlat Saegiul sau furnisorul de vite pentru măcelăria împărătească din Constantinopol. De și fiul lui Alexandru Iliș se numește Radu, mamă-sa Elena trebuia să fi fost tot

Oreacă. Molve Movlă jine pe Ecalerina, fata grecisată a lui Radu Mihnea, și aceasta dă altă față lui Miron Barnovschi, ce ajunsese apoi și el Domn al Moldovei. Leon-Vodă, fiul lui Ștefan Tomșa—se zice—, e soțul unei Victoria, și tatăl său adusese cu dînsul în Moldova pe o Ginevră.

Matei Basarab din Brîncoveni așeză pe tron lingă dînsul pe Elina, fata lui Radu Năsturel Postelnicul din Fierăștii Ilfovului. Mama Elinei era Calca Calomfirescu, și tatăl acestei Calea a fost poate unul dintre cei mai străluciți ostași ai lui Mihai Viteazul, pentru care luptă împotriva Tatarilor și îndeplini o solie la nunta lui Sigismund Bătory. El căzu însă supt grele bănuieli și trebui să fugă în Ardeal. Chemat înapoi de Domn, Radu se învoi numai cu greutate și, după cîva timp, putu să vadă că se temuse pe dreptate, căci Domnul trimise, în urma unui ospăi, patru slujitori ca să-l omoare. El peri, dar luptîndu-se, căci, spune cel ce a păstrat amintirea acestor lucruri, „era om foarte viteaz și în toată Țara-Românească nu mai era altul ca dînsul”. Poporul n'a uitat aceasta, și pînă mai tîrziu a cîntat tristul sfîrșit al viteazului fără de noroc.

Foarte evlavioasă, Elina a ridicat două biserici, la Negoiești și la Fierăști. Iubitoare de învățătură, ea și fratele ei Udrîște, care a fost cel d'întăiu cărturar de slavonește al timpului său, ea a cheltuit pentru tipărirea unei cărți de cîntări, unui Trîod slavon. Gospodină harnică, o vedem cerînd odată de la „Catrina judeceasa”, soția magistratului săsesc din Brașovul vecin, izvoade de pelear, și mai mari, și mai mici, și de cilji și de tot fealiul” și nu mai puțin, „sămenji de flori de tot fellul”. Femeie îndrăzneajă, ea purtă de grijă țerii, în 1633, cînd soțul ei, care-și luase Scaunul cu armele, merse la Constantinopol să-și capete întărirea și avem încă o foarte cuminte scrisoare românească pe care o îndreptă ea atunci către prietenul din Ardeal al lui Matei, Gheorghe Răcóczy I-ii.

Elina n'avu noroc să-i trăiască fiul, care fu numit și el Matei, dar batîna stătu, aproape pînă la sfîrșit, pînă în 1653, lingă bătrînul ei. Mormîntul ei se vede la mina dreaptă, cum intri în biserica domnească de la Tîrgoviște, și în inscripția săpală pe marmură se pomenesc prin frumoase cuvinte slavonești toate însușirile și faptele ei bune.

Frumosul și impunătorul Vasile Lupu, dușmanul lui Matei-Vodă, luase în boierie pe Tudocsa fata lui Bucloc, un socru de viitor Domn care a murit tras în țapă de Turci. Ea trece aproape nevăzută înalinea noastră, răspîndind milostenii la biserică. Fiul ei Ioan nu trăi multă vreme fiind de la început de o fire bolnăvicioasă; dar ea nu ajunsese să și-l vadă mort. Dar tot așa n'apucă nici bucuria nunții celor două fete ale ei, vestit de frumoase: Maria și Ruxanda. Cea d'întăiu se mărită cu Ianus Radziwill, unul din cei mai mari magnați ai Poloniei, și făcu după căsătoria, — cea d'întăiu dintre Romince — o călătorie în Apus. Într'un portret la Academie ea apare într'un bogat costum polon: o față lungăreajă, obraji rumeni, ochii mari negri și părul bogat. S'a slîns între străini, după ce tot neamul ei se mîntulse afară de sora Ruxanda. Aceasta n'avu

noroc în toată viața ei, și a fost totdeauna jertfa celei mai brutale sălbăticii. Ea trebuia să primească de soț pe fiul de Hatman căzăcesc Timuș, care o peji arzînd salele Moldovei și gonindu-l tatăl în codri, și care veni la nuntă, sîngaciu în hainele ce nu-l prindeau, mic, cu fața de Tatar stricată de vărsat, și prinse a și tăia unghiile la fereastră pe cînd sunau muscile și se întindeau danșurile pentru bucuria de nuntă a Domniei. Se duse departe, ea luxoasă și învățată față a lui Vasile-Vodă, și trăi între Cazacii bețivi, zgomotoși și lacomi de singe, între femeile lor tinute ca slugile.

Apoi i-l aduseră morți de supt zidurile celăței Sucevei, unde o ghiulea-i sfărîmase genunchiul, și adăpostul ei de văduvie fu la Rașcov, chiar pe malul Nistrului, așa încît priveștița țerii îi cerea totdeauna supt ochi la zădar o chemă de acolo fratele ei vilreg, Ștefăniță, în scurta lui Domnie. Dar cînd dezbinările intrară în Căzăcime și cînd cumnatul ei Iurie, perii și el, Ruxanda se întoarse în Moldova, unde avea moșie la Delenii Botoșanilor. Acolo îmbătrîni ea în apucături de stăpînă. O moarte grozavă o aștepta Fugi înaintea Polonilor ce năvăliseră la 1687 în țară și se adăpostii la Neamț, dar și aici răzbătu o ceată de Cazaci cari tăieră pe prag capul stăpînei lor din vremea lui Timuș.

A doua soție a lui Vasile a fost o rudă a Hanului tălăresc, o mare frumuseță circasiană, care boiezîndu-se, luă numele creștinesc de Ecaterina. Cu dînsa avu Domnul singurul fiu care-i rămase pe urmă, acei Ștefăniță. La căderea lui, ea fu încunjurată în Suceava, prinsă după uciderea lui Timuș, închisă cu multă batjocură la Buciuștii și apoi lăsată în sfîrșit, să plece lingă soțul ei la Constantinopol, în urma căruia mai trăi o bucată de vreme,—și după ce-i murise fiul.

Soția lui Constantin Basarab, fiul lui Radu Șerban și a Elenei, fiica unui preot din București, nu era din mare neam boieresc, ci a Stolnicului Nicolachi. Numele e grecesc, dar acest boierinaș era de sigur Romîn, căci altfel n'ar fi dat fiicei sale un nume drept românesc ca acesta de Bălașa. După ce fusese jupăneasă de boier mulți ani de zile, Bălașa avu parte să fie și Doamnă. Mulțămii lui Dumnezeu pentru aceasta ridicînd clădiri sfinte, Sf. Vineri din Tîrgoviște și mănăstirea Jilianul. În cea d'întăiu fu îngropată, cu pompă deosebită—patriarhul de Antiochia făcînd slujba—, la 1654, și, peste cîteva luni numai, soțul ei pierdea Domnia și apuca un lung drum de nenorocire.

Odală cu dînsul cădea și vecinul său moldovean, Gheorghe Ștefan, om roșcovan, grăsuliu, plin de bună voință și gata de cheturi în vin și de curte pe lingă femei. Încă din boierie, Gheorghe-Vodă îl nea pe o jupăneasă din neamul Boștilor, Saffa. O furase în mijlocul drumului fiindcă-i plăcuse Bătrînul cronicar Neculce zice așa: „Gheorghe Ștefan-Vodă cînd era boier, murindu-i jupăneasă, au rămas văduvoiu, și, fiind o jupăneasă săracă, frumoasă, tinăără, anume Saffa, au timpinat-o pe drum mergînd cu rădvanul la Iași, și au poprit rădvanul cu sila, și s'au

sull fără de vole în rădvan, și au întors rădvanul înapoi la casa lui Și pre urmă au primit și ea, și s'au cununat cu dînsul*. Ean'avu norocul Bălașei de a muri în fericire.

Cu soțul ei gonit ea trecu în Ardeal, unde nădăjdui o clipă să vadă iarăși strălucirea Domniei. Apoi Gheorghe Ștefan porni tot mai departe în țeri străine, până în Moscova, până la Mărea Ballică. Dar pe dînsa n'o ținu mult timp cu el, căci o fată din casă, Rusoaică de neam, Ștefana Mihailova, ciștigă prin linereșea ei inima bătrînelui Domn izgonit. Cu Ștefana, care se dădea drept Doamnă, trăi și murl pribegul, pe cînd Saffa slăbea liniștită în Moldova, între credincioșii ce-i rămăseseră din timpurile bune. Și cronicarul Neculce, pe care-l auzirăm mai sus, a văzut pe biata bătrînă, care pecelluia încă scrisorile ei cu hourul Moldovei și își zicea Doamnă a acestei țeri.

Ghica bătrînel, urmașul lui Gheorghe Ștefan, nu avea Doamnă. Fiul său Grigore ținea pe o Moldoveancă, Maria, fiica lui Matiaș Sturdza, și aceasta avu iarăși zburcium și durere destulă cu bărbatul ei. Trecu din Moldova la Munteni, de pe tron în toate pribegiile și primejdiiile. Născu un copil în Ardeal, unde numai mila lui Mihail Apaffy, principele țerii, o scăpă de a fi dată în mîna Turcilor, pe care Grigore-i trădase. Rătăcirile ei au dus-o și prin Veneția, de unde veni în Țara-Românească purtînd scumpe haine de modă străină, pe care dalina țerii nu o îngădui să le păstreze. Avu un singur fiu, Matei, care nu domni, și două fete, dintre care una luă un boier moldovean, pe Antohie, Jora poale, iar cealaltă pe fiul lui Antonie-Vodă Roset, Iordachi. Ele trăiră tot prin țară, până la moarte, și poale și ea pe lingă ele, după ce ajunse în văduvie.

Istratie-Vodă Dabița, bătrînel care ajunse Domn al Moldovei în 1661, avea lingă dînsul pe bătrîna lui, Catrina sau Dafina. Ea fusese măritată și cu un Buhuș, și avea din această căsătorie d'întălu o fată, Anastasia. Anastasia Buhuș, fiastrea lui Dabița, luă pe Grecul rumeliot Duca, și la moartea lui Istratie-Vodă, Moldovenii avură pe Vodă Duca. Anastasia-i dădu mai mulți urmași, dar n'avu de loc grija numelui ei bun, nici față de soț în linereșă, nici la bătrîneșă față de copii. La București, cînd Duca se prileji a domni acolo, se zicea că Doamna tubește pe frumosul Logofăt Șerban Cantacuzino cu lunga barbă neagră și frumoșii ochi mari. Iar, după ce se duse la Constantinopol cu copiii, foarte puțin scribită că e văduvă, ea prinse dragoste pentru un belu de Maina.

Șerban Cantacuzino ținea ca Domn pe o Maria fiica unui boier Gheșea, de loc din Bulgaria, din Nicopol. Se știe alita că Doamna Maria a fost foarte evlavioasă și că a știut să-și crească foarte bine, dacă au băiatul, cel puțin cele patru fete. Trei dintre ele se măritară cu boieri munteni, dar Casandra fu Doamna lui Dimitrie Cantemir cel învățat. Domnița Maria împărțăși soarta foarte schimbătoare a soțului ei, neastîmpăratul și nenorocitul boier Constantin Bălăceanu, ucis într'o luptă cu Turcii.

Marica lui Constantin Brîncoveanu și Păuna lui Ștefan Cantacuzino încheie rîndul Doamnelor de țară la Munteni, precum la Moldoveni se înfilnește la urmă Ana, a doua soție a lui Mihai Racoviță. Marica se vede a fi fost o bună gospodină patriarhală, darnică și harnică, bucuroasă de mulți copii—patru băieți și șapte fete—pe care i-i dăduse Dumnezeu. Bătrîneța-i pregătea grozava veste a uciderii întregului ei neam la Constantinopol, în 1711, de securea călăului, într'o zi de bucurie, căci era locmai ziuă ei, Sînta Maria din August. Sîntu un timp surgunită de Turci la Chiulale, apoi ea se întoarse cu fratele ei Pană în țara, unde fuseseră Domni și bunicul ei de pe tată, Antonie-Vodă din Popești, și răposatul ei soț. Era acum o blătă văduvă săracă și cu multă durere ea se roagă de Brașoveni, în două rînduri, să-i plătească o veche datorie, ca să scape și ea de datornicii ei. Nici moartea, nici locul de îngropare al Doamnei cucernice, care a făcut de piatră la București Biserica dintr'o zi, nu ni sînt cunoscute.

Păuna era fiica unui Greceanu. Încă înainte de căderea soțului ei, se zice că ea avuse vedenii care prevesteau o nenorocire. La 1716 Ștefan-Vodă era gituit, lăsînd în urmă o femeie cu mintea slăbită și doi copii nevristnici. Aceștia se aleseră rău. Iar mama lor, după ce vîntură o bună parte din Europa, cerșind ajutoare de drum, de la Împăratul o pensie, se așeză în Ardeal, iar unde avea moșia Recea, în Țara Făgărașului. Acolo muri, bătrînă și singură, într'un tîrziu.

Doamnele veacului al XVI-lea și-au să se lupte pentru Domnie, să poruncească oștilor, să pedepsească dușmanii, să cîrmuiască țara și să judece. Și de la Doamnele din acestălalt veac, al XVII-lea, pornesc poruncii și, înimplător, hotărîri de judecată. Cînd așa-numita „era fanariotă” începe după 1700, soțiile Domnilor, mai mult străluc, nu mai au însă nici un amestec în treburile țării, ci lîncezesc în gineceu, în *seraiul* Curții, apărînd numai la hramuri și la cîte un halat. Despre cele trei soții ale lui Nicolae Mavrocordat, despre cele două ale fiului său Constantin, despre soția a doua a lui Grigore Matei Ghica, Zolța, nu se poate spune nimic. Înimplarea face să știm că Ralița, Doamna celui d'întălu Callimachi, era o ageră stăpînă de casă. Nici unele Doamne pe care le atinge cea mai mare nenorocire, soțul lor fiind înjunghiat sau decapitat, nici acelea nu fac să se audă pînă la noi o plîngere.

Cu Ioan Sturdza și Grigore Ghica, cel d'întălu avînd încă pe bătrîna lui, Ecaterina Doamna (Roznovanu), cel de-al doilea despărțit de soția sa, Maria Hangerli, fiica Domnului cu acest nume, ucis în București,—Doamna Marghioala, vestit de vorbureață, de primitoare și de înestîmpărată —, începe vremea cea nouă, la 1822.

Doamnele acestui timp sînt prea cunoscute, ca să trebuiască a se vorbi de dinsele. Adevăratele chipuri erolce sau duiioase sînt însă ale unor timpuri acum depărtate.

Despre îmbrăcăminte și locuință.

I.

Îmbrăcăminte și locuința sînt strîns legate între dinsele. Ele pornesc de la aceleași foarte vechi obiceiuri și se supun, în dezvoltarea timpului, la aceleași mode și înriuriri trănice venite din străinătate. Boierii iubitori de Poloni din veacul al XVI-lea poartă veșminte ca acelea de peste Nistru și, în același timp, aduc mobilării anumite schimbări cari o apropie de a poporului model și mai de mult cei ce clădiau cu meșteri sași, cum vedeau clădirile, în pribegie sau în călătorii, la Brașov, la Sibiu, la Bistrița, aceia căutau să-și potrivească și veșmintul și podoabele după acelea, de forme apusene, care se întâlneau în Ardeal. Turcii au impus pe urmă gusturile lor în veșmint și în același timp în împărțirea și împodobirea casei. Cea din urmă influență, care trăește și până astăzi și nu se mai poate înlătura, curentul apusean, a alins în același timp, prefăcîndu-le, haine și casa, elementele și podoabele uneia și ale celeilalte.

Studiul acesta îndoit se poate face deci în același cadru, și din această tratare imbinată nu poate să iasă decît folos, o înțelegere mai deplină.

Cînd se vorbește însă de îmbrăcăminte și locuință, trebuie să se înțeleagă acea îmbrăcăminte și locuință care se preschimbă în urma jocului înriurilor străine. Deci e numai a Domnilor, boierilor, negustorilor mai bogați și a clericilor mai înalți. Clasa numeroasă și hotărîtoare în ceea ce privește munca și păstrarea însușirilor neamului, a țeranilor, aceia a păsiral în multe părți până astăzi vechiul său port și vechiul său meșteșug de clădire, pe care singură și le face. În îmbrăcăminte, căciula, mînteanul, sumanul, zeghea, cojocul, ițarii, bernevecii țeranului sînt aceiași astăzi ca pe vremea lui Basarab și lui Bogdan, în femeietorii, în al XIV-lea veac, ai principatelor. Tot așa de statornic și credincios au păsiral femeile satelor vălurile, pieptănătura în cozi și concieri, cămășile înflorite cu cusături și fluturi, pieptarele, cojoacele, foțele, zăvelcile, opregurile celui mai vechiu trecut. Deosebirea ce se vede astăzi între Ținuturi și în ceea ce privește înfățișarea pe din afară, impo-

dobârea cu văpseli sau forme aplicate asupra tencuielii, împărțirea pe din lăuntru, natura și crolala unellelor și ciovelilor casel—toate acestea n'au suferit decât în timpurile din urmă unele schimbări care sînt îmbunătățiri, sîlînți către mai frumoși și mai trainici. În afară de aceste vechi forme, pe care le-au apucat în chip vădit, și care nu se poate tăgădui, de la strămoșii traci, ce au l' săl părți din aceleași obiceiuri de îmbrăcăminte și locuință vecinilor noștri slavi de peste Dunăre, în afară de această moștenire de două ori milenară de la aceia cari au început, în Balcani ca și Carpați, viața de cultură, —poporul nostru n'a putut crea. El a părăsit pe alocurea mîndreța simplă și practică a trecutului pentru a lua mai dăunăzi din minile negustorului, evreu mai ales, forma cea mai proastă și mai lătină a îmbrăcămînții, și chiar clădirii și mobilării apusene. Femeile îmbodolite sau înfășurate în harizuri, cusute grosolan în polcuțe și fuste de sîrg, ba chiar în rochii cu volane după jurnale de mode răsufiate, care primesc astăzi în Moldova de răsărit, cu oarecare mîndrie, pe străin puindu-l în fața părelelui căptușit eu fotografiii slîngace sau mesușei de modă nouă, înflorită cu cutii, strălucitoare de chipuri frumoase, pentru săpun sau ciocolată și cu cărți poștale ilustrate,—acelea au părăsit o adevărată avere, fără a da în schimb ceva de la sine.

Portul și clădirea au evoluat, ajungînd din vreme în vreme la înfășișări cu totul deosebite de acelea de la care se plecaseră, numai în acele clase superioare ca bogăție, ca neam sau ca dregătorie, de care am vorbit.

Această evoluție se poate împărți foarte neted și sigur în cîteva perioade. Și anume:

1. Înălău avem înriurirea orientală bizantină. E cea mai veche și aceia pe care o pulem cunoaște mai greu prin cercetarea de-a dreptul. Ea a fost luată, prin Slavi, Sîrbi și Bulgari, de peste Dunăre, și a dat pușin, fiindcă focarele de influență s'au prăpădit cu totul încă din veacul al XV-lea, prin cucerirea turcească.

2. Paralel cu cea d'înălău, și înlocuind-o în curînd cu totul, e influența Apusului, care trece la noi prin Sași și prin Poloni mai ales, întru cîlva prin Italianii, mai ales Genovesii, cari făceau negoșul în părțile Mării-Negre. Ea stăpînește cu totul până în a doua jumătate a veacului al XVI-lea chiar, amestecîndu-se numai de la o bucată de vreme, după 1500, cu a doua influență bizantină. Moldova, care nu era de-a dreptul măr-ginașă cu Răsăritenii, a avut-o într'un chip mai deplin, mai desăvîșit și mai trainic de cîl Țara-Românească, despărțită numai prin apa Dunării de Balcani.

3. Cea de-a două influență bizantină vine prin Orecii din Constan-tinopol și din insule, tot mai mult amestecăși în toate ramurile vieșii noastre, apoi prin Romîni, vinători de Domnie și boțeri, cari pelrec o mare parte din viața lor în locurile răsăritene. La sfîrșit, această influență capătă o înfășișare turcească (în fond însă, și aceasta, tot bizantină). A-

aceasta se întâmplă în veacul al XVIII-lea, când ne dăm după așa numiții Fanarioți, cari și ei se dădeau după slăpiniilor lor, Turcii.

4. În sfârșit, Rușii mai ales, dar și Austriacii, cari au ocupat de altele ori principatele în veacurile al XVIII-lea și al XIX-lea, meșterii nemți, negustorii brașoveni și lipscani, cari au pătruns, de pe la 1774 mai ales, în țară, Evreii, cari au năpădit Moldova, consuli, călătorii, profesorii, actorii ambulanzii, toți aceștia au impus felul de viață al Apusului, în care trăim astăzi în chipul cel mai complet. — Cât privește îmbrăcămintea și locuința. Negoțul Europei are interesele sale ca să adoptăm la vreme toate rafinările, adesea ori urile, costisitoare, neltebnice și nesănătoase, ale unei civilizații pripite, zgomotoase, aspre și trufașe, care n'are prin urmare numai părți bune

II.

În veacul al XIV-lea, Bulgarce, Sirboșice, poate Bosniace, de sigur și vre-o rudă bizantină, făceau parte din familia domnească a Muntenilor. În boierimea lor se găseau alții cari, în multele nenorociri care căzuseră asupra peninsulei balcanice, descoperiseră că e mai bine să trăiască cineva dincoace de Dunăre. Prin acești factori au pătruns obiceiurile și dallalele răsăritene. Aceștia nu erau altele decit cele împărătești bizantine, în legătură cu Imperiul roman de odinioară. Din cauza acestei înalte obârșii a lor, ele nu puteau fi privite de cît cu un respect, cu o admirație fără de margini de o societate care începea abia să se desfacă din masele poporului.

Pe de altă parte, Țara-Românească, alcătuită mai de mult, a dat la rîndul ei Moldovei ceea ce ia însăși primită de la vecinii de peste Dunăre, — cîci pe atunci era încă acea cultură romano-greacă ce se înaldea în chip firesc de la miazăzi la miază noapte.

Asfel, viața claselor noastre înalte s'a bizantinizat în parte, dacă nu în întregime.

Începînd cu locuința, dacă mînuștirile ce se durează în acest veac sînt imitate după cele sirbești, dacă Mitropolia Argeșului e o umilă clădire bizantină, puținele case mai bogate, înălțate poate chiar de același meșteri, vor fi avut înfățișarea exterioară obișnuită în Răsărit: clădirea umbroasă cu ferestre mici, pridvor pe stilpi și bogată grădiniță împrejur. Ca și în celelalte părți răsăritene, mobilarea va fi fost de tot neîndestulătoare. Divanurile, lungile paturi de odihnă neîntreruptă, care șerpulesc în jurul păreților, mesele săpate și încrustate cu sîdel și fildeș, multele covoare care căplușesc întreaga încăpere nu par să fi pătruns însă la noi. Căci ele nu fuseseră primite nici de aristocrația harnică și războinică a Sirbo-Bulgarilor.

În costum, moda bizantină a fost luată în întregime de Domni, cari volau să se arate cît se poate mai asemenea cu împărații bizantini, model veșnic al oricărei slăpînii în Răsărit. Și Marii noștri Voevozi au purtat de la început la zilele marii cununii de aur, lungi rochii de brocard

de aur, papuci de piele supșire, cu călcîiul mic și virful rotunzit; și ei și-au lăsat părul pe spate, învîrtit în bucle, cum cerea elicheta împărătească. Așa vor fi și înfățișați de-acum înalte — cu o singură deosebire, pe care vom vedea-o îndată, — în chipurile amintitoare din bisericile și mănăstirile clădite de dînșii. E o îmbrăcăminte care seamănă cu a sfinților — Împărații bizanțini și Țarii bulgari poartă chiar aureola în jurul capului — și cu a arhierilor. Briul lui Neagoe-Vodă, acea bandă de țesătură deasă și delicată de mătasă și aur, lucrată la Sluczk, în Polonia, care se arată și astăzi supl acest nume în comoara de la Arges, samună cu patrafirul ce împodobeste pe preot în limbul slujbei, și, în jurul gîtului, Manuil Paleologul, contemporanul lui Mircea cel Bătrîn, are într'o miniatură din 1408¹, un omofor ca acel ce se poartă de preoți.

Un singur chip domnesc din acest timp a ajuns până la noi. E Mircea cel Bătrîn, avînd lîngă dînsul și pe fiul său, însă nevrîstnic, Mihail, chip zugrăvit în biserica de la Cozia și în paraclisul de îngropare al aceleiași mănăstiri. Zugrăveala nu e cea de la începutul nici într'un loc nici în cellalt: în paraclis ea e făcută în veacul al XVI-lea, cînd s'a înălțat aceasă bisericuță, luîndu-se chipul după acela din biserică, iar acesta însuși a căzut la reparația din vremea lui Brîncoveanu și a fost făcut din nou atunci. O reproducere foarte necredincioasă, prin prea multa împodobire, se dă la începutul volumului I, partea II-a, din culegerea de documente externe, zisă Hurmuzaki, a Academiei.

Mulți ar fi aplecați să vadă în îmbrăcămîntea lui Mircea numai o înrîurire apuseană, deci ungurească. Pare, mai ales așa cum e reprodus, un cavaler în zale, cu mantia pe umeri și sabia la coapsă. Cînd îl compari însă cu vre-un chip balcanic din același chip, precum e al Despotului Constantin, în miniatura reprodusă exact la sfîrșitul volumului VII din colecția *Sbornic*, a Miniserului de Instrucție bulgăresc, vezi lesie că cele mai multe elemente sînt totuși bizantine, Mircea are ca și Constantin cununia neînchisă, cu trei ramuri ascuțite, care era păstrată pentru stăpînitorii neîntrăjiți ce n'aveau totuși demnitatea de Împărați.

Același e felul de a se lăsa părul, încă neimpletit, dar umflat — cum îl poartă astăzi unii clerici tineri —, aceleași mustași plecate în jos, aceiași, linie fină a unei bărbi ce caulă să se asemene cu a Mîntuitorului. Aureola trebuie să fi fost luată lui Mircea de către imitatori. O haină slrînsă, roșie la Constantin, roșie cu cercurile negre împiestrite cu albastru la Mircea, înfășură trupul. Benz de fir cuprind brațul la mijloc între umăr și col, iar altele ceruiesc de mai multe ori încheietura minei. Papucii, ascuțiți în acest timp, se dau ca o mînușă pe picior: Constantin îi are, împărătește, roșii, pe cînd la Mircea ei sînt de fir aurit. Vulturii bizanțini, cari se văd pe genunchii lui Mircea, dovedind o neîndoielnică înrudire bizantină, împodobesc doi cite doi o lungă haină, de pe deasupra, pe care Constantin o îmbracă, lăsînd să se vadă numai mi-

¹ Hertzberg, *Geschichte des byzantinern und des osmanischen Reiches*, in col. Oncken, la p. 516.

necile de la cealaltă. Din potrivă, Mircea n'are peste această din urmă haină strîmtă decît o mașta roșie, brodată cu aur, care-i alină pe umeri, așe încît se pot vedea marginile tunicii scurte, sabia, înfășurarea strîmtă a piciorului, ceia ce-i dă o înfățișare războinică, sprintenă. Mircea n'are în mînă sceptrul, precum îl are Constantin, fiindcă el trebuia să fie cu mina dreaptă biserica închinată de dînsul lui Dumnezeu.

Dacă Mircea se îmbrăca astfel, de sigur că Doamna sa purta veșmintul împărăteselor și înaltelor Doamne bizantine sau slavo-bizantine. Și anume: coronîșă cu mai multe ramuri ascușite, haină de desupt croită larg, din brocard cu flori de aur pe fond roșu, verde sau brun, în deosebite nuanșe; cu podoabă a hainei acesteia d'înlăiu, o dungă de fir la gît și o alfa, tot așa de lală, căzînd în lungul veșmîntului, o a treia, în sfîrșit, cu pele ovale colorate livindu-i margenea. Une ori dunga cea lungă din mijloc putea să fie înlocuită prin mai multe dungi paralele. Astfel, Teodora, soția împăratului bulgăresc Șişman, are două dungi de fir la mijlocul hainei, pe cînd alte două se desfac din niște cercurile de aur ce cuprind umărul de jur împrejur. Ca și în veșmîntul bărbaților, un cerc de aur înfășură brațul, iar cel de la încheietura mîinii se prelungeste de desupt pînă la col. Mantia e totdeauna de altă culoare și primește une ori și ea benzi de fir; fețele ascunde mîinile în această mantie, pe cînd ele apar în cealaltă haină la femeile măritate, fiind acoperite de mantie numai de-asupra umerelor.

Acest costum, luat atunci, în veacul al XIV-lea, odată cu eticheta sau ceremonialul, odată cu limba de Stat și cu caligrafia, cu minlaturistica, în sfîrșit cu toată urta slavo-bizantină, s'a păstrat fără deosebire în toată epoca neastîrnării noastre, devenind pe încetul o sîină datină, care nu se puteau clinii.

Cel d'întăiu Domn moldovenesc de la care avem chipuri autentice — iarăși cărți sfinte și în bisericile de ctitorie, — Ștefan-cel-Mare, poartă în adevăr, în evangheliarul de la Humor, unde e înfățișat înaintea Maicii Domnului, costumul a cărei descripție urmează:

Pe cap, cununa cu trei ramuri ascușite, împodobită în cercul de jos cu pietre scumpe. Același păr lung, umflat, neîmpletit, ce cade pe umeri. Mustața supțire. Barba înfurcată, sămănînd cu a Mintuitorului, lipsește, ca și aureola. Haina de desupt e de brocard cărămiziu: Domnul fiind ingenuchial, nu se poate înțelege lungimea acestui veșmînt. Cea de-asupra e o lungă, largă mantie de brocard cu fundul vîșniu, prin care trec minciile. Pe margini zugravul, care nu era tocmai priceput, a pus benzi de aur, dar, culoarea fiind slabă, ea s'a cojit și a căzut, lăsînd pele albe, care s'au tălmăcit greșit ca o margene de blană de căcom. Pupucii, mai largi și rotunzi, decît cei care se purtau în veacul al XIV-lea, în toată Europa, nu sînt nici aice de culoarea roșie a împărașilor.

Pe o dveră sau perdea de ușă de la Putna, unde liniile sînt încă mai sîngace, dar colorile apar în toată desăvîrșirea lor, Ștefan are

aceiași coroană, cu trei ramuri înflorite și o alla ascuțită la margini. Se vede numai mantia de aur, cu benzi de argint la gît, la încheietură în lung și pe marginea de jos. Dar acum o mincă greoaie alină într-o cădere solemnă, măiestoasă.

Aceiași dveră dă unul din cele dintăiu chipuri de Doamne ale Moldovei care se cunoaște până acuma. Maria, fiica lui Radu-cel-Frumos, poartă tocmai aceeași cunună. Un văl lung și larg cade pe umeri. Mantia e înlocmai ca a lui Ștefan. E încălțată cu papuci roșii ca și secul ei¹.

Pe un părete al bisericii Sfintului Nicolae din Iași, clădită de Ștefan, Evdochia poartă cam același veșmînt, și ea se vede și pe stola cusută cu aur care era menită să acopere mormîntul celei de a doua Doamne a lui, Maria de la Mangop: de la cununa acesteia alină niște podoabe în chip de șuvițe.

În cursul veacului al XV-lea apere, întăiu la Munteni, ca în portretul din Ambras al lui Vlad Țepeș, Ipărit de mine înaintea volumului II din colecția *Acte și fragmente*, gățirea părului în bucle. Astfel se desface de suplă coroană vițele întunecate ale lui Radu-cel-Mare în pictura de la Govora și ale lui Neagoe în aceea, prefăcută dăunūzi, de la Argeș. Tot în costumul lui Țepeș se vede pentru înlăia oară obiceiul nou, luat de la Apuseni, de a înfășura umerii cu un dolman de blăni scumpe, mai ales samur, cea mai căutată blană în Răsărit. Banda de fir de la gît dispare, făcînd loc unui guler răsărit. Înpodobirea cu șiruri de mărgăritare, eu nasturi scumpi e larăși un adaus din acest timp, în care s'ar putea recunoaște influența asiatică a Turcilor. Cununa lui Neagoe are cinci ramuri înflorite.

Cît privește îmbrăcămîntea Doamnelor, ea înfățișează totuși deosebiri. Haina de desupt e încrețită fin în lung, și cam la mijloc ea pare că se desface printr-o cusătură în lat, formînd un pieptar și o fustă. Greol cercei cu mai multe ramuri, de aur și mărgăritare, ajung aproape până la umeri.

La luptă, în mijlocul afacerilor obișnuite, între ai săi, neapărat că Domnul nu păstra acest greolu costum de pompă. Elemente apusene se amestecau în haina de toate zilele. Ștefan va fi purtat în luptă coiful rotund cu un ac ascuțit, care se vede, de pildă, pe mormîntul, de la mănăstirea Vieroșul, al lui Albu Golescu, care se războiește călare cu dușmanii Domnului său. Țepeș își acopere capul cu o căciuliță de catifea vișinie, pe care de jur împrejur, în mai multe șiruri, sînt cusute mărgăritare.

Stofele ce se purtau pe atunci sînt bine cunoscute. Le aduceam Grecii și Italianii cu postavuri răsăritene „de peste mare”, Ragusanii

¹ Revista pentru istorie, arheologie și filologie. I. Partea I.

care vindeau marfă de Veneția, adică, în rîndul întâiu, brocardul, Arsenli și Nemli din Lemberg și Cracovia, Sașii din Brașov, Sibiu și Bistrița.

Astfel, cît privește cele două d'întăiu categorii de negustori, de la dînșii se cumpăra „canha”, pe care Italianii o numiau *camocato*, slofă ce se lucra în Răsărit, adesea cu flori de aur, cusături cu fir sau, cum se zicea pe atunci, de sîrmă¹, alte slofe de mîlăsă, barhet, loftă, *serasir* de aur. Ceilalți vindeau postavuri flamande, de Ypres și de Louvain, sau germane, din Colonta, din Breslau, în sfîrșit chiar fabricate silesiene, care se chemau de *Cehia*, fiindcă Silesia fusese reunită o bucată de vreme cu Boemia Cehilor, și postlav litvan². Sașii numiau în veacul al XVI-lea calitățile ce treceau la noi: *Scharlach*, adică *écarlate*, postlav slacojiu, *Stamelt*, *Berchhammer* și mai ales postavul *Schay*, căruia și noi îi ziceam *șai* și-l întrebuișam mai des decît pe toate celelalte feluri³. Dintre lucrurile confecționate, nu se aduceau decît pălării gata, lucrate în Apus.

Prin ele trebuie să se înțeleagă unele cum e a lui Țepeș în portretul din Ambras, pe cînd pălăriile grecești aveau vîrfurile înalte și marginile mari, ridicîndu-se tot mai mult spre ceafă, precum sînt acelea, foarte urite, care s'au pus la modă acum, de cîteva luni de zile. Haine crolle veniau une ori din Polonia, ca și nădragii și poate cămăși, care încep a se întrebuiși, ca articol de îmbrăcăminte deosebit de haină, abia în veacul al XIV-lea. Brietele leșești erau mult călulate. Sașii mai trimiteau, dar numai ca dar Domnilor, evantalii de pene de păun

Juvelierele și scumpulurile jucau un mare rol în podoabă, unul mult mai mare și mai tralnic decît astăzi. Neconținî Domnil noștri cereau de la meșterșugarii de peste munți păhare, vase, năstrape, ceștii, și mai felul de argintării, pentru podoabă și înfrumusețare. Ca să și facă cineva o pîrere despre bogăția de lucruri scumpe ce cuprindea casa unui om mare din Țara-Românească sau din Moldova la sfîrșitul veacului al XVI-lea, pe timpul lui Mihail Viteazul deci, ajunge să răsfoiască lista, în întregime păstrată, a lucrurilor ce rămaseră în Tirol pe urma lui Petru Șchiopul, Domn moldovean pribeag:

Căsim în acest strălucitor pomelnic, din care se desfac parecă focuri de pietre scumpe, și scinteierea lăptoasă a mărgăritarelor mari, juvelere propriu zise, numite cele mai multe în turcește: inele, *bilezicuri*, *zulificuri*, cercei — Petru Cercel, venit din Apus, purta, după moda de acolo, el însuși cercel—, *halkale*, *zingtre*, *nezghepuri*, *mutcale*, *șimiruri*, hangere cu pietre scumpe, *pazvaturi* de cai, felegene de aur, leșturi cu „țemanduri” sau diamante, rubine *balase* (balais), „zmaragde”, „olmazuri”, (tot diamante), „zafiruri”, „iacuturi”, lanțuri sau lanțuguri—pe care Domnil

¹ C. Ștefulescu, *Mîn. Tismania*, ed. a 2-a p. 49.

² V. I. Bogdan, *Documente și regește prăvețare la relațiile Țării-Rumînești cu Brașovul și Ungaria*, București 1902; ed. 2-a, 1905.

³ Secolele Ardelen, în Apendice la vol. XI din colecția Hurmuzaki.

le purtau la gît pe vremea lui Petru Rareș ca un semn deosebitor al purerii lor—apoi: *sini*, tîpsii, talere, cîtpuri de dobitoace și lucruri de argint și aur bătute: șoimi, cerbi, boi, corăbii, năstrape, sfeșnice, linguri, cupe, teascuri, chiar „călimări de argint cu cerneală“, buzdugane, cuște cu teci de argint scumpe, frîe de „mătasă cu lanțuri de argint“, frîe de argint cu piruzele, „scări“, șele, zăbăli de argint aurite, „săbii de aur pătrate“ perne cusute cu fir, ceorșafuri cusute cu mătăsă, gugi umane sau căciuli de sobol, castane—îmbrăcăminte turcească—de *serosir* de aur, „cămăși roșii ale Doamnei“, „15 cenghere muieșle“, „feregele de califea ale Doamnei“, „feregele de atlas ale aceleiași“, „dulame de atlas și talță“ ale Domnului însuși, bîsmăluje turcești, fin lucrute, mese de cristal, oglinzi în patru colțuri, cu cadrul de mătăsă roșie și turcoase, iacinte și granate prinse în aur, ceasornica care se afirnau la gît și aveau forma unui ou, peceji, amulete, nasturi de cristal prins în aur, încunjurat de perle și pietre scumpe“, pînă și verigi pentru picior, brățare, „o scufie femeiască cu rose de aur și mărgăritare mari“, „o scufie neagră de califea, cu mărgăritare mari și rose mici de aur, pe care e prins un juvaier de aur, cu diamante și rubine“, „surguciuri cu pene de cocor, prinse în aur, garnisite cu mărgăritare și rubine“, „podoabe femeiești cu lanțuri lungi și mărgăritare ce afirnă de ele, pe care le întrebuițeau femeile la cap“—și într'adevăr le poartă, în picturile de la Argeș, Ruxandra, fata lui Neagoe,—brîie cu turcoase, rubine și copci de aur—cum se vede una, minunat lucrată în filigrană de Venetia, între odoarele bisericii Curtea Veche din București—, „gulere cu mărgăritare pentru feciorașul Domnului“, „gulere bătute în aur, în chipuri“, cruci de purtat la gît, cu chipul Măicii Domnului pe ele, „degetare de aur“, felurile haine de atlas și damasc, de brocard, toate în colorii vii, „scufii ungurești“ pentru Domni, mîntăli turcești, de sobol, căptușite cu roșu, mînuși, albe, galbene, care se aduceau din Ardeal, și cîte altele asemenea cu acestea.

Ni s'a păstrat chipul bietului om, care a murit, în 1594, de dorul terii sale între atîta bogăție care nu-i folosia la nimic, căci nu se găsea nimeni să i-o cumpere cu prețuri cinstite¹⁾. Un meșter apusean l-a înfățișat așa cum era el în viața de toate zilele, în viața fără strălucire și autoritate a pribegiei între străini. O căciulă de samur, destul de mare, își pleacă moșul de-asupra frunții lui. Din îmbrăcăminte se vede o haină de desupt, care trebuie să fi fost de atlas cu colorașia tare; peste dînsa Petru-Vodă a îmbrăcat o altă cu mîneci scurte, care n'ajung nici pînă la col; ea e prinsă numai sus și are pe amîndouă marginile chioilor cusute cu mătăsă sau cu fir; se zărește brîul, care strînge numai haina cea d'întăiu. E un bălîn slab, cu fața sferică, cu părul scurt, alb și cu o lungă barbă ascușită; în mînă, ca un neînvățat care iubza învățătura, el ține o carte.

¹⁾ Hurmuzaki, III², la început. Tot acolo, pp. 90—1, cataloghia averii lui Petru Cerecl.

Fiul său, Ștefan-Vodă, care fusese numit de Turci în toată forma *Domn al Moldovei*, e lângă dinsul, înfășurat într'un singur veșmînt întunecat, cu gulerul alb răsfrînt. Poartă în cap, în loc de căciulă, o lungă pălărie cilindrică, blănită jos, iar încolo cusulă în romburi ca o plapomă.

Cînd acest frumos copil bălan era în hainele sale domnești, el părea însă cu totul altfel, și alt meșter apusean, acesta un pictor de fa-
lent, ni l-a zugrăvit așa. Pe masă stă o scufie ungurească, deosebită și de șlicul copililor, și de căciula luptătorilor. Are forma obișnuită a acestor pălării: rotundă, cu marginile ridicate în sus, paralel cu fundul, dar mai puțin înalte decît acesta, și despicate în față. Un mare surguciu de pene de struț răsfrînt ca un evantaliu e prins cu un juvaier. Din aceeași stofă verde cu flori de aur s'a făcut linărilor Voevod pantalonii scurți și o haină lungă și largă, care e strînsă cu un brîu lat. Tot din același material a marea manie aruncată pe umeri și frumos tivită pe margini cu mărgăritare. Copilul are în picioare cizmulile turcești, și ține mîna dreaptă pe un scump hanger.

III.

De acum înaintea costumului apusean, unguresc la Munteni, polon în Moldova, înlocuiește tot mai mult pe acel răsăritean, din care luasem altele elemente, și mai ales filiirea liberă a unui veșmînt tăiat ca o rochie. Cînd copăță numirea de la Sultan, Domnii noștri, primiți prin aceeași chiar în ordinul ostășesc ales al Ienicerilor, poartă o clipă lungă căciulă de pîslă albă cu marginea de fir, cuca Ienicerilor, și veșmintul lor albastru, cu copcile de fir — *cabanița* —, peste haina de deșupt, roză: un dolman de blană li stă pe umeri. Odată ce au ajuns însă în Scunul Domniei, acest port e părăsit; pe cap ei pun căciula sau scufia, calpacul Ungurilor. Căciula poate fi plecată pe laturi sau în față; e din deosebite blănuri, dar de la dreapta ei nu lipsește scumpul surguciu de pene rare și pietre strălucitoare. Astfel de căciulă au pe cap Mihai Viteazul, care i-a dat gloria și a transmis-o, ca o amintire de cînte, doro-banților noștri, Ieremia Movilă, Matei bătrînul și mindrul Vasile Lupu¹. Un dolman de blană aparentă sau acoperită cu o stofă scumpă, ca la Mihai Viteazul, acopere umerii. De supt el se desface țarga rochie de brocard sau de allaz, care poate avea margini de blană și șireluri ca ale călărașilor și roșiorilor noștri, prînse cu nasturi de pietre scumpe și

¹ Hormuzaki, III, IV¹, IV², *Sypl.* II, vol. I. Gaspar Grațiani, *ibid.*, vol. II. Simion Movila, cu coroana, în Kozak, *Archiv für slavische Philologie*, XIV, Zetu Țigară, gîmerele lui Petru Șchiopul, în Hasdeu, *Cuvente den batrîni*, I, la p. 184. Un Gheorghe Ștefan și un Constantin Basarab, puțin cam de fantazie, în Papiu, *Tesauru*, I. Un Grigore Ghica în platoșă, gravura deosebită, reproducă de curînd. Cf. și descrierea lui Matei-Vodă mort, în călătoriile patriarhului Macarie de Antiochia, traducerea Cioran, p. 115.

aur acolo unde, în uniforma de astăzi, sînt alămuri și noduri. Ea e încheiată sus într'un singur nasture sau în doi, și ca, în portretul lui Vasile Lupu, nasturii pot face parte din șiruri întregi de astfel de juvelere, fin și bogat lucrate. Halna de desupt e din același stofă, și poate să aibă și ea — ca în chipul boierului Zolu Țigară, ginerele lui Petru Șchio-pul — nasturi scumpi — o garnitură de acestea poate face până la 100.000 de scuzi de aur¹ — și benzi de fir. Pe podul minilor se întinde une ori o prelungire a mînecel, o clapă ca o manșetă. Briul nu poate lipsi nici-odală, și în el e prins mînerul de la hangerul scump, închis adesea în teacă de calfeea, cu oricît de multe mărgăritare și pietre scumpe. Cizmullele sînt totdeauna de modă răsăriteană, moi, mlădioase, rotunde

Între Domni și boieri nu e altă deosebire în ceea ce privește îmbrăcămintea decît bogăția mai mare la cei d'înlău. Și unii și alții, mergînd la războiu, pun pe dinșii veșmintele mai potrivite pentru mișcări rîpezi. Astfel, două gravuri germane ni-au păstrat, cu prilejul campaniilor turcești din Ungaria, în 1663-4, la care luară parte și Domni noștri, două chipuri interesante, și pentru fețe, și pentru costume. Ghica-Vodă, care făcea o slăruitoare Curte creștinilor, dușmanii slăpinului său, e închis într'o platoșă locmai ca acele ce se obișnuiau încă de către generali din Apus. Iar Dabija călare pe un strașnic cal cu frincele bogate, scoate lafa-i rotundă, grasă, cu mustașa supșire albă și ochii mici, de supț un fel de coif jos, cu trei pene de struș, dintre care una fîlfîle mîndru în vînt. Părul alb, bogat, atîrnă în tufe groase. Un lung antieru simplu, cu guler și cinci benzi de fir asupra pieptului în curmezis, e legat cu un briu lat. De-asupra-l aruncată mantaua, care se revarsă asupra umerilor și luxoase. Așa fel de erau a fost atunci bătrînul Domn beșiv².

În îmbrăcămintea Doamnelor nu e nimic schimbat, decît înlătura-rea cerceilor celor mari și halnelor încrețite. Altfel, aceleași rochii lungi, aceleași mantii de brocard și atlas. Coroana dispăre însă și din icoanele de ctitor, și în locul ei se vede, la Cetățuia de pildă, care ni arată cum se îmbrăca Anastasia, frumoasa Doamnă a lui Duca, și fețele ei, — o pălărieușă de blană, joasă, cu cîteva pene de struș formînd suruciu. Cînd Doamna vine la biserică la o sîrbătoare mare, ea poartă rochii care, prin bogăția blăntilor de samur și numărul cel mare al mărgăritarelor, rubinelor și altor juveliere, prețuiesc 400.000 de scuzi de aur, udecă de patru ori cît nasturii lui Vodă. Soșiile boierilor celor mari ai Sfatului se întrec prin hainele lor prea frumoase, împodobite cu lanțuri de aur și blăni de cacom³.

¹ Călători, ambasadori și misionari, în „Buletinul societății geografice”, vol. II, an. 1898, p. 73 din tiragiul aparte.

² Plouze libere.

³ Călători, etc., l. c.

IV

Epoca aceasta e încă destul de stăpinită de Orient, cu toate încercările că se făcuseră, de la Mihai Viteazul încoace, în sensul unei apropieri politice de Apuseni, care ar fi adus și alte urmări. Din veacul al XVI-lea avem încă unele clădiri civile, precum sînt casele domnești de la mănăstirea moldovenească Slatina, cu pridvor, ferești neregulate și o colosală bucătărie cu hornul boltit. Meșterii cari au lucrat aici, sînt Sași. În curînd însă marii arhitecți vor fi, în amîndouă țările, Orientali: Greci și Armeni, mai tîrziu Bulgari chiar. Ienachi meșterul de la Trei Ierarhi și Golia! a lui Vasile Lupu, deschide drumul pentru mulți alții.

În formă de ruină ni s'a păstrat unul din palatele acestui timp, Curtea din Tîrgoviște, făcută de Matei Basarab și înnoită apoi de Brîncoveanu. Se deslușește bine și astăzi felul, cu totul răsăritean, turcesc, cum a fost alcătuită: jos sînt strașnice pivniți, care slujesc drept temnițe și drept odăi pentru multele feluri de slujitori, de servitori înarmați ai Domnului. Deasupra lor se boltesc odăi mici, joase, cu puține ferești. Plete sînt închise între zidurile lor, și un turn de strașă, păstrat și astăzi într'o formă refăcută, se înalță asupra întregii clădiri ca sulita de rugăclune a unui minaret.

Cum se trăia în acest palat la sfîrșitul veacului al XVII-lea și în cei d'întîiu paisprezece ani ai celui următor, știm foarte bine. Mobilarea e cu totul turcească: divane, mesușe, covoare. Puține oglinzi de Veneția, un singur scaun: tronul. Pinzetură de casă, covoare de Persia, de Agem, sau „hagemiș”, se văd pretulindenți. Cei de casă și musafirii stau, ca la țară, pe pernile de fir și atlas, pe cearșafurile cusute, pe plapomele de *zarbav halai* și alte strofe orientale, peste care e așternut un alt covor sau *săgedeaaua*.

În cea ce privește îmbrăcămîntea, Vodă poartă calpacul ungurese cu surguciul de țel pene de struț, care a ajuns acum lucru de dătină. Frumosul bătrîn cuminte își lasă barba întreagă; e ras pe cap, după moda turcească, și, ca și dînsul, toți boierii lui. E o modă nouă, căreia nu i se împotrivesc nimic.

Într'o copcă scumpă, se prinde dolmanul de blană de samur, haina de brocard se deosebește de aceia pe care o purtau Domnii mai vechi, fiindcă lasă să se vadă șalvarii roșii, iarăși tăietură de Țarigrad. Din halna de desup: se vadă minile: cînd este un ospăț de Curte, Domnul și invitații nu leapădă manila lor, dar o lasă să fluture pe umeri, fiindu-se numai în copcă.

Știm numele unora din veșmîntele ce se obișnu'au pe această vreme, cînd tot cea ce formează „fanariotismul” se găsește în filință, de și deocamdată lipsește încă „Fanariotul”. Se deosebiau *sarvanalele* de *feragelele* vechi, de *conieșele* de modă apuseană, de *serhalli*: *curtic* constantinopolitane nouă. Stoia ce se punea în ele era *canevaful* de fabrică

italiană (canevazzo), postavul obișnuit, mălăsa, atlazul. Colorile erau numite tot cu numiri turcești: *ghulghuliu* = „rose”, *țurungiu* = „orange”, *alaged* = „vergê”, ș. a. Termenii de crollorie erau luați și ei din aceeași limbă: astfel, dintr'o blană de samur se puteau face *limii*; se alegea din „sorocul” de blană *paceava*, piciorul, pentru anumite podonbe. Nasturii de mătăasă cari incheie unde nu se pune nasturele de metal scump cu pietre, se zice *ceapraz*, de unde acel care pregătește astfel de lucruri de galanterie e cunoscut de acum înaintea supt numele de *ceaprazar*.

Pe cap, Doamna Mărica, cele șapte fele ale ei, jupănescle și jupătușele pun lese de mărgăritar, care prind bani de aur — podoașa de cap a fetelor — sau vâlurile, „vălțurile” vechi, prinse în ace cu gămălie prețioasă. La sărbători mari ele obișnuiesc ișlicul — pe care-l cunoaștem din zugrăveala de la Cetățuia, — în care surguciu de pene e înțut prin flori de pietre scumpe, avind una mai frumoasă decât celelalte, ca *șintă*. Haina de desupt se chiamă *zăbun*, dacă e lungă, iar, dacă șine loc de pieptar, *ghiorde*. Numele cele vechi, păstrate în Moldova, mai puțin înriurită de modă, sînt *sucnă* și *țmbar*. Cea de de-asupra, e *dulama*. Stofele sînt orientale sau venețiene (pe atunci se zice: *venetice*): las rû, ușoară și greu, sarasir, șahmarand, canavaș, tabin, hatai, belacoasă, țerțanel, sandal de Veneția, atlaz, mai ales florentin, țafță leșească (întrebuințată mai mult la căptușeli). Rochile sînt împodobite cu copci, zise și „căpătate”, cu flori de fir și de mătăsuri, cu șireturi, cu vechii nasturi scumpi, cu mărgăritare. Blănurile, fără deosebire de anotimp, hotăresc tot așa de mult; samurul rămîne cea d'întăiu printre ele, *paceava* sau pintecele de samur sau de sobol, dar pe lângă dînsul au prețisul și jderul. Un briu încinge mijlocul, și toată bogăția vechilor juviiere: cercei cu „picioare” și cu „cășușele”, lanțuri, lești și leștișori, sălbi brățare, paftale strălucesc de lumina soarelui sau a făcliiilor.

Viața absolut orientală a Romînilor necpe: eu va șine o sută de ani în capăt, în care mai nimic din acesie lucruri nu va fi schimbat. Doar boierii vor căpăta, potrivit cu rangul lor, acele ișlice-baloane, de care au ris încă pînă dăunăzi și care erau menite să joace în ierarhia noastră rolul pe care-l jucau în cea turcească, prin mărimea, colourea și împletirea lor, turbanele Domnii înșii luaseră în locul vechilor calpee și căciuli, pe care le purtau încă Mavrocordășii, cel puțin Nicolae-Vodă, acele urite pălării nașe, cu fundul alb și cu o muche în față, care-i deosebește de sfețafeli lor în îmbrăcăminte. În același timp, ei schimbă forma dulămii vechi și înălțură uneori gulerul de blană. Astfel, de pe ia 1750 înaintea, ei sînt îmbrăcați pe de asupra într'un veșmînt mai strîmt, blănit și ei pe margeni: sîrîngîndu-se ori cît de mult acest veșmînt nu s'ar putea atînge copcile și nasturii scumpi cari se vîd fără folos de o parte și de alta. De pe la 1800 în sfîrșit, cașavelca blănită, avind minecile aproape întregi, cel mai urît dintre toate veșmințele domnești ce au fost odată, apare: ea se vede în chipul lui Alexandru Ipsilanti, dar n'ajunse a înlocui cu totul haina fără mineci, ce o precedase.

Îmbrăcăminte negustorilor a fost toldeauna într-o silva deosebită de a boierilor. Dar n'avam de unde o cunoaște, pentrucă abia în veacul al XVIII-lea, negustori s'au făcut clițori de biserică și ni-au lăsat astfel chipurile lor în zugrăveli de părete. În biserica bucureșteană a Icoanei, întemeiată la 1786 de boierinașul Panait Băbeanu, care avea o rudă logofăt de bresle, se văd înire clițori bărbați cu fesuşoare rotunde pe cap, ca acela de supt ișlicul boierilor, cu veșmintul de pe de-asupra lăvit pe marginile din lung, precum și la mîneci cu blană neagră, și cu un dolman de același fel de blană în jurul gîtului. Femeile au rochii largi cu flori, un guler alb răsfrînt, precum și bendițe de galon aurii în jurul gîtului; un colan de blană se prelungește până la mijlocul strîns cu o cingătoare de pafale scumpe, discuri de aur săpat legate între dinsele; pe cap ele poartă o căciuliță de postav, *șlicul*, așezată pe codișele împletite ale părului, prinsă printr'un galon cu flori vesele și avînd la o parte o stea de mărgăritare sau pietre scumpe cu multe ramuri. Fetele au în cap tot căciulițe de acestea, dar fără o asemenea stea, iar băieții fesuşoare, ca și ale boierinașilor negustori.

V.

Moda nouă începe prin anii 1770—80, sau chiar ceva mai tîrziu, în veșmint ca și în locuință.

Pe la 1780, Doamna unui om așa de luminat, așa de „înnaintat” ca Alexandru Ipsilanti, gîsește hazliu să-și schimbe o clipă hainele cu ale Săsoaicei soția lui Sulzer, cunoscutul călător prin părțile noastre. Petly, care veni la noi pe aceiași vreme și văzu un bal la București, nu spune despre nici-o rochie europeană rătăcită printre cele bogate și strălucitoare ale Răsăritului, ci numai de toalele după dativa „grecească” și cea „românească”. O doamnă engleză, care văzu Bucureștii lui Vodă Mavrogheni și fu primită cu o deosebită cinste la Curte, Lady Craven, văzu în cămărite Doamnei numai persoane grecești cu turban și o față de boier român cu „o pălărie de samur foarte înnaltă, prinsă în dosul părului, care era ridicat drept în sus, peste un fel de legătură supjire”: era fața vestitului Ban Dudescu. Un Rus care trecu prin țerile noastre la 1793, nu văzu nici el la un „bal al Curții” din Iași decît necururile diamantelor și apele mărgăritarelor, iar nu și cochetăria, încă necunoscută la noi, a costumului european din gătitul veac al XVIII-lea.

Pe atunci nici casa nu era încă schimbată: aceleași odăi mulle, cu tavanul jos și fereștile mici supt stogul șindriiit sau, la Munteni, acoperit cu olane de un trandafiriu slab, al acoperișului; aceiași mare curte nepietruită, aceiași minunăți grădini cu vechile flori ale acestui pămînt, aceleași atenanse sărăcăcioase pentru locuința unui întreg popor de Țigani. Rare ori cile un arhitect grec, care a învățat în Italia, are cunoștință de casa veselă de lumină a Europei. Meșterii bulgari, cari lucrează și până astăzi în Dobrogea, sînt foarte căutați acum, și ei clădesc până și palatul de la Mihai-Vodă, al lui Ipsilanti, solidă casă, care a putut fi

prefăcută astăzi pentru nevoile unor Archive moderne. Până la 1774 furculița e încă necunoscută, și se mincă de pe Divan unde oaspeții stau răzimați pe perini, înaintea unei mese rotunde, joase. Mobila e tot așa de rară ca în odăile din vremea lui Brîncoveanu. Dar, ca semne de vreme nouă, boierul moldovean Scarlat Sturdza, întors de la studii din Germania, își face o casă ca acele din aceași țară: meșteri din Brașov încep să fie chemați de bogătașii cari se deprinseseră în pribegie cu felul de viață din Ardeal, și în curînd în Gheorghe Asachi Moldova are cel dintîiu arhitect român pentru case ca în Europa. Curtea cea nouă din Iași, a lui Alexandru Moruzi, asiăzi Facultatea de medicină, e, și ca înfățișare și ce împărțire, o zidire apuseană. În sfîrșit, Mavrogheni poate pofti, încă de pe la 1780, pe Lady Craven la un prinz cu scaune și lacrimi de argint care se par vizitatoarei a fi de obîrșie englezească.

Cînd, în cursul războiului ruso-turc din 1806 la 1812, generalul rus Prozorovschî își luă reședința la Iași, Vistieria Moldovei trebui să cheltuiască pentru ca Nemții și Evrei să pregătească europenește Curtea. Se cumpără „scaune mari ce se numesc jiljuri“, „crivaturi de lemn“, canapele de plisă și „scaune bune de plisă“, ba chiar „mături nemțești“ și aparate de ventilație, „răsufflători la o samă de ferestre“. După ce Rușii plecară, boierimea noastră era în deplină stăpînire a noului fel de traiu. Cuvîntul de „mobile“ era întrebuintat încă de prin 1821, și o cocoană din Moldova își însemna pe atunci mobila de vînzare, în care găsim „paturile de modă“, „canapele de culcat, de tisă“, „scaune de tisă cu jiljurile lor și cu cîturile lor“, scaune de lemn negru, cu plisă, pentru sufragerie, toate prețuind pînă la 2 000 de lei. Cum se vede, din toate punctele de vedere,—o „garnitură“ modernă. Ea se potrivea cu casele nouă ce răsăreau din toate părțile de-a lungul stradelor, care nu mai sînt *podite* cu scînduri, ci pietruite, și primesc altă lumină decît a felinarelor de la prăvălii și a *masalelor*. E, în sfîrșit, mediul potrivit pentru ospețe pregătite de bucătari francezi, după care vine cafeaua alături cu înghețata și letele din casă cîntă din piano și din harpă, cum le-a auzit călătorul francez Lagarde, puțin înainte de 1821, în casa celui din urmă dintre Brîncovenii din ramura veche, Marele-Ban Grigore.

Aceste cînfărețe de salon, care împodobesc „balurile“, de acum înainte mai dese decît ori unde aturea, poartă pe atunci părul ridicat în sus și „anglaisele“, buclele lăsate să alîrne lîngă urechi ale domnișoarelor din Europa. Fără să părăsească *misăzile* de blană, obișnuite și în mijlocul verii, ele se îmbracă în rochii de stofă nouă, de culoare deschisă, rochii roze, albastre, foarte înfoiate, cu minciile umflate,—așa cum se pot vedea în portretele cîtorcești din Schitul Icoanei la București. Femelele măritate pun șaluri și văluri de dantele pe cap, și *fichu*-ul francez înlocuiește pe încetul *pacoaia* de samur. Șalvarii și cîlcicii turcești

cusuți împreună au fugit de mult înalțimea botinelor, ghetelor învingătoare (ghete=guêtres). Numai bărbajii merg încă măreț în rochiile răsăritene, blănțile și acoperiile cu blănuri, având pe capul ras turbane de șal, puse cochete la o parte la cei lineri.

Dar Domnil de după regulamentul Organic merg toți în uniforme de tăietură rusească, și astfel ce deosebire mare între doi frați, cari au ținut cirna în Țara-Românească după încheierea erei „fanariote” la 1821. Ghiculeștii l Uaui, Grigore-Vodă, are cucă, anterior, papuci, hanger, ca mai toată boierimea lui, care stropește însă cu cordoane și decorații, „orduri” rusești, acești veșmînt părintesc și strămoșesc. El poartă barbă, iar părul și-l taie scurt, dacă nu și-l rade chiar. Ceva mai lină, fratele său Alexandru e bărbierit și-și lasă părul în bucle. Blana e numai un dolman elegant. O strălucitoare uniformă de general european, strînsă pe talie, îl înfășură.

Moda venită de sus fu urmată. La mesele Divanurilor de supt Regulamentul Organic giubeaua mai stătu alături cu fracul sau redingota, bărbile lungi cu supșirile mustăți revoluționare, bunele capete smerite cu scăfirilia rasă lângă pletoasele capete încrezătoare cu cîrlionți bogați. Prin divanurile ad-hoc, care formară România, se va mai fi rătăcit vre-un anterior din împurile moarte. Dar și acesta se pierdu într'un zimbet de compătimitire curioasă. Vremea nouă învinsese, și prin hainele, prin locuința și mobilele sale.

Viața socială a trecutului.

Viața socială și viața culturală sînt două lucruri care nu trebuie să se amestece între ele. Cînd cineva cumpără de la altul, cînd îl învață carte, cînd îi lucrează ceva, — atunci săvîrșește acte de viață culturală, care se deosebesc de actele politice, printr'aceia că sînt mai obișnuite, că se schimbă mai greu și că n'au însemnătate istorică fiecare în parte, ci numai toate la un loc. Supt numele de viață socială se înțeleg însă alte acte, și cele culturale fără îndoială, dar care se pot pune la o parte pentru a forma o categorie deosebită. Germanii li zic *gesellschaftliches Leben, geselliges Leben*. A merge la un prieten, a face o primblare la șosea, a fi de față la un botez, la o nuntă, la o înmormîntare, a asista la o conferință — a o asculta e un act cultural de amîndouă părțile, dar e adevărat că nu orice conferință poate fi ascultată —, acestea sînt acte sociale. Ele privesc societatea, nu ca întregul omenesc din care facem și noi parte, ci acel cerc mai restrîns care are și timp liber pentru a se vedea mai des și a petrece împreună. Însă chiar cine nu face parte din acest cerc, privilegiat în acel înțeles că trăiește mai ușor, trebuie să săvîrșească din cînd în cînd acte sociale, și anume cînd anumite sărbători îl dezrobesc pentru o zi sau mai multe sau cînd în viața lui se petrec împrejurări care cer neapărat bucuria sau mîngîierea celorlalți.

Viața socială în trecutul nostru n'a fost totdeauna aceeași, și pînă mai dăunăzi ea nu sîmăna de loc cu cea de astăzi. Ea s'ar putea împărți în trei epoce, care înfățișează și trei influențe.

I.

În cea d'întăiu, căreia nu-i putem statornici un început, căci e foarte veche, influența aceasta e a poporului, a mulțimilor țărănești. Cînd Românii au întemeiat Voievodate și apoi Domniile, ei au împrumutat multe lucruri de la vecini, mai ales de la vecinii de peste Dunăre, reprezentanți ai civilizației bizantine, romano-asiatice. De la dînsii au luat formele vechii de Stat, limba Cîrmuirii și a Bisericii, costumul, arta, literatura. Dar, în cea ce privește viața socială, împrumutul nu pare să se fi făcut. Doar familiile balcanice strămutate la noi și-au păstrat firește tot chipul de a trăi din patrie.

În ci ilizația bizantină, într'adevăr, viața socială se razimă pe anumite principii, care nu se pot urmări și în trecutul nostru din veacul al XVI-lea E luxul, pompa, dorința de a uimi, care pornește de la tron și merge până la cel din urmă din oamenii cari posedă oarecare avere sau pot să împrumute. Aurării, pietre scumpe, mărgăritare, blănuri rare, catifele, mălășă trebuie să împodobească pe orice bărbat, pe orice femele cum se cade. Ele înțovărășesc toate actele vieții sociale și le provoacă chiar, fiindcă nu se face o vizită, o primblare, nu se asistă la o reprezentație (de circ pentru acea vreme), pentru plăcerea de a vorbi, de a răsufla aerul larg al înlinderilor sau pentru a vedea spectacole meșteșugile, ci pentru a face să se vadă bogății nouă, de curind cîștigate sau pregătite.

Un al doilea caracter e isolarea femeilor. Gineceule unul din păcatele cele mai mari ale civilizației bizantine. Femeia nu e pretutindeni pentru a da vieții sociale elasticitate, discreție, s'rălucire. Nu: ea nu va sili prin autoritatea grației sale pe învățat a nu se pierde în amănunte, care nu privesc decît pe foarte puțini, a nu întrebuița o limbă greoaie care miroase a atelier, a nu face critice amare și grosolane care arată totdeauna pe acel care știe de prea puțin timp un lucru și e prea fudul de aceasta; ea nu va deprinde pe războinicul cu bunacuviața a păcli, nu va pune pe omul de Stat în cunoștința unor realități care nu se văd în locurile de adunare, în locurile de luptă ale partidelor, realități de bunătate și de milă; ea nu va învăța pe bărbați a se privi între ei cu alți ochi decît aceia cari vreau să împutie și să supuie; ea nu va fi lăsată să acopere aspra realitate cu supțirea pinză albastră a unei prefăcături — să zicem — de împăciuire și înfrățire. Între roabe, la lucru; între aceleași roabe, între negustorese venite din afară cu tot felul de știri și de îniri, la clevetire și lene, — așa se împarte viața femeii în această civilizație greșită, care a început cu desprețul femeii pentru ca să aibă la urmă bărbați, din sufletul cărora perise orice urmă de bărbăție.

Al treilea caracter al vieții sociale bizantine, e lipsa de noutate, de spontaneitate, de originalitate, înțepenirea în forme moarte, în formele seci, al căror înțeles a perit de mult și al căror folos n'a existat poate nici-odată. Ea înlătură de la o bucată de vreme tot sufletul; cine-l are, trebuie să se fie la o parie, căci ar putea să pară ciudat, rău crescut. Aceleași gesturi, aceleași vorbe, același zimbet la aceleași împrejurări și în aceleași ceasuri. Pare că nu sînt oameni vii cari se caută pentru a-și împărtăși prisosul vieții sufletești, pentru a-și desăvîrși astfel educația, ci preoții formalști ai unei religii în care nu mai crede nimeni și din care n'ar rămînea chiar nimic dacă s'ar duce și ritualul sfînt.

Cît putem vedea în cele mai vechi timpuri din trecutul nostru, nu e însă așa. Oamenii sînt aspri, simpli, vorbesc răspicat și mult, întrebunțează cuvintele tari cînd se minie și vorbe blînde cînd au pacea sau călnța în sufletele lor. Scrisorile — dintre care, din fericire, s'au păstrat

destule, în arhivele săsești din Brașov, din Bistrița, din Sibiu, chiar în arhivele polone—acele scrisori, scrise latinește sau, mai ales slavonește, dar dictate de Domn în românește către secretariul său, sînt pline de jurăminte—„să mă bată Dumnezeu” și mai mulți sau mai puțini sfinți, „să bea singele copilului meu” și cite de acestea la vre-un Petru Rareș sau Mihai Viteazul. El amenință: va călca în picioarele cailor sămă-năturile gata de seceriș, va arde zidurile și casele, va trece totul prin foc și sabie, va face trupurile în bucăși, fără să cruțe nici copiii, va arde, va trage 'n frigare. El face asigurări srașnice: „nu las țara în ruptul capului”, spune Ștefan-cel-Mare, vorbind de Pocuța pe care Polonia i-o cerea înapoi. „N'am venit să stau trei-patru săptămîni”, strigă Rareș Brașovenilor, „ci voi sta pînă se va face voia noastră”; Mihai făgăduiește în furia sa, că va „bate în fruntea” acelor cari-l clevelesc, scrisorile de piră și că, dacă-l supără mult Imperialii, „se va vedea unde va veni Viena și Praga”. Nimic nu-i poate îndupleca, nici înfrîngerea: astfel Petru Rareș bălăt de Polonia își cere drepturile cu încă mai multă învierșunare, fiindcă regele l-a jignit, și recunoscînd înfrîngerea, el o recunoaște numai ca pedeapsă a lui Dumnezeu, pentru care nu e dator a se umili înaintea oamenilor. Ei sînt neiertători dincolo de morgenile morții: Basarab Voevod Neagoe află de moartea unui fecior de Domn, Miloș, care uneltia împotriva Scaunului său și el, omul cucernic, care avea alina bucurie să clădească biserici și mănăstiri, nu mai poate de fericire. Sultanul, „împăratul turcesc”, a luat pe Miloș și l-a pus în temniță, în temniță grea, aspră, și Miloș a murit acolo. De aceasta lui Basarab, îi pare foarte bine, căci nu-i va fi, ca pînă acum, amenințată liniștea în fiecare clipă. Și, fiindcă e bucuros, o spune și Brașovenilor. Și să se bucure și ei, pentru că era și dușmanul lor și ar fi adus și asupra lor sabia turcească și peirea!

Erau aceștia, cari luau numele lui Dumnezeu în deșert jurînd, cari și batjocuriau dușmanii morți, cari amenințau cu ce nici tiranul cel mai impietrit n'ar fi fost în stare să săvîrșească, niște oameni neasămănal de răi, spre cari trebuie să ne întoarcem cu o uimire îngrozită? Contemporanii au numit cite pe unul Vlad Dracul, Vlad Țepeș, Basarab Țepeluș, Mihnea cel Rău, Ioan-Vodă cel Cumplit; Alexandru cel Rău, Aron tiranul; să fie de nevoie ca noi astăzi să mai dăruim nume de acestea crunte și acelor cari nu vin la noi, din timpurile lor, purtîndu-le pe frunte?

De slgur că nu. Vremile erau aspre la noi, ca în tot Răsăritul, și ca mai în tot Apusul. Dar oamenii nu erau așa de grozavi, cum par. Numai cît ei n'ascundeau gîndurile lor rele, și le întăreau încă prin expresie. Buna creștere bizantină ar fi cerut însă altfel: să se scrie un bilet dulce aceluia căruia peste cîteva ceasuri, dacă se va încrede, i se vor scoate ochii.

Traiul acesta nu e bizantin în nimic. Înnaînțea noastră n'avem sîntele mumii, legate cu panglicile conveniențelor și formulelor, ci oameni ne-

obișnuiri de vioi, de nestăpiniți în mișcări, de slobozi în cuvinte. Nu e nici-un colț de taină unde să se ascundă, sfioase, femelle. Din potrivă, Doamna se amestecă în toate și, cind Domnul cade, ea e gata să joace rolul lui. S'a văzut ce femei au fost Despina lui Neagoe, Elena lui Petru Rareș, Chiajna lui Mircea Ciobanul, Ruxanda Lăpușeanului, pentru ca să vorbim numai de cele mai vechi. E o viață lină care zbucescete naivă și crudă prelufindenea.

Tot fratul de sus e ca traiul de jos: o viață țerănească. Legăturile dintre familiile Domnilor și ale boierilor sînt ca și acelea ale gospodărilor din sate. Viața socială de la Curte e deci îndreptată întru toate după aceia din miile de gospodării ale șesului și munților.

De la cei mai vechi Domni n'avem mărlurii, dar ce aflăm pe urmă ne ajută a întregi. De la Ștefan-cel-Mare se pomeneesc praznice de mulțămîntă ca singure petreceri, pe lingă bolezuri și cununii despre care nu ni se spune nimic.

Însă un Domn nuntean cam de pe această vreme, Neagoe a lăsat staturi către fiul său, „Învățăturii“ slavonești, care au fost lălmăcite și în românește. Neagoe e de sigur cel d'întăiu Domn românesc pătruns de cultura bizantină. Din fiul său Iubil, pe care-l numise Teodosie, sperînd că va cîrmui ca Teodosiu-cel-Mare, el voia să facă o minune de desăvîrșire. În carnea sa, el îl învață cum să prîmească soli străini, cum să fie ospețe, cum să stea în fruntea oștilor. Dar de petrecerile Curții, de plăcerile îngăduite ale ei, nu se vorbește nici-un cuvînt. Căci marile petreceri ale Domniei lui Neagoe însuși au fost cîte o sfințire de biserică: la acestea el aducea, ca la Argeș în ziua de 15 August 1517 mulți clerici strălucitori din toată lumea răsăriteană, cari-i sfințeau cu cea mai mare pompă patriarhală clădirea. Alte ori el ținea cu acest prilej și revista oștilor și poftia din vecinătate senatori sășești, cari sosiau cu daruri de bună vecinătate, înfășurați în blăni lungi și largi, cu găitane înflorite.

Allfel petrecerile cele mari erau — țerănește iarăși — bejile cele strașnice. Cînd Mihai Viteazul cuceri Ardealul, se văzură astfel la Alba Iulia ospețe cu Mitropolii și boieri mari care țineau noaptea întreagă și răpuneau pentru cîteva zile pe acei ce luaseră parte la dinsele. Firește că jupănițele și Doamnele nu se amestecau la această strașnică bucurie a bărbaților. Mihai i lăsase Doamna în țară și se mîngia împotriva pozeșilor Bisericii cu o prietenă, soția lui Genga; dar lingă el se afla, fără să se pomenească de dînsa în mersul furtunos al vieții de Curte, văduva încă tinăra a lui Petru-Vodă Cercel, Velica, și sora ei, Zamfira, fete ale Vornicului Ivan. Și cîte alte soții de boieri îi întovărășiseră, dar ele stăteau acasă, fără paza bizantină de alminterea, țesînd la furcă, între roabe, vise de fericire în clipele strașnice ale războiului.

Cu puțin timp innainte de Mihai Viteazul, domnia în Țara-Românească acel Mihnea-Vodă, care s'a turcit în 1591 și a rămas în amintirea neamului ca Mihnea Turcitul. Mama lui, Ecaterina, o Levanlină din Pera,

purla epiropin, și avem dela dînsa, printr'o împlinire fericită, scrisorî îndreptate către o soră a ei, de lege catolică și care se făcuse călugăriță în insula Murano de lângă Veneția. De nici se vede viața de Curte, în adevăr, dar cit e de sărăcăcioasă! Lîngă Doamnă se află încă o soră, Lucreția, măritată cu un Grec, și trei fele ale acesteia, una purtînd numele românesc de Păuna; mai tîrziu Mihnea și aduse ca Doamnă pe o Romincă, Neaga, și copilul domnesc Radu se jucă prin încăperile întinsecose ale reședinții; femele fertile, Neaga, se îngrijia ca o mamă de un alt Radu, fecioraș nelegitim al soțului ei. Levantinele, deprinsă totuși cu viața morocănoasă din Constantinopol, găsesc pe cea de la noi și mai nesuferită. Oamenii li se par închiși, stăpîniți de prejudecăți. Singura bucurie o au cînd sosesse ceva din Stambul sau din Veneția: lucruri de găteală, perii și altele ca acestea, în schimbul cărora trimesii mai mult blăni, bogasii, lighene de aramă, piapome, pinze de in, marame, batiste. Odată Mihnea, încă un copil atunci, cere a i se trimite doi căței de rasă apuseană, ca să-și treacă vremea cu dînșii. Altă dată trimesul surorii Mărioara aduce două cărți, de sigur italienești, pentru care se mulțamește în deosebi. Neconținut griji de bani, cu Turci, Evrei, Greci, cari-și cer datoritiile, și amenințarea veșnică a mazăliei: „Această țară nu e moștenirea noastră“, suspină odată Ecaterina: „azi simtem și mine nu simtem, după voia lui Dumnezeu, și ne aflăm în mîna Turcului și nici noi nu știm unde vom fi pînă la capăt“. Și, iată că, în adevăr, peste cîtva timp, nenorocirea mazăliei aruncă pe bieții oameni tocmai în Rodos, lângă Asia, apoi pînă la Tripoli, pe coasta de Nord a Africei!

În acest timp Vodă judecă, în fiecare zi și pe oricine. Un călător frances vede la 1585 pe Petru Șchtopul, unchiul lui Mihnea, judecînd supt cort, între ostași, înaintea Curții din Iași: „Domnul stătea pe scaun și toți boierii săi împrejur—*pe la spatele Măriei Sale*, zice formula oficială, „și ascultau plîngerile oricui i-ar fi venit înaintele; cari toți, la o sută de pași de dînsul, în genunchi își arătau plîngerile cu glas tare, unul după altul, și el îi trimetea înapoi cu holărîrea ce i se părea mai dreaptă“. Iar un Ragusan în slujba lui Mihnea spune, din parte-i: „Doamna Ecaterina nu mai are înhnă, fiindcă țara e mare și alte județe (judecări) nu sînt decît, ori ea, ori Domnul hotărîesc toate: ci vezi d-ta decît are ori ba de lucru!“

De sigur o Curte unde nu se petrece!

Iată acum Curtea lui Petru Șchtopul, pe care o cunoaștem din hîrtiile privilegiate la pribegia lui în Tirol. Biețul Domn e văduv; o roabă i-a dat însă un frumos fiu pe care l-a botezat Ștefan-Vodă și-l iubește din toată inima. Înainte de a fugi din țară, el o lea de soție dar pe a cuns de boieri și numai înaintea cîtorva credincioși. După care scrie cu blînda lui mină nedibace un act de mărturie, pe care trebuie să-l traducem aproape pentru a-l înțelege:

„Al 7099 (1591), luna Ghenar 17 zile, Duminecă sara, 3 ceasuri, ne-am cununat cu mama lui Ștefan-Vodă, anume Irina botezata. Adevăr

sta zis: pănă sînt în țară, să nu se spule cuiva, să știe toți, să fie ascuns; să nu știe nimele din casă. Iar, dacă voui ieși în altă țară, atunci să știe toți cum că cununaji sîntem. Să știe toți. Am mărlurisit cu adevărat. Marluri: Mitropolitul Gheorghe din Suceava și episcopul Gheleon de Rödăuși și Anastasie egumen de Galata mănăstire și Stroici Logofătul cel Mare și Ieremia Vornicul și Andrei Halmanul și Gheorghe Halmanul, Cămărașul Hrisoverghi și Cămărașul Gheorghe și Vasile Păharnicul și alți mulți, (care) nu este pus numele lor. Să știe toți. Am scris cu mina mea, și am pus pecetea noastră mai mare, măriurie, să se știe. Io Petru Voevod, Gheorghe Mitropolit Movilă”.

Și ia-lă în Tirol, cu tinăra Doamnă, cu o Cerchesă, care vrea să fie și ea Doamnă, cu nepotul Gheorghe Halmanul, cu cumnatul Gheorghe Cămărașul și sora sa, Alexandra Cămărășoala, împreună cu doi copii, apoi cu Mitropolitul, cu un ieromonah, învățător al copilului, cu mai mulți boieri și copii de casă și cu un pitic, Petru Bolea, care e, cum am zice, „le comédien ordinaire de Son Altesse”. Puțină bucuria din aceste glume ale piticului! Încolo, lipsind județul de toate zilele, e o lenă morocănoasă! Toți stau în casă, muși de tot în cîte o singură oadaie. Dacă ar fi fost jocul de cărți, și-ar fi trecut vremea așa, dar nu era. Copilul învață buchile, boierii beau și dorm, cițiva mai vlot fug să facă negoț la Veneția sau politică la Constantinopol, în Polonia; Doamna moare de urît, Domnul se stînge de dor.

Săraci! oameni!

II.

Sărim acum cinzeci de ani și găsim altă privilegiate. Prin Greci și mai ales prin Turci, Bizanțul e acum stăpîn și pe viața socială, care plerăde morocăneala, dar și cinstea, cumpătarea și ferănească. E acum lux, nu lux răsăritor, pe care-l șine munca unei țeri întregi, sînt acum forme rigide, neînvinse, și zăvoarele gineceului ascund femeia.

E epoca procesiunilor de la Curte la biserică, epoca marilor audiențe solemne, epoca petrecerilor cu înfălișare războinică aduse din Constantinopol. Călătorul e uimit și nu uită să însemne minunatele privilegii de la Curtea Domnului din București sau, mai ales, ale celui din Iași.

Matei-Vodă domnește de o parte, Vasile Lupu de alta. Și despre viața socială a timpului lor aflăm de la un Paul Strassburg, Trimes suedes, de la un Bandini, misionar catolic, de la un Pavel de Alep, nepotul unui patriarh de Antiohia, în călătorie pe la noi, cele ce urmează :

Trăsuri cu șese cal primesc la intrarea în Capitală pe oaspetele Măriei sale. Pe oaspeții de frunte Vodă-i primește îndată în palatul său, „la Curte”. Și unii și alții merg la gazde, căci la Curte nu se găzduiesc decît rudele Voevodului. Doamna primește totdeauna de-o parte, sînd într'un jet. O fată din casă, „domnișoară de onoare”, duce la dinsa.

A doua zi sau peste cîteva zile, străinul e chemat la audiență și la ospăț. Acel Suedez care veni la Leon-Vodă, înaintașul lui Matel Basarab, fu luat de acasă de boieri cu rădvane, în jurul cărora călăriau păzitorii Domnului, Dalmatini (în Moldova erau Unguri, apoi Nemți), în număr de două sute, îmbrăcați frumos ardeleneste. Strassburg povestește cum a trecut prin „strade și piețe pline de mărfuri scumpe pe care le vindeau Italiani, Greci, Romîni, Turci și Armeni”. Multă lume se adună să vadă alaiul: „pare că năvălise acolo tot neamul românesc”. Dregătorii Curții au pus hainele cele mai bune, care impun; caii scuturii friie scumpe.

Domnul așteaptă în ușă. În semn de considerație pentru vizitator, el ține capul plecat și mîinile pe piept. În odaia de audiență două scaune stau așezate pe un loc mai ridicat. Cel din stînga, loc de cîinste la Turci, e pentru oaspete. „La spatele Măriei Sale” stau boerii cu blăni de samur foarte scumpe, care sînt, cum am zice, fracurile aceluși timp. Tălmaciul e de față: cîte unul știe „turcește și grecește și italienește și latinește și nemșește”; călugăr catolic, născut în Crela, el a făcut studiul la Wittenberg. Cînd se arată scrisorile suveranului ce a trimis solul, al patriarhului sau înaltului cleric ce a dat o recomandăție, Domnul se ridică de pe scaun și-și descopere capul.

Trîmbițe și buciume sună deodată afară. E semnul că masa e gală. Tacîmurile sînt de argint pentru Vodă, oaspete și boierii cei mari, de lut pentru boierii ai doilea, de lemn pentru caracudă. Toți stau pe lavii, dar două scaune sînt găsite, pentru Vodă și acel ce a venit „să-l cercezeze”: scaunele sînt îmbrăcate cu catifea roșie, pe care o prind cuie aurite. Lingă jilful domnesc se așează Spătarul-cel-Mare, ținînd sabia domnească în gît, iar în mîini cuca și schiptrul, Păharnicul-cel-Mare și mulți ușeri cu toiege de argint. Postelnicul, Stolnicul, Clucerul, chiar Vameșul stau gata de slujbă, în haine scumpe de paradă.

Bucatele sînt acum pe masă, acoperite cu capace, care le țin căldicele. Pe scăunașe lingă slăpintlor, care domnește și la masă, așteaptă sticle cu vinuri, cu rachuri și chiar cu bere, precum și pătare de tot felul, cele mai multe de argint. Medelnicerul aduce felurile nouă: dacă Domnului nu-i plac, el face numai un semn, și ele sînt lăsate supl masă. Tipsiile pe care s'au adus deosebittele mîncări nu se ieau, precum se ieau de la fiecare blidul, ci ele se înalță grămăgioare în mijlocul mesei, așa încît oaspeții pot să știe totdeauna isprava ce au făcut. Pe albele fețe de mese lucrate cu flori de aur se văd linguri și cușile, de argint, de os de cerb sau și de lemn. Furculița lipsește deocamdată.

Se bea în cursul mîncării. După ce s'a mințuit aceasta, vine rîndul toasturilor. Musica de trîmbițe și tobe nemșești, care cînta încă de la început, cum s'au încheiat cuvintele binecuvîntării — în cameră candelă arde supl icoane —, musica aceasta tace. Domnul ieia în mîină un „păhar strașnic” (*ingens scyphus*) și vorbește întru lauda suveranului străin din partea căruia a venit poate oaspetele. Cînd cuvintele lui, ascultate în tăcere, s'au sfîns, tunurile bubuie afară, scuturînd geamurile. Apoi sau că Domnul închină pe rînd — aceasta se face la serbători — pentru fie-

care boier (ba chiar pentru țara întreagă, la sfârșit) și acesta ascultă respectuos, în picioare, urările ce i se fac, sau boierii închină unul după altul pentru Măria Sa, și ei se văd căzînd atunci în genunchi, pînă pomenesce numele aproape sfînt al Voevodului.

La serbătorile bisericesti, Domnul se închină întăiu. apoi el bea pentru „Împăratul“ păgîn, de care afirmă țara lui (în Moldova cel ce ridică păharul, Domnul, lăce, de rușine); numai pe urmă vine rîndul lui. În toate trei dăjile, bubue tunurile și rîpîle puștile afară. Iar între un toast și altul cîntă protopsaltul de la biserica din Curte — cum și astăzi cîntă pe la mănăstiri unii călugări șliuși, la masa egumenului — sau Țiganii întind arcușurile pe vioare, făcînd să se audă cîntecul dorit de Vodă. Ei sînt singurii lăutari la masa veseliei sau în triumfurile oboșite de după luptă: Mihai Viteazul însuși a intrat în Alba-Iulia în sunetul vioarelor țigănești, care știau să cînte pentru toate ceasurile din viața omului.

În odaile vecine, cete vesele de boieri și boierinași minîncă și beau zai în voie, din mîncări anume gălile pentru dinșii. Slujbași ai Curții duc în toate părțile fripluri și urcioare celor ce stau pe la casele lor. Une ori, la vre-o nuntă, boi întregi se învîrt pe frigări în Curte, pentru mulțime, care bea vin nou din oale de lut.

O petrecere ca aceasta se face la fiecare praznic și ține cel puțin cinci-șase ceasuri, iar de cele mai multe ori se prelungește pînă în ziuă. De la un timp ostașii din Curte se împrăștie, după ce însă fiecare ceată și-a petrecut pînă acasă boierul care o comandă.

Fiecare serbătoare mare își are însă și petrecerile ei deosebite. Astfel, în ajunul Anului Nou, — atunci ca și acum, prin casele unde nu s'a introdus obiceiul strîin al bradului de Crăciun, — se împart darurile. Domnul primește, în Spătăria-cea-Mare pe fie-care boier după rangul său, cum se face și astăzi în palatul Împăratului german sau al Președintelui Republicii Franceze. Copii de casă aduc în cămara de ospăț pîhărușe de vutcă, cofeturi și cafea neagră. Și la ospețele obișnuite, vutca — *rosoglio* — și cofeturile, luate într'o odaie anumită, merg înaintea mîncărilor. Acuma însă, ele se dau și acelor pe cari Voevodul nu-i oprește la masă. Ei mai ascultă salvele de puști și tunuri, musica îndușoătoare a Țigenilor. La urmă, se înfățișează înaintea Domnului și breslele cu căpelenile lor, dar poate că acest obicei, democratic de altfel, n'a fost luat decît de la Turci, împreună cu multe altele, abia destul de tîrziu, în veacul al XVIII-lea.

În ziua de Anul Nou chiar, se împart, după datina oricărui praznic de căpelenie, haine scumpe de brocard scump, de brocard ieftin sau de simplu poslav chiar, *caftanelc*. La ieșirea din biserică, vînătorii domnești, sculți de multe sarcini pentru că aduc sălbătăciuni la Curte, îl așteaptă cu jerfa cerbilor, căprioarelor, mistreșilor și deosebitelor feluri de paseri. *Sovoane* — covoare de paradă —, bîsmăli de mătasă, toiege scumpe se întind supl picioarele stăpînitorului și ale boierilor din alaiul

său, cari le samănă cu bani. Tradiția cea ușoară din ajun se face acum a doua oară. Urmează, dar nu pentru toți, oaspeții acelei zile mari.

El se deosebește prin mai multe adausuri peste obiceiul. Toți se pindesc ca să vadă cine va strănuta întâiu, dar strănuțul trebuie să fie adevărat, nu udus cu tabac sau altcum, pentru că atunci cel ce ar fi strănulat „rămîne de baijocură”. Un strănut autentic dă dreptul la un pãhar cu vin și la două caftane, unul de catifea și aliul de postav. Dacă Măria Sa însuși face să se audă sunetul așteptat cu atîta veselă nerăbdare, atunci i se dă un caftan, ba încă unul de brocard de aur, dar plățile din Vistieria țerii.

Apoi în turia cea mare, care se dă la masă, se ascund — cine ar crede? — bilete de plăcintă. Ele nu cuprind însă versurile pe care le cunoaștem. Ba nu dau măcar o propoziție întreagă, ci numai în cîteva cuvinte o făgăduială de Anul Nou, care poa e fi luată însă și ca o constatare, de luare în ris sau muștrătoare. Cel ce-și găsește biletul, e dator să-l celească cu gies tare, și ni închipuim ce față trebuia să facă boierul neasîmpărat, nesupus căruia, printr'o poltrivire ironică a norocului îi cădea tocmai „pofta de a fi Domn”.

De Bobotează, Vodă iese la gîrlă, cu tot alaiul. Încă din ajun însă, el a primit trimișii ai clerului din tot cuprinsul Domniei sale: e rîndul lor să facă daruri, și cei de la țară, cei de la mănăstirile și schiturile din munte vin cu vînaluri, cu lăptării proaspete și cu păstrăvi. Părinții se învrednicesc să schimbe cîteva vorbe cu stăpînul, dar ei nu pot fi primiți la cinstea cu cofeturi, cafea și vutcă, fiind numai smerite fețe bisericesti. După slujba la biserică, acești oaspeți ai Bobotezei sînt primiți în Spățîrie, unde cîntă psalții prelung înmari bisericesti. Până și clerul străin, *leitinii, papistașii, Franciscanii bulgari* din Muntenia, odată lesuții poloni din Iași, călugării secui de la episcopia Bacăului trec innaintea Măriei Sale, precum la Anul Nou au trecut consuli, de cînd sînt acuma consulat ale Rusiei, Austriei, Prusiei în țerile noastre.

A doua zi, la slujbă, iată și Doamna lingă soful ei, iată domnițele și beizadelele între luminările lungi, grele ale Bobotezei. Numai la aceeași serbătoare se mai vîd, în acest timp de orientalism bănuitor, zăvorii, soția și fetele acelu după voia căruia se mișcă orice în țară. Începută cu sosirea în rădvane vechi a bătrînilor stareți, urmînd cu această frumoasă pet ecere patriarhală, în care femeilor li se îngăduie să se închine lui Dumnezeu în același timp și în același loc cu bărbații, mîntuită, cum vom vedea, cu binecuvîntarea cailor, serbarea Bobotezei are un caracter de albă fericire curată, care lipsește celorlalte. Călugării merg pe la case cu ajunul, de-a valma cu preoții cei mulți la număr ai orașului de reședință. Lăutarii țigani, lăutarii turci chiar, nu lasă auzul să se odihnească o clipă, nu numai ziua, ci și în noaptea din spre Bobotează, și în acela a serbării iarăși. „Mulțimea și bucuria poporului în Țara-Românească la Bobotează”, scrie un patriarh asiatic pe la 1650, „într-ec tot ceia ce știu că se pelrece la Curțile celor mai mari Domni

și creștină lăși." Oaslea toată e în picioare, căci e și o serbătoare oalășească, și în jurul Curții, în drumul spre biserică, pe stradă, până târziu, cînt ni mai păstrăm epărătorii, flutură steagurile de mătase cu Maica Domnului, cu Sf. Gheorghe, cu bourul și corbul purtînd crucea'n plisc.

După ce se mînuie slujba în biserică, vine procesia și sfințirea apei. În Țara-Românească tot alaiul merge până la giră, la lomița în Tîrgoviște, Dinbovița în București,—odinioară Argeșul la Curtea-de-Argeș. În Moldova apa e pusă într'un vas de argint aurit, în curle, de spre odăile Doamnei. Șese sfeșnice de argint ară împrejur; un copil de casă ține în mîna al șeptelea. Toată lumea e în picioare; la sînga Voievodului e Doamna, copiii lor se află la dreapta; Cămărașul și boierii la spatele lor. În strălucirea geroasă a zilei de Ianuar, se înalță toate prapurile bisericilor, care se înfrățesc cu steagurile ostașilor.

Cadelnița se mișcă de nouă ori înaintea familiei domnești, de trei ori încă înaintea copiilor. Apoi Mitropolitul, urmat de episcopi, sfințește apa. Alunci iarăși puștile și tunurile salută, în bucuria obștească. La Munteni, copiii se aruncă în giră pentru a căuta crucea pe care Mitropolitul a lăsat-o din mîna.

Acum e binecuvîntarea cailor de luptă,—de sigur ca în străvechiul Bizanț, a căruia icoană slăbită frățește încă aici. Un număr de cai cu arșale scumpe, împodobite cu aar și mărgăritare, sînt aduși de oamenii Comisului celui Mare, în mijlocul uimirii bucuroase a poporului. Un călător a văzut în Moldova, la 1647, douăzeci și patru de cai foarte frumoși pe care Mitropolitul îi stropi cu aghiazmă. Străinii ce încunjurau pe Mihai Viteazul la 1600 avură prilejul să-l vadă serbind astfel prin stropirea binecuvîntătoare a cailor Boboteaza aceluia an unic, în Alba-Iulia, capitala Ardealului supus Remînilor.

Mai târziu, această parte din urmă a serburii se făcu și mai bogată. Comisul aduse numai pe *povodnicii*, caii de călărie, pe cînd Armașul îl trecuse înaintea cu caii de trăsură sau *telegarii*. Pe cel d'ntăiu erau suiși flnerii boieri, cari nu primiseră încă slujbe. Calul dăruit de Sultan—1 se zicea *tablașa*, nume pe care poporul l-a luat în batjocură, aplicîndu-l oamenilor molii și înceși, de paradă,—acest cal simbolic al legăturii de vasalitate călca mîndru la sfîrșit, între *ciohodart* sau lachei. Mai de mult se făcea un mare haz cînd un Comișel mai zburdalnic venia călare pe un calîr, pe cînd un tovarăș al lui avea cînslea de a fi purtat de un măgar.

Peste cîteva săptămîni, vin Paștile. Din săptămîna mare Domnul dă să-l facă bogata luminare pe care o va ținea în mîni în noaptea de înviere. Logofătul al treilea alege crucile pe care le va purta familia domnească; tot el merge călare să ducă invitațiile.

Priveștiștile încep cu spălarea picioarelor. Joi sara, un călugăr bătrîn, sărac, irenjuros, cel mai umil dintre umili, e spălat cu apa ce cade din argintul ibrului pe argintul ligheanului făcut la Brașov, la Danzig,

poate în Răsărit chiar,—de mina Mitropolitului. El e Iuda; un Vlădică, de obiceiul al Buzăului, înfățișează pe Petru; alți zece clerici împlinesc pe același laviș de lemn numărul celor doisprezece apostoli.

Sara Învierii începe cu sunetul sec al gîmparelelor, cu care se imbată de bucurie copiii, prin curți, pe strade, prin piețe și prin cimitire. Spre miezul nopții se mișcă iarăși alaiul domnesc. Aurul, pietrele scumpe lucesc abia, scurt, în întunecul nopții și a micli clădiri care e biserica Curții. Cînd luminările se aprind de fulgerul fericit al Învierii, ușile săpate în lemn în vechiul cadru de piatră se dau în lături și mii de stele mișcătoare prind a zbura în curtea întinsă a reședinței domnești. Domnul sărută crucea din mina Mitropolitului și Mitropolitul îi răspunde, sărutîndu-l de trei ori pe frunte.

III

Între petrecerile mari ale timpului erau și alaiurile, serbările extraordinare ale Domnului și Curții. Între ele, mai ales alaiul Domnului nou.

Acesta era numit de cele mai multe ori la Constantinopol. Ce solemnități se obișnuiau acolo, cum se săvîrșia înștiințarea noului numit, cum se ducea acesta la audiențe, cum intra în biserica patriarhală, salutat cu cînlări de bucurie și slăvire, — aceasta nu trebuie arătat aici. Primirea slăpîntorului în capitala sa ne privește singură.

Voevodul e întîmpinat de boieri la vadul Dunării, la Giurgiu, pentru munteni, la Galați, pentru Moldoveni, dar firește numai de cîțiva trimiși, dintre sfetnicii de frunte sau prietenii lui cunoscuți, ori rude, și nu de toată mulțimea boierilor, cari așteaptă să-l vadă intrînd în București sau în Iași. Al doilea popas îl face la vre-o mănăstire din preajma cetății de Scaun: la Văcărești, de cînd se înalță aceasă zidire a lui Nicolae Mavrocordat (popasul cel vechiu nu-l știm), iar, dincolo, încă din timpurile lui Petru Șchiopul, la Galata. Iarăși boierii vin la slăpîntorul lor, dar tot cîțiva numai, cu cari se face înțelegerea asupra alaiului.

Mulțimea nerăbdătoare vede trecînd în sfîrșit „pompa” Măriei Sale. Boieri de toată mîna, slujitori, călări și pe jos, merg înainte și în urma Domnului. În frunte sînt Hatmanul și Aga, boierii, ostașii; apoi vin ceilalți, „cite doi, cite trei, în sireag”, după rangul lor. El însuși se înfățișează în portul său cel mai scump și mai de cinste, care-l arată înaintea tuturor cine este. Cuca-i stă pe cap, caftanul dat de Sultan e prins în copcă la gît; de-asupra surguciului prins într'o floare cu pietre scumpe flutură steagul de Domnie. Aga de Scaun, reprezentantul Sultanului, e la sînga lui, locul de cinste în Răsărit. Cîți Turci l-au mai înlovărit, nu se dezlăpesc de el în această intrare, oricum, impunătoare și strălucită, pitorească de sigur. Musica turcească sună în tot timpul drumului, o musică ce nu se aude încă decît la o împrejurare ca aceasta, căci îndată după ceremonie lăutarii împărătești se întorc, bine dăruși, la Constantinopol.

Alaiul merge de-a dreptul, nu la Mitropolie, ci la biserica, mai mică,

a Curții. Acolo așteaptă Mitropolitul și toți episcopii. Se face slujba de mulțămintă, căreia noi îi zicem astăzi, împotriva bunelor obiceiuri ale Bisericii noastre, Te-Deum, după catolici. Dus de suptiori de episcopi. Domnul încunjură pristolul, în timp ce, ca la nunți, se cântă „Isaia dănuiește“. Nu se aruncă însă ca la nunți daruri de bani, de flori, de cofeturi celor de față; astfel de dărnicii s'au făcut la Constantinopol. Îngenunchind pe piatra de la dvera cea mare, care deschide altarul, Voevodul primește acum din minile Mitropolitului mirul sfânt. A mai fost uns odată la Constantinopol, de patriarch, dar principiul este că se poate mirui cineva „și de două și de trei ori“ cu mirul stăpînitorilor sfinți de Dumnezeu. Une ori Vlădica sau unul dintre episcopi ține o cuvîntare, pentru a lăuda însușirile, totdeauna alese, ale celui ce ține acum sabia și topuzul.

Actul al treilea e așezarea în Scaun. În Divan, sala cea mare a judecăților din fiecare zi, așteaptă Turcii, cari n'au putut călca pragul bisericii. Două scaune, numai două, sînt găsite acolo. Pe unul va sta Domnul, pe cellalt, la dreapta, Aga, ce ține locul Sultanului. Dar nici ei doi nu se așează, ci stau „drept“ acele scaune de cinste, pe cînd la spatele lor se înșiră rudele domnești și toată boierimea cită poate încăpea, precum și clerul înalt, și chiar negustori de frunte. Domnul sărută firmanul cu slovele aurite care cuprinde numirea sa; un Turc—matlârziu Divan-Efendi, „domnul judecății“, judecătorul Turcilor ce vin în țară, — celește actul în lurcește. Nimeni nu înțelege nimic, și nici nu e nevoie să înțeleagă, căci cuprinsul e neschimbat; dar cea mai mare luare aminte și lăcere, „milcomire“ domnește. Cînd s'a mîntuit cetirea sfintelor cuvinte, pornesc puștile, tunurile, musica turcească, cea de țară, „surlarii, trîmbițașii, doboșii“ sau toboșarii; clopotele vuesc în tot orașul. Mare cacofonie solemnă. Pentru înțelesul celor de față, firmanul e cetit acum pe românește, de pe o talmăcire scrisă cu slove mari, pe hîrtie lărgă, groasă, lucie răsăriteană, de Marele-Vislîernic sau altul dintre boieri. Acum și Domnul și Aga stau în jețuri. Cînd și a doua celtre s'a isprăvit, e rîndul împărțirii de caftane sau chiar de blăni la Turci și la creștini. La urmă, se bea cafea în Spătărie.

Une ori chiar în același zi, altă dată peste cîteva zile, nu rare ori și după cîteva săptămîni, Domnul stă în Spătărie și face dregătorii cei noi, își alege și orînduiește Sfaiul. E obiceiul după aceasta să-și și ospăteze „Ministeriul“. Ospățul se face după regulile pe care le cunoaștem. Afară, Curtea se foarte veselește, iar cei dinnăuntru nu mai puțin. Une ori, de multă veselie a vinului vechiu, boierii ies la joc. Astfel, cînd Nicolae Mavrocordat a venit în Moldova ca Domn a doua oară, în 1711, s'a „giucal în casa cea mare“, dîndu-se mesele la o parte. Vodă, care nu era așa de străin, nici așa de fudul cum se crede, a mulțămint dănujitorilor, dîndu-li postavuri bune și allaze strălucitoare.

Cînd Domnul a fost ales în țară, în urma morții înaintașului său, unele amănunte se schimbă, neapărat. Primirea la vaduri, conacele, înălțirea la mînușlirea de lîngă Capitală nu se mai întîmpină. Dar boieri-

mea toată și mult norod se adună pentru alegere și aclamație. Alesul merge și la Mitropolie înaintea de a fi mirul în biserică de la Curte. Aici, la Mitropolie, i se pune pe umeri un caftan oarecare, în așteptarea celui împărătesc. Dacă un Turc de samă e acolo și dă pe al lui, află mai bine: pare că tot e ceva din sfințenia voinei împărătești, față de care nu se încapă nicio împotrivire. Fiind vorba de o faptă cu izbînda nesigură, Domnul are grijă să ceară une ori jurămintul prin grai și scris de la toți boierii. Cînd Sultanul s'a învîlt cu numirea și i-au plăcut, deci, darurile trimise, primirea firmanului se face iarăși cu o mare pompă, căci acum se capătă, de fepi, lemeul pulerii. Voievodul și Curtea lui țese înaintea trimesului destul de departe, avînd une ori, — aceasta nu stăcă față de niște stăpîni așa de vicleni! — și „toată oastea“. Nu e încă vremea de înjosire în care ceremonialul impune ca Domnul românesc să sărute scara calului pe care călărește un Pașă cu trei luiuri și să-i meargă apoi pe jos înaintea pănă-l poștește acesta să încalace, — dar Aga e întîmpinat cu o cinste deosebită. La înfîinirea cu dînsul, Vodă primește pe cap cuca, Numal acum se face în Divan cetirea firmanului, în mijlocul „milcomirii“, și o nouă descărcare de puși și lunuri întovărășite de musică. „Si de atunci înnele se știe Domn adevărat“. În tocmai așa se face la înnoirea din trei în trei ani a Domniei, afară de cazul cînd Domnul e chemat la Poartă cîtar ca s'o primească și adese ori primește în loc petecul negru al maziliei.

Doamna nu-și face niciodată intrarea odată cu soful ei, ci zăbovește măcar cîtava zi, potrivit așa încît să sosească mai lîrziu. O primesc jupănesele, soțiile boierilor, în cocli și rădvane, și o duc la Curte de-a dreptul, unde-și iea în primire odăile ei. Ea nu va mai țese decît la serbătorile cele mari ale Bisericii sau în primblări „pe ulișă, la faredeu“ — la baia turcească, și la noi, ca și în tot Răsăritul, un adevărat club femeiesc — „pe la mănăstiri și pe la vi și primblări“. Carăta Domnească e urmală de ale tovarășelor de petrecere, purtînd haină de „șakmarand“. De „canavițe“, de „belacoase“, „odoare“ și „sălbi oe galbeni“, iar pe cap „șlicuri de sobol“. Seimeni, Vorniceii, Comiși călăresc în jurul trăsurilor. La întoarcere, Doamna împarte daruri jupăneselor.

Domnul mai dă serbări supușilor săi, cari le așteaptă mai mult de la dînsul. De Sf. Gheorghe, după moda turcească, și ea fiasă o veche zîodă bizantină, se scot caii domnești în turbă, la „ceair“. Vodă însuși a țese cu acest prilej la întăia primblare de primăvară, pe la mănăstiri, de care sînt pline vecinătățile amînduror Capitalelor. Miei fripi se împart slujitorilor; la biserică s'a trimes de la Curte un miel fipt, în loc de coltă. Iată acum, pe cîmpul încheiat cu lărbă, apărînd un „sleag de Arnăuși“, mindri Albanesi cu mustășile negre dirze și șuşaneau de-a curmezișul spatelor; iată vechii Seimeni, ostași cu plată. După ei vin *telegarii*, caii de trăsură; pegi, murgi, roibi, albi, negri, șargi, suri, împărșiți la „carăta Domnului“, a Doamnei, pe la boierii mari; într'un catesit de

pe la 1670, am numărul 90 de cui din această rânduială. Armașul și ajutorul său deschid al doilea „șirag”, urmași de trîmbițași și *strmaci*, „răsunînd în trîmbiță și surlă”. Vin *povodnicii*, caii de călărie, și armăsarii, liniști de Comișei și Seimeni, toți înfășurați în stiefe scumpe, mai ales calul Sultanului, învelit în „taftă năramzie”, ca năramza. Comișul și ajutorul său încheie defilarea: el dă și ospățul cel mare pentru ziua aceea.

Altă dată, sint oaspeții de primit: foarte rare ori un Sultan, un han al Tatarilor, înaintea cărora se cade în genunchi, dese ori Pași, înfîmînați cu neobișnuită supunere. Nu lipsesc, cum am văzut, solii creștini, pe cari-i primește, departe cîteva ceasuri, Halmanul, și-i salută în marginea orașului Posielnicul. Palatinul de Culm, care sosi la Iași în 1677. Doamna fiind Antonie-Vodă Rusel, se învrednici chiar a vedea pe Domn în locul Halmanului. Boierii toți sint lingă dînsul și, făcîndu-se cerc, salută. Oastea e aproape întreagă: 20 de companii, de „steaguri” de călărași, șese de Seimeni pe jos, șese de alți pedestrași; un mare steng roșu se înalță din mijlocul lor; trîmbițele, surtele sună. Corturile sint făcute din jos de frumoasa mănăstire nouă a Celăjuți. În audiența de a doua zi, Trimesul polon găsește într-o odăte frumoasă, „zugrăvită după moda olandeză”, un divan, tot frumos, acoperit cu covoare scumpe, și sticlețele cu vultă, patru la număr. Se leau dulcele și se prînzește în acea *cămoră*. Peste 70—80 de ani, Matei-Vodă Ghica primi tocmai în același fel pe alt mare sol polon mergînd la Poartă, contele Mnieszek. Dar el nu prinzi numai Iași în fața cu Domnul, ci la o masă de 400 de tacimuri, „fără bună rînduială”. Ca adaus la plăcerile mîncării și băuturii, se făcu danț, de dînșuitori de meșlesug însă, cari veniră cu lăutarul lor obișnuiți, și distrară lumea după cafea.

Une ori Domnul merge la hram. Egumenul sau preoții îl poftesc, aducîndu-i un dar obișnuit pentru aceasta: cafea și zahăr. În curtea bisericii: Sf. Paraschiva, Sf. Spiridon mai tîrziu, la Iași, se întînd *salvane* locuri de cîmărire pentru slăpînilor. Doamna, viind deosebit — nu se pot închipui cei doi soți domnești împreună, — are și ea primirea ei. Din „Cămară” se dau anumite pomeni cu acest prilej.

Sau se face un Vlădică nou. Din vechiu, Domnul stătea de față la biserică, într'un scaun roșu, lingă Mitropolitul, la hirotonisire. El primește apoi pe ales în Spătărie. De aici episcopul, Mitropolitul iese pentru a străbate stradele Capitalei pe un cal împodobit cu „astar”; muzica Domnului cîntă, și clopotele tuturor bisericilor sună.

Pe urmă însă fu introdus obiceiul de a se aduce episcopul cel nou în carăta Curții. Tot în Spătărie se face ceremonia de recunoaștere și înălțire Vislierul-cel-Mare dă manșia și Vodă cirja, pe care o aduce cu capul gol și o dă sărutînd mina păstorului suflesc. Ceva din acest obicei a rămas și pînă în zilele noastre. Și la sfințirea de biserică, Domnul e poftit une ori, și ia parte, îndeplinind funcțiune de arhieru.

Din cînd în cînd, se dau vînători mari. Odinioară Domnii, cînd nu aveau războiu, străbăteau țara în lung și în lat, prigonind dobitoacele și miluind cu dreptate bună pe oameni. Acuma e hotărît că vînătorile de etichetă nu se cuvîna să se face decît înaintea celor patru posturi. Mii de țerani sînt aduși pentru a stîrni vînatul și a-l ucide. Un preț e pus pe orice cap de fieră sau de sălbătăciune: 25 de aspri iepurele, 60 vulpea, 80 risul, un leu mistrețul, un galben ursul. Sînt de față toți boierii, pe care i-a chemat Domnul, și la o vînătoare de după Crăciun prin 1760, se înșiră în program Marele-Armaș, Marele-Păharnic, Marele-Comis, Marele-Căpitan de darabani, Marele-Stolnic, Marele-Medelnicer, mai mulți boieri de a doua treaptă și a treia, vătafii de aprozi și de copii, mazilii, armășel, păhărniceii și mulți gloată. Vînatul se împarte între vînători; picile și blănițele le iau *paicii*, ce încunjură pe Domn.

Cînd pleacă la războiu sau în cercelarea hotarelor, cînd trece de la o Capitală la alta, Domnul desfășură o strălucită pompă, pe care abia ni-o putem închipui astăzi. Merg, pe vremea lui Vasile Lupu, 3.000 de călări, 2.000 de pedestri. Domnul are înaintea sa cele două tului: sulii avînd în vîrf semiluna, un glob și o coadă de cal, semnul oricărei dregătorii la Turci. Urmează fiii Domnului, dacă-i are și sînt cu el. În veșmînte strălucite, călărește Domnul; paici pe jos încunjură calul, cu mîna pe gîtul lui; comisei, vre-o douăzeci, au părul lung, haine roșii cu stele de argint auriile în el; cu dinșii împreună merg vătafii. Postelnicul, cu toiagul de argint în mînă, stă gata să primească porunci. Spătarul e în urmă, cu armele stăpînului: sabia de lăiat și buzduganul de strîvit. Copiii de casă, păhărniceii—slujbași liniți—zburdă acum, înaintea marelui steag al Domniei, dat de Sultan. Tabulhanaua cîntă sau, cum se zicea pe atunci, cu alita dreptate, *bate* Boierii, îmbrăcați cît pot mai bogat, merg după rangul lor. După ei se duc *șetrile*, corturile, supl porunca Marelui-Șătrar, care comandă și lunurile. 10 — 12.000 de oameni, grosul oștirii, se desfășură, în destul de bună orînduire, pe urmă.

Dar, la ori-ce mișcare prin oraș, Domnul nu poate merge singur și nu poate atinge pămîntul: trebuie să fie călare și încunjurat. Aceasta se vede necontenit, de la Ștefan Tomșa al II-lea (1611), care aleargă în veșmînte roșii cu buzduganul în mînă, între 500 de pușcași, până la Fănațioși, cari trec în mijlocul unui buluc de Arnăuși sălbateci.

Gașpar-Vodă Grallani intră în tabăra polonă la 1620 între o sută de oștași pe jos. Îl încunjură mai de aproape 17 satîrgii (halebardieri) bărboși, șese Armași cu cizmulițe galbene, lungi haine roșii și ișlice de urșinic galben, puse la o parte și împodobite cu steluțe de argint; tolbe atîrnă din largile cîngători de argint; arcele sînt prinse de umăr, împreună cu buzdugane argintate. Cît privește pe Domn, calul său pag are frîie de argint suflate cu aur, late de trei degete și bătute cu pietre scumpe. Veșmîntul său, de brocard de argint albastru, se coboară până la glesne; peste dînsul e aruncată o îndoită mantie de catifea roșie blăniță cu samur; la fel e cuca. Șeaua roșie, de Persia, are coburi și scări de argint aurii, și de la dînsa atîrnă scumpul buzdugan.

Înnaintașul lui Gașpar își îmbracă până și aprozii de Divan cu urșinic, blăni de jder și vulpe de Mosc la cabaniță. Era, scrie Miron Costin, „de tot zburdală podoaba Curjii” și Domnul nu suferia nici la boierinași „haine cevași proaste”.

Orice mișcare a Domnului e deci un fel de serbătoare a ochilor, o bucurie a mulțimilor.

IV

Un alt șir de petreceri sînt acelea pe care le cere viața de familie, foarte strînsă, foarte unită și iubitoare pe acele timpuri.

N'avem știri asupra bolezurilor de odinioară. Se vede însă că ele erau foarte cercelate și împodibite cu ospețe. Nașul dăruia de multe ori moșii întregi linului, pe care-l privia ca pe fiul său.

În nuntă se înîlnesc toate datinile poporului, înfrumusețate prin bogăție și putere la clasele stăpînitoare. După înțelegerea cu peșitorii—căci tinerii se căsătoresc, dar nu se cunosc, și, dacă se vor iubi, se vede pe urmă—, o Duminică e holărîlă peniru serbătore. Cu trei, cu șapte zile înaintea, încep însă ospețele, de-o parte pentru bărbați, de alta pentru femei; și o casă de socri și cealaltă sînt îndatorite la aceasta și caută a se întrece. În toate aceste trei zile, lăutarii cîntă 'n zori la fereastra mirelui și la fereastra miresei. Cînd vre-o nuntă domnească e să se facă la țară, se gătesc „divanuri, case, cerdace”, așa încît un nou sat pare că răsare în mijlocul cîmpului.

Vineri și Simbălă sînt mese mari. Persoanele poftite, și mai ales femeile, aduc multe, felurite și adese ori scumpe daruri, pe care le poartă în urma rădvanelor un întreg șir de slugi. Anume: „un berbecu viu adus dupe gîl”, miei în brațe, cobilițe cu găini, curcani, giște, rațe, buji de vin, coșulețe cu colaci și coșulețe cu poame,—și unele și altele acoperite cu „fachiote” sau mărămi de mătășă cusute cu flori în cele patru colțuri.

Ospățul, în casă ori în grădînă, se dă după datinile celui de la Curte, pe care-l cunoaștem. Țiganii cîntă necontenit. Cîle un pehlivan sau caraghios, Turc de neam toldeauna, sau „Harap”, bucură pe cei de față prin isprăvile, schimele și vorbele lui. Ca să-și poată face cineva o părere despre meșleșugul lor, care nu pulea să lipsească la nicio nuntă de samă, lășăm să urmeze descrierea pe care o dă un privitor uimil, Constantin Căpitanul Filipescu, care vorbește în Cronica sa despre logodna lui Ștefan fiul lui Radu-Vodă Leon cu Catrina lui Duca-Vodă din Moldova.

„La care logodnă au fost aicea în țară cu mare veselie: au făcut multe ospețe, multe jocuri; care se potrivira cu o nuntă domnească, iar nu logodnă. Strîns-au toată boerimea țerii cu toate jupăneșele și au înîlns corturile în deal despre Mihai-Vodă, în drumul Cotrocenilor: acolo făcea ospețe în toate zilele. Adus-au pehlivani de cei ce joacă pe funii, și de alte lucruri: adusesese și un pehlivan hindiu ha-

rap, carele făcea jocuri minunate și nevăzute pe locurile noastre: întâi om era și virtuos Lingă altele, de nu le putem lungi, făcea acestea mai ciudat: puneă de rind opt bivoli și se răpezia iute, și, sărind peste ei, se da în văzduh peste cap, și cădea în picioare de ceia parte. Alia, un cal domnesc, gras, mare, și lega chica de coadă-i, și-l bătea Comișelul cît putea, și nu-l putea să-l miște de loc. Alia, un copac mare din pădure adusesese, și, înfipt, s'au sult pe dînsul ca o meimuță; deci, după multe jocuri ce au făcut sus în virfu-i, s'au slobozit de acolo cu capul în jos și au dat în picioare. Alia, un tulpan lung de mulți coți, îl ținea oameni în mîini, cîl era, și se repezia iute, și mergea cîlcind pe tulpan, și nu se afunda. Alia, se prindea mulți oameni cîte doi în mîini, și făcea chip ca de o bute cu mîinile, și mai lung, și se repezia iute, și intra cu capul prin gaura aceia și nu-l simțea oamenii, și de ceia parte cădea în picioare. Ca acestea multe făcea, care nu le ținem minte".

După al doilea rind de bucate, mirele și olege *căllunaru*: el va merge în casa miresei pentru a-i duce *căllunii* de mătăsă albă cu flori și mărgăritare, precum și un ișlic cu pietre scumpe, un inel și o salbă. Țigani cîntă înaintea lui, mireasa-l primește în cămara unde ea stă la o parte de vesela sgomotoasă a ospățului din casa ei; la dreapta și la stînga-i stau cîte șese prietene, cu rețele de mărgăritare în cosițe îndată ce darul a fost primit, solul e răpît în odaia unde se petrece, și aici trebuie să bea alita timp cîl se închină, de unul și de altul, în sănătatea lui. Trebuie să fie om tare ca să se poată întoarce singur acasă.

La rîndul său, cu alți lăutari, mirele pleacă, pe jos, între prieteni, și merge la nun, fiindu-și capul descoperit pe stradă. Darul pe care-l aduce celui ce-l va cunună, a doua zi, e un rind de blănuri și un covor.

A doua zi drumurile ce unesc cele două case și acele ce duc la biserică sînt împodobite cu brad. Pe această cale de veșnică verdeață merge mirele cu o întreagă centă de tineri împodobii, prietenii și tovaroșii săi de vîrstă. Cîțiva Seleneni în haine roșii sînt ceruți de la Vodă, ei deschid alaiul. Mirele poartă veșmintul său cel mai scump, cu dolmanul de blană aruncat pe umăr; surguciul flutură de-asupra ișlicului. Cîl strălucesc de aur și de pietre scumpe.

Se merge întâiu la nun, care se alpește la acest alaiu vesel, călărind, cîl de bătrîn să fie, la dreapta mirelui. Nuna, care a venit în trăsură cu șese cai, așteaptă în casa miresei, unde încă de dimineață fete mai sărace, din vecini, joacă necontenii hora.

Mirele rămîne în mijlocul curții, și îndată nuna urmată de nun, și de toți nuntașii, se scoboră din cerdac, aducînd mireasa, a cărei față e ascunsă de un lung văl de mătăsă cusulă cu flori. Acum și mirele, în-lorcindu-l înapoi spre casă, merge înnăuntru, ca să asculte *orajia*, urărilor și luarea de rămas bun în mijlocul lacrimilor.

Iarăși alaiul se alcătuieste pentru drum. Ca pe o pradă, mirele viteaz duce în rădvân pe mireasă: cînd ea suie scara, nuna, care o întovărășește, svirle un covrig și un păhar cu vin; înaintea mirelui, altă u-

rare de bielșug, s'a vărsat o cofă cu apă. Seimenii roși strălucesc în frunte, surguțurile războinice flutură, scinlei se desfac din nenumăratele juvelere; Țiganii, neobosiți, cîntă.

În biserică, bani, de aur sau de argint, sînt aruncați pe covorul ce s'a înclinat pentru ca să îngenunche mirii. O plozie de bani, de cofeturi, de nuci, de castane, cade asupra celor de față; o plăește nunul, care are și grija covorului, a făclilor, a ișlicului de ginere. Dacă e o nunță domnească, ea se mînuie aici la biserică în pocnete de puști și tunuri.

Urmează cel din urmă și mai mare ospăț, la mire acasă sau la socri. Dînjul începe în casă, trece în curte și se înfînde une ori pe stradă: două șiruri împodobite își stau față în față și bat pămîntul în horă, mișcîndu-se, cînd la dreapta, cînd la stînga. Șirul bărbaților are în frunte căpetenia jocului, un bătrîn boțor, cu toiagul în mînă; apoi vine nunul și în ai treilea rînd, mirele; între femei stă în frunte nuna, avînd lîngă dînsa mireasa.

Cîte o nunță mare ținea două și chiar trei săptămîni, cu masa înlînsă 'n fiecare zi, de dimineața pînă sara. Cînd se face ziuă, bucătarul aduc un cocoș fript cu pene, și unul din ei cîntă *cucurigu* supl masă. Dar a doua zi se începe lungă petrecere a unor timpuri sănătoase și voioase.

În Moldova, încă de Duminecă se face cellrea foii de zestre; ea cuprinde moșiile, vitele, tot temelul gospodăriei și cele mai scumpe podobe, care trec astfel, fără a se învechi, din neam în neam. Într'o foale din 1678, găsim astfel, ca înbrăcăminte: paccete de sobol, sucne de șahmarand și tabin, de nilaz, de halaiă, de adamască, lămbare și habacle de șahmarand, năfrămi de mîni (ștergore), năfrămi de briu (baliste), cămăși „cu sîrmă” (fir) și „cu mătasă”, cămăși „de laredeu” (sau de bale), briie. Apoi, albituri: peșchire de mătase roșie cu fir, șervete „cu fir” și „cu mătasă”, cearșafuri tot „cu fir” și „cu mătasă”, perne „de urșnic cu fir”, pilote de aliaz, plepome de șahmarand, poloage „de aliaz cu fir”. Juvelere de tot felul: șalbe, lanțuri, brățări, sarje, inele, leături, „gherdane de coral”, cununi de aur cu pietre scumpe, teci și *cepse*, *coboace*, călji de ufumat, „ploscuțe de apă de trandafir”. Ca unelte casnice, cîteva de metal, pe atunci foarte scumpe: „linguri de argint poleite”, piuliși de Brașov, tot poleite, țalere (puteau fi de argint sau cositor). Nu lipsesc covoarele persene. În sfîrșit, sînt darurile *voinicești* către mire: rafturi, săbil, cai de călărie, telegari pentru rădvane, hamuri, cuhnii și rădvane.

După celirea a tului, soții plecau în „cale albă”. În Jola următoare, părinții miresei vin de-i văd în „calea pre mare”, și ținăra soției-l primește cu mărăma albă pe cap.

În Țara-Românească, ospățul de Duminecă se dă în casa mirelui. Luni, el pleacă la nună ducîndu-i vutcă și cofeturi. Întorcîndu-se acasă, el are aici și pe părinții soției lui, și îndată, cum stau la masă, numai el patru, lăutarul vestese sosirea talerelor, păhorelor, mărămilor, gospo-

dăriei întregi. Hainele și juvierele, mobilele, am zice—așa de puține!— au sosit încă din ajun, odată cu sara.

Mai rămân „calul de ginere” și rădvanul, care se dăruiesc Joia, când cei doi liniși prinzesc întâia oară la același pârâni al nevestei.

Alături de îngropare întrecuș și ele cu mult obiceiurile simple, practice și grăbile de astăzi. Moartea unei rude domnești aduce deschiderea mai tuturor închisurilor, o largă iertare pentru mîntuirea sufletului celui răposat. Scimeni, dărăbanși, Cazaci merg înaintea lungului șirag ce întovărășește pe acel ce este să se îngroape. Trupul zace într'un sicriu descoperit pe care-l încunjură rude, boieri de aceeași treaptă. Semnele dregătoriei, o sabie cu vârful în sus, sînt duse înaintea luptătorului și sfeinicilor. Țigance plîngătoare, cu glas puternic și puțință de a născoci tot alte plîngeri, hrănesc jalea celor de față. Pomenile sînt cu adevărat mureje.

Cîl privește *doliul*, Nicolae Mavrocordai a mers după sicriul soției sale Pulheria în haine roșii. Cel mai mulți văpsese numai hainele vechi în negru. Și cali se îmbracă în negru, și, ca să plîngă, li se ung ochii cu ceapă. Pînă pe la 1700 se mai ținea încă vechea datină ca acei ce jlesc, să meargă un număr de zile cu capul descoperit.

Și ca adevărate disirații, vesele, fără scop serios sau trist, măr-gente în casă, ce era?

Foarte puțin și foarte grosolan.

Am văzut ce erau pehlivanii și pehlivăniile.

„Reprezentațiile” lor sînt însă numai de zile mari. În celelalte, la serburile obișnuite, iață cam ce se născocoște pentru plăcere:

E jocul *geridului* sau al discului, prin care călăreții cearcă să nemerească finta cu o mică sulifă de fier. Strassburg l-a văzut încă în București la 1632, dar el nu fu cultivat multă vreme. Domnul răsplătia cu daruri pe acei ce nemeriseră.

E apoi jocul banului. Un Țigan dat pe față cu funingine vine în odaia de oaspeți și, cu minile la spate, cearcă să ia niște gologani ascunși într'o grămăgioară de făină. Cine nu poate, face loc altuia, tot Țigan și tot uns cu funingine. Alle ori, banii sînt lingă o luminare aprinsă, cu sau fără făină împrejur.

E în sfîrșit jocul oului, care afirmă de o sfoară și pe care Țiganul trebuie să-l ia fugînd.

Și alții.

V.

E puțin de adaus în ceia ce privește Influența turcească, și lată de ce.

Ea atinge numai viața acelor cari trăiesc în strînse legături de toate zilele cu răspînditorii ei. Bolerimea care nu slă la Curte capătă

mai puțin această nouă spoială străină. Dincolo de marginile boierimii, ea nu se simte de loc.

În ce stă această influență ?

Ea nu privește dalinile de familie, care până lărziu rămân acelea pe care le-am schițat mai sus. Dar ea îmbogățește, ca lux, ca felurime de amănunte, ceremoniile, alaiurile oficiale. Slujbașii sînt mai mulți și numele turcești ale celor noi dintre dînșii : *muhurdari*, *divictari* arată de unde s'a făcut împrumutul. Costumul turcesc, viața sedentară, molatecă a Turcilor, desăvîrșita zăvorire a femeilor par'că trebuie să învingă.

Un alaiu din această vreme e ceva mai încercat, dacă nu mai bine orînduit decît alaiurile vechi. Mureșta de altă dată s'a mîrgenit acum numai la pompă, și aceasta trebuie să fie deci orbiloare. Pe la 1820, popasul Domnului la Văcărești e o ceremonie deosebită, la care ieau parte toți episcopii. Cînd se face intrarea în oraș, Aga merge în frunte, cu podarii, brășele (ca la Constantinopol), Armașul. Vornicul de oraș își aduce zapcii, apoi pe negustori, pe crainici sau telali și pe judecătorii slarostici. Cu Haimanul trec zapcii de Divan și Aprozii. Lingă baș-beșleaga care poruncește *beșliilor*, ostași de poliție turcești—e Portarbașa, portăreii belicului—gazda Turcilor—și toată Turcimea cealaltă. Spatarul duce, între rămășile Seimenilor, luiurile, care sînt trei, dar nu fac cît cele două de odinioară. Armașul are cu el nu mai puțin decît 500 de lăutari, cîii sînt de toți în oraș. Vin doisprezece cai domnești și Comisul. Boierimea trece cu ișlicele umflute pe cap. Secretariul turcesc al Domniei, Divan-Efendi, merge în același rînd cu beizadelele. Iarăși apare fantoma Domnului trecător între peici, pe calul *tablabașa*, supț steagul Sultanului. Spatarul ține sabia cu topuzul și, ca la Constantinopol, Cămărașul-cel-Mare aruncă parale prostimii. Tot ca la Constantinopol, se face, ca semn de veselie, un *curban-bairam*, o jertfă de berbeci, și aceasta chiar la scările bisericii, unde a fost miruit beiu, „Curtea Veche“. Îtovărășită de Vornicul ei, care se chiamă acum Vornicul haremului, Doamna se învrednicește de același fel de cinste. Și mehterhaneaua cîntă !

Se mai văd innoiri și în jocuri. S'a mintuit acum cu hora de la Curte ; o bucală de timp, nu se mai dănțuiește acolo, femelle neputînd eă vadă alți bărbați decît pe ai lor și rudele lor bărbătești. Țiganii lui Brîncoveanu nu-și mai pîrlesc pîrul și sprincenele. Jocuri curat turcești se înfițnesc însă, fără ca pentru aceasta ele să fie mai presus de vechile jîgînii „Giurgina“, care se cînta la Curtea lui Nicolae Vodă Caragea, pare să nu fi fost al.ceva decît o grosolană necuviință, ce avea însă darul de a însenina pe bătrînul stăpînitor, care-și făcuse mai toată viața în Constantinopol. Măria Sa mai găsea plăcere și în jocul păpușilor. În sfîrșit, o „trupă“ de ceauși și alți slujitori greci ai Domniei, îmbrăcați turcești și chiar europenește, veniau după masă, pe o scenă improvizată, ca să spule giumbușuri în bucăți de frase luate din toate limbile.

VI.

Iată acum vremea nouă, adusă de ocupațiile străluc și de legăturile cu Europa.

Lăsând nealınse ceremoniile de Stat, serbările bisericești și, în parte, dalinile de familie, aceasță iniuriire apuseană, „evropienenscă”, ziceau strămoșii, înlătură foarte răpede o viață de societate așa de puțin dezvoltată în ceia ce privește plăcerile propriu zise și puse în locul ei obiceiurile pe care le răspindise, timp de două-trei veacuri, Curțile moderne.

N'am putea spune cind anume Domnil și boierii romini din veacul al XVIII-lea se supuseră acestui curent nou, dar biruința lui apropiată putea să se prevadă încă de prin anii 1760-70, cind formele franceze prind a ne ispili și ciștiga, odală cu sosirea dascălilor de franțuzește — un Carra, un Ledoux — pentru copiii de boieri. Pacea de la Cuciuc-Caf-nargi și întroducerea epitropiei europeni corespund iarăși cu începutul acestei nouă vieți sociale. În 1773, cind regele Romanilor Iosif venit la Brașov, unde erau grămădiți pribegii munteni, el dori să-i vadă și i pofti la o „assemblée”, care se ținu în casa generalului de acolo: jupănesele vor fi venit numai cu oarecare sfială și vor fi fost uimita văzind că Iosif stă de vorbă cu dinsele.

La 1784, deci supl Domnia aceluiași Nicolae Caragea, care era încintat de păpuși, de *giurgina* și de „teatrul” ceaușilor, un călător, ie neam nesigur, dar care scrie în franțuzește, Pelly, cunoscut al poetului Văcărescu, pelreca cîteva zile la București, și el povestește astfel cei d'înlăiu bal romănesc, romănesc curat — și nu rusesc sau nemțesc, dat de ofițeri străluc pe pămîntul nostru —, despre care avem știință până acum:

„Ieri seara, am fost la un bal dat pentru nunta unul boier. Sala era plină de lume. Erau multe doamne îmbrăcate grecește și romănește; găleala lor era foarte bogală și bine împodobită cu diamante și alie pietre scumpe. Totul îmi părea o magie. Totul era pentru mine o altă lume. Fiecare lucru era nou, și mi-a plăcut. Nevasta mea și fiica au jucal menuetul și apoi cadriluri, destul de răpede. Pot să te asigur că nu mă puteam ține de ris văzind pe domnil ceia cu bărbile lor siliți să urmeze danțul după măsura pe care o dase soția mea. La urmă, Greconicele se încălziră așa, încil puteau să joace ca Englezele. Totul era vesel, totul în deplină înțelegere. A fost un supeu, și apoi s'a început țerșii balul, care a ținut până la miezul nopții.”

Astfel de constatări fac de acum înaintea toți călătorii ce viu pe la noi. Mai trec abia zece ani și pentru înlăta oară niște Italiani fac cererea de a li se îngădui să joace la București: dar ei veniseră în timpul războtului celui nou, pentru ofițerii ruși. Cererea nu se prinse. În nouă războtu din 1806-12, actori ruși joacă la Iași, supl conducerea Italianului Maggi. În casele *clubului* ofițeresc. După 1812, *clubul* din București rămîne și încep represintații de teatru german cu vre-o sulă de specta-

tori obișnuți. Ba chiar o trupă de operă italiană cântă acolo până la iscarea fulburărilor din 1821.

După întoarcerea boierilor asemenea petreceri se făcură și mai dese, și la 1826 o companie franceză se întâmpină în Iași; unul din afișurile ei zicea așa: „După cerire: Compania franțuzască va avea cinste astăzi Joi, în 17 Fevruarie, o mare arătare de meșteșugurile lor și o mare arătare cu pantomină de scoborirea lui Ploton (*sic*) în Iad. Duminică va fi o mare arătare cu pantomina italienească”. E cel mai vechiu afiș românesc de teatru ce se cunoaște, și e ilustrat!

Era nouă în viața de societate începuse de sigur și ea se desfășura răpede. Supt acești rapori, Europa nu mai avea ce să ne învețe.

V.

Romîni în străinătate şi străinii în ţerile româneşti.

Pornim de la două constatări. Astăzi populaţia oraşelor noastre e foarte amestecată: în Moldova-de-sus burghesia e aproape numai evreiască; în părţile muntene aliaja dintre cei ce o alcătuiesc sînt Greci, Bulgari, Sirbi, care nu s'au amestecat încă deplin cu ai noştri şi unul chiar—mai ales dintre Greci—nici n'au de gînd să se amestece, socotînd că neamul lor e cu mult mai frumos decît al nostru. Aceasta ar putea să fie o primejdie mare, dacă n'am avea norocul că locuitorii satelor, femeile ţerii în mai toate privinţele, sînt numai Romîni sau, ici şi colo, pîlcuri de străini cari nu mai privesc nici-o altă ţară ca a lor, ci se deosebesc de Romîni numai prin port şi, une ori, prin lege.

Pe de altă parte, mulţi dintre cei mai bogaşi şi chiar de mai vechit neam dintre locuitorii oraşelor României, le părăsesc o bună parte din an sau chiar mai totdeauna pentru a trăi în străinătate, de la hotarele ţerii până la Paris. Sînt oameni crescuţi de învăţătoare străine, într-o casă unde se vorbea franţuzeşte sau nemţeşte, daşi pe la liceele Franţiei, împrăvăliţi prin Universităţile acestei ţeri, celînd numai literatură francesă şi avînd astfel un suflet închis pentru cele mai multe, dacă nu pentru toate, aspiraţiunile noastre. Dacă n'am avea viaţa politică, din care se pot trage foloase de putere şi dominaţie, sau şialtele, emigraţia ar fi şi mai mare. Aceşti oameni se duc acolo unde-i trage inima, unde viaţa e mai strălucitoare, mai veselă, mai viaie. Aceasta ar fi iarăşi o mare primejdie, dacă prin ea s'ar înstrăina o parte însemnată din bogăţia sau din înţelepciunea, din capacitatea naţională. Pentru a vorbi numai de cea d'întăiu, din fericire însă înstrăinaţii au grija să plardă destul de răpede rostul lor de slăpînitori ai pămîntului românesc, care ajunge astfel în mîni mai destoinice. Rămîne însă marele păcat faţă de neam, că banul stors cu multă muncă pămîntului acestuia de mîinile ţeranului, acest aur scump se risipeşte an de an ca o pleavă netrebnică pe plaiurile, pline de bogăţie, ale altor popoare. Cercetătorii deficitelor, ai ruinei ameninţătoare asupra noastră, n'ar trebui să cerceteze numai importul şi

exportul, ce vindem și ce cumpărăm, ci și viața Românilor din Paris și din orașele de băi și petreceri ale Europei, unde se săvârșește al treilea fenomen însemnător al economiei noastre naționale, risipa noastră. La noi nu cheltuieste nici-un fel de călători străini, pe cînd noi zvîrlim aur pîlat de nedreptate, aur ruginit de sînge, aur întunecat de lipsa de patriotism, la picioarele străinilor.

Și aici însă e un semn îmbucurător. Vechiul simț de gospodărie se trezește în inimile boierimii de ispravă Un G. Gr. Cantacuzino, un N. Filipescu, un Barbu Știrbei nu părăsesc ca desertorii în ceasul de luptă crîncenă, pămîntul din care a pornit puterea și mărirea neamului lor, pămîntul unde li zac, în multe generații, strămoșii. Exemple bune, care vor cișliga de sigur tot ce e sănătos între coborîtorii vechilor neamuri și între represintanții neamurilor celor nouă, de curînd îmbogățite.

I.

Năpădirea de străini a orașelor noastre și așezarea sau lungile rătăcirii ale Românilor în străinătate nu se pot înțelege, dacă nu se cunoaște și felul cum ele s'au statornicit. Printr'o expunere istorică se cișligă, nu numai cunoștința unor părți interesante din trecutul nostru, dar și adevăratele puncte de vedere din care aceste fenomene trebuie privite pentru a fi înțelese, prețuite și îndreptate.

Orașele și târgurile noastre au avut de la început, toate fără deosebire, și locuitori străini. Au fost astfel străini vechi ca și țara, și ai căror urmași de veacuri întregi nu mai sînt străini cu toate că unii, ca Armenii, păstrează — minunăta pildă de statornicie și credință față de trecut — după peste cinci sute de ani vechea lor limbă de acasă, din Ținuturi pe care mai mult de zece generații nu le-au văzut nici-odată, pe care poate nu le vor vedea nimeni dintre urmași.

Iată cine au fost acești întemeietori neromîni ai așezărilor mari din țerile românești.

Cei mai vechi sînt Sașii, Nemții din orașele Ardealului vecin. Aceste orașe s'au întemeiat în apropierea anului 1200, și au avut în mîna tot negoșul acestor părți, unde țerani de-ai noștri trăiau ca birnici ai semințiilor turcești din Răsărit: Cumani, Pecenegi, Tataři. Ei aveau nevoie dincoace de munte de popasuri, și în ele s'au așezat gazde și fel de fel de ajutători ai negoșului. Pe urmă, alții dintre Sași au crezut că e bine să rămîie în Moldova sau în Țara-Românească pentru a vinde cu mărunșul sătenilor noștri. Ei își făcură case mai bunțele decît ale acestora, clădite din zid trainic, țîlară strade drepte și lăsară la mijloc cîte o piașă. Aici își ridicară biserica, neapărat una catolică. Domnii noștri venind mai lărzii, după ce ni se alcătușeră principatele, au dat cărți de stăpînire și de dreptăți sau privilegiul acestor folositori oaspeți străini, cari-i primiră, în schimb, să-și aibă Curțile între dînșii.

Așa s'au făcut începuturile orașelor: Baia pe riul Moldova, Buzău, Tîrgoviște, Cîmpulung,

Lângă Sași, regii unguri au strămutat locuitorii orășenești din neamul lor. Ungurii aveau însă mult mai puțină pricepere și aplecare pentru viața de celate cu meșteșuguri și negoț. Nici în Ardeal ei n'au putut întemeia orașe înfloritoare. La noi ei au fost ispitiți de Sași sau au fost aduși ca apărători ai unor Ținuturi cucerite de regi. Asfel de la Unguri ostași, puși cu de-a sila ca să păstreze partea dintre Carpații Secuimii și riul Siretului, pe care o cucerise coroana ungurească, pornește obârșia unor localități ca Bacăul, Agiudul, Sascul și celatea, astăzi cu totul ștearsă de pe feța pământului, a Milcovului, pe râulețul cu acest nume, precum și a multor sate din valea Slănicului. Mai târziu, lupte religioase și alte împrejurări aduseră alie pîlcuri de Unguri, cari erau și rămăseră săteni. Îi găsești prin Ținutul Romanului sau dincolo de Siretiu, în sale din Tecuci, în Corni lângă Huși, cari Huși, n'au fost însă nici-o dată ungurești, și în unele părți din Basarabia, până la Ciubărciu, pe Nistru, de-asupra Celății-Albe. Alți Unguri au fost chemați sau cîștigați de Domnii noștri cu scutiri de biruri și multe drepturi pentru lucrul viilor mai ales, prin toate părțile unde mari dealuri de lut arse de soare făceau cu puțință întemeierea de podgorii. Deci Ungurii au venit la noi ca grăniceri, ca pribegi, în timpurile mișcării religioase a Husitismului și ca vieri din țara Tocaiului.

Prin veacul al XIV-lea începe însemnătatea orașeilor Galiciei, Cracovia și Lembergul. Regii poloni făcuseră acolo ceea ce se îndeplinise cu mult înainte de regii unguri în Ardeal: aduseseră coloniști germani și li dăduseră înfinse drepturi de negoț și de cîrmuire prin sine înșiși. Nemții galicieni se coborîră și la noi, pe valea Siretului. Astfel, înainte de a se pomeni un Domn al Moldovei, ei își aveau gazde și prăvălii sau dugheni la Siretiu, la Suceava, unde s'a făcut peste puțin Scaun Domnesc, la Cotneri, unde erau vii de lucrat, și, în grupe mai mici, și pe aiurea. Pe cînd Ungurii s'au păstrat mult timp, acești Nemți, ca și Sașii din Ardeal, se contopiră foarte răpede, — o aplecare caracteristică a poporului german, pe care sociabilitatea lui bună-l aduce de regulă la desnaționalizare. Nemții din Cotneri, cari pe la 1750 și mai departe scriau cu litere latine și mergeau la biserica catolică, par a fi dintr'un curent de emigrație mai nou. Izvorul de unde porniau Germanii galicieni secase de mult în Galicija chiar.

În jumătatea d'întăiu a veacului al XIV-lea, musulmanii srient luază regatul Armeniei Mici, în apropierea Mediteranei. Locuitorii amenințați cu măcelul, robia și cele mai neomeroase chinuri și prigoniri, fugiră în lume. Corăbii îi duseră peste întinderea Mării-Negre la bogala celate Caifa din Crimeia, care era a Genovesilor italieni. Aici veniau însă necentenii, peste stepa Tatarilor, negustorii din Lemberg. Armenii neguțără întăiu cu dînșii, apoi se duseră și ei în acea mare celate a Galiciei. Numărul lor fu în curînd foarte mare. Urmind pe vecinii lor Nemți, ei se coborîră la rîndul lor în Moldova. Suceava avu deci Armenii săi, ba chiar un episcop, care se ea mai târziu în biserică în arhiepiscop de la Zamca. Și în Siretiu, înște, locuiau Armenii. Ei fură aduși la Roman de Roman-Vodă,

care înlemeie acest oraș la vărsarea Moldovei în Siretiu, înainte de anul 1400. Pe alții îi va fi chemat la Botoșani Petru Rareș, care făcu din acest sat un firg cu biserici domnești și Curte de reședință pe la 1530. În Iași ei veniră mai ales după ce se strămulă Scaunul Domniei aici, iar nu din vechi timpuri, căci inscripția cu data de 1395 de la biserica lor e mult mai nouă. Iașii erau popasul de către Prut al negustorilor ce mergeau la vadul de la Tuljora și treceau spre Chilia, spre Cetatea-Albă, spre depărtata Caffa Armenii nu lipsiau încă de prin anii 1350 la Cetatea-Albă, marele port de la vărsarea Nistrului. Mai pe urmă ei răzbdătură și în Birlad, în Bacău, în Galați și prin multe alte locuri.

Armenii fură numai negustori: nici vieri, nici meșteșugari, nici coloni militari, ci negustori. Legea, limba lor și le-au păstrat până astăzi. Dar ei luară nume românești, care înfățișează astăzi cea mai veche formă a nomenclaturii familiare: Pruncul, Țeranu, Ciomg, Bolfosul, Manea. Cei ce se chiamă cu nume turcești: Buicliu (Böikli), Goilav, sînt veniți mai în urmă, după 1700, din Galizia sau chiar din Armenia asiatică, cea mare. Căutare Armean din're cei d'înăitu, trecînd la ortodoxie, putu să ajungă și boier mare, ca Petru Vartic. Cei mai mulți nu se despărțiră însă de o lege pe care ei noștri o numiau cu despret' shisma lui Arie: cu o mișcătoare pietate, ei păstrau vechile lor cărți sfinte, scrise în Caffa.—din care se păstrează astăzi una în Iași, alta în Roman, a treia în Botoșani.

Greci erau numai prin porturile Dunării și Mării: poate la Brăila, și de sigur la Cetatea-Albă, unde trăia pe vremea lui Ștefan-cel-Mare vestitul negustor Caliani. Bulgari se întîmpină în alle șchele dunărene, precum la Floci; de sigur era ceva Bulgărima și la Giurgiu, până ce acest oraș se prefăcu după 1400 într'o celate turcească, ce nu mai putea face negoț. Țerani de peste Dunăre treceau dese ori la noi pe vremea strașnicelor lupte cari aduseră căderea Bulgariei; locuitori de acolo veniți dincoace numiră Vlașca sau „pămînt românesc” partea din șesul dun rean în care se așezară. Cînd Domnii munteni făceau o raită prădătoare peste marea apă de hotar, ei nu uitau să aducă mil de sîntul de supt stăpînirea turcească, pe care i statorniceau prin locuri mai pustii. Și boierilor li se îngăduia prin *cărți* domnești să cheme locuitorii de oriunde în satele ce înființau pe moșiile lor, și, acești locuitorii străini fiind o bucată de vreme *slobozii* de bir și de dăjdi către Domnie, satele cele nouă se chiamă *slobozii*.

Acestea erau până pe la 1700, cînd începe a se pregăti epoca modernă a vieții noastre, străiniți din satele și orașele principatelor noastre. Nu erau prea mulți, și nimeni dintre dînșii nu se înfățișa amenințător pentru noi.

Să vedem acum pe Romînii cari mergeau peste hotar, pentru mai multă sau mai puțină vreme, de bună voință sau de silă.

II.

În anul 1524, Turcii se aruncară asupra Țerii Românești și, prădînd-o, ei înlocuiră pe Domnul ei, cu un boier anume Vlad. Boierii și

toți oamenii cu avere își trimiseră familiile la Brașov. În curînd și ei, ba chiar Domnul, se adăpostiră aici.

De aici înainte, se întîlnesc dese ori astfel de oaspeți românești în cetățile Sașilor, la fiecare schimbare de Domn, la fiecare iurș turcesc, la fiecare măcel săvîrșit la Curte. Cară, căruțe, rădvane, călăreți, cele de țerani pe jos, ca niște turme înspăimîntate, se îndreaptă spre hotarul Craiului ungur sau principelui ardelean. Pe drumul Prahovei, prin Văleni, peste Piatra Craiului, se ajungea prin trecătoarea Branului la Brașov. Printre munții joși, de-alungul Oltului îngust, pe lângă Turnul Roșu, pe care uncori îl mai înroșește singele ișnil, se ajunge în cealaltă mare cetate primltoare, a Sibîiului. În sus pe Jiiu, pe la plaiul Izvarnei, pe lângă Tismana, se ajunge iarăși „la munte” și de acolo se atinge Țara Hațegului, cu micul tirgușor românesc, foarte vechiu.

În Moldova, Domnia bună a lui Alexandru-Vodă orînduitorul are înaintea ei vre-o zece ani de zbucium. Domni sînt băluiți, goniți din țară, și după moartea lui Alexandru-cel-Bun până la intrarea biruitoare, de tînăr Împărat învingător, de Făt-Frumos ce-și iea moștenirea, a lui Ștefan-cel-Mare, dou zeci și mai bine de ani tot răscoale, trădări, lupte, nelegiuiri fără de nume. Și de aici fug boierii, pe lângă Domnul lor, sau în cele ruzlețe. Ei se duc în cutare castel, pe care regele Poloniei l-a pus la îndămîna lor, la Cămenița puternică, înfiptă la Nistru, în fața Holinului nostru, sau prin marele codru de fagi al Bucovinei ei pătrund în Galița și-și fac culcușul de fiare rînite la Lemberg. Alții apucă pe la Oltuz, pe la Tulgheș, prin valea Cîmpulungului, mai ales prin aceasta, care e în legătură cu capitala, Suceava, și, răzbătînd în Ardeal, nemeresc la Bistrița, altă bună cetate, bucuoroasă de oaspeți cari plătesc bine.

Acești fugari se chiamă *pribegi* și fapta lor de a-și părăsi țara în pripă e *pribegia*. Și străinii printre cari ei locuesc de acum, îi numesc după acest cuvînt al nostru. Se pot face lungi șiruri din numele pribegilor, dar e mai interesant să se vadă felul lor de viață în Ardeal și Polonia.

Pribegii își ieau case prin suburbiile românești ardelene, prin satele vecine; cine e mai mare și aduce scrisori dela Craiu sau principe e finut chiar, spre mai mare siguranță, între zidurile cetății. În Polonia, orice casă li stă deschisă.

Viața pe care o duc acești oameni, nu e așa de nenorocită cum s'ar crede. Au dus cu ei scule și cînd se mînuie banii, ei le zălogesc pe acelea. Se găsește cîte un prieten sus, ori, dincolo, neam, armean, care-i împrumută cu dobînzii mari. Cîte un ajutor vine și de la Curte, cîte un dar din partea orașului. Bărbeții beau, vinează prin cîmpiile și pădurile din apropiere, pun țara la cale, se gîlcevesc între dînșii, scriu și primesc scrisori; femeile țese ca acasă, între roabele lor țigance; sînt nunți strălucitoare și pompoase alături de îngropare, cu cîte 40 de preoți în șir și mai mulți Vlădici în frunte; copiii învață în casă de la cîte

un diac sau preot, dar uneori se tocmește și un învățător pentru limba latinească. Portul, dalinele, petrecerile sînt tocmai cele de acasă.

De odată în această viață liniștită, sosește vestea că a murit dușmanul sau că l-au scos Turcii. Răpede se pun în lăzi sculele, blăniile, hainele scumpe, mărămile și pînzăturile fine, lucru a mulți ani de zile; rădvanele trag la scară și cai închiriați de la Brașoveni umplu frietele scumpe de spumă. Ochii înlăcrămași, dar scînteietori de bucurie, par că străpung cu privirile lor munții din față și văd cele de acasă, coperămîntul juguat de-a-supra cerdacului, odăile răcoroase cu ferești mici, moșia cu pășunile nesfirșite. Un lung șir de oameni se desfășură spre pasuri. Sau e vorba de o năvălire: Domnul, pribeag, Domnișorul dorit de Domnie, șeful, a dat porunca de a se găti armele. Săbiile sticlesc lacome de sînge; povodnicii focoși freamătă. Ulijele sînt pline de privitori, și la ferești se văd femei tucute care privesc lung în urma călăreșilor și se zguduie de hohotele plînsului. Peste cîteva zile moartea-și va culege secerișul pe culare plaiu cu tarba stropită de scumpă rouă caldă.

Aceasta e pribegia, dar mai este și alta, care calcă țeri mai depărtate.

Încă de prin anul 1427 ajunseser tocmai la Londra, cerșind ajutoare ca un creștin prigonit de păgîni, Radu Banul, care slujise pe Mircea-cel-Mare. Îndată după aceasta, vedem pe Vlad Dracul, care era să fie Domn în curînd, mergînd pînă la Nürnberg cu împăratul Sigismund, rege al Ungariei, ocrotitorul său statornic. După 1500 numărul acestor rătăcitori prin cele mai depărtate țeri ale Apusului se înmulțește. Unde nu-l vezi? În taberele Împăratului, ei vorbesc de credința lor față de Casa de Austria, în Franța de suferințele pe care le-au îndurat de la Turci, ei moștenitorii cei adevărați ai Scaunului moldovenesc sau muntean, în Londra ei se dau drept buni reformați, carl au părăsit cu totul legea veche; la Roma, în Spania ei sînt catolici cu palimă, cari vreau să ciștițe țerile lor rătăcite pentru credința cea bună. În Ferrara, în Veneția, în Genova, ca și în Nürnberg, în Anspach, în Dresda, ei vin, cu secretariul lor de limbi străine, cu cîțiva boieri credincioși, cu puține slugi zdrențuite și flămînde, stau la han, nu plătesc, cer un dar și liberarea din minile gazdei și se duc mai departe. Peceluesc cu vulturul sau cu bourul, își zic Voievozi, au haine scumpe răsăritene, lanșurul de aur, cite o decorafte europeană, cite un Ordin, poartă părul lung, și în ochii lor frumoși lesne-crezătorii sau și ceilalți pot celi o lungă poveste de nenorocire. Vin toți de la Mircea-cel-Bătrîn și de la Ștefan-cel-Mare, și merg toți la Constantinopol. Mulțămesc din toată inima și pentru scrisori de recomandajie, către un principe, un oraș vecin, către ambasadorii pe lingă Sultan. Și ce se mai întîmplă cu dinșii? Petru Cercel, fratele lui Mihai-Viteazul, autor de versuri italiene, desăvîrșit om de Curte, e Domn, mai rătăcește odată, e înecat în Bosfor, și trupul său umplut cu paie și tăbăcit se trimete dușmanului din București. Alții merg la staniștea Cazacilor, în ostroavele Niprului, ieau cu dinșii un număr de voinici, cuceresc Moldova,

o pierd și mor de sabie, de glonț, de chinuri. Pe alții pentru aceeași soartă îi ajută haiducii unguri, ostași cu plată ai futurora. Cîte unul intră în lemnișele turcești sau își răscumpără viața trecînd la Islam. Mulți pier fără de urmă, cu drepturile, visurile, genealogia și biata lor Curie flămîndă.

Multă vreme, străinătatea ne-a cunoscut prin acești pretendenți spulberați de furtuna lupitelor pentru Domnie.

III.

Apoi de la un timp speța lor se face rară, și incelenză. Străinătatea ambițioșilor noștri nu mai e „Europa”, de la Germania pînă în Anglia, ci numai Împărăția turcească.

De multă vreme, doritori de Domnie, boierii prigonii sau nemulțămii cu Cîrmuirea fugiau în orașele de la Dunăre care intrase în stăpînire Turcilor: la Bender (Tighinea), la Chilia și Cetatea-Albă, la Brăila, Giurgiu, Turnu sau Severin, dacă nu treceau Dunărea pînă la cetățile turcești de pe malul cellalt. Pribeagul era întrebalt înlăiu dacă nu cumva ar fi aplecat să se turcească, apoi dacă n'are bani, și în sfîrșit ce vreme. Unii erau trimiși la Constantinopol, alții slăteau de pîndă acolo, în raiă.

La Constantinopol, acolo era marele loc de adunare. Se vedea conținutul în casele din Pera, mai lărzii numai în Fanar, în satele vecine, cu vii și grădini frumoase, cu case vesele albe și chioșcuri ascunse, o mulțime veșnic neasîmpărată de oameni cari uneltau, înșelau, făgăduiau, minșiau, cumpărau, otrăviau pentru Domnie. Erau Romîni, dar și Greci destui, chiar Armeni, apoi Levantini de limbă italiană și lege catolică, toți purtați ani de zile prin țerile noastre. Prin *regeltele* sau patronii lor, Vizirii, Pași, Agale, favoriți de Curte, negustori ai Seraiului, Sulfane, femei care au intrare la acestea, ei se frămîntă veșnic pentru un „beiu” sau împotriva acestuia. O interesantă societate de pribegi și aice!

Dar Domni nu se văd în mijlocul lor, afară de feciorul, fratele, ruda domnească ce stă în palatul țerii, la Vlah-Sorai sau Bogdan-Sorai, ca zălog, ca ostalec, răspunzător pentru purtarea celui ce domnește. Acesta n'are nici-un rost deosebit, căci spionarea dușmanilor, împiedecarea și urmărirea lor o fac alți, oamenii Domnului ce sînt toldeauna la Poartă, aceia cari-i sînt în locul acolo, căci acesta e înțelesul numelui ce li se dă: *capuchehniela*. Ostalecul trînuăvește sau petrece: une ori în petreceri el îndrăgește viața turcească, și se face Turc ca Ilie fiul lui Petru Rareș, poate ca înaintașul său Ștefan-Vodă, căruia i s'a zis Lăcustă.

Domnii mazili, Domnișorii ce rîvnesc tronul, aceia sînt trimiși prin deosebite locuri străine, unde irebue neapărat să se stîmpere. Culare stă la Chios—și e bine, Constantinopolul fiind mai aproape—sau la Lesbos, la Rodos, mai departe, la Cipru. Alții se află prin Siria, la Alep, de pîndă. Trimiterrea se face și în Africa: în Egipt, la Tripoli. În aceste locuri „beitul” găsește odăi în castel, în cetate, de unde nu poate pleca

fără voie; aici își află loc și toată familia lui, toți însoțitorii de restriște. Viața e tristă, foarte goală: scrisorile pătrund numai pe furis, cu greu. Banii sînt puțini: Sultanul a hotărît un lain, dar sînt unii pentru cari nu se face oceaștă „milă împărătească”. Se hrănesc deci din pescărie, din blănărie, din vînzare de mărunțișuri. Temeiul chelluelii vine însă dela în-prumuturi pe care le fac Greci, Evrei, Turci, Armeni, măcelari, Ieniceri. Cînd surzunul ajunge a domni, toți aceștia vin la el cu sînețele în buzunar și formează în Capitalele noastre o colonie, veșnic preschimbată, a creditorilor. Mihai Vitezeul, ca să scape de cererile și obrăznicile lor, a trebuit să-i puie supl loc și sabie.

IV.

Până atunci, puțini călători străini ne cercetaseră. În adevăr, nici n'aveau de ce. Moldova și Țara-Românească cuprindeau însemnate drumuri de negoț, însă nu pe cele mai însemnate și mai scurte între Apus și Răsărit. Dacă Polonii nu puteau trece spre Constantinopol fără a străbăta măcar o parte din Moldova, dacă Ardelenii trebuiau pentru aceasta să iea în lung Țara-Românească, Germanii, Italianii, Francesii se duceau prin valea Dunării la Belgradul sîrbesc și de aici apucau spre capitala turcească tîind în diagonală peninsula balcanică, prin Niș, Filipopol și Adrianopol. Noi rămîneam deci la o parte, și, odată cu banul călătorului, am pierdut și povestirea lui.

Cele mai vechi descrieri de călătorii prin țerile noastre sînt aduse numai de întimplare. Un *hagiu*, un pelerin german, care iea la întors drumul prin Țara-Românească, un oșlaș bavarez, multă vreme rob la Turci, care vine acasă prin aceleași locuri, după ce luptase în preajma lor chiar, la Nicopol (1396). Apoi ceva mai târziu otinge Moldova un cavaler burgund, care din Polonia voia să meargă la Locurile Sfinte ale Patimei lui Hristos și vede astfel pe Alexandru-cel-Bun în Basarabia, la satul său Cozla. Un alt cavaler din aceeași țară plutește pe Dunăre pe corăbiiile creștine ale cruciatelor din 1445 și vede astfel până la Olt amîndouă marșurile Dunării și pe Vlad Dracul luptînd cu păgînit. Un Ienicer, Polon de neam, se luptă în oastea Sultanului Mohammed al II-lea, cu agerul și vicleanul Vlad Țepeș. Un secretarlu venețian, un medic din Veneția sînt trimiși la Ștefan-cel-Mare. Alina numai, până la anul 1500.

Pentru veacul următor, avem soli sași și poloni, mergînd la Petru Rareș sau alîndu-se în calea spre Constantinopol. Apar însă pe acest timp două alte feluri de călători decît rătăciții și ambasadorii. Pe de o parte sînt agenții propagandei catolice, care se întelește după ivirea p otes-tantismului și e mai ales foarte vioaie și încrezută între anii 1550 și 1600. Astfel vine pe la noi vestitul Iesuit Mancineli și călătoresc alți frați ai Ordinului, veniți din Polonia. Apoi trec prin țerile noastre cei d'întăiu oameni cari au numai doriața de a cunoaște țeri neobșnuite. Sînt doi Francesi: unul, Bongars un vestit învățat, care a tipărit culegerea cronicilor ce vorbesc despre oceaștă, venise după inscripții în Ungaria și

Ardeal și luă calea pe la Tirgoviște și București ca să găsească alte inscripții la Constantinopol, unde se duse împreună cu „carele domnești” ale birului, Cellalt, François Pavie, baron de Fourquevaux, se întorcea din Răsărit și el ajunsese în Polonia, străbătînd Moldova de la Cetatea-Albă a Nistrului până la cealaltă cetate de la Nistru. Holinul, și anume abătîndu-se pe la Iași, unde văzu buna judecată a lui Petru Șchiopul.

Încercările războiului de treizeci de ani, în care fură cuprinși și Domnii noștri, aduseră, după 1600, în aceleași țeri romîne pe We ling și pe Strassburgh, amîndoi agenți suedezi, dintre cari cel din urmă a lăsat o minunată descriere a Țerii-Românești pe la anul 1630. Mai mulți și mai bogați în știință sînt misionarii catolici și unul din ei, Bandini, pe rînd oaspete al lui Matei Basarab și al lui Vasile Lupu, a dat o expunere de călătorie de o însemnătate neprețuită.

V.

De pe la 1680 la 1750 am trăit viața cea mai *închisă* din tot trecutul nostru. Străinii nu mai vin să se așeze la noi și noi am întrerupt drumurile noastre în străinătate.

Vechile elemente străine s'au prefăcut cu timpul în Romîni. Noi Șași, Armeni, Nemți, Unguri nu mai vin în țară. Sîrămulările de săteni din Bulgaria pe malul cestiului al Dunării nu se mai potrec. Negoșii săsesc îl fac Romîni din suburbia Românească a Brașovului, din Șchel, cari vînd marfa lor de brașovenie în București, Iași și alte orașe ale amînduror Țerilor.

În schimb, Împărăția turcească ni trimete tot mai mulți meșterugari și negustori. Alături de Brașoveni (în prăvălii în București Chiprovicleni: aceștia sînt Bulgari din Chiprovaș, cari se bucură în Țara-Românească de înlezni foarte mari și sînt destul de mulți la număr. Nu lipsesc Armeni, Evrei din Turcia: aceștia înțeleg pe acele timpuri colonia de Armeni din părțile asiatice și aceia de Evrei Spanioli, care se întîlnesc de acum înainte în Capitala munleună. Turcii se îndesă tot mai mult la noi, ei sînt împrumutători de bani cu dobînz grele, cumpărători de vite, și mai ales de oi, pentru hrana Constantinoplei, cumpărători de său, de miere, de ceară. Vin din cetatea împărătească sau din Asia Mică fatmoși Lazi, negustori cu de-a sila; nu arare ori ei (în moșii în țară și îngrașă acolo, ca în raiaua lor, mari turme și cirezii pe care le exportă apoi în primăvară. Așezările Turcilor se chiamă *cișle* sau *casabe*; ei înșși au deosebite nume, după felul lor de îndeletnicire: *satgii* sau păstori, *gealepi* sau măcelari, *zaheregii* cari string grînele ce se datoresc Sultanelui sau le cumpără tot pentru nevoile Capitalei turcești, *mumbalegii*, „cumpărători”, ș. a. Prin bilcetul ei se întîlnesc totdeauna, collînd, stropșind, strigînd. Prin orașe ei au prăvăliile lor, ca la Roman, la Focșani. Fiînd oameni neascultători și tari de cerbice, Domnul trebuie să ceară pentru a-l stăpîni un judecător turc, Divan-Efendi, și ostași turci, al că-

ror număr se tot înmulțește, *beșlii*, cu căpeteniile lor, *beșlegii* și șefii lor cel mare, *bașbeșleaga*.

Această stare de lucruri a finit până foarte târziu, și de multe ori au trebuit măsuri energice pentru a o îmbunătăți întru cîtva. Astfel odată se dărimă de ostași turci așezările turcești din Moldova, iar peste douăzeci de ani, după 1760, se smulg de arendașii turci toate moștile ce țineau, mai ales în șesul munleian și în Oltenia, oprindu-i, în același timp, cu asprime de a mai lua altele.

Românii nu mai călătoresc și pribegiile se împuținează, făcîndu-se acum doar după vre-un războiu, cînd fug trădătorii, sau în mijlocul războiului chiar, cînd dosește oricine poate. Vremea bună în țară aduce mai pe toată lumea înapoi. Oamenii cari în alte împrejurări n'ar mai fi cîlcat prin patrie, se odihnesc, cu toate năcazurile, în cuprînsul ei. În 1714 a fost lăsat la Constantinopol Constantin Brîncoveanu, după ce supt ochii săi căzuseră capetele tuturor feciorilor domnești, în 1716 era gătit Ștefan-Vodă Cantacuzino, urmașul Brîncoveanului. Doamna lui Ștefan, Păuna, rătăci, nebună de durere, înîndu-și de mină copiii nenorociți, prin Neapole, prin Roma, Veneția și Viena; apoi ea se așeză pe mulți ani de zile în Brașov. Copiii ei Radu și Constantin intrară unul în oastea germană, cellalt în cea rusească. Radu fu un trădător, scîpă prin fugă și pieri în mizerie; Constantin, pe care-l amesecase în afacerile lui necurate, ieși cu bătrîn pe moarte din temnița de la Graz, unde intrase ca înănr nesocotit. Nepoatele Păunei se măritară în familii irlandeze, italiene, franceze din Austria. Dar Mărica Doamna, văduva Brîncoveanului, scîpînd din surgunul său de la Chiutaia, în Asia-Mică, își petrecu anii din urmă în țara unde răposatul ei soț domnise cu strălucire peste douăzeci de ani de zile.

Domnia se dă de la Turci, și orice uneltire în alte părți e zădărnice. Domnul, care plătește bine la Poartă și în jurul Porții, a închis orișicui drumul pîrilor. Toată lumea stă acasă, și pe încetul pier neastîrnarea sufiețelor, pier neastîmpărul, vilejia, credința în viitor. O liniște grea apasă asupra tulerora. Ca dulni, îmbrăcăminte, petreceri simțim cum ne prinde amorjeala Turcimii decăzute.

Spiritul apusean ne scapă. El vine la noi, și noi mergem de la o bucală de vreme să-l căutăm.

VI.

Mai ales după anul de prefacere 1774, e o nouă mare năvălire de străini în țară. Iată anume din ce locuri și în ce împrejurări ei ni soseser avînd, firește, cu toții, un singur scop, cișligui.

Ardealul nu mai trimite Sași de cit în număr foarte mic; vin însă meșteri *germani*, cari lucrează mobile, articole de încălțăminte, ghete, lucruri de metal, ceasornice, după moda cea nouă, „europeană”. Sînt lucrători buni, dar stricați, și mai ales foarte beșivi și toldeauna fără bani. Negustorii vin mai pușini, ca unii ce-și tem capitalurile; dar acum fabri-

catele europene sosesc lesne prin drumurile împărătești ale Ardealului și Bucovinei, chiar pe Dunăre.

Din Polonia vin Evreii, goniți de neconținutele zguduiri ale regalului, care se prăpădește. Odată ei alergau la bălcurile de la hotar sau dinăuntru și făceau contrabandă de rachiu, de *holircă* sau *holercă*. Acum ei se așează prin sate, vinzând tot rachiu; *orindarii* dau pe datorie și împlinesc aspru, pentru care unii Domni fanarioși sînt siliți a lua măsuri împotriva datoritiilor pe băulură. În același timp, ei smulg pe încetul din mîna Nemților întreaga desfacere de articole nouă și întemeiază lângă circlumă „magazinul de galanterie”, în locul *astăldăcriei* turcești.

Aristocrația acestei emigrații o formează preceptorii, învățătorii de limbi. Odată ei fuseseră Italiani mai ales: Antoniu Epis, care învață copiii lui Nicolae Mavrocordat, Raicevich, abatele Bancini, profesorii de clasă ai beizadelor lui Alexandru Ipsilanti. Ledoux și Carra sînt însă preceptorii în Moldova pe același timp, și, în curînd, pe lângă mulți Francesi, abia se vede din cînd în cînd cite un Sirb cu cultură europeană, ca Obradovici fabulistul, cite un Saxon, ca viitorul consul francez König, cite un Silesian, ca baronul de Kreuchely-Schwerdtberg. Tulburările revoluției imputerniciră numai un curent, care e simțitor mai vechiu.

Lîngă acești dascăli după moda Apusului, sînt secretarii domnești, de la Del Chiaro, autorul unei îmbelșugate expunerii a împrejurărilor muntene pe la 1700, până la viconte de Grammont, adiutantul lui Alexandru Vodă Ghica de la 1832 și acela pe proprietatea cărui s'a clădit un întreg cartier bucureșlean. Ba rasa aceasta, de o încredere problematică, a secretarilor străini la București și lași a mers mai departe prin Keun, al lui Vodă Știrbel, prin vestitul Liebrecht al lui Cuza, etc.

În sfîrșit, aceași emigrație de la 1774-1850 are șefii ei politici în consuli, pe cari Turcii trebuie să-i primească pe rînd: al Rusiei, al Austriei, al Prusiei și apoi, mai tîrziu, al celorlalte țeri.

Călătorii europeni sînt acum ceva mai deși. Pe unul îl aduce nădejdea de a fi profesor la vîltoarea școală de drept din București-sercasticul, dar pătrunzătorul Sulzer—, pe altul călătoria vre-unul ambasador la alaiul căruia s'a alipit: un Sestini, numismatul, un Bascovich, matematicul Cite unul e un negustor, care ne vede prin portul ce atînge, Kleemann. Sau un Engles, Hope, care a scris despre Vodă Mavrogheni, Ker Porter, dr. Neale, Mac Michael, un Ungur, Karaczay, un orientalist germanizat Kosmell, simți dorințe de a ști cum se petrec lucrurile prin aceste locuri puțin cercetate. Până și spirituala doamnă Craven, din aristocrația înaltă a Angliei, vine pe la noi supt același Mavrogheni și face mare haz de musica turcească, ba chiar de musica Țiganilor, care l se pare potrivită „pentru a face să danzeze trunchiurile”. Francesii sînt deocamdată puțini. Cel dintîiu care ne vizitează fără scop, e viconte de Lagarde, un *lion* al timpului său, care adauge la volumul chipul său gă-

tit și înfășurat într'o scumpă blană. Apoi un limbui fără păreche, Stanislas Bellanger, care a scos din obiceiurile și păcatele noastre material pentru două volume întregi, cărora li s'a dat un titlu, barbar și în franțuzește și în românește : *Le Kéroutza*.

De cînd tinerii din București și din Iași se agrinseseră pentru ideea, lul liberalilor francesi și erau la noi protesturi, ziare, pamflete, frămîniări în *Adunările Obștești*, și de la un timp și revoluție de stradă, simpatia călătorilor francesi față de noi crescua simțitor. Un ziarist de însemnătatea lui St. Marc Girardin se abătu pe la noi. Vaillant rămase în țară ca profesor și apostol al noului crez politic. Ubicini intră în Muntenia la 1848 și, urmărindu-ne pînă la sfîrșit cu atenția lui, ajunse cel mai bun și mai serios cunoscător în lucrurile românești pe care l'au avut Francesii.

Călătorii mai noi, de la 1830 înainte, au căutat să cunoască și lumea în mijlocul căreia veniseră și au spus ceea ce au înțeles din vorbele lor. Afară de Ubicini, ei n'au putut să se înnalțe totuși pînă la o privire pe deplin cuprinzătoare a oamenilor și lucrurilor. Cît privește pe cei mai vechi, ei nu fac altceva decît să înșire *aparențelc* pe care le-au văzut, decorul ferii, de la *mehendarul*, trimesul domnesc, cunoscător de franțuzește, care-i primia la holar, și de la cărușa de poștă, pe care astfel de călători au făcut-o vestită, pînă la audiența la Voevodul fanariot și plecarea, în același căruță de poștă și cu același *mehendar*, spre Dunăre. Oameni crescuți în felul deosebit al veacului al XVIII-lea, încrezut și ușuratec, ei nu căulau la noi decît obiceiuri ciudate care să se poată lua în baiojură, fără a fi cîtuși de puțin cercetate și pricepute.

Acum încep și ai noștri a călători.

Mai întăiu se duc tineri pentru a face studii, la început în Germania (un Constantin Cantacuzino Stolnicul învățase însă la Padova). Vasile Balș și Scarlat Sturdza merseră pentru a se lumina, la Viena și Lipsca. Un nepot al Mitropolitului moldovean Leon Gheuca și un diacon al Mitropoliei, Gherasim, erau prin 1780 studenți în Saxonia. Din boierimea munteană, Costachi și Grigore Cantacuzino merg la Viena încă de la 1809 și un Nenciulescu fusese pe aici înaintea lor.

Un Gheorghe Bogdan învață dreptul la Paris încă din 1803, și în 1804 pleacă tot acolo Ioncu Văcărescu, cel de-al patrulea poet din aceeași familie, cu „Zaharia dascălul său și Costache fiitul dumisale Păharnicului Ionijă Fălcoianu”. Aceștia sînt cei d'întăiu studenți romîni la Paris, și ei vor fi fost tot așa de isolați acolo, cum fuseseră înaintașii lor în Germania.

Ăceastă întăie generație de tineri romîni în străinătate s'a înalțat numai cu folos în țară. Ei aduseră din civilizația apuseană ceea ce putea fi mai folositor pentru noi, în starea în care eram atunci. Apărură astfel în principiele case deschise, în care se vorbea de lucruri mai înnalte, oameni în curent cu lucrurile și curentele Apusului, un avînt către înțelegerea de școli și răspîndirea celei mai bune părți din literatura fran-

cesă prin traduceri. Dar dintre studenții romîni cari veniră pe urma acestora, frații Barbu Știrbei și Gheorghe Bibescu, fiii lui Dumitrachi Bibescu, cîșligară la Paris cunoștința temeinice de drept, de administrație, gust pentru lucrul metodic și o înaltă conștiință de datorie.

Cel d'întăiu studenți pentru științe plecară și ei înaintea de 1821. Între dinșii era Marcovici și preotul Eufrosin Poteca. Urmău la profesori de valoarea unui Arago, dar folosiră mai puțin. O scrisoare foarte naivă a unuia din ei arată cît de slab erau ei pregătiți pentru a primi un astfel de învățămînt.

Cea de-a treia generație de studenți romîni căzu în mijlocul pregătirilor revoluției de la 1848. Unii din ei, precum a fost Kogălniceanu, care plecase din Moldova cu o largă cultură și o desăvîrșise la Berlin, și care, pe lângă aceasta, n'a mers în Paris chiar, nu se lăsară furați cu totul de sirena reformelor apusene. Toți ceilalți tineri, Bălcescu, Goleștii, Brăitenii, se prelucură cu totul în sensul tineretului revoluționar frances de pe această vreme și încercară a face la București ceea ce fusese cu puțință la Paris. După înăbușirea Revoluției muntene, ei se întoarseră în acest oraș și atunci se puse cea d'înlău temelie a coloniei românești din Capitala Franței. Ea deveni pe încetul, dintr'o societate de pribegi patrioți, de și îndepărtați de tradițiile lor, un cuib de înstrăinare permanentă și nepatriotică.

. . .

Cel d'întăiu călători pentru plăcere au fost în 1781 fiii lui Alexandru-Vodă Ipsilanti, cari fugiră de acasă, de se opriră la Viena. Prin 1812, boterul Dudescu, cel din urmă din neamul său, uimi Apusul prin șalurile și sîngăcia sa. Tot pe atunci însă, înțeleptul Dinicu Golescu, care-și crescă copiii în Elveția, se pricepu a scoate folos de înțelepciune din ceea ce văzuse, și el scrise, îniors acasă, acea minunată carte de căldură bătrînească pentru marile idealuri naționale și culturale, care e „Însemnarea călătoriei” sale.

Cu Golescu arta de a călători a Romînilor atinsese culmea sa. De atunci până dăunăzi călătoririle n'au provocat decît descrieri cu totul sarbede, fără originalitate și fără legătură cu împrejurările și nevoile noastre. Ele se opresc de alminterea la Paris, și nu ating măcar acea țară clasică a artei, care e Italia, sau, dacă o ating, nu culeg nici a mia parte din folosul pe care îl poate da.

O prefacere cuminte a obiceiurilor noastre, e de așteptat și aice. Ea trebuie să derive din conștiința că nicio individualitate n'are dreptul de a lucra împotriva intereselor înalte ale țerii și poporului său, ci trebuie să aducă acestora o jertfă de fiecare clipă. Iar Statul are datoria de a înfrîna, prin ce mijloace-i stău la îndămînă, pe cine nu vrea să înțeleagă aceasta.

Vechiul meșteșug de clădire al Romînilor.

Bisericile și mănăstirile lor.

Terile noastre n'au avut numai un trecut de fapte mari și de fapte bune, prin care s'a apărât viața lor și li s'a asigurat rinduiala, ci și un trecut de cărturărie și de artă. Ar greși foarte mult un străin și ar face un mare păcat unul dintre ai noștri, cînd ar socoti că la o dată oarecare din veacul al XIX-lea — 1821, ori 1848, ori 1866 — am fost smulși din barbaria sufletului, din întunecimea minții. Astăzi ne găsim pe drumul mare al civilizației europene, unde simțim chemați a ni arăta destoinicia; altă dată, în scris, ca și în meșteșugul clădirii, al zugrăvelii, al lucrării metalelor scumpe, al cusăturilor de tot felul, aveam poteci care nu erau și ale allora și pe care noi le deschisem pentru folosul nostru.

Acest lucru trebuie să se știe nu de cîțiva oameni numai, cari se îndeletnicesc în deosebi cu cercetările istorice, literare sau artistice și cari scriu din cînd în cînd cîte ceva, mai mult sau mai puțin pe înțelesul allora. Acesta nu e numai un obiect de știință, precum ar fi desfacerea în pături a pămîntului pe care s'a așternut viața românească sau socotirea ploilor ce cad asupra-l, curenților de aer ce-l zvîntează. Un fapt ca acesta — originalitatea sufletului românesc — trebuie să facă parte din simțirea neamului. Oricine trebuie să se pătrundă de dînsa, pentru ca puterile tuturora să fie crescute prin această înălțătoare conștiință.

Deocamdată va fi vorba de arta veche a Romînilor, așa cum se înfățișează în multele clădiri de biserici și mănăstiri ce s'au păstrat de la înaintașii noștri. Clădirile pentru locuința oamenilor, chiar domneștile Curți ale stăpînitorilor de pe vremuri, nu mai sînt supt ochii noștri, decît doar în rămășiți sărace și atît de ticăloșite prin multe preschimbări și mari nenorociri, încît din ele nu se poate culege decît foarte puțin. Pe cînd nevoile slujbei dumnezeiești, sfînta, chiar a străinilor, dușmanilor

și necredincioșilor, față de lăcașuri sfinte, a crușat de peire acele câteva sule de mânăștiri, de biserici, care sînt pentru noi un izvor de mîndrie, o comoară de știință și o neprețuită moștenire de frumuseță.

I.

Pe vremea cînd eram numai un popor de câteva sute de mii de oameni, fără alte legi decît dalina, fără alți cîrmucitori decît judele și voevodul, țerani ei înșii în mijlocul cîte unui Ținut de țerani, — pentru preoții fără deosebită cunoștință de carte, sfinții pe la vreo mânăștire sau dincolo de Dunăre, în Dobrogea, Bulgaria, Serbia de astăzi, erau numai biserici de lemn.

În satul Șcheia din județul Vaslui se mai vede o biserică de lemn. Ea are, ca orice biserică din acest timp, un ciubuc săpat care o încunjură la mijloc, cadre de ferestre, podobe de zîmfi. A făcut-o, pentru ca să aibă unde asculta slujba, Vasile Lupu. Doamnă al Moldovei, adăpostit de groaza Cazacilor în acest loc, care era pe atunci, în 1650, un ochiu de lumină în mijlocul marelui codru al Căpoteștilor. Dar străvechile biserici de lemn erau mult mai simple decît acestea. Sămănau de sigur cu acelea care se mai văd prin părțile muntoase ale Romînimii, și mai ales în Moldova de odinioară sau lingă hotarele ei. Am văzut de acestea în drumul de la Agapia la Neamț și în deosebite părți bucovinene; o altă a fost strămutată abia dăunăzi din Bistrița Ardealului, unde a fost înlocuită cu o mare clădire de cărămidă. Sate mari și bogate, cum e Vama Cîmpulungului bucovinean, n'au altfel de locuri pentru închinare.

Cînd asemenea biserici nu se ieau după zidiri mai nouă pe care le imită destul de bine, ele nu sînt alt ceva decît o împrejmuire lunguiață de scinduri, avînd un mare acoperămint țuguiat și cîteva ferești pe laturi; turnul lipsește sau e de tot mic, răsărind abia din spinarea de șindrilă a bisericuții; totdeauna clopotele sînt atîrnate într'un turn de lemn deosebit.

Pe cînd noi nu știam încă decît să tăiem și să potrivim lemnele, străinii au făcut în țerile noastre zidiri de cărămidă. Amintirea lor nu e legată însă de niciun fel de urme. Din mânăștirea înălțată pe la 1200 de cavalerii teutoni coborîți din Ardeal la Cîmpulungul Muscelului, mânăștire închinată Maicii Domnului, nu s'a păstrat decît numele de Cloașter (german *Kloster* = mânăștire), care se dă încă unui loc din acest oraș de munte. Nici-un colț de ruine nu mai arată unde a slătit cetatea de pe Milcov, Milcovul, în care a fost așezat de Unguri, cîțiva ani mai fărziu, un episcop catolic pentru părțile dunărene. Cetatea Neamțului nu-și trage obîrșia de la Teutoni, cari, descălecînd și aici, ar mai fi clădit un „cloașter“: numele ei stă în legătură cu al riului din apropiere, și cele d'întălu ziduri de apărare n'eu fost ridicate aici înainte de anii 1560—70, cînd s'a întemeiat principatul moldovenesc.

II.

Clădirile noastre cele mai vechi apar întâiu în Țara-Românească sau Muntenia. Aceasta pentru că aici s'a prefăcut întâiu vechiul Voevodat smerit în Domnia nouă, luptătoare și cuceritoare. Apoi pentru că „Muntenii“ lui Basarab-Vodă și ai urmașilor săi aveau în preajma lor chiar o civilizație însemnată, de la care puleau lua îndemnuri și îndreptări: civilizația aceea a Slavilor de la Dunăre, crescută din bătrînul trunchiu bizantin. Bizantinii zidiseră însă foarte mult, după pilda Romanilor de odinioară, și Sirbo-Bulgarii au îmbogățit și ei moștenirea artei bizantine.

Dar înainte de a se aduce meșteri de peste apa cea mare de la Mizăzi, fiul lui Basarab, Nicolae Alexandru Voevod, căruia ai săi îi ziceau în de obște Nicoară-Vodă, a făcut, prin anii 1360, o biserică în celăjuia de la Argeș, zidind-o chiar odată cu această celăjuie. Turnul cel mare din față, cu trei rînduri străbătute de trei ferestre, făcea parte în adevăr din cingătoarea zidurilor; de dînsul e alipită o bisericuță de cărămidă, destul de lungă, dar foarte îngustă, luminată prin turnul acela strivitor de mare pentru dînsa. Lumea intra și pe o ușiță din dreapta. Zidirea se rotunjea numai la altar, care se înfățișa însă, pe din afară, cu muchile unui exagon. Bollirile stranelor în dreapta și în stînga lipseau. Așa cum era, ea răspundea însă scopului ce se urmărise: îngroparea Domnilor și facerea de rugăciuni înaintea familiei și Curții domnești.

Fără îndoială că meșterii au fost Sași din Ardeal, cari se puteau găsi chiar dincoace, la Cîmpulungul locuit în mare parte de dinși.

Alii lucrători însă au fost întrebuințați pentru a face, peste cîțiva ani, supț același Domn și cei doi d'întăiu urmași ai săi, o biserică a Mitropolitului ce fusese așezat de puțină vreme numai, în această țară nouă. Aici se întîlnesc, în adevăr, pentru întăiași dată la noi, însușirile groase ale arhitecturii bizantine.

Clădirea e împărțită în trei: un pronaos, unde stau femeile, un naos pentru bărbați, cari se așează în strana bollită la dreapta și la stînga, și un altar pentru partea de taină a slujbei. Astfel planul e al unei cruci, avînd în pronaos colorul lung, în altar virful rotunzit, în strană, ramurile. Tot după datina bizantină curată, naosul sau nava, „corabia“ sau biserica propriu zisă, e împărțită în trei prin două rînduri de stîlpi, cari o ieau în lung; fiecare din rotunziturile, din abside are un coperiș în formă de fes, o cupolă, și de-asupra se ridică o cupolă mai mare, ce se vede de departe, cu multele ferestruici, care se deschid în mijlocul unor firide. E o zidire destul de incurcată și care apasă.

Nicolae Alexandru-Vodă e îngropat la Cîmpulung, unde până atunci ortodocșii n'aveau decît un lăcaș de lemn în fața vechii și tralnicii mănăstiri a catolicilor. Și aici se întîlnește marele turn de cetate, cu trei rînduri de firide sau ocnițe înșirate, dar biserica de la început s'a dărîmat și a fost înlocuită supț Matei Basarab: de o alta, care și ea are

aslăzi o înfățișare nouă, datînd de la prefacerea ei deplină, după anul 1821. Cititoria lui Nicolae Alexandru trebuie să fi fost în altă parte, legată de-adreptul cu turnul cel mare, prin care se intra în celate. Despre felul cum a fost alcătuită, nu se mai poate spune însă, firește, nimic.

Tot așa necunoscută va rămînea cea d'întăiu biserică domnească făcută în noua reședință din șes, a Bucureștilor, pe deal deasupra apei, acolo unde se vede acum prinosul de evlavie a lui Mihai Viteazul biruitor.

III.

Supt Vladislav sau Laicu, fiul și urmașul lui Nicolae Alexandru, sosi dincoace de Dunăre pentru a propovedui călugăria cea bună și harnică, a închinătorilor neobosiți, a caligrafilor, miniaturistilor, legătorilor de cărți, zugravorilor, — călugărul Nicodim din Serbia, fiu al unui Grec macedonean și al unei Sirboaiice și care a căpătat învățătura lui la Alos. Dar aici, pe Sfîntul Munte cel nou, Icoană a Sinaiului biblic, înfloriau, cruțate de războaiele lăuntrice ale Bizanțului și de raitele prădalnice turcești, o sumă de mănăstiri, în care călugării plini de rîvnă adăpostiseră cultura bizantină, — religioasă înaintea de toate. În toate se pricepea cite un călugăr atonit, și Nicodim a venit de acolo cu o priedere foarte înlinsă și cu rîvna ce trebuia pentru a o face roditoare.

Astfel, el putu să dea Romînilor cele d'întăiu mănăstiri de cărturari, pe care le așeză în părțile Oltului, supț scutul unguresc, adaus pe lîngă al Domnilor noștri, căci Bani olteni cîrmuiau în numele regelui vecin. Aceste mănăstiri sînt: Vodița și Tismana. De arhitectura lor vine vorba acum.

Vodița, ceva mai mare decît Sin-Nicoară, era așezată chiar lîngă malul Dunărei, și ruinele ei se văd în cuprînsul comunei Virciorova, supț un deal înalt în fața munșilor sirbești. Găsindu-se în preajma Turcilor, cari au venit mai fărziu pe aici, ea a fost distrusă. Nici nu era greu, căci materialul de bolovani era de tot inferior. Cărămida era întrebuintată numai la bolți și pentru podoabe, așa cum, în timpuri mai nouă, se întrebuinta piatra la clădirile de cărămidă. Vodița avea un pronaos, un naos și un altar, și înfățișa deplin forma crucii. Trebule să fi avut la mijloc un turn, din care n'a mai rămas nici-o urmă.

Tismana a fost prefăcută odată supț Radu Paisie, la peste un veac și jumătate după înlemiere, apoi în veacul al XVIII-lea ea a suferit o a doua prefacere; și liniile acestea au fost în sfîrșit sîricale de o reparație din vremea lui Știrbei-Vodă, îndeplinită în chipul cel mai sălbatec de niște meșteri nemți. Înaintea de 1855 chiar, ea era diformată prin înădirea la dreapta a unei veșmîntării fără nici un rost. Dar se pare că încă de la început ea se împărția în trei trupuri de zidire pătrate, avînd fiecare cite o cupolă așezată pe părăji într'un chip foarte complicat: un pronaos mai larg, un naos ce a mai sîrșit și un îngust altar. Insă faptul că mormîntul Sf. Nicodim se arată afară din biserică,

la dreapta, ar dovedi o prefacere foarte însemnată a clădirii celei vechi.

După mîntuirea Tismanei și alți Domni au zidit, căutînd să întrecă fiecare tot mai mult pe înaintașii săi. Mircea-Vodă a dat țerii sale două mănăstiri ale Oltului, una pe malul vilcean, alta pe plaiurile Argeșului: Cozia din codrii de nuci, și Cotmeana sau Codmeana.

Cozia trăește și până astăzi, cuprinzînd în ea o piatră cu slovele rase de umbletul credincioșilor, supt care se crede că-și are odihna bătrînul cîlor, mori în 1418. Nimic însă nu mai amintește vechiul lăcaș din acele timpuri de întemeiere a țerii. Poate că și aici Radu Paisie, apoi egumenul de supt Mihnea Turcitul, înainte de 1600, au dres cea ce amenința să cadă; oricum, cea ce se vede astăzi vine numai din timpul lui Constantin-Vodă Brîncoveanu, care a fost pentru Cozia un înnoitor din temelie. Biserica de astăzi face parte deci din altă dezvoltare arhitectonică. Și încă mai mult Cotmeana, cu totul prefăcută.

Dintre Domnii veacului al XV-lea până la Radu-cel-Mare (1496), Vlad Țepeș a făcut Snagovul, unde i se arată mormîntul. Înălțarea de astăzi a bisericii, cu hramul Vovidenia sau Nașterea Maicii Domnului, e însă a celor de pe la sfîrșitul veacului al XV-lea, cînd va fi înnoit-o Mitropolitul lui Mihnea Turcitul, Serafim, care a făcut la 1588 și biserica Bunei-Vestiri în acelaș cuprins de ziduri mănăstirești.

Ținganul lui Radu-cel-Frumos e astăzi o biserică de sat, cu totul nouă. Iar Clavaclocul, al lui Vlad Călugărul, tatăl lui Radu-cel-Mare, a suferit o reparație din temelii, din parlea lui Constantin Brîncoveanu.

S'a atribuit o foarte mare vechime bisericii Sf. Dumitru din Craiova, astăzi pompos, risipitor și neînțelegător reparată. Dar ea nu poate fi mai veche decît însemnătatea Craiovei. Aceasta vine însă de la neamul boierilor Craiovești, boierii stăpîni ai viitorului oraș, care se ridică abia pe la 1490.

Înainte de zisa reparație, biserica, foarte mare, avea o navă, împărțită în trei, trei turnuri puternice, o prelungire pe laturi a pronosulului, care se întîmpea și la Tismana, o podoabă de ocnițe sau firide, și contraforturi. Acestea vin însă de-a dreptul din Moldova și înriurirea arhitecturii moldovenești asupra celei muntene se simte abia, cum se va arăta mai departe, în vremea lui Petru Rareș (1527—1546). Și împodobirea cu două rînduri de firide vine de la Moldoveni și ajută deci la staționarea unei date relativ nouă pentru acest monument, pe care unul voia să-l urce până în timpurile așa-zisilor „împărați romîno-bulgari“, cari nici ei n'au existat niciodată.

Până la data de 1496 nu fusese deci în Țara-Românească dezvoltarea trească a unui stil arhitectonic propriu, care să-și găsească forma definitivă în anumite clădiri, și frumuse și variate. Sînt mai mult încercări de obîrșie deosebită și une ori amestecată, iar pe lângă aceasta,

făcute cu un material așa de ieftin și de slab, azvirlit cu alita pripă, încît abia dacă o clădire putea să întrecă suta de ani. După acest termen, unele s'au dres, însă în așa chip, încît nu mai samănă cu ce fusese la început, iar altele, uitate, au căzut pe încetul în ruină.

Cu totul altfel, și ca material, și ca plan, și ca poltrivire cu împrejurările terii, și ca originalitate și desăvîrșire, se înfățișează clădirile moldovenești, care ele cele d'înlăiu ni-au asigurat un loc în istoria artei bizantine târzii.

IV.

Dintr'un act ce s'a păstrat din fericire, se știe că Alexandru-cel-Bun, suii la 1399—1400 pe tronul moldovenesc, chemase la dînsul meșteri de biserici din Polonia, care era pentru Moldova, în ceia ce privește meșteșugurile, ce era pentru Țara Românească, malul drept al Dunării.

Înaintea de dînsul, se poate bănuși că Petru Mușat a zidit biserica din cetatea Siretului, una din Capitalele sale și locul unde stătea de obicei mama Voievodului, Doamna Marghita sau Mușata. Tot atunci, Marghita însăși clădi în această stăpînire a sa biserica Sfîntului Ioan Botezătorul, pe care o încredințează călugărilor dominicani. Mai era aici și o altă biserică a catolicilor, biserica Maicii Domnului, în care slujiau Franciscani, încunjurînd persoana episcopului, așezat la 1370, al Siretului.

Nimic n'a mai rămas astăzi din tustrele acele lăcașuri. Sus pe deal e Sfînta Troiță, biserică pătrată, mică, avînd naos și pronaos, și care a trecut de sigur prin mai mult decît o reparație. Biserica actuală a Sf. Ioan, de jos, din piață, poartă caracterele sigure ale arhitecturii muntene de prin anii 1660, și ea are proporții necunoscute în vremea veche. Se poate ca ea să se fi înălțat însă pe locul vechii mănăstiri dominicane. În sfîrșit, Siretenii din zilele noastre asigură că episcopia catolică se găsea pe locul unde e acum școala de fele a Statului.

Petru Mușat a mai făcut și mănăstirea Neamțului, unde trebuie să-și fi găsit și locul de îngropare. Dar nici aicea nu sîntem mai fericiți: biserica mănăstirii s'a înnoit din temelie, peste trecere de aproape un veac, de Ștefan-cel-Mare.

Roman-Vodă, fratele lui Petru, a întemeiat orașul care-i poartă numele. Aici a făcut cetate și deci biserică, unde a fost îngropată măicăsa, Anastasia. Poate că locul ei trebuie căutat la Smeredova, unde se mai vedeau, până în vremuri nouă, ruine.

În sfîrșit, Ștefan, al treilea frate, n'a putut patrece în Hirlău fără să-și aibă lingă Curți și un lăcaș de închinare. El a fost înlocuit însă cu zidirea, din 1496, a lui Ștefan-cel-Mare.

Alexandru a lăsat din parte-i, două clădiri, una catolică, alta ortodoxă, amîndouă în ruine: biserica de la Baia și mănăstirea Moldoviței, pe riul cu acelaș nume, supt dealuri.

E greu să se spuie care a putut fi planul măreței zidiri, care se disloacă pe zi ce merge mai mult în livada de copaci bălrini a casei boierești¹, puslii astăzi, din Baia. Ceia ce se poate cunoaște și prețui sînt proporțiile mari, materialul, foarte ales, din cărămidă bună, tare ca piatra, și podoabele gotice, din piatră lucrată: se mai văd consolele, pe care se răzimbau arcele bolșilor.

Din ruinele Moldoviței celei vechi, luată de un șivoiu al munșilor, se înțelege întâiu păcătoșenia materialului, care nu e mai bun decît cel de la Vodița: bolovani de rîu trîntiți în ciment. Se vede apoi împărșirea în pronaos, naos și altar. Cele trei încăperi se urmau fără a face abside la strane. Dar era un turn. Dacă la Vodița s'a putut vorbi acum zece ani de urme ale zugrăvelii, dungi de alb și roșu,—la Moldovița, cu toate că s'au luat bucăți de zid pentru Museul din Cernăuși, se deosebesc pe părăși și de-asupra unei uși chipuri întregi de sfinși. Mai multe colori au fost întrebuițate de zugrav, dar în loc de aur s'a pus galbenul ielien.

Alexandru-cel-Bun e acela care, întemeind țara sa și în această privință, a strămutat la Suceava, din Cetatea-Albă, odată cu moaștele Sf. Ioan și episcopia de acolo, din care făcu Mitropolia Moldovei. Biserica mitropolitană o clădi el în satul Mirăuși din fața cetății, unde iarăși era din vechiu o bisericuță. Dar lăcașul Mirăușilor a fost făcut mult mai mare, potrivit cu scopul pentru care era pregătit. De sigur însă că astăzi — trecînd asupra reparației austriace, destul de proastă, — avem o zidire de-a lui Ștefan-cel-Mare, și nici de oit lăcașul de la început.

Tot el a făcut, în sfîrșit, Bistrița, din a cărei clădire veche n'a rămas nimic în prefacerea frumoasă a lui Alexandru Lăpușneanu.

Supt urmașii lui Alexandru se pomenește dese ori mănăstirea, bine înzestrată cu moșii, a Pobralei, Sf. Nicolae din Poiană. Ea fusese făcuiă într'o pădure din valea Siretului, la sudul județului Suceava de astăzi. Pobrala cea veche a avut însă soarta vechii Moldovițe. Nu i-am văzut ruinele, care se zice că s'ar fi aflînd încă într'o rîpă.

Cu aceasta, am ajuns la Ștefan-cel-Mare.

V.

El n'a clădit nimic în cei d'întăiu ani nesiguri ai Domniei lui. Nimic nu dovedește că biserica din mănăstirea Pingărașilor, biserică fără inscripție, ar fi din 1461. E sigur deci, că pînă la începerea lucrărilor de la Putna, în 1466, el nu începuse împodobirea țerii cu lăcașuri, care-i sprijină gloria tot așa de mult ca și amintirea biruințelor ce a cîștigat în războaie drepte.

Cei mai mulți dintre acei ce au văzut strălucitoarea biserică mănăstirească a Putnei, cu totul restaurată prin îngrijirea d-lui Romstorfer, vor fi socotit că au înaintea chiar clădirea venerabilă a lui Ștefan-cel-

¹ Astăzi Braia e în stăpînire d-lui Al. Cantacuzino-Pășcanu, de la iubirea căruia pentru țara sa atîrnă păstrarea monumentului.

moasa lui biserică de sat. Din potrivă, clătoria de la Dolhești (Tinutul Suceava) a lui Șendrea, cumnatul lui Ștefan, are tipul cel mai sărac din această vreme. Și biserica din Arburea a lui Arbure Hatmanul, cu bolta-i de mormînt încheiată printr'o mare floare gotică, poate fi adusă în legătură cu acestea.

Un timp, nu se mai fac biserici mari în Moldova. E Domnia lui Bogdan, fiul, a lui Ștefăniță, nepotul de fiu al lui Ștefan. Un nou avînt spre clădirea de mărcșe bisericii se simte însă supt Domnia lui Petru Rareș. Clădește el, clădește soția lui, fata de Despot sîrbesc, Elena, clădesc dacă nu fiii, amîndoi niște ticăloși, măcar ginerele, acel ucigaș plin de evlavie care a fost Alexandru Lăpușeanu. Iar după dînsul urmează o vădită slăbire în acest curent artistic, timp de vreo douăzeci, treizeci de ani.

De la Petru-Vodă, avem Pobrala, unde a fost îngropat și el și soția sa, Elena, apoi Ștefan Rareș, fiul lor. Deosebiriile între tipul vechiu și cel care se statornicește acum, se văd foarte limpede aici. Avem la început un mare pridvor închis, care era împodobit în fașă cu patru ferești de un golc înflorit. Între pronaos și naos este o cămară în care vin după moartea clătoria. Fereastra cea nouă se ivește acum, și ea se va înălța în toate zidurile acestui timp. Intrarea e laterală, printr'o ușă pompoasă. Pompa, luxul se vede și în bogăția mai mare a inscripțiilor. Învierea tot mai mare a goticului se simte și în nervurile de piatră care se urcă închipuind bolta. Dar lipsesc de acum înaintea cărămida aparentă, cea smălțuită, britele și florile discurilor. În schimb și înăuntru și afară, e un strălucit veșmînt de zugrăveală, pe fond albastru, și colorarea aceasta dulce stăpînește pe toate celelalte. De-asupra ușilor de trecere dintr'o încăpere a bisericii la alta sînt prinse grinzii aurite, vopsite, săpate în finile acelea frumoase pe care le admiri de obicei în miniaturile manuscriselor.

Această arhitectură se vede și în Moldovași cea nouă, așa de minunat zugrăvită, și în biserica de la Humor, pe care un boier a închinat-o Domnului său Petru-Vodă, putîndu-i și chipul printre clătoria. Ea se vede și la Voroneș, unde Origore, Mitropolitul bătrînului Rareș, a făcut pridvorul, a așternut toată zugrăveala și a atîrnat grinzile aurite. Bisericile Doamnei Elena: Sf. Gheorghe și Ospenia din Botoșani. Învierea din Suceava au suferit prefaceri mari: cele două d'înlătu mai ales prin alipirea cîte unui turn greoiu pe vremea lui Mihai Racoviță, la începutul veacului al XVIII-lea; lustrele și-au pierdut zugrăveala și podoabele.

Alexandru Lăpușeanu are, pe lîngă uritele lui păcate, merite mari pentru arta Romînilor. El a ridicat cea mai mare și strălucită mănăstire de pînă atunci, în Moldova ca și în Țara-Românească: Slatina, care se află astăzi în județul Suceava, aproape la hotarul de spre Bucovina. Biserița lui Alexandru-cel-Bun, care se dărîmase, a făcut-o din nou, de la pămînt,—puînd și aici ca și la Slatina o cămară pentru mormintele clăt-

torilor. În sfârșit, el e acela care a dres, împodobind-o cu un pridvor, biserica Rădăușilor, și poate tot lui i se datorește prelungirea catapelezei de amândouă părțile cu aripi de zid și împărțirea în trei a naosului prin două șiruri de stâlpi.

De acum înainte, până la Movilești, nu se întîmpină în Moldova decît Galata lui Petru Șchiopul și biserica lui Aron Vodă. Cea d'înlătu e mare, solidă, cu un pridvor puternic și poartă două turnuri: meșterii răsariteni au început să se ameslece în clădirile noastre.

Încă de mult ei slăpîneau arhitectura munteană, de la un timp numai în concurență cu arhitecții veniți din Moldova.

VI.

Radu Vodă de la 1496 merită să fie numit *cel Mare*, măcar pentru necropola domnească ce a clădit pe dealul de peste Ialomița, lângă Tîrgoviște, și care pentru acela a și primit numele de mănăstirea Dealului, pe cînd, după vîile ce o incunjurau, și o incunjură încă și astăzi, i se mai zicea Sf. Nicolae din vii.

Cea ce a îndemnat pe Radu a fost, pe lângă nelăgăduita lui evlavie, și dorința de a întrece pe marele său vecin, Ștefan-cel-Mare, care, el, își gălise de mult mormîntul, la Pulna. Dacă Radu n'a înălțat decît o singură clădire, el n'a crușat nimic pentru a o face de o desăvirșită trînticie și de o înaltă frumusejă. Unde Ștefan pusese cărămidă lipită cu ciment, el a pus piatră lăsată, prinsă cu scoabe de fier; unde acela împodobise cu piatră, el a pus podoabe de cea mai bună și mai curată, marmură; unde Ștefan făcuse a se schiță cîteva linii golice, Radu a pus să se sape răbdător minunate horbole de sculptură măiastră; unde se celiau dincolo frumoase cirilice cu ascușuri golice, el a scris pomeneirea sa, prin meșteri dalmatini, cari stăteau supt influența venețiană, în cirilice ce sînt înfrumusețate, — ca și în cărțile muntene ce se lipăresc atunci, pe cînd Moldova n'avea tipografie, — după liniile lungi, rotunde ale majusculelor italiene din epoca Renașterii. Coperișul avu în loc de sîndriță „plumb amestecat cu cositoriu“.

Dealul e o clădire pătrată, o lădiță de piatră și de marmură. De o parte și de alta a ușii, sînt lungile table amintitoare, acoperite cu slove. N'are de cît două încăperi: pronaos și naos, cu morminte domnești în toate părțile, — dar, semn al nestatorniciei lucrurilor de aici, al cititorului lipsește. De-asupra puternicului pronaos — ce nu pot ținea părăși ca aceștia? — sînt două turnuri împodobite. Un al treilea se razimă pe bolta din mijlocul naosului. Un asemenea turn era în stare să cuprindă și clopotele, și de aceia aici nu se pomenește o clopotniță deosebită ca în Moldova.

Al treilea urmaș al lui Radu a fost Neagoe, care s'a intitulat Basarab, Basarab al IV-lea. El era tot așa de evlavios ca și Radu, ținea și mai mult de cît dînsul la lucrurile frumoase își se născuse din neamul dușman al neamului celuilalt. Îi trebuia și lui un lăceaș de îngropare, și el clădi deci biserica de la Argeș, vestită în toată lumea.

Și în arhitecturā nouei zidiri de strălucire se vede influența Dea-lului. Au fost arhitecții Răsăriteni, Armeni, cum se zice lotdeauna? N'aș crede; oricum, nu sînt dovezi, și nici măcar probabilități pentru aceasta. Meșterii venețieni aveau cunoștință și de dalnile, de podoabele Răsăritului. De sigur că la vre-unul din ei sau la vre-un Dalmatin, înriurii de noua arhitectură liniară a Renașterii, s'a îndreptat Neagoe, care trime-tea dese ori la Veneția.

Meșterul a pus un pătrat de zidire înaintea absidelor de la strane și de la altar. Până aici nu e nimic neobișnuit: așa sînt și bisericile moldovenesti. Nouă sînt podoabele, de modă răsăriteană.

În pronaos, doisprezece stîlpi, după numărul Apostolilor, stîlpi de sculplură cleasă, înlăresc bolta, care primește greutatea a două turnulefe și a unui al treilea, mai mare, la mijloc, pe cînd al patrulea domnește pe naos. Turnurile sînt măiestru lucrate: ferestrele se deschid pieziș la cele din față și pe toate le livește o horbotă de marmură. Păreții, din partea lor, sînt împărțiți în două printr'un ciubuc, care e și acel ce măgenește ușa de intrare. Sus, în tînde, sînt discuri de sculplură în locul discurilor de smălț ale lui Ștefan. Jos se înșiră plăci pătrale, iarăși de arabescuri, în care se deschid ferestrele. Pe patru stîlpi frumoși, se razimă, înaintea bisericii, jos, lingă trepte, un coperiș cu strășina de zimți. Acesta ar fi ca un pridvoraș rupt din biserică din care ar trebui să facă parte.

Ce a fost încrețor, unic, și ce a rămas din această biserică?

Neagoe începuse a clădi și Mitropolia cea nouă din Tirgoviște, care era de puțin timp și Scaunul Mitropolitului. Clădirea aceasta a fost mîntuită abia supt Radu Paisie, dar după planurile ctitorului celui d'întăiu. Se știe că în timpurile noastre arhitectul frances Lecomte de Noüy, în serviciul Statului român, a dat jos clădirea încrețor, în locul căreia a făcut, în chip arbitrar, o alta. Cea veche se vede însă într'o schiță a lui Romstorfer, arhitect bucovinean. Materialul pare să fi fost cu mult mai pre jos decît cel de la Dealu și din Argeș, și podoabele n'au apucat a se face în același măsură și cu același îngrijire ca în cel din urmă din aceste lăcașuri, din cauza morții lui Neagoe. Dar proporțiile sînt foarte mari și liniile armonioase. Pe un pătrat de zidărie ca la Dealu se înalță șase turnuri mici și la mijloc unul mai mare și mai puternic; mai de de mult ar fi fost chiar douăsprezece turnuri și turnulefe. Reparația de după prada turcească din 1595, cea din vremea lui Matei Basarab și, în sfîrșit, aceia care a fost orînduită de Constantin Brîncoveanu n'au schimbat esențial cea d'întăiu înfățișare a marelui biserici. Era aici un pridvor închis, un pronaos și un naos, și, ca și la Mitropolia din Argeș, biserică era împărțită în trei printr'o îndoită linie de stîlpi. Cea din urmă din zidirile acestei epoci de avînt în artă întrecea deci pe toate celelalte în ce privește scheletul însuși, dacă nu și în privința podoabelor, al căror timp, cum văzurăm, n'a venit niciodată.

VII

Radu Paisie ținea poate pe fiica lui Neagoe: înaintea de dînsul însă, Petru Rareș își măritase o fată cu unul din Domnii munteni, ai vremii sale. Venise vremea ca, și în învățătură și meșteșuguri, Țara Românească să urmeze pe Moldoveni.

În adevăr, ceva din arhitectura acestora pătrunde la Munteni prin acești ani 1530.

Cine intră în Tismana, făcută din nou de Radu Paisie, fără ca el să fi primit lucrări de la înaintașii săi, are impresia că ar fi într'o biserică moldovenească a lui Rareș. Și Tismana e naltă, îngustă, cu oarecare elemente gotice, cu o zugrăveală desăvîrșită, făcută după canoane a căror întrebuintare se vede acum înția oară dincolo de Milcov. Și mai țămurită e imitația la paraclisul Coziei, datorit tot lui Radu. Această clădire subțiralecă, în toale apuseană, e înălțată după chipul Moldoviței și are la început, ca și această operă a lui Petru Rareș, cum s'a spus, un mare pridvor deschis, care se sprijină pe stâlpi, pridvor care vine și el de sigur de la cotojnițe alipite, precum se vede una la Mirăuși. E apoi același fel de împodobire ca în Moldova: firidele așezate în mai multe șiruri. Iarăși găsim un singur turn, foarte gîngăș. Chiar și materialul se dovedește a fi cel ce era îndălnat mai de mult în această țară: cărămizi puse în lung și în lat, formînd astfel figuri, în mijlocul fețelor sure de ciment și de piatră, se înlîmpină aici ca și în zidurile Hotinului, reparat poate în acest chip supl Petru Rareș. Dar supt coperemînt se vede un briu de unghiuri roșii, făcule din cărămizi așezate așa încît unul singur din colțuri să țasă la iveală: e de acum înaintea un motiv de decorație foarte obișnuit în bisericile muntene.

E păcat că o altă ctitorie a lui Radu Paisie, Mislea, s'a dărîmat după un foc, izbucnit acum cîțiva ani, căci și ea ni-ar fi putut vorbi despre stilul de clădire *moldovenesc* al acestui harnic înlemeietor de lăcașuri sfinte.

Urmașul lui Radu a fost Mircea Ciobanul. El a clădit pe celălalt ferm al Dîmboviței, în fața vechii celăți din satul Bucureștilor, o biserică domnească. Ea se păstrează și astăzi: Curlea Veche din piața Sf. Anton. La începutul veacului al XVIII-lea, ea a suferit, de la Ștefan-Vodă Cantacuzino, o reparație, care n'a atins decît ușa și zugrăveala. În ceia ce privește pe cea d'întăiu, florile mai alese, așa cum se văd la Tismana, pe cadrul intrării, au fost înlocuite cu podoaba de săpături răsăritene, mai bogate și mai încărcate. Pridvorul de astăzi e nou, și o nouă prefacere radicală s'a adus întregel zidiri supl Știrbei-Vodă, prin anii 1850. Și astăzi însă, înălțimea bisericii înguste, împărțirea în două încăperi, turnul mic, arată că și aici s'a primit forma de la paraclisul Coziei.

Cu acestea tipul bisericii muntene era fixat. Pridvor deschis, naos și pronaos, altarul, în sfîrșit,—sînt încăperile. E un singur turn de-asupra naosului. Firidele în două caturi alcătulesc podoaba pe din afară;

supt strășină aleargă zîmșii roșii. Cărămizi aparente înfloresc părășii exterioari, unde nu s'a făcut niciodată zugrăveală. De la Argeș s'a luat un singur element, ciubucul, care poate fi simplu, indoit, întreit, liber sau livit cu zîmși. Așa se întășează Bucovășul cel vechi de lingă Jiu, zidire foarte bine păstrată. Snagovul, curățit aslăzi de ponosul tencuelilor, nu se arată altfel. Bucureștenii pot vedea aceleași linii la Mihai-Vodă, în deal, unde reparașia unui egumen grec, la începutul veacului al XVIII-lea, n'a adus decît ușori noi, de piatră săpată, la ușa de intrare. Tot așa va fi fost și Radu-Vodă, înainte de a o înnoi Radu Mihnea, deci atunci cînd era numai ctitoria lui Alexandru-Vodă, bunicul acestui Domn; aslăzi avem o zidire cu totul stricată de o prefacere modernă. Tușana din Argeș, făcută cu cheltuiala lui Mihnea, tatăl lui Radu-Vodă, va fi avînd aceleași legături de linii.

Și aici deci, arhitectura de cărămidă și ciment, arhitectura firidelor simple și a turnuleșelor unice învinsese pe de o parte lemnul sūrăc; iar pe de alta marmura aurită și vāpsilă cu albastrul azurului. Ea era mai potrivită și cu clima noastră și cu neville noastre.

VIII.

Într'o țară și în cealaltă, veacul al XVII-lea n'a înnoit în privința podobeilor.

În Moldova, întâiul printre monumentele nouă e Sucevișă (Ducovina). O acopere încă strălucitul veșmint al zugrăvelii exterioare. Intrarea e laterală, și un pridvor cu stâlpi, ca la Mitropolia din Tirgoviște, a fost alipit pentru ca s'o apere. Se vād contraforturi și feresire înguste, de jur împrejur. Turnul e mic, supjiratic. Într'un cuvînt, afară de acel adaos al pridvorului, o biserică a lui Rareș.

Sucevișă fusese începută încă de mult, cînd domnia Petru Șchiopul, dar ctitorii, Movileștii, n'au mîntuit-o decît atunci cînd unul din ei, Ieremia, era Domn, deci în cei d'întăiu ani cari deschideau veacul nou. Cu cîșiva ani mai încoace s'a sfinșit altă biserică de mănăstire bucovineană, Dragomirna. Aici însă decorașia cea nouă apare, podidește din toate părșile. Toate ușile, toate ferestrele, întreg turnul, toate liniile bolșilor golice sînt numai tradafirași și floricele. Biserica e acoperită de un giulgiu de sculptură minunată.

Ctitorul a fost aici un meșter caligraf și zugrav, Mitropolitul moldovean Anastasie Crimca. El a păstorit și sub Ștefan Tomșa al II-lea, și acest Domn, împovărat de păcatele bărinului Lăpușnean, a voit să-l aibă, la rîndul său, un mărăș loc de îngopare. El a ridicat Solca, pe malul unui riuleș ce se varsă în apa Sucevei, dar n'a domnit de ajuns ca s'o mîntuie, și legătura Solcăi cu Dragomirna e cam aceea care era între biserica Argeșului și Mitropolia tirgovișleană.

Radu Mihnea, Domn și în Moldova, repară numai biserica din Hir-lău. Ginerele său, Miron Barnovșchi, dă la Toporăși o imitașie a bisericilor lui Ștefan, pentru adăpostul oaselor părintelui său. Biserica Bar-

novschi din Iași, închinată de același Domn, a fost cu totul schimbată și nu ni poate sluji la nimic.

Lui Vasile Lupu, care-și începe Domnia la 1654, i se datoresc bisericile ieșene Trei-Ierarchii, sau Sfinții Voevozi, și Golia, dintre care aceasta din urmă a fost făcută pe temelia altei zidiri, de la sfârșitul veacului al XVI-lea, a boierului Golea. Golia a fost schimonosită de egumenii greci, și astăzi se veșnicește asupra ei o reparație dintre acelea la care și schelele ajung să putrezească. Trei-Ierarchii a ieșit fărăși la iveală, dar nu fără să se plece ideilor artistice ale omului care la noi e dictatorul fără nici-un fel de răspundere, și față de nimeni, al tuturor restaurărilor, d. Lecomte de Nouÿ.

Din partea d-lui Lecomte s'au exprimat părerile cele mai exagerate cu privire la această biserică, în care d-sa descoperia elemente răsăritene de tot soiul și gotice, acestea din urmă împrumutate chiar de la „monumentele școlii renane“ (de la Rin).

De fapt, avem o clădire în stilul moldovenesc-tipic; materialul fiind însă mai bun decât oriunde—numai piatră tare și marmură—, biserica a putut primi două turnuri, în loc de unul. În săpături se întilnește ca și la Dragomirna ciubucul muntean de încingere, florile, cu care se deprinsese lumea și mai d'innuinte, la uși și la ferestre, în locul vechilor cadre gotice de linii drepte sau de arce frunte. Și zimții obișnuiei în clădirile muntene se întimpină la monumentul în care Vasile-Vodă a voit să strângă cu orice cheltuială — ca odinioară Neagoe la Argeș — tot ce se știa și se putea mai frumos în arhitectura timpului său. Nu s'au uitat fridele, care s'au croit însă aici poligonale, nici discurile de smalt verde, care, inviate din vremea lui Ștefan-cel-Mare, au acuma forma unor nasturi, nici modestele cadre gotice din același timp.

Cu o parte din aceste elemente, Vasile a înzestrat și biserica sa din Tîrgoviște, Stelea, pe locul unei clădiri mai mărunte a tatălui său. Ciubucele, furnurile cele două poligonale, resturi de smalt se văd și aici până astăzi.

Urmașul lui Vasile-Vodă, Gheorghe Ștefan, a încercat să facă un lucru și mai frumos în biserica mănăstirii sale de la Cașin, în mușcelele Bacăului, și până astăzi avem supt ochi podoabele înflorite cu care meșterii săi au fost darnici acolo, dar care nu se pot asemăna nici pe departe cu acele de la Trei-Ierarchii însșiși. Caracteristică e și aici floarea largă, înfoiată, care se aplică pe toate nervurile ușilor, ferestrelor și bolților și e ca un fel de pecete pentru acest timp.

O găsim și într-o nouă mănăstire domnească, la Cetățuia, pe unul din dealurile lutoase din preajma Iașilor. Aici, Duca-Vodă, fost boier al lui Vasile și al lui Gheorghe Ștefan, a întins brîie de frumuseță, a lipit flori, a încadrat în linii întretăiate ferestrele. El a păstrat și cele două turnuri ale modelului nou.

Mai este, îndelă după aceasta, încă un Domn al Moldovei clitor în înțelesul cel mare. Ștefan Petricelcu a făcut lingă țirgul Siretului din Bucovina biserica Sîni, Onufrie sau „Mănăstirea“. Dar el n'a încercat

podoabele mai de loc, și a dat numai o zidire oarecare. Tot el trebuie să fie apoi acela care a clădit, în cel mai curat stil muntean din acest timp, biserica Sf. Ioan, tot acolo în Siretlu.

De acum înainte, se mai întâlnește în Moldova încercarea Cantemireștilor la Miera, foarte sărăcăcioasă. Supt cei d'înlăiu „Fanarioși”, Grigore Ghica zidește Frumoasa, pe un al treilea deal, lângă al Galatei și Cetățuii. Dar acum stilul e luat după cel apusean din Polonia. Cam așa e și la Sf. Spiridon din Iași, al Racoviștilor. P. Schiop

Pe încetul se alcătuiește atunci stilul modern al bisericilor moldovene, adus în bună parte din Polonia. Iată ce-l formează. Stranele nu mai au abside; clopotnița e lipită de biserică, face parte dintr'însa; prin ea se intră ca printr'un pridvor. De la acesta se trece într'un pro-naos, care nu e despărțit prin nimic, nici prin stâlpi măcar, de biserică. Podoabele lipsesc. Clădirea e însă cu mult mai încăpătoare și luminoasă. Celtorii din Moldova ai acestor pagini nici nu-și pot inchipui altfel biserica.

IX.

Citva timp însă, arhitectura munteană dă lucrări foarte frumoase, și adecă până după jumătatea veacului al XVIII-lea.

Matei Basarab, contemporanul lui Vasile Lupu, bogat și el, dar mult mai puțin trufaș și foarte stringător, a făcut multe biserici, față de cele două singure zidiri ale vecinului și rivalului său. Bucureștenii au avut de la dînsul Sărindarul, care s'a dărimat făcînd loc unui parc. Pe munte sus, în Oltenia, el a durat Arnota, pentru ca să fie îngropat acolo, lângă tatăl său. Spre Apus, el a fost ctitorul cel nou al Strehalei, și ea făcută odinioară de Craiovești. Dar a clădit din nou biserica din Cîmpulung.

În Tîrgoviște, a lui e Sf. Constantin, care se dărimă. Doamna lui, Elina, are ctitorie la Herăștii din Ilfov. Urmașul său, Constantin Basarab, adecă mai mult evlavioasa lui Doamnă Balasa a clădit Mitropolia din București, Sf. Vineri din Tîrgoviște, mănăstirea cea nouă a Jitianului și biserica din Dobreni.

În toate aceste clădiri e același formă. Ea nu înnoiește nimic față de stilul, studiat mai sus, de la sfîrșitul veacului al XVI-lea. Este sau nu pridvor, care, cînd este, trebuie să fie deschis. Absidele stranelor pot lipsi. Podoaba e numai din zimfi, clubuce și două rînduri de firide.

Tot așa zidesc Cantacuzinii prin anul 1660, cînd erau boieri: dovadă biserica din Coiani. În același timp face după acest model biserica din Dragoslave, cea din Cernești Grigorașcu-Vodă Ghica. Clopotnițele ce s'au păstrat sînt mari, și caută să se apropie de turnul mănăstirii cîmpulungene.

X.

Unul dintre acești Cantacuzini,—a căror mamă era fiica lui Radu-Vodă Șerban,—Șerban Cantacuzino, ajunge Domn la 1678. Mai mîndru decît cel mai mulți stăpînitorii din acest timp, bogat și puternic, el vrea

să-și facă la Cotroceni, unde se ascunsese de urgia dușmanilor săi, o măreață biserică de îngropare. Întrebuinșind monumentele contemporane, el se îndreptă și către minunea, de mult uitată, a Argeșului. De acolo-și luă grupa de stilpi din pronaos și aleasa podoabă de flori și chipuri a ușii de intrare și a ferestilor. Dar forma rămâne cea veche: pridvorul ușor, luminos, pe stilpi foarte frumos săpați, și părășii urmindu-se în chip de cruce, zidurile sînt acum uniforme, văruite.

Ceva mai târziu, Mihai Spătarul, fratele lui Șerban, făcu drăgălașa bisericuță de la Colțea, în care stilpii pridvorului și cadrul ușii sînt cel puțin tot așa de bine săpate ca la Cotroceni.

Dar ultima formă strălucită a stilului munlean, în care se unesc stîlele elemente, o dă Brîncoveanu, care a răspîndit pretutîndeni biserici nouă și a ridicat din țarină și praf pe cele vechi, în cursul unei mărinimoase Domnii de peste douăzeci și cinci de ani. El a înnoit la Mitropolia din Tirgoviște, la Curtea Domnească din același oraș, clădită dintru început de Petru-Vodă Cercel, fratele lui Mihai Viteazul, la mănăstirile Govora, Bistrița, Cozia, poate și la Tismana, la Glavacioc, ș. a. El și Doamna lui, Stanca, au fost cei d'înlătu cîltori la Biserica dintr'o zi, în București, la Surpatele, și mai ales în necropola strălucită a Hurezului oltean, unde n'aură norocul să se odihnească de veci.

Și Brîncoveanu a privit cu jînd spre frumuseța veche a bisericii din Argeș. La Hurez el a pus, ca și dincolo, un cerdăcel înaintea pridvorului pe stilpi. Ocnîțele de sus cuprind roate de sculpturi. Briul care încinge biserica are tot felul de împodobiri. Cei doisprezece stilpi ai Apostolilor nu se mai văd în pronaos, ca la Cotroceni, dar două turnuri se urmează în lung. Iar lucrul stilpilor pe care se lasă pridvorul, doisprezece la număr, e cu adevărat strălucit. Cozia se apropie de aceeași frumuseță, din care se găsesc elemente în toate clădirile brîncovenești.

Inspiratorul lui Constantin-Vodă poate să fi fost acel călugăr din Ivir, meșter în toate meșteșugurile, zugrav, sculptor, de bună samă cîntăreț, turnător, săpător în lemn, tipograf, scriitor, cuvîntător, acel Antim care a înălțat Mitropolia țerii suind treptele Jejului arhieresc. După moartea lui Brîncoveanu, s'au mai ridicat supl aceiași supraveghere a lui Antim biserica ce-i poartă numele în București, biserica Sf. Apostoli în același reședință, mănăstirea olteană Dintr'un lemn. La cîte una forma a fost cu totul schimbată (ca la „Antim“), dar cea ce a rămas la toate e decorația sculptată.

Aceasta va stăpîni de acum în toate zidurile mîntene, li va da tot interesul, toată noulitatea și frumusețea.

Biserica de la Văcărești a lui Nicolae-Vodă Mavrocordat (mîntătită în 1722), o minune a timpului, impune și astăzi prin stilpii pridvorului

deschis, prin stîlpii paraclisului, ai caselor egumenești, — cari se întrec cu cei din Hurez, și-i pot întrece. Alci mai sînt și stîlpii din pronaos, frumoasa pădurice de marmură, cu capitule corintice. Zidurile sînt destul de lări ca să fie trei turnuri, așezate ca la Argeș, două pe laturi și unul la mijloc.

Pantelimonul lui Origore Ghica († 1752), altă mănăstire din preajma Bucureștilor, a trecut printr'o reparație temeinică și stă cu mult în urma Văcăreștilor. Iar bisericuța arhierelui de Stauropolis (așa numita Stavropoleos) din dosul masivului palat al Poștei din București, privită de aproape și în deplină cunoștință a celorlalte monumente de artă munteană, place, dar nu uimește: orice se află într'insa este și aiurea, măcar așa, dacă nu mai bine.

Cu aceasta, viața artei românești în acești ani principali se încheie. Mai departe nu se mai iscodește nici măcar un stil modern, ca acela din Moldova, ci unii vor imita crucea cu pridvorul pe stîlpi și un singur turn, iar alții vor culege din formele bisericilor grecești. Slăbiciunea materialelor făcu să nu se poată face turnul decît din lemn, pe care-l acopere uria linichea văpsită vină. Culremurul de la 1802, arătînd primejdia ce amenință părțile mai înalte ale clădirilor, ajută din parte-i la această dătină, care ar trebui cit mai iute desființată.

Înaintașii noștri, „barbarii”. muncind sute de ani și pe acest teren, ni-au lăsat aceste comori. Noi, cari nu mai putem urmă o tradiție de artă proprie, trebuie să ni păstrăm măcar moștenirea. Cine ar putea zice că ni facem datoria? Uneori lăsăm să cadă, alle ori reparăm,—de multe ori însă așa, încît ruinăm și frumuseța clădirii și vistieria țerii.

Ideile conducătoare din viața poporului românesc.

Popoarele, foarte înapoiate sînt ca oamenii cari trăiesc fără conștiință: ele n'au nevoie de o idee care să le îndrepte, să le lumineze și să le ducă la o țintă vrednică, pentru binele lor și pentru binele omenirii. Ca și acei oameni fără noroc sau vrednici de milă, fiindcă nu știu să-și întrebunzeze norocul, ele trăesc de azi pînă mini. Nimic nu leagă pe om de vecinii săi decît interesul de hrană sau de petrecere, nimic nu leagă o generație cu altă generație; la stîngerea fiecăreia dintre dinsele rămîne numai o moștenire de lucruri, și nu una de amintiri frumoase sau de înălțătoare gînduri. Sufletul comun se naște numai în fața unei primejdii de nimicire, și el nu e atunci alt ceva decît instinctul firesc de a se păstra pe sine, pe care-l au și dobitoacele, în deosebi ori în turmă.

Și în unele popoarele îmbătrînite, scăzute ca însușiri, apropiate de peire, se vede de către cugetători, cu o îndreptățită grijă, slăbirea și stîngerea ideilor conducătoare. Atunci interesul stăpînește iarăși singur, ca în timpurile cînd oamenii din același sînge, trăind pe aceleași locuri, se sfășiau pentru pradă, sau pentru cîștigarea unei plăceri, sau pentru pofla de a fi unul mai mare decît ceilalți. Ideile conducătoare au darul sfînt de a apropia și a înfrăți pe oameni, mai presus de orice deosebiri de fire, de situație, de bogăție, de vîrstă: ele se poate zice că fac parte din viața religioasă a popoarelor, și sînt adevărată cea religie, ce are de preoți pe cei mai mari, moi buni și mai luminați oameni din fiecare generație. Pe cînd, din potrivă, interesul e plămădăreț și gîlcevitor: el desparte un popor în clase care se vrăjmășesc și în aceste clase chiar, dintre care nu e om care să nu urmărească mai multă putere și plăcere decît ceilalți, egoismul cel rău, iubirea pătimașă de sine și numai de sine, scapă din lanțurile cuvinții și datinilor bune și se răpêde sălbatec asupra bunurilor lumii. În acest fel, societatea se face vijelioasă, veșnic turburată, neliniștită la lucrul ei, lipsită de siguranță în păstrarea roa-

delor lui și împiedecată în cugetarea mai înaltă. Oamenii se simt tot mai departe unul de altul, legăturile ce sînt siliți să încheie, nu mai sînt decît false și trecătoare. La urmă, un popor bine întemelat, încălzit de iubirea între ai săi, disciplinat și viteaz sfarmă lesne pe cel care ajunsese lipsit de idei conducătoare, îl robește și-i ia locul în rostul lumii.

În maturitatea lor sănătoasă însă, toate popoarele își au ideile conducătoare, cu alții mai dătătoare de izbîndă și fericire, cu cîi pătrund mai adînc și cuprind pe mai mulți dintre frații de neam și de țară. Le-am avut și noi, ca și popoarele celelalte ce s'au împărtășit de cultură. Le putem urmări din cele mai vechi timpuri asupra cărora ni s'au păstrat știri, pînă astăzi. Le-am primit de la părinți ca luminoase pietre scumpe îmbrăcate în aurul curat al jertfelor, și sîntem datorî a le lăsa urmașilor fără lipsă și neacoperite de ceața neîngrijirii. Cu cît ele au strălucit mai tare, cu atîta am rătăcit mai pușin, am înlîmpinat mai pușine primejdii, am ajuns mai răpede și mai sigur pe drumurile grele prin care trece, bălulă prin multe feluri de furtuni și pîndilă de multe feluri de peire, viața oamenilor. Cînd lumina lor a slăbit prin vina noastră, mulți dintre noi au rămas în urmă, s'au rătăcit pe alte plaiuri, sau căzură în mina hoșilor străini, cari se așineau în cale. Așa am ajuns să nu mai avem astăzi nici Bucovina, nici Basarabia, și numai cel mai mare și mai neașteptat dintre noroace a făcut să nu pierdem pentru totdeauna frumoasa țară a Jilului, de la Severin pînă la Rînic, pe care douăzeci și unul de ani (1718—39) au avut-o în mînă Austriacii. În acele timpuri neamul nostru s'a strecurat făcut și înflorat de griji, ca într'o noapte grea fără lumină din ceruri: nu s'a cîntat atunci, nu s'a vorbit, nu s'a scris decît arare ori, ici și colo, fără încredere și avînt. Ca plumbul a apăsas asupra noastră grija pasului ce va trebui făcut înnainte prin acel întunerec negru ca moarlea.

Și, dacă ne-am înnălțat iarăși, dacă am putut păstra ce mai rămăsese din flința noastră, dacă am simșit iarăși supt picioarele noastre obosite calea cea bună și ne-am întremat mergînd pe dînsa, și ne-am întors la veselia siguranții, și cîntecele, îndemnurile, cuvintele de nădejde s'au ridicat iarăși tot mai limpezi, mai puternice, mai dese din mulțimea călătoare, al cărei drum de veacuri nu se poate opri; dacă de la o vreme ne-am gîndit și la cei pierduși, cercetînd despre dinșii, descoperindu-i în depărtări și încercîndu-ne a-i mintui dintre dușmani,—aceasta se datorește numai ivirii din nou a ideii conducătoare. Cîte unul din drumeții nenorocii a găsit unde era piatra cea scumpă, a curățit-o, și mina lui a ridicat-o cu evlavie și iubire sus de-asupra milioanei de capete nenorocite.

Alături de adevăratele idei conducătoare sînt altele care prin viclenia sau nepriceperea unora încearcă să li ia locul. Ele sînt mai rele decît chiar întunerecul, care poate opri pe loc și duce la măsuri de siguranță. Lumina falsă e însă ca focurile nesigure care flutură de-asupra mlaștinilor ce îneacă. Am avut și noi astfel de luceferi ai rătăcirii și pierzării, și cîi rău ni-au făcut nu se poate spune. Mai rău făcătoare s'au arătat acele idei greșite care se păreau mai asemene cu cele bune, ce

minguiaseră și călăuziseră. Și ceia ce e mai rău, e că le avem și astăzi. Clase întregi de oameni obișnuți, cite un cugetător clar, cite un cîntăreț, se îndreaptă după ele și nu văd spre ce adincimi grozave se duc sau vreau să ducă pe alții. Și pentru a li arăta zădărnicia, se spun cele ce urmează. Din întreaga noastră viață de șese sute de ani în aceeași cultură și în aceleași forme generale de Stat se va desface și mai bine adevărul și greșelile se vor înfățișa cu alit mai neîndreptățite și vrednice de toată osinda oamenilor luminați, cumiși și iubitori de țară.

I.

Înlăia noastră ideie conducătoare a fost ideia creștină. Cum s'a ridicat ea la această înălțime și la această chemare, se înțelege lesne.

Cei mai depărtați strămoși ai noștri, neamurile traco-ilirice, din Carpați și Balcani, erau în adevăr păgini. Dar cînd Roma lui Traian a strămutat între dinșii coloniștii ei, luați din toată Împărăția, cîțiva dintre aceștia au trebuit să fie creștini. Cît de puțini să fi fost, ei au trebuit să învingă alci ca și în alte părți, căci legea creștină avea în sine însușirile ce asigură biruința: adecă, înainte de toate, cea mai mare lubre de oameni. Cînd Împărății din veacul al IV-lea au fost și ei creștini, se mințuise cu păgînismul cel vechiu, din care au rămas numai unele serbători și datine, al căror rost nici nu mai sintem în stare a-l lămuri cum trebuie.

De acolo înainte, lumea romană a Răsăritului, căreia i s'a zis în curînd lumea bizantină, a trăit în creștinism și *pentru creștinism*. Lucrul de căpetenie a fost dogma credinții, cele mai mari adunări, soboarele, cele mai puternice partide, acelea ce se alcătuiseră pentru un punct de ortodoxie, talmăcit de unii într'un fel și în alifel de alții; dacă patriarhul nu s'a ridicat așa de sus încît să ajungă un Papă al Răsăritului, cuvîntul e că Împăratul el însuși s'a făcut în parte un patriarh, purtînd odăjdii, presidînd sinoade, hotărînd lucrurile dezbătute. Locuitorii Împărăției nu au mai fost mîndri că erau „cetățeni romani“, ci au fost împăcați cu gîndul că sint adevărați fii drept credincioși ai Bisericii lui Hristos. Legea civilă, legătura de căpetenie a trecutului roman, a rămas tot mai mult în umbră; acum legea e religia, cum mărturisește și limba noastră. Dușmanul n'a mai fost dușmanul Statului, al stăpînitorului, ci dușmanul Bisericii, al lui Hristos răstignit pe cruce. Literatura au fost cîntările bisericesti, laudele sfinților, oratoria, predicele, filosofia, dezbaterile dogmatice; abia cite o cronică a mai trăit pe lîngă dinsele, păstrînd și știința întimplărilor de la Curte, pe lîngă cunoașterea luptei necurmate, innăuntru și în afară, pentru ortodoxie. Așa au trăit o mie de ani Grecii din Împărăție. De la dinșii s'au deprîns a trăi astfel cu sufletul Slavii: Sirbi și Bulgari. De la aceștia toți, am luat și noi ca ideie conducătoare: totul pentru Hristos. Orice am făcut până după anul 1650 și-a căutat îndreptățirea numai în legea creștină, în lubrea pentru dînsa, în jertfele pe care ea le cere

Toată vremea noastră cea mai glorioasă, acela în care fruntea

Domnilor romini a stat nealirnată supt cunună de aur, aceia în care s'a alcătuit și Domnia Terții-Românești și a Moldovei, în care s'au ciștigat biruințele cele mai desăvârșite și mai roditoare, pentru care să fi curs singele neamului tcestuia, anii de la 1500 până la 1500, cei două sute de ani ai tlnereții vileze, au trăit „supt acest semn“.

Trebuie să se fie în samă că această idee creștină nu era strîns mărgenită la ortodoxie. Poporul numia, în adevăr, pe catolici „letini spurcați“ și n'ar fi mîncat măcar din blidul lor. Neînținerea posturilor de către catolici, felul lor deosebit de a-și face cruce, împărtășenia cu azimă și fără vin, sfinții ciopliți ca idoli, cîntările latinești, toate acestea umpleau de dezgust și spalămă pe țeranii deprinși de veacuri în credința Răsăritului. Până și un om cu așa de multă învățătură ca Miron Costin scrie cu adincă durere de inimă despre catolicul din Croația Gașpar Gratiani, ajuns prin anii 1620 Domn al Moldovei: „Acest Gașpar-Vodă nici-odată post nu au avut; ce, pre ascuns, în toate posturile mîncă carne“. Cînd, după înfrîngerea Polonilor, pe carl Gașpar îi ridicase, pentru „creștinătate“, împotriva Turcilor, doi dintre boierii săi îl uciseră, de mult nu mai cuteza un boier să apropie mîna ucigașă de unsul lui Dumnezeu, dar ceia ce nu se putea face împotriva unui Domn al țerii, păstrător al datinei posturilor, se putea face împotriva „Erincului“ pingărilor de lege; ca pe un Erinc l-au îngropat oamenii din împrejurimi în biserica „Letinilor“, a Ungurilor din Trotuș.

Cu cînzeci de ani înainte, Moldova mai avuse un Domn de altă lege, pe Iacob Vasilic *Heraclidul*, ce se numia Ioan-Vodă și căruia țaralizica „Despot“. Acesta era un Grec din insule, dar apucase a trece la luteranism și adusese în țară pe episcopul socinian Lusinski, pentru care făcu biserica cea frumoasă din Colnari, care se surpă astăzi în ripă, fără îngrijirea nimănu. Nici el însă n'a culezat să se înfățișeze ca Domn de altă lege, ci a primit coroana din mîna episcopului țerii, la Iași, în biserica Sf. Nicolae cel domnesc, clădită de Ștefan-cel-Mare, al căruia chip mîndru a privit de pe părete această parodie ce se săvîrșia după o jumătate de veac numai de la moartea lui. Și el a stat la orice prilej de serbătoare în biserica noastră. Însă lumea-l bănuia că nu și-a părăsit eresul, și Ureche scrie, în veacul al XVII-lea, după amintirile ce trăiau încă despre Despot: „Se arată blind și tuturor cuvios și avea creștin drept, iară la telnă eretic, și avea sfernici de ai săi, de o lege cu dînsul; mai apoi și-au ivit și necredința sa“. Moartea lui după cîteva vorbe de înfruntare din partea căpeteniei boierilor răsculași,uciderea lui fără milă și fără sfială, căci până atunci Domnii fuseseră dați morții pe ascuns, iar nu în vileag, înaintea oștilor, de mîna unui calău tatar, se lămurește prin pata eresului ce stătea pe fruntea usurpatorului. Se spune că el ar fi luat și policandrul de argint al mănăstirii celei nouă de la Slatina, în munții Sucevei, și de aceeaș nimeni nu s'a gîndit să-i facă îngroparea cuvințioasă, de care se împărtășiseră până atunci și Domnii țerii de moarte silnică.

E adevărat, că mai toți Domni au îngăduit un cler catolic, ba chiar au primit cu cinste la Curtea lor pe episcopul de această confesie, căruia i se zicea în Moldova, unde el a rămas mai multă vreme, „piscup” (ai noștri erau *Vlădici*, pentru popor ca și pentru cărturari). Lațco-Vodă al Moldovei a îngăduit întemeierea în Țirgul Sireliu a unei episcopii catolice, care n'a ținut multă vreme, ci episcopii ei au rămas în Polonia. Și Laico sau Vlsdislav'al Terii-Românești, de pe același vreme, s'a înfățișat ca fiu ascultător al Bisericii romane și a făcut jurămintele pe numele sfinților catolici. Vlad Tepeș, luind o rudă catolică a lui Mateiaș Corvinul, a făcut profesie de catolicism, și fiul său Mihnea a fost bătut că ar fi „căzut în eresul hulirii Duhului Sfinț”; de aceea l'au și gonit mai cu învierșunare boierii, pe cari-i împușinase prin măcel. Alexandru-Vodă, fiul lui Mircea, fiu al acestuia Mihnea, a dăruit la Roma un epitaf (aier), cusut cu aur și mătăsură după obiceiul răsăritean. Petru Cercel era socotit de iesuiții cari lucrau și în Ardeal și în Polonia, ca un agent potrivit pentru scopurile lor de convertire. Petru Șchiopul, Domn al Moldovei, în acest timp, s'a plecat înaintea adevărului roman și, pe cind stătea în pribegie la Nemți, el vorbea într'una de dorința ce are de a merge să sărute piciorul Sf. Părinte. Mitropolitul Gheorghe Movilă căzu și el în „eresul” lui Mihnea cu privire la purcederea Duhului Sfinț, primind vestitul adaos la Crez: *filioque*. Tot atunci trecuseră la catolici Mitropolitul Moldovei, Anastasie, și Grigore episcopul de Roman, — amândoi Vlădici cari-și pierduseră cirja. Alțiia pretendenți se dau drept buni catolici. Deci până pe la 1600 se văd adese ori înaintări ale Bisericii romane pe pământul nostru.

Dar trecerile acestea la catolicism sau sprijinirea de către Domni a acestei religii sînt mai mult de natură diplomatică. Lațco e îngropat în biserica ortodoxă a Rădăușilor, și nu e nicio dovadă că Laico ar fi fost dus după moarte la vre-o biserică a catolicilor. Se arată la Snagov locul de odihnă al lui Tepeș. Dacă Mihnea-cel-Rău ar fi murit în țară, în loc să fie ucis în Sibiiul catolic de la începutul secolului al XVI-lea, el ar fi fost așezat lângă tatăl său. Alexandru-Vodă a fost înmormîntat la biserica lui, ortodoxă, din București. Pretendenții erau de legea acelor pe lângă cari cerșiau. Iar Mitropolitul „catolic” Movilă a clădit mănăstirea Suceviței, și nu s'a deosebit prin nimic, în toată păstoria lui, de cei ce slătuseră înaintea de dînsul.

Deci temelul era ortodoxia. Mai presus de dînsa pluta în mintea tuturor, fără deosebire, ideia marii comunități a creștinilor, cari se pot înțelege, cu toată deosebirea de confesie și de rit, și au datoriat să se slătuiască și să se ajute. Această idee fusese impusă de primejdia unei cuceriri a tuturor din partea Turcilor. Aceștia se înfățișau în ochii Domnilor și boierilor noștri așa de îngrozitor, nu numai pentru dorința lor de a cotorpi, pentru cruzimea și lăcomia lor, ci și pentru că, fiind păgîni, ei tăgăduiau adevărul adus pe lume de Hristos și strigat de pe înălțimea crucii singurale, pentru că ei amenințau necurmaț nimicirea le-

gii creștine. Turcii și pritenii, ocrotiții lor, aceia sînt dușmanii omului care trăiește în acest timp potrivit cu idealul, cu cerințele morale ale timpului său.

Boierul Vlad, care se ridică la Domnie împotriva lui Mircea-cel-Bătrîn, cu ajutorul Turcilor, cade în curînd, fiindcă cine ar fi putut sprijini cu inima neîndoită pe omul păgînilor? Ceva mai tîrziu, Radu Pleșuvul, Domnul Turcilor, e învins de fratele său Dan, Domnul sprijinit de creștinii din Ungaria. Alexandru-Aldea se crede dator a lămuri pe toți că numai „frica” l-a făcut să se supui Turcilor. O înțelegere cu aceștia aduce moartea lui Vlad Dracul. Tepeș se apără și el odată, că numai pentru că e slab a fost silit să părăsească pe creștini, dar pe urmă cu ce bucurie vestește el că a început lupta cu dinșii pentru „terțsoara” lui, iar, nu mai puțin, „pentru toată țara creștinilor drept-credincioși”! Petru Aron al Moldovei se sfătuiește cu toată țara, pentru a se putea desvinovăși, oricînd, înaintea de a da bir Turcilor. De la început Ștefan-cel-Mare se înfățișează ca al doilea „luptător pentru creștinătate”, după moartea celui alt mare creștin al veacului al XV-lea, Ioan Corvinul, căruia ai noștri i-au zis totdeauna *Iancu-Vodă*. Pe Domnii munteni Radu-cel-Frumos, cei doi Basarabi, Vlad Călugăru!, el îi desprețuiește ca făpturi ale Turcilor. După biruința cea mai mare a vieții sale, cea de la Podul Înalt, în 1475, Ștefan încheie astfel vestea de biruință pe care o trimise la toți domnii creștini ai lumii: „Cînd am văzut noi oastea cea mare, ne-am sculat vitejește cu trupul și armele noastre, și l-am slătit împotriva. Și, cu ajutorul lui Dumnezeu celui atolputernic l-am învins strășnic pe acei dușmanii ai noștri și ai creștinătății întregi, și i-am prăpădit, și l-am călcat în picioare”. Solii biruitorului pentru crucea răsăriteană merg prin orașele în care se înalță de-asupra bisericilor crucea latină, care nu i se pare lui, ca Bizantinilor din 1453, un semn de jignire și de dușmănie. Gîndul din urmă al lui Ștefan e să primească din nou, împreună cu Apusul întreg, unii pentru credință, lupta cu Turcii, dușmanii tinerețelor sale, răpitorii cetăților sale Chilla și Cetatea-Albă. Peste un veac aproape, cuvîntul de „creștin” e pe buzele lui Mihai-Viteazul, care scapă pe cîțiva ani pămîntul său de robia păgînilor. În țara Moldovenilor, cari ucisese pe Ștefan Lăcustă, nepotul de fiu al lui Ștefan-cel-Mare, pentru că-l slăiau venii de la Turci, îl bănuțau prieten al lor și chiar părtaș de lege cu dinșii, și cari goniseră pe Ilie-Vodă Rareș Turcicul, — Petru Șchiopul părăsește Domnie și țară și fuge în Apus, pentru ca să nu i se turcească bătejelul.

De acum înaintea iubirea de creștinătate începe să mai aibă un înțeles. Cine ține la creștinii în Țara-Românească înseamnă că dorește cucerirea de către Austria!, iar, în Moldova, prieten al creștinilor sau prieten al Polonilor e tot una. Țerile noastre nu mai pot sta de sine, și numai puțin dintr-eboierei au o minte așa de înțeleaptă și compănită, încît să judece că, prin dibăcie și bună socoteală, poate trăi mai departe și cel slab, în loc să fugă de supu o ghiară supu alta. Un Miron Costin

scrie despre răscoala lui Gașpar Grallani cu Polonii: „De lăudat este fiecare Domn să fie despre partea creștinească, cu această țară, căci trăiește în statul său așa până acum, pentru țeri creștinești stă până astăzi în rindurile sale, însă cu înțelepciune, nu fără socoteală și fără temelie, ca, în loc de folos țerii, să aducă peire; cum s'au prilejit și în vremile noastre în citeva rinduri, de adusesse a mulți nesocoteala și nebunia mare cumpănă acestui pământ“. Dar, mai tineri, mai focoși, mai ușurateci decît dînsul, cei mai mulți dintre boierii amînduror țerilor judecau altfel.

Pe vremea Movileștilor, Moldovenii erau bucuroși de ocrotirea Polonilor, care nu li-a adus niciun sprijin, nicio creștere în cultură, ci numai un bir mai mult, și multe ruinătoare tulburări pentru Domnie. Tot în această epocă de după Mihai Viteazul, cel mai inimos și mai vitej dintre Munteni se plîngeau că Radu Mihnea, Domnul pus de Turci, nu e în zădar fiul lui Mihnea Turcului și că-și ține pe lângă dînsul o sumă de rude turcești, făcînd țara de bațjocură. Să li vie Domn de la Împăratul creștin! Peste cîteva zeci de ani, acești creștini înflăcărați avură bucuria să vadă marea inriurire pe care Ardealul o avu asupra țerilor noastre până prin 1660.

De aici înainte, iarăși creștini, spre cari se innalță nădejtile, sînt cuceritorii ce se așteaptă. Creștinătate și neafîrnare se înlătură una pe alta: a fi cu creștinii înseamnă a fi supț creștini. Grigore Ghica, iubitor de creștin, trădează și față de Imperiali și față de Poloni; el se face a trece la catolicism și numește Leopold, după Împăratul, pe un fiu al său născut în Imperiu, dar la urmă el nemerește totdeauna la Constantinopol, unde i s'a și sfîrșit viața. Ștefan Petricelcu, boier încă tînăr, bun, dar cam slăbuț de minte, face tot așa, însă din tabăra Polonilor el, mai pușin dibaciu și mai cînstît, nu mai nemeri drumul la Țarigrad, ci, după 1683—1684, cînd se iveau pentru ultima oară ca Domn trecător prin voia Polonilor, el trăiește în întunec, ca o jertfă a ideii creștine. Și alții dintre Moldoveni, Hîncul, Durac, cari se ridicară împotriva lui Duca-Vodă, Hîjdău, Drăgușescu, visează tot cucerirea polonă. Miron Costin și alții se ascund în Polonia, cum se ascunsese odată un Nistor Ureche, și acolo Miron, ca un cărturar, scrie Polonilor în versuri și în proză, arătîndu-li în chip ispititor prețul ce ar avea pentru dînsii Moldova; el pune odată în scris și condițiile în care boierii moldoveni ar fi bucuroși să se supue regelui. Cînd Polonii atacă la rîndul lor pe Turci, Sobieski găsește în amîndouă năvălirile sale în Moldova, la 1686 și la 1691, oameni bucuroși că pot să primească în țara lor Craiu creștin. Moldova-de-sus rămîne în stăpînire polonă, și toată mazllimea tînără, precum și mulți dintre boierii de aceeași vîrstă, alegă cu bucurie supț steagurile „rohmiș-trilor“ și „horanșilor“ regali. Cel mai mare viteaz din toată Moldova, Turculeț, slujește la Poloni.

Pe atunci, Șerban Cantacuzino, Domnul muntean, intră în înțelegere cu Nemșii, ca să li închine țara și, dacă ei ar fi cerut mai pușin și

ar fi vrut să dea mai mult, se ajungea la o invoială. De pe la 1690 în, năstate apoi, și Moldovenii și Muntenii încep a cerca lucrurile la Moscova, unde se ridică o mare putere creștină, cu un alt împărat.

Acesta e însă ortodox, și acum începe o a treia perioadă în desfășurarea Ideii creștine. Ea se preface în *ideile ortodoxă*.

Chiar după ce Petru-cel-Mare, Țarul rusesc, se opri la Iași (1711), în ceea care socotea el că se va opri numai la Constantinopol și care fu întreruptă de înfringerea de la Stănilești, ochii Romînilor mai căutază un timp cu încredere pe Austriaci. În tot timpul Domniei lui Brîncoveanu, aceștia își păstrează prietenii lor în Țara-Românească. La începutul unui nou războiu cu Turcii, o partidă munteană li dă în mină pe Domnul fanariot, *turcesc*, Nicolae Mavrocordat; ei se bucură din toată inima cînd Austria păstrează măcar Oltenia, unde cîrmui un timp ca Ban căpetenia partidei. Gheorghe, fiul lui Șerban Cantacuzino. Dar administrația cea nouă a Olteniei nemulțămii pe toată lumea, mai ales pentru că nu ținea în seamă dalinile și exploata țara fără cruțare, pentru Vistieria împărătească. În Moldova Vasile Ceaurul încercă să pregătească la Mihail Racoviță soarta lui Mavrocordat, însă nu izbuti. În 1739, Oltenia fu dată înapoi în mîinile Domnului de la București. De atunci Austriecii și-au pierdut însușirea de represintanți ai ideii creștine, rămîind numai cu aceia de cuceritori. Și ei se îngrijiră a dovedi aceasta, rășludind, în toate formele diplomatice, Bucovina noastră, cu Suceava și Putna, Scaunul și mormintul lui Ștefan-cel-Mare, la 1775. Ei mai veniră odată la 1783-91: Domnul moldovean, Alexandru Ipsilanti, se lăsă prins de dișșii, iar unii boieri munteni îi chemară în țara lor. Între aceștia era și poetul Văcărescu. Dar la plecarea lor, în 1791, nimeni nu li-a plîns pe vrîmă. Se știe că, pe timpul războiului Crimeii, am mai avut, în amîndouă țările, o administrație militară austriacă, dar bucurie pentru dișșă n'a mai avut, deta aceasta, chiar nimeni.

Dragostea pentru Ruși a ținut mai mult, de hațirul ortodoxiei lor, care încălzia de o potrivă pe țeran, pe cleric,—mai ales pe cleric, care era bucuros să lasă înaintea străinului pentru a-i stropi cu aghiazmă monștrul și a întinde crucea păcii buzelor din cari ieșia urletul lăcomiei flămînde—și pe boier. Ea se întinde de la 1711 pînă la 1830,—vre-o sută de ani.

În 1711, purtarea Rușilor fusese cuviincioasă, de la Împărat pînă la cel din urmă ostaș. Rușii pierdură însă mult prin neizbindă, așa de mult, încît pînă și Țarul era să fie prins de Turci. A doua oară, în 1739, a fost, din potrivă, în Moldova—căci mai departe n'au trecut oștile, jaful cel mai atrăgător din partea tuturor. La 1769—74, Rușii au stat în amîndouă țările zece ani, luînd provisiile, osiași, daruri, pelrecind cu boierimea, și la urmă ei lăsară pe Austriaci a lua Bucovina. În 1788—92—al patrulea războiu—ei colă a pune în fruntea amînduror țerilor pe Potemchin, amantul disgrațiat al Țarinei Ecaterina a II-a. Dar nu pentru Potemchin-Vodă se jertfăia toată lumea la noi! În 1806—12, apostolii și arhanghelii

ortodoxiei ne anexară formal și, silii să-și părșească prada, ei plecară cu Basarabia în gură. Nu pentru aceasta se jertfise încă odată toată Românimea de la Dunăre! În 1828—54, ei striviră țerșnimea noastră, puind-o să tragă carele ca boii și lăsindu-i, după cuvintul uneia din căpeteniile oștilor împărețesti, „numai ochii ca să plingă“; pe boieri îi struniră și umiliră în tot felul, zvirindu-li în aier prin cizma lui Ioluhin ișlicul, semnul boieriei. Nu pentru aceasta sîngeraserăm iarși! În 1855, Rușii pătrunseră din nou peste Prut ca să rămîie, și numai Europa, unită în poțriva lor, îi aruncă înapoi, învingîndu-i în Crîmeia; ea ni dădu înapoi Ținuturile de Jos ale Basarabiei. În 1877 am scăpat fără îndolală la Plevna pe marele-duce Nicolae de soarta generalului Curopatchin, iar ca mulțămită ni se smulse și acea zdreanță băsărăbeană,—lucru ne mai pomenit în analele alianțelor dintre State.

Ideia creștină în ultima ei formă, ortodoxă, murise penru vecii vecilor, și în mintea bătrînului celui mai evlavios.

II.

În veacul al XV-lea mai ales, Europa apuseană începu să vadă ceva în afară de hotarele impuse de religie. În cugetarea, simțirea și arta lumii vechi, ea descoperi o bogăție, o frumuseță și un folos care-i fuseseră ascunse până atunci. Cercetări se începură cu privire la acest trecut așa de îndepărtat, limbile clasice fură studiate pretulîndeni, în toate ramurile vieții sufletești a popoarelor nouă se imită cu străduință anicltitatea.

Mișcarea aceasta, care se dovedi neasămănat de roditoare și aduse cu dînsa altă literatură, altă artă, la urmă chiar, altă știință și un fel de filosofie necunoscut până atunci, se putea întinde în Răsărit numai acolo unde limba latină mai ales era bine cunoscută, ca una ce fusese de la început limba bisericii și a Statului. Deci, Ungaria și Polonia, spre marea lor fericire, se împărtășiră de Renaștere, noi însă, cari întrebuițam limba slavonă în dregătorii și în slujba dumnezeiască, nu. Am păstrat încă vre-o sută de ani o literatură săracă, mărșenită la operele curat religioase, și, acestea nepulînd fi originale, la traducerii mai mult sau mai puțin bine făcute.

Încă o urmare a Renașterii era aceea că viața romană, mult mai bine cunoscută decît cea grecească, era admirată și imitată în tot felul. Numele italiene, germane, franceze, ungurești chiar și polone, se prefăceau așa încît să sune latinește; localitățile geografice erau preschimbate în același sens. Toți căutau să-și puie în legătură începuturile țerii și neamului cu vremile strălucite ale Romanilor sau ale Grecilor. Până și Turcii ieștră coborîtori ai lui Teucer din Eneida lui Vergiliu, și nu li se mai zise altfel decît *Teucrl*; Francesii, urmași ai Francilor, ar fi avut strămoș pe un Francus; Seculi din Ardeal erau *Secull*, *Stcull*, deci Sicilianii. Și cam tot de astea.

Unii fectori de boieri pribegi învățau însă în Polonia, pe cărți latinești care vorbeiau înnainte de toate despre Roma. Ei au trebuit firește

să facă apropierea între numele de „Rumin“, între limba „ruminească“, și, Romani; asemănarea de limbă li se impuse încă de la început. Pe atunci nu se putea face deosebire între originea poporului și originea limbii. Limba era învederat venită din cea latinească; noi cu toții nu puteam fi decît Latini. Și astfel de odată se ridică perdeaua greoaie de despreț, de sărăcie și umilință care ne acoperia. Aureola Romei încunajura fruntea șeranului robii, a boierimii supusă tuturor poftelor turcești. Ori ce-am fi ajuns să fim, era ceva așa de mare să avem o obîrșie romană!

Înainte de orice altă sarcină, această obîrșie trebuia luminată. Și pentru noi, dar mai ales pentru acel străini cari se deprinseseră prea mult a vorbi despre „barbaria“ *Valahilor*.

Încă de pe vremea lui Vasile Lupu, Grigore Ureche, ucenic al școlilor latinești din Polonia, scrie: „De la Rim ne tragem și cu a lor cuvinte ni-i amestecat graiul“. Din scriitorul italian Enea Silvio Piccolomini, din veacul al XV-lea, el mai culege știrea că ar fi fost pe a cindva un Flaccus, „Hatman rimlenesc“, pe care, firește, Enea Silvio îl crease el, pentru ca să-și lămurească numele de „Valahii“. El se oprește însă aici, urmînd apoi cu istorisirea pe romînește despre Domnia Moldovei, și numai despre ei.

Miron Costin, din generația care urmează pe a lui Ureche, știe mult mai mult: găsim la el, la un loc cu o mulțime de nelămuriri și greșeli, mai toate elementele trecutului român. De și scrie numai despre Moldova, acest boier inimos și cărturar cuprinde cu privirea în cercetarea celor d'întăiu începuturi și pe ceilalți Romîni — pînă la Aromîni Balcanilor. Pe toți îi hotărăște că sînt adevărați Italiani.

Și iată că un om care nu învățase la Poloni, ci în Italia însăși, la Padova, unde mergeau mulți Răsăriteni, — Constantin Stolnicul Cantacuzino, prinde a povesti și el, tot înainte de anul 1700, despre Traian și Împărații Romei, ce au domnit și asupra Daciei strămoșești. Mai limpede, mai sigur și mai bogat decît Miron Costin, pe care nu l'a cunoscut, el vorbește despre cea d'întăiu înțelegere în aceste părți, pe care Moldoveanul o numise „descălecatul“ sau coborîrea și colonizarea cea d'întăiu.

În sfîrșit, spiritul Renașterii e primit de Dimitrie, învățatul fiu al lui Constantin Cantemir, prin lecțiile unui Grec cu știință de latinește și care învățase și el în Italia. Celînd cu sîrguință în tot cursul tinerețelor sale, el fu în stare să scrie după așezarea sa, ca pribeag domnesc, în Rusia cea mai întinsă lucrare despre timpurile vechi ale istoriei noastre, *Historicul Romîno-Moldo-Vlahilor*. Pentru el nu mai e nici-o îndoielă că sîntem Latini, ba încă nimic nu ne-a cîntit vre-odată de pe pămîntul cîștigat de legiunile lui Traian.

Acești oameni — la cari se poate adăugi și un harnic întregitor și compilator, Nicolae, fiul lui Miron Costin, — lucraseră mai toți deosebi, dărî a se cunoaște sau a se răzîma unul pe altul, pornînd toți de la ace-

lași izvor, studiile zise umanistice, pe care le începuseră oamenii Renașterii.

Cetitorii pentru astfel de lucruri erau însă de tot pușini pe atunci: ciștia boieri numai. Cetitorii obișnuși, ceva mai mulți, cu deosebire preoți, se mulțămiau cu citirea cărților sfinte. Deci nici-una din aceste cronici nu s'a lipărit, și o bucată de vreme ele au fost cu totul uitate.

Pe atunci însă, o parte dintre Români din Ardeal trecuseră, după îndemnul Iesuișilor, la Biserica Romei, cu care se uniseră. Ei își păstrau limba de slujbă, datinile bisericesti, însurătoarea preoților, dar în dogmă erau una cu Roma. Școlile catolice din Simbăta-Mare, în Ungaria, din Viena și din cetatea Papilor erau deschise acum învățăceilor români, cari plecau, cu deplină cunoaștere a limbii latine, din Blaj, reședința noului episcop unit.

Din Viena și Roma se întoarseră deci prin anii 1770—80 trei tineri călugări, Samuil Clain, Gheorghe Șincai și Petru Maior, cari n'aveau de loc hotărîrea de a trăi îmbrăcați în rasă la mănăstire. Toți trei aveau aceleași gânduri: să *dovedească origina romană*, la cunoașterea căreia ajunseseră înainte de a li celit cronicile moldovenești și muntene. Dar prin cărțile pe care le alcătuiră, ei merșeră mai departe decit aceștia. Lile-rele cirilice obișnuite până atunci trebuiau părăsite cu încetul, limba trebuia să fie scrisă cu litere latine și astfel încit totdeauna să se poată recunoaște cuvîntul latinesc de la început. În sfîrșit, sunetele „străine“, vorbele „străine“ trebuiau părăsile măcar în scris.

Un alt lucru nou e lipărirea acestor cărți. Prin școli bisericesti, prin școli de Stat, prin școlile întemeiate dincoace de munți în cursul veacului al XVIII-lea, de Domnii ziși „fanarluși“, cercul de cetitori se lărgise foarte mult. Pentru toți acești oameni se lipăriră pe rind două cărți ale lui Petru Maior, dintre care una fu confiscată, și „Dicționarul de Buda“. Acest dicționarlu de etimologii, arătînd adecă de unde vine fie-care cuvînt, n'a putut să aibă mare răspîndire. Din potrivă, toată lumea a celit „Istoria pentru începutul Românilor în Dacia“, care a avut două ediții în vre-o zece ani. Aceasta a fost de acum înainte *Biblia ideii latine*. Și dascălul Lazăr din Avrig, care a venit în 1817 la noi de a întemeiat cea d'întăiu școală națională în București, credea în această Biblie.

Supt înriurirea acestei mișcări s'au format un număr de tineri din Ardeal, ca Ioan Maloiescu, Papiu Ilarian, August Laurian, Simion Bărnuțiu. Întemeiași pe mîndria latină ei au făcut mișcarea de la 1848 în Ardeal, pe care au organizat-o după tradiții romane și au descris-o într'o limbă latinisată. Toți au trecut, înainte sau după 1848, dincoace și au stăpînit învățămîntul. Ioan Maloiescu e întemeietorul școlilor craiovene, Laurian al celor din București și apoi al școlilor Moldovei întregi, Bărnuțiu, al școlii de drept din Iași. Cel din țară, un Gheorghe Asachi în Mol-

dova, un Ion Rădulescu, zis Eliad, în Țara-Românească, au crezut, cu toată puterea sufletului lor, în originea latină pe care a și ciniat-o, în versuri frumoase, cel d'întăiu, care și el învășase la Roma, dar n'au primit ideea prefacerii limbii pe latinește, ba nici chiar scrierea cu singurile litere latine. Eliad e autorul unui sistem de scriere, care a dăinuit cîțva timp și a fost primit și în Moldova.

Astfel se ajunse la anii 1860, cînd acum ființă o Romănie unită. Academia Romîna din București fu înființată. Cea dintăiu grijă trebuia să-i fie formarea limbii literare, ca și cum limba literară n'ar fi fost de mult formată, încă de pe vremea tipăriturilor bisericești, rămîind să se adauge, firește, potrivit cu timpul, neologisme științifice. Laurian și elevul lui, Massimu, căpătară grija dicționarului. El apăru în două volume mari și stîrni o adincă uimire. Limba era *curățită* luindu-i-se jumătatea din cuvintele ei. Celelalte erau cu totul schilodite, ca să li se vadă mai bine originea latină.

Pe atunci se învășă în școli Istoria Romînilor a lui Laurian, care începea cu Romul și Remu și dădea anii după fundarea Romei. În Ardeal stăpînia științificește canonicul blăjean Timoteiu Cișariu, care, de și un bun cunoscător al limbii vechi și un înțelegător al dezvoltării ei firești, scria într'o ortografie de paradă, și mai mult cu vorbe „strămoșești“.

Școala latină n'a putut merge mai departe în ceia ce privește limba. În studiile istorice ea s'a păstrat încă multă vreme, de și slăbită. Iar ceia ce a rămas mai mult din ea, a fost părerea că noi sîntem Latini, că avem spirit latin, că sîntem frați buni cu toți Latini. De aici urmă neapărat iubirea pentru Franța, sora noastră mai mare: vorbirea limbii ei, imitarea acestei limbi—Eliad însă volă mai bine imitarea limbii italiene—, primirea în românește a oricărui cuvînt franțuzesc, în știință ca și în literatură, hrănirea literaturii românești „începătoare“ cu cea franceză, emigrarea la Paris. În latinismul lui Laurian trebuie să se caute, nu numai originea franco-romînei în care a scris un Mihail Zamfirescu, dar și a modei literare franceze, căreia un Bolintineanu, un Alecsandri chiar i-au slujit toată viața lor, și a ideilor politice și culturale care au domnit zeci de ani la noi; în sfîrșit, și a tuturor împrumuturilor nesăbuite și caraghioase pe care „sora mai mică“ s'a crezut datoare să le facă la „sora mai mare“.

Prîmirea exuberantă pregătită la București studenților italieni, ovațiile în mijlocul cărora d. de Gubernatis și-a făcut intrarea la București—precum astfel de ovații s'au cheltuit și cu cîte un astfel de om ca „sarul“ Péladan sau ca d. Léo Clarelle, ziarist, nepotul unui scriitor bine cunoscut—, visla la Roma a unui grup românesc ce cuprindea toate elementele comicalului, călătoria din urmă, bogată în nemulțămiri, care s'a făcut, nu în Italia, ci prin Italia pentru a se ajunge la Roma, toate sînt ultime urmări ale curentului latinist decăzut. El a început deci cu Samuil Cioba și s'a mîntuit cu Badea Cișan.

Dar, dacă te uiți bine, vezi și alte forme ale aceleiași direcții.

În istoria românească, în cugetarea Românilor despre ei înșiși, în politica lor a fost, până în anii nouăzeci, o ciudată iluzie, care ni-a ajutat la multe, dar la mult mai multe ni-a stricat. Ajunsesem a ne crede de o samă cu părinții noștri Români și uitasem de mult cât putem într'adevăr. D. Hasdeu spunea, într'un curs la Universitate, că de fapt noi simțem în stăpînirea unui Imperiu; în numele lui Traian, August Laurian așșa pe păreții tuturor școlilor primare ale României o hartă a Daciei de mine, și poetul Macedonski hotărâra că

Roma noastră e 'n Orient:

Constantinopol capitală.

III.

Dar iată că un nou curent se ivise. El se luptă întâiu cu împrejurări foarte grele, oprit în loc de alte curente, amestecat une ori cu ele. Amestecul ajunsese la o anumită dală așa de puternic, încît curentul inițial părea pierdut. O altă generație, pornind de la alte considerații, l-a învîiat și a represinat ideia conducătoare cea bună, alîta limp cât i-au îngăduit puterile. Apoi iarăși s'a părut că biruința se apleacă în partea curentului grandoman, fără conștiință de trecutul, de viitorul, de chemarea noastră, gata a se inchina la toți idollii neamului străin. Apoi el s'a întărit din nou, și el chiamă astăzi la sine pe toți oamenii iubitori de țară și de neam, pe toți oamenii cinstiți și cuminiți, pe toți oamenii de ispravă.

Să urmărim și dezvoltarea acestei idei conducătoare.

Asachi și Eliad nu trecuseră cu totul în legătura latinistilor, dar nici unul, nici altul n'a mai păstrat de la o vreme legăturile cu poporul lor și au ajuns răpede a nu-l mai înțelege și a nu-l mai putea călăuzi. Asachi lipăria reviste cu text frances în fața celui românesc și nu mai răspingea niciun neologism frances. Eliad profetisa, făcea comentarii a e Bibliei, se asemăna cu Hristos, și îndată prinse a bițgui într'un fel de romîno-italiană pe care n'o mai celea nimeni.

Alți scriitori, cari față de dinșii erau niște tineri, lucrau însă, mai ales în Moldova, pe o altă temelie. Adevărata cercetare a trecutului o începură, mai în același timp, Munteanu Bălcescu, care trăi puțin și marele Moldovean Mihail Kogălniceanu. Cronicile, documentele, care erau și minunate îndreptare de limbă și păstrătoare ale cugetării adevărate românești a trecutului, ieșiră la iveală. Al. Russo, Vasile Alecsandri scot la lumină poesia poporului. Pornind de la cunoștința acestor izvoare, se înjgheba o literatură nouă, care numără, în același generație, și pe cumpătalul și clasicul nuvelist Costachi Negruț (Negruzzi). Într'o generație următoare, se adauge la dînsa Alexandru Odobescu. Dintre și mai tineri, școlari ai Germaniei anilor 1860, întorși în țară, întemelază „Convorbirile literare”. Slavici dă graiu firli țeranului ardelean. Miron Pompiliu lipărește cîntece ardelenești. Gane spune pe înțelesul tuturor a

povești din Moldova. Ispirescu țese din nou firul basmelor muntene, și minunatul poveștilor Creangă înfățișază satul moldovenesc. Alecsandri se alipește la mișcare, dar nu cu totul, păstrînd unele păcate și lipsuri ale trecutului. Însă un tînăr care învățase prin toate țerile româneșii, în Moldova, la Cernăuți, la Blaj, care stătuse la Viena în mijlocul studenților romîni de pretulindene, care fusese suflerul lui Pascali la București, un tînăr moldovean din pragul Bucovinei, cu multe cunoștințe generale și cu cele mai adînci cunoștinți românești ce se pomenise pînă atunci, Mihail Eminescu, adună în sine toată bogăția de cugetare și simțire a neamului și pe o înaltă gamă de modernitate cîntă în cel mai frumos graiu romănesc. Acel care călăuzise din capul locului mișcarea, T. Maiorescu, recunoscu de la început pe fruntașul literaturii nouă.

„Convorbirile“ au avut vre-o douăzeci de ani de strălucire. Apoi revista se strămută în București, și mulți dintre cei mai însemnați colaboratori ai ei intrară în politică, fără a putea face să învingă aici alt spirit. În București terenul rămăsese al altora, iar în Iași după plecarea „Junimii“ se instală socialismul „Contemporanului“. Generația tînără primi cu cea mai mare bucurie activitatea critică a lui Dobrogeanu-Gherea, care îndrepta literatura românească spre ideale care nu sînt și acelea ale poporului românesc. În același timp se ivia, printr'o înțelegere greșită a unor anumite modele, dar mai ales printr'o adoptare a spiritului bulevardier frances și prin amestecul în literatură al multor Evrei sceptici, o nouă literatură satirică, fără îndreptățire, fără țintă, fără cruzare, ridicîndu-se din noroiul pornografiei numai pentru a mușca prin insulta personală. În jurul unei biete reviste ciudat scrise, se adunaseră tineri ce-și ziceau decadenși, cîntăreși ai ticăloșiilor sociale și ai rătăcirilor bolnave în care poate cădea simțirea omenească. Glasul limpede al celor trei fruntași noi, armonicul poveștilor și pătrunzător critic social I. L. Caragiale, înfloritul stilist, bogat în icoane nouă, Delavrancea și poetul alit de inimă și de simplu Vlahuță, nu era ascultat decît în unele cercuri. Revista pe care o căuta mai mult publicul. *Revista Nouă*, a lui Hasdeu, nu făcea alegere și nu cerca să determine nimic, în nimic.

Lucrurile s'au schimbat astăzi. Încă odată s'au revărsat asupra scriitorilor comorile trecutului și comorile poporului. Atingerea între Romîni din toate părțile s'a făcut zilnică, sinceră, de un mare folos pentru cugetarea vechiului rol de a pregăti profesori, și vreau să îndrepte viața timpului. Zidurile dintre literatură și ramurile vecine se dărîmă și îngăduie o simțitoare îmbogățire a celei d'întăiu. Trei reviste ale celor mai tineri, „Sămănătorul“, „Luceafărul“, „Făt-frumos“, luptă în același sens, și ele au dat literaturii de astăzi pe un Iosif, un Sadovean, Goga, un Sandu, un Ciocirlan, un Cerna, un Vilsan.

Și acum mișcarea nu se oprește aici. Toată viața românească e prinsă de dînsa, și, cu toate împotririile de astăzi, ea va izbuti să pre-

facă tot. Originalitatea ei binefăcătoare stă într'aceia că ea nu născocesc, nu adaugă și nu falsifică nimic, dar nu lasă să-i scape din vedere niciuna din însușirile, din putințele de dezvoltare ale neamului. Puterile adevărate de astăzi, moștenirea cea bună a trecutului, tot ce are poporul românesc în stăpânirea și la îndămina sa trebuie a fi întrebuințat. Scopul nu mai e acela de a ne asemăna cu unii sau cu alții, de a ne întrece cu Romanii de odinioară sau de a ne ținea pe urma Francesilor. Nu voim a fi un Stat modern oarecare, de o precocitate și îndrăzneală care să uimească lumea. Dorințele noastre sînt mult mai modeste, dar mult mai ușoare de înlămcit în faptă sigură: avînd conștiința de ceia ce sîntem, simțîndu-ne Romîni mult mai mult decît coborîtori ai Romanilor și chiar decît celăjeni ai României, voim, în cea mai strînsă legătură cu tot ceia ce a fost sănătos în trecut, să clădim cu mijloace românești civilizația românească pentru toți Romîni.

Dezvoltarea hotarului Țării-Românești și Moldovei.

I.

Țară-Românească a numit Romînul, și numește încă, tot Ținutul pe care-l locuiește el, acela în care-și pune munca de plugar sau în lungul și în largul căruia își mîină turmele. Acest pămînt putea fi supus în parte, odinioară, Bizantinilor, Bulgarilor, Ungurilor, Tatarilor și Rușilor din Haliciu, iar astăzi Turcilor, Rușilor, Austrieclilor și Ungurilor,

*paese divino per sette destini,
in sette spezzato da sette confini,*

*„o țară divină prin șapte ursile
În șapte sfărmate de șapte hotare“,*

cum cînta poetul despre alt popor, al său, care a isbutit însă a-și face la loc unitatea națională și în forma politică,—dar el rămînea tot „Țara-Românească“.

Până pe la anul 1300, această Țară nu dăduse încă un Stat. Romînii trăiau numai supți stăpînirea ușoară a cnezilor sau juzilor, mai sus de cari erau Voevozii. Cîțiva dintre acei ai Țării-Românești: Ioan, Fareaș, Litovoi, Seneslau, la dreapta și la stînga Oltului, sînt pomeniți încă înaintea de anul 1250. Se vede din cele spuse în întărirea de către Papă a unui privilegiu regal unguresc pentru cavalerii Ioaniși, cari erau ispitii să se așeze la noi, că pămîntul cnezilor și voievozilor olteni mergea de la Țara Hașegului pînă în Dunăre, și se pomenesc și pescăriile de la Celeiu și celatea Severinului,—aceasta stăpînită de Unguri. Dincoace de Olt, din potrivă, nu se înseamnă nici-o localitate și nici-un hotar.

Pe acea vreme Ungurii aveau în mina lor o parte din pămîntul ce era să fie mai târziu Moldova. Districtele Bacău și Putna de astăzi erau atunci ungurești, avînd locuitori unguri, aduși din Secuime și din alte părți, preoții unguri și căpetenii ostășești pentru regele Ungariei. Capitala

acestei provincii era Milcovul, cetate așezată pe riul cu același nume, reședință a episcopului catolic.

În părțile de sus ale Prutului și Siretiului se întemeiasă țara *ru-sească* a Galiiiei sau a Haliciului. Până departe în jos, cursul acestor râuri era în mîna regiilor Rusiei-Mici sau Rusiei-Roșii. Cînd regatul rusesc se desfăcu, cnezii, răsăriți pe urma lui, stăpîniră nesiguri, potrivit cu vitejia lor și cu împrejurările limbului în care trăiau. Supt înfrîurirea galiiiană, o sumă de sale se întemeiară, cu acele nume rusești în - ăuși (corespunzător lui - ouș, - owce), ce se află încă răspîndite peste toată Bucovina, peste județele Dorohoiu și Botoșani și partea de sus a Basarabiei.

Șesul de peste Sireliu ajunsese pe la 1240 în mîna Tatarilor Hordei de aur. Ei n'aveau nici-o administrație a supușilor lor, ci se mulțămiau a strînge de la dinșii birul și a primi daruri. În alîrnarea Tatarilor se poate să fi fost și o bună parte a Terii-Românești, tot șesul adică: Brăila, Ialomîja, județele celalalte de la Dunăre. Mai mult sau mai puțin neafirmate, scăpate de copleșirea tătărească, erau plaiurile. Cele oltene aveau în fruntea lor juzi, dintre cari cei mai mari purtau numele de Voevozi. De la anume juzi vechi cred că vin numele județelor Mehedinți, Vilcea și Romanași, toate dincolo de Olt: în adevăr, se zice județul Mehedințului, al Vilcei, al Romanașului, și Mehedinț e un nume de persoană, ca și Vilcea, venit din Vilcul (Lupul), ca și Romanași, asemenea cu care sînt unele nume sirbești (Ruvaraș, Herligovaș, ș. a). În principatul de mai târziu al Terii-Românești și în Moldova-de-jos județele sînt numite după riuri: Argeș, Olt (în Oitenia însă nu e un județ al Oltului, dar este unul al Jiului, desfăcut apoi în Jiul de sus: Gorj și cel de jos: Dolj), Covurlulu, Putna. În Moldova-de-sus, însă, numirea vine de la orașe: Bacău, Neamțu, Suceava, Roman, Botoșani, etc. Moldovenii nici nu le-au numit județe, ci Ținuturi. Aceasta ne face a crede că acele județe n'au avut nici-o dată o însemnătate mai mare decît aceia a unei stăpîniri peste cîteva sate. Aici par să fi fost mai mult celăși ungurești (Milcovul), Bacăul), celăși domnești (Romanul), țirguri galiiiene (Sireliu, Suceava) și tovarășii de sate, în felul cum au fost cele din Cîmpulung, care aveau drepturile lor deosebite și plăteau un singur bir Domnului.

II.

Pe la 1300—30, Voevozii din Argeș izbutesc a dobîndi și Ollenta. Îndată, ei își ieau titlul de „Mari-Voevozi” și arată că stăpînesc „toată Țara-Românească”. Aceasta vădește limpede gîndul lor, că nu recunoșteau adică, pe tot pămîntul românesc, alt Voevod de o samă cu ei, alt cîrmuitor neafirmat. Ei ieau în armele lor vulturul împărătesc al Bizanțului (dar cu un singur cap, nu cu două, ca în stema bizantină). În halnă, în pecetea cu două chipuri împărătești lingă un pom, ei se înfățișează cu această autoritate inperială asupra Romînilor.

Pe le 1360 știm sigur că ei aveau și Brăila și Cîmpulungul și Argeșul și Slatina (privilegiul către Brașoveni din 1368). Peste douzeci de ani ei trecuseră prin București și ajunseseră la Giurgiu, pe care-l întăriseră.

Severinul li-l dăduseră Ungurii, după multe frămîntări. În faşa Nicopolului turceşti, la care rivniau, ei clădiră Turnul lor, căruia-i ziceau „Necopola cea Mică”. Ba, supt Laico, ei luară o clipă Vidinul, iar supt Mircea puseră mîna pe Silistra şi pe toată Dunărea-de-jos, precum şi pe porţurile dobrogene ale Mării. Ei moşteniseră deci şi pe Ţarii bulgăreşti de la Apus şi pe despojii bulgari de lingă Mare, Dobrotici şi Ivanco.

Cuceririle Turcilor îi aruncară însă înapoi peste Dunăre. În acelaş timp, o coborîre a Romînilor din Maramureş luă „Voevoţilor celor Mari toată Ţara-Românească” partea răsăriteană a Ţinuturilor româneşti, pe care ei şi le păstrau pentru dinşii.

Bogdan, Voevod maramureşean, trecu dincoace de munţi pe la anul 1360. Saşii din Baia, aşezaţi printre noi încă de pe la 1200, îi primiră bucuroşi. Voevodul unguresc, din provincia regală, întemeiată din nou, de cîteva zeci de ani, Sas, fiul lui Dragoş, fu bătut, şi pămînturile lui luate, până la Milcov. Dincolo de Sireltu, se ajunsese la oraşul cu acest nume şi la Suceava, care trăiau de sine stătătoare.

Ţarii şesului au căutat să se împotrivească. Dar ei ieşiseră slebi din luptele cele lungi cu Ungurii. Romîni i-au dat peste Nistru. Această apă rămase ca hotar, dar cele mai multe părţi fură luate mai mult pustii din mîinile lor.

Greutatea cea mare era însă cu Voevozii Ţerii-Româneşti. Fiindcă ei stăteau sus, în capitalatele lor de la Argeş şi Cîmpulung, oamenii lui Bogdan Voevod li ziceau Munteni. Acesta nu cutezase a lua acelaşi titlu ca Basarab şi urmaşii lui. El venia dintr'un pămînt românesc, unde împărşirea se făcea după riuri. Venia într'un Ţinut udat de riul Moldova: el îl numi dar, „Ţara Moldovei”. Însă pe această ţară, înţelegea el şi tot astfel şi urmaşii lui, s'o înlîndă cîl mai departe în dauna Ţerii-Româneşti.

Pentru aceasta se întrebuijă nesiguranţa şi slăbiciunea acestei ţeri între moartea lui Laico şi înlîrirea în Domnie a lui Mircea, deci prin anii 1370—90. Pe de o parte se ajunsese la Milcov. Alexandru-cel-Bun era pe pămîntul său până la riul Putna, în anul 1432, cum dovedeşte o scrisoare de ştiri ardelenescă. Fiul lui Alexandru, Ilie, face o danie unor moşneni din Vrancea. Deci nu încapă niclo îndoială că înnainte de Ştefan-cel-Mare Moldova şi atînsese hotarul sud-vestic. Vama se lua la Agiud pentru marfa ce trecea la Munteni, dar aceasta numai pentru că Agiudul era cel din urmă tîrg al Moldovei în aceste părţi. Moldoveni şi Munteni îşi făcură cetăţi la hotare: a celor d'înlăiu se chema Crăciuna şi era aşezată chiar pe riul Milcov. Bacăul fu întărit, şi aici stătu un timp, prin anii 1840, Alexandru cel Nou sau Sandrin, fiul lui Ştefan-cel-Mare, păzînd hotarul. Linia de apărere munteană lăsă în prada duşmanului Râmnicul-Sărat şi Buzăul şi se îndreptă după cursul Teleajinului, unde Domniul din al XV-lea veac făcură Teleajna; ceva mai departe era întărită Gherghişa, care apăra Bucureştii, şi ei, de alminterea, o cetate întărită, precum Teleajna şinea straja de spre Tirgovişte.

Dincolo de Siretiu Moldovenii se întinseră iute până în punctul unde acest riu, înlocindu-se spre Răsărit, poate alcătui hotarul sud-estic. Că Birladul era loc de vamă, nu este altă dovadă decât faptul că la Birlad se vămuiau, pe acest drum de negoț, mărfurile ce mergeau în Țara-Românească. La Chilia și Cetatea-Albă, pe Dunărea-de-jos și pe limanul Mării-Negre, fuseseră Genovesii, și în cea din urmă cetate ei rămaseră până dincolo de 1400. Domnii munteni stăpîneau însă, ca Bulgarii de odinioară, și un mal și cellalt al acestui curs de jos al Dunării. Moldovenii luară, în același timp de slăbiciune a frașilor lor, și acest „pămînt băsărăbesc“, și aceeași Basarabie. Roman-Vodă își zicea: „Domn pînă la Marea- cea-Mare“. Alexandru-cel-Bun înlătură orice urmă de stăpînire străină și el lasă urmașilor săi și cele două cetăți. Mircea al Terii-Românești se împotrivi în zădar, năvălind odată în Moldova în potriva lui Iuga: moartea lui făcu din Alexandru-cel-Bun și din urmașii săi cei d'întăiu Domni ai Romînilor. În toată perioada neatîrnării, „Marii Voevozi a toată Țara Românească“ au rămas de aici înainte pe planul al doilea.

După moartea regelui unguresc și polon Ludovic-cel-Mare, fiicele sale Maria și Hedviga, avînd de soți cea d'întăiu pe Sigismund din Luxemburg, cealaltă pe Iagelo botezat cu numele de Vladislav, își împărșiră, nu fără ceartă, moștenirea. Fiecăreia-i lipsiau banii, ostașii și aliașii. Amîndouă țerile noastre se folosiră de aceste împrejurări.

Laico stăpînise, credem, și Țara Hașegului; pentru a-l răsplăti și ciștiga în chip statornic, însuși Ludovic desfăcuse Țara Ollului de peste munși, cu cetatea întărită a Făgărașului, și i-o dăduse cu titlul de duce. El aduse acolo boieri de-ai săi, ai căror urmași trăiesc și pînă astăzi. Hedviga adause pentru Mircea și cîteva sate, mai mult românești, de cealaltă parte a Ollului, dintre care cel mai însemnat era Amlășul sau Amnașul. Numai Sibiuul și-a păstrat posesiile românești, Săliștea, Rășinari și celelalte. Pentru apărarea lor se ridică cetatea Turnului-Roșu. Cetatea Branului, pe care o clădise regele Ludovic, trecu și ea în stăpînire a Muntenilor. Mircea și fiul său Mihail și-au jînut pîrcălabii acolo. Și trebuie să se fie în seamă că ei aveau deci și cîrmuirea, nu numai asupra *colibașilor* d'împrejur, ci și asupra satelor ce alcătuiau încă de la început domeniul Branului.

Toate aceste stăpîniri însă nu se puteau alipi pentru totdeauna cu Țara-Românească, fiindcă erau la mijloc munșii. Tot așa s'au dovedit neîntainice și posesiile cîpătate de Domnii moldoveni în Ardeal. Ștefan-cel-Mare dobîndise acolo Ciceul, în valea Someșului, și, departe, pe Tirnave, într'un loc unde nu-i putea folosi la nimic, Cetatea-de-Baltă. Petru Rareș primi ca zălog Bistrița, și izbuti după 1530 să-și puie pîrcălabii acolo, luînd de la orășeni censul regul. Rodna, cu minele ei, cetatea Ungurașului, Reteagul erau tot ale Moldovenilor. Și să se adauge o sumedenie de sate care se țineau de Ciceu sau de alte asemenea puncte dăruite! În atîtea rînduri Secuiei au ascultat bucuroși de Domnii noștri.

Ștefan făcu chiar la Vad reședința unui episcop românesc, asemenea cu acela pe care Muntenii îl așezară la Gioaglu.

Dar piedeca firească sfărîmă visurile de stăpînire ardelene ce se puteau naște. Ardealul se poate stăpîni ori tol, ori de loc. Dacă feudele și donațiile românești s'ar fi tot întîns, ajungînd a cuprinde părți și mai mari din țară, dacă s'ar fi cîștigat Sașii, ar fi ieșit lucrul altfel. Așa însă, încă de pe la 1450 Țara-Românească pierdu stăpînirile ardelene, în locul cărora Domnii ei primiră cîteva sate ca Gioagiul, Vinșul-de-Jos, Vurperul, care și ele ieșiră din mina lor către 1550. După această dată, nici Moldovei nu-i mai rămase nimic în Ardeal.

Mult mai temeinică fusese întinderea acestei din urmă țeri în sus, pe văile Prutului și Nistrului. Prutul pornește de la Apus, și el se arcuiește larg, înainte de a curge, drept spre Dunăre. În arc se cuprinde o minunată țară de vechi păduri și de văi roditoare, care era plină de sate, odinioară rusești și românești. Acum le stăpînia, prin anii 1380, Polonia, care învinsese și înlăturase pe cnezii ruteni ai Galiciei. Acest Ținut marginal era numit de Poloni țara Sepenicului, Șipenișului și o cîrmuia un staroste de hotar. Petru Mușat, Domnul Moldovei, o luă ca zălog pentru cîteva mii de galbeni, și puse oamenii săi în cetatea Teșinei de lângă Cernăuți; tot odată fu dobîndit astfel și Holinul, care fusese pînă atunci cetate polonă (numele amintește pe acelea de Sniatyn, Obertyn, din Pocujia).

Lui Alexandru-cei-Bun i se zălogi apoi țara de peste Prut pînă la Nistru, o dungă lată de pămînt și mai bine locuit, cu cetățile Sniatinul și Colomeia. Pentru această nouă stăpînire—căci Polonii nu-și plătiră datoriile, și perdură zălogul—s'au dat multe lupte pînă în anii din urmă ai lui Ștefan și apoi, iarăși, supt Petru Rareș. Nu află înfrîngerea acestui Domn la Obertyn, cît supunerea Moldovei în 1538 de către Turcii pe care-i chemaseră Polonii, hoitări. Numai foarte pușin din pămîntul de peste Prut rămase al Moldovei.

III.

De la 1538 începe răpedea scădere a hotarelor Moldovei. Ele fusese încolțite însă și mai de înainte, iar pierderile Țerii-Românești sînt și mai vechi.

Anume, după Mircea-cel-Mare, Turcii încearcă iarăși să cucerească țara. Ei nu izbutiră, și atunci întrebuișară, la rîndul lor, un sistem de apărare și de exploatare pe care-l întrebuișaseră Romanii față de Daci și Bizantinii față de Slavi. Ei luară și întăriră cetățile de pe malul stîng al Dunării. Giurgiul, care se chema acum Ierköki, nu mai fu căpătat de Romîni pînă la 1595, cînd îl avurăm numai o clipă. Turnul ajunsese cetatea turcească Cule (=turn). Severinul ni-l luaseră înapoi Ungurii, îndată după moartea lui Mircea, și Turcii îl smulseră de la Unguri în anul 1523. După douăzeci de ani, portul Brăilei era luat de Turci și prefăcut cetatea *Ibrail*. În jurul fiecărei cetăți se alegea o mare bucată de pămînt, zece, douăzeci de sate, și se făcea din ele *rată*, pentru hrana ostașilor.

Sistemul fusese început de Mohammed al II-lea, cuceritorul Constantinopolei. El îl puse în aplicare și față de Moldoveni. După 3 încercări zădărnice, Chilia și Cetatea-Albă căzură în stăpînirea turcească la 1484, supt Baiazid, fiul și urmașul lui Mohammed. Și aici marele Soliman duse la capăt opera începută de înaintașii săi. Învingînd pe Petru Rareș și supuinîd Moldova, el prefăcu Tighinea, veche cetate moldovenească la Nistru, în Benderul turcesc, și raiaua celorlalte două cetăți se ridică așa de sus, încît ajunse să cuprindă toată jumătatea de jos a Basarabiei. Peste cinzeci de ani, Tatarii, cari ajutau la războiul pe Turci, fură aduși în acest Ținul, pe care ei îl numiră Bugeac și în care stătură pînă la 1774.

Să se mai adauge că la 1551, cînd se turci Ilie-Vodă Rareș al Moldovei, Turcii adăuseră la pămînturile lor Ciubărciul de la Nistru, de-a-supra Cetății-Albe, partea de jos a Galașilor, unde-și puseră vameși — de aici zicătoarea: „s'a dus la Bădălan", adecă la Turci, la dracul, pe care pînă astăzi o întrebuițează Gălățenii — și Renii, mai jos, pe Dunăre, căruia îi puseră numele de Tomarova.

Schimbări în hotarele celor două țeri nu se mai întîmpină în tot veacul al XVII-lea. Nimic din cucerirea ardeleană nu rămase după Mihai Viteazul. Moldova se desfăcu în aceiași întindere pe care o avuse și pînă atunci. O cercetare de hotar, făcută de Ioan Buhuș, cu alți doi boieri, din partea Moldovei și de viitorul Domn Ștefan Cantacuzino, cu doi tovarăși, din partea Terii-Romănești, aduse la 1706 încheierea singurei convenții de hotar între cele două țeri, care să fi ieșit la iveală pînă acum. Ea începe astfel: „Hotarul țărilor, pe unde au fost de veac, pe acolo trebuie să stea neclătit, iar Sirejelul, de l-a mutat cineva din marea lui, trebuie să-l dea iar pe unde a fost". Actul nu cuprinde mai departe decît măsuri pentru tăierea pădurilor, pășunatului vitelor, stăpînirea moșilor „cumpărate" (arendate) peste hotar, lucrul viilor și mersul carurilor. Se vede că ținta era, să se împiedice cît mai mult legăturile, pentru a nu se ivi gîlcevi.

Nici despre partea Turcilor nu se va face vre-o schimbare. Din timp în timp, se adeverește hotarul de către raiete și Domnii plătesc pentru ca să vie un om împărătesc cu dreptul de a face să se dea înapoi încălcările, dese și neapărate, ale vecinilor. Supt Mircea Ciobanul, după 1544, s'a făcut cea d'întăiu alegere a hotarului Brăilei, și hotarniciei, Banul Teodosie și boierul Coadă, luară în cercetare toată granița: atunci s'a tăiat „drumul Banului". Știm că au făcut tot astfel Alexandru Mircea și Mihnea Turciul înaintea de anul 1600. Hotărnicia săvîrșită pentru acesta din urmă s'a și păstrat: ea privește raiaua Giurgiului și a Turnului. Alte asemenea lucrări s'au făcut în 1667, cînd era Domn Antonie-Vodă din Popești, în 1717, supt Ioan-Vodă Mavrocordat, și în 1764. Rezultatul dezbaterilor s'a păstrat pentru cea d'întăiu și pentru cea din urmă, care, aceasta, privește întregul hotar „de la Adacalesi" — insula de la Vîrciorova — pînă în Brăila. Hotărnicia din 1717 a fost adusă la îndeplinire abia peste vre-un an, doi, supt Nicolae Mavrocordat. E păcat că

acel încheiat cu acest prilej s'a pierdut pentru că, după spusele cronicii lui Nicolae-Vodă, încălcările fuseseră așa de mari, cum nu se mai pomenise. Turcii din raiile se folosiseră de peirea lui Brincoveanu în 1714, de a lui Ștefan Cantacuzino, de prinderea lui Nicolae Mavrocordat și de împrejurările războiului, rășluind pentru raiiua Brăilei tot pămîntul până în apa Buzăului la Apus, și în jos până la gura Ialomiței, adecă județele Rimnicu-Sărat și Brăila, întregi. Și în Ialomița și Ilfov pătrunseră Turcii de la Silistra, luînd întregul mal sting al Dunării, cu bălțile până la Greaca. Dar prin anii 1760 se căpătă înapoi, pentru un adaus la tribut, marea moșie a Sultanului din județul Brăila: Odaia Vizirului.

În Moldova, același Nicolae-Vodă n'a avut însă alita noroc. În această țară, Polonii își făcuseră, pe vremea războiului cu Turcii, o stăpînire foarte întinsă, care cuprindea celatea Sucevei, Cimpulungul bucovinean, celatea Neamțului, celatea Sorocel la Nistru, celatea Hotinului și multe țiguri, sale și mănăsliri. Cînd se făcu pacea la 1698-9, ei trebuiră să dea înapoi tot ce cîștigaseră, căpătînd în schimb numai celatea Cameniței, pe care de vre-o douăzeci de ani li-o luaseră Turcii.

În timpul războiului ce se încheiase acum, Constantin Cantemir, Domnul Moldovei, încercase să iea Soroca înapoi, cu ajutor lui cesc, dar nu izbutise. Răpirea de pămînt moldovenesc o încercară și Tatarii: ei trecură peste hotarele vechi ale Bugeacului și se așezară până supt țirgul Chișinăului, cu turmele, robii și familiile lor. Ei stăteau acum pe amîndouă malurile Bicului până în Nistru, și aveau Ținutul Lăpușnei basarabene, până la copacii bălrini ai vestitului codru chigheean. Și astăzi numele de sale tătarești se întîmpină pînă la această linie a Bicului. În părțile Putnei, era o strașnică hoște, pe care o înfrînă numai Miron Costin, numit, de și era boier mare, staroste al acestui Ținut primejdii.

De fapt, în mîna Domnului era numai o parte din județele de jos ale Moldovei, cum e astăzi, adecă fără Basarabia. Delimitarea de la 1703 n'are nicio însemnătate, fiindcă tot Nistrul rămase hotar și de acolo înnainte între Turci și Poloni.

Turcilor li părea însă foarte rău pentru pierderea Cameniței, pe care o priviau ca o cheie a Poloniei. Răscoala lui Dimitrie Cantemir, Domnul Moldovei, care trecu la Ruși, îi întări în credința că ei trebuie să aibă neapărat o celate în aceste părți. Se mai întîmplă lupta pentru tronul polon între August de Saxonia, vechiul rege, sprijinit de Ruși, și regele cel nou, Stanislaw Leszczyński, ocrotit de Turci. Se puse la cale o mare expediție pentru aducerea în Scaun a Cratului Stanislaw, adăpostit la Bender, dar oștile se opriră la Holin în vara anului 1713, și comandantul lor, Abdi-Pașa, luă în stăpînire Holinul, ca Pașă al cetății. De la Domnii noștri se cerură salahori și cară pentru dezgroparea din ruină și întăritrea din nou a cetății. Nicio stăruință nu mai folosi, și în curînd o raiă întinsă fu hotărnicită pentru hrana lupătorilor păgîni din Holinul Împăratului. Numai odată, în urma noului războiu al Rușilor cu Turcii, la 1740, mai intrară pîrcălabi romîni în Holin, dar ei trebuiră să-l părăsească îndată, cu toate silințele lui Grigore Matei Ghica, Domnul de a-

Iunci. Vizirul care-și făcuse acest bine cu Moldova fu schimbat, și Tatarii Lipcani, deprinși de mult a sta în Hotin, cerură să se dea iarăși celatea în minile unui Pașă. Numai un an de zile au mai stat ai noștri în vechea celate. Hotinul rămase însă totdeauna în *inima* noastră, și la 1775, cînd Austriacii ni luară Bucovina, Domnul de atunci al Moldovei, alți Grigore Ghica, se gîndi dacă n'ar putea căpăta, cu acest prilej, ca despăgubire, Hotinul!

Și Soroca fusese amenințată de aceeași soartă. Turcii, cari stălușeră pînă la 1699 în Camenița, își cerură această celate; făgăduind o plată către Vistieria turcească. Peste un an, ei căpătau însă ceva mult mai bun, Hotinul, de unde-și puteau vedea adăpostul cel vechiu.

În sfîrșit, Tatarii căpătară încă din 1712 un adaos de pămînt pentru pășunatul vitelor lor, dincolo de vechiul hotar al lui Halil-Pașa. El avea treizeci și două de ceasuri în lungime, adică de la un capăt al Basarabiei pînă la cellalt, și două în lățime, prin urmare iarăși pînă la Bic. O întărire formală li se dădu în 1720—22, o a treia, după ce ei se încumetase a trece și această graniță, la 1729, apoi multe altele în a doua jumătate a veacului acestuia. Din harta lui Riga, tipărită pentru Alexandru -Vodă Callimachi, într'un timp cînd Tatarii se împușinaseră, dar hotarele tătarești rămăseseră aceleași ca din vechime, se vede că granița pornia de la Bender, urmă un timp cursul Bicului, cădea apoi pe al Botnei, și căula în sfîrșit, printr'o linie aproape dreaptă, Călmăjiului, care se varsă în Prut.

IV,

Venim acum la ultimele despoieri suferite de noi din partea creștinilor și ocrotitorilor de peste Carpați și de la Răsărit.

În Ardeal și Banat, Austria a moștenit, cînd a luat aceste provincii, în anii 1699 și 1718, vechea stare de graniță din vremea principilor ungurești și a begilor de Orșova, atîrnători de Pașa Timișoarei. O adevărată hotărnicie nu se făcuse. Înțelegerea din vremea lui Neagoe Basarab, încheiată de niște nemeși ai Hașegului din partea Ungariei, toți Romîni, iar, de spre Munteni, de cîțiva boeri de lingă hotarul oltean, din Baia-de-Aramă și alte locuri, a fost adusă de sigur de interesele unor mănăstiri ce stăpîneau munți în hotarul țerii. Ea privește, în adevăr, numai granița Ardealului de către Oltenia; de aceia au și fost aleși pentru hotărnicie de o parte numai Hașegani și de alta numai Olteni.

În 1699, cînd Austria luă Ardealul, se făcu însă o bună hotărnicie generală, care slujii drept basă celorlalte. Ea a fost dusă la capăt de unul dintre cei mai pricepuți topografi pe cari-i avea împărăția, învățatul general Marsigli, un Italian din Bologna.

În pacea de la Pojarevacii sau Passarowitz, în 1718, Austria trecea peste acest hotar și lua Oltenia toată. Ea-i rămase pînă la noua pace din Belgrad, în 1739. În aceasta se prevedea și alipirea la Oltenia, ajunsă iarăși a noastră, a Orșovei-Vechi, dacă, în soroc de un an,—ceia ce nu s'a

făcut—, Turcii ar putea aduce să curgă pe lângă dînsa Cerna, riul de graniță. La restituirea Olteniei sau „Valahiei Mici”, față de Turci se orîndui o altă comisie pentru hotare, care-și mîniul lucrul abia în 1741. Se mai întrebuișară, cu acest prilej, mai multe hotarnice de-ale particularilor; o descriere a graniței în județul Buzău o alcătui mai tîrziu, la 1769, Logofătul de Vistierie Ștefan. Delimitatori au fost comitele Kolowrat și Mehmed-Efendi, ale căror nume se înseamnă pe crucea de piatră, poate păstrată și pînă astăzi, de la Riul Vadului, spre Sibiu.

Prin anul 1760, Austriacii prinseră din nou gustul încălcărilor. Pe de o parte, ei urmăreau iarăși stăpînirea Olteniei, care li se făgădui de Turci prin convenția militară din 1771, iar pe de alta ei începură a înainta cu pașurile lor în Secuime. Astfel făcură în partea Oituzului și Bereșcului, supl cuvînt că aici Moldovenii ar fi usurpat încă din 1710. Pe la Toplița se arată și astăzi vechiul hotar. Înăliu era vorba numai de un singur munte, „Muntele-Mic”, dar apoi lăcomia crescui împreună cu izbînda. Energicul guvernator ardelean, Buccow, căruia i se datoreșle toată această schimbare de hotar, făcea socoteală la 1761 că pămîntul încălcat—vorbă să fie!—de Moldoveni face „aproape două comitate.” Cînd, la 1773, regele Romanilor Iosif veni în Secuime, el gîsi că lucrul era încheiat, și într’o scrisoare din Reghinul Săsesc către mamă-sa, Maria-Teresa, el se exprimă astfel: „Am vîzuit Ciucul și Gurghiul, cu toate pasurile în Moldova și o parte din terenul *non-ocupat*, care e un adevărat pustiu, acoperit cu cei mai frumoși copaci de pe lume, dar cari pîrezesc fiindcă n’avem la ce-i întrebuișă”. Și aici li scapără gîndul că s’ar putea face un schimb cu Moldovenii. Austria își căpătase partea la întăia spîrcuire a Poloniei, și-i lipsia un drum drept prin pasurile Carpașilor, către noua provincie a Galiciiei. Hotarul de Miazăzi al unei ape așa de neînsemnate cum e Ceremușul nu i se părea îndestulător, pe cînd ce bun ar fi fost Sireliul de sus, iar mai jos la Apus apa Moldovei! În aceste granițe s’a înțeles întăiu răsăluirea Bucovinei—, al cărei nume l-au pus de alminterea numai Austriacii, atunci, pentru că Moldovenii nu-l întrebuișau față de această parte de sus a țerii lor. De aceea au înaintat în 1774 ofișerii împărăteșii pînă la Roman Pe urmă însă ei au trebuit să se oprească la hotarul mult mai rău al rîulețului Suceava și încă și acolo interesele unor proprietari de moșii i-au făcut să nu poată lua toldeana ca normă cursul Sucevei. Același motiv a făcut că județul Botoșani are și o parte dincolo de Sireliu, pe cînd, în schimb, Dorohoiul nu ajunge pînă la această apă.

Iată de almintrelea cuvintele chiar ale lui Iosif, care meniau încă din 1773 despolarea consacrată în 1775: „De sigur că, dacă s’ar da înapoi către Moldoveni aceste părți (secuiești) care sînt destul de întinse, dar, cînd nu e cultură și nu sînt locuitori, fără mare preț, s’au putea dobîndi acel colț care e cuprîns între Transilvania, Maramureș și Pocușia și s’ar face un lucru foarte folositor. Rog pe Măria Ta a spune principelui Kaunitz să se gîndească la aceasta” . . . Și principele Kaunitz s’a gîndit, iar astăzi noi vedem Suceava lui Ștefan-cel-Mare, fără s’o avem.

Ultima pierdere se știe că a fost a Basarabiei în 1812. Rusia vorbi Turcilor numai de Basarabia pe care o știau aceștia, și la urmă li smulse lor—adecă nouă—tot pământul dintre Nistru și Prut, care luă de aici înaintea acest nume. Europa ni-a dat înapoi la 1856 districtele Cahul, Bolgrad și Ismail. Erau cele mai rele pentru noi, din punctul de vedere al poporației, care era alcătuită în mare parte din coloniști de toate limbele. Pentru Europa, interesul era însă ca Rusia să nu aibă gurile Dunării.

Cînd Rușii au smuls de la bunul și credinciosul lor aliat, în clipa chiar a biruinței, care face mai mărinimos, această suviță de pământ, în care e ciudat că stătea cinstea unei Împărății așa de mari, Europa se îngriji numai ca noi să fim iarăși la Dunărea de jos, fiind strămutați în Dobrogea Turcilor. Dar astfel am ajuns iarăși la Marea Neagră, la acea Mare Nengră, pe care o vedeau Muntenii lui Mircea Bătrînul și cu care se mîndria în illurile lor, la 1400, Domnii viteji ai tinerei Moldove.

Viața sufletească a poporului român.

Viața sufletească înseamnă înălțarea gândurilor și desfășurarea simțirilor în ființa omenească. Este o viață sufletească obișnuită care n'are însemnătate și în care nu se oglindesc limpede însușirile de căpetenie ale unui neam. Este însă și o alta, care se ridică mai presus de nevoile și năcazurile, de bucuriile banale din fiecare clipă: viața simțirilor care n'au nimic egoist, simțiri pămîntești, dar nu simțiri de țernă, și viața acelor gânduri care caută spre înălțimi lămuririle tainelor lumii, traiului, *sfinții* celor ce ni ating simțurile. Fiecare și trăiește deosebit sau în legături de tot restrînse viața obișnuită a sufletului, pe cînd viața sufletească superioară e aproape aceeași pentru cei ce trăiesc la un loc într'o singură societate. Deci ea e viața sufletească a societății, la care fiecine are o parte după însușirile lui și după înrîurirea pe care, în puterea lor, e chemat s'o aibă asupra altuia. Trupul societății e Statul, sau ceea ce-l poate înlocui, hrana și-o ia din rodul muncii naționale, mîna ei de apărare e oastea, inima ei e învățămîntul; există deci și o inimă, o minte a tuturor.

Cine o cercetează nu trebuie să se oprească la cărți. Aceasta ar fi o istorie literară în cel mai îngust și mai neîndestulător înțeles al cuvîntului. Cartea pornește dintr'un suflet,—singură ea sau împreună cu alte cărți, cu alte *fapte sociale*,—și acest suflet trebuie cercetat și înțeles. Viața sufletească a poporului engles din vremea Elisabetei e *Macbeth* al lui Shakespeare, dar nu întâmplările din el. Cu mult mai mult înfățișează această viață Shakespeare însuși, cu tot ce s'a păstrat de la dînsul: el e deci viața sufletească a poporului engles. Dar nu și în cutare însușiri deosebitoare, cutare *accidente* din ființa lui. Nu vom cunoaște bine această viață, dacă ne vom opri la un singur scriitor, ori-cît de mare ar fi el, ori-cît de mult ar cuprinde într'însul pe ceilalți. Și aceștia mai mici trebuie cunoscuți, pentru că scrisul lor dovedește că a fost și cine să-i primească, să-l îndemne și răsplătească. Cărțile bune și cărțile rele, cele ce au preț ori-cînd și ori-unde și acelea care au avut preț numai pentru cîțiva oameni într'un anumit timp, au interes într'o asemenea cercetare. Ea nu e, cum se vede, o istorie literară, căci în aceasta nu se ține samă decît de aceia ce este frumos, înțelept, însemnat, pe cînd dincoace are interes orice a fost și a înrîurit. Gradul de înrîurire trebuie știut iarăși; cercetătorul e dator să afle, pe cît se poate, și care au fost cercurile sau stratele sociale care s'au împărțit prin cetire sau numai prin auz

de o anumită literatură. Pentru viața sufletească a Românilor din timpurile noastre de aici nu ajunge să se studieze Alecsandri sau Eminescu sau cei cîțiva prosatori de frunte, nu ajunge să se urmărească direcțiile bune care pot fi uneori numai la începuturile lor și mărginite la o înriurire slabă; e de nevoie să se știe ce au celit ceilalți, de ce nu celit alte lucruri și întru cil cetirea lor a înriurit asupra sufletului alilor oameni ce au trăit și ei în acel timp. Curente greșite și cele rău-făcătoare au stăpînit și ele suflete, și, dacă nimeni nu se gîndește a le lăuda și a pune o vorbă bună pentru dinsele, cunoștința lor nu poate fi decît foarte folositoare penru a se înțelege sufletul și inima unei societăți.

În acest înțeles întreg vom înfățișa desfășurarea vieții sufletești a poporului nostru. Într'un studiu precedent a fost vorba numai de ideile conducătoare, aici se vorbește despre tot mediul ideilor și sentimentelor. Atunci s'au căutat numai stelele ce îndreptau sau de la care în deosebile împrejurări s'a cerut o îndreptare; aici privirea caută întreaga înțindere a cerului de gânduri și simțiri bolit asupra vieții din fiecare zi a tuturora.

I.

Și aici trebuie să pornim de la constatarea că mai multă vreme, sute de ani, am trăit înaintea de toate în legea creștină. De la dînsz ni-am luat îndreptare, și între cărțile ei sfinte am trăit.

Ea ni-a fost singura literatură, dacă nu ținem samă de viața deosebită, trăind într'o anume fantasmă originală, păgînă, foarte bogată a poporului. Pe cînd țeranul răspundea la fiecare din întrebările cele mari cu un întreg mănunchiu de povești înflorite de care era fermecat și care-l mulțămiau: povești de sînți ai Bisericii, de sfinți pe cari Biserica foarte de mult îi învinsese, povești de zine, de frumoase ființi mai presus de lume, — cărturarul, lîrgovețul, boerul celiau la cartea sfințită.

Penru aceasta el era pregătit prin școală. Altă școală nu era atunci decît a mănăstirilor și bisericilor. Călugării aveau nevoie de slujbă; mănăstirea avea nevoie necontenit de preînnoirea călugărilor; țerii îi trebuiau Vlădici; în bisericile cele mari se cereau dascăli cu bun meșteșug de celire și cîntare. Pentru celire și pentru cîntare deci, pentru învățarea limbii slavone, care era limba bisericească, — au fost cele d'întăiu școli ale noastre.

Ce se învăța în ele, se știe din mărturi mult mai tîrziu, dar care se potrivesc foarte bine și pentru anii 1300 sau 1400, căci noi nu ne găsim atunci în epoca unei dezvoltări simțite.

Se începea cu învățătura pe de rost a rugăciunilor cuprinse în Orologhiu sau Ceaslov: preotul, dascălul trebuiau să le știe bine. Venia la rînd apoi cartea de cîntări pe opt glasuri, așa-numitul Octoih, tot așa de neapărat pentru pregătirea slujbașilor bisericii. Cu Psaltirea, din care iarăși se învățau bucăți pe de rost, se ajungea la o literatură mai înaltă, mai bogată, care ar fi putut vorbi sufletului, atingîndu-i toate simțirile și mulțămindu-i toate avînturile; numai cît Psaltirea ce se întrebuița în școala noastră cea mai veche, era cea slavonească.

Se ajungea apoi la evanghelie, pe care, încă la 1834, un om crescut în vechile datini, Barbu Știrbei, care a fost apoi Domn, o numește, cu gândul la învățăturile copilăriei, de sigur, femeiu al studilor, „ca una ce coprinde morzelul mai curat, propovăduit de însuși Mintuitorul nostru“. Se trecea la Apostol, la unele părți din Biblie. Deocamdată însă, totul pe de rost.

În școlile ungurești de astăzi în Ardeal, copiii Romînilor sînt primii din capul locului cu lecția în limba maghiară. Bieții nevinovați plîng, se desnădăjduiesc, dau să fugă de la chinuri, iar pe urmă, cu minunatele însușiri de adaptare ale vrstei lor, se trezesc că încep a pricepe și a rupe ungurește. Slavona era strecurată în sufletele strămoșilor noștri cu același sistem. Școlarul dela Unguri va putea vorbi numai cu greu ungurește, îndată ce viața-l va aduce înapoi între Romîni săi; și copiii acelor timpuri nu puteau, de sigur, să cuprindă o limbă străină destul de grea în așa fel încît s'o poată întrebuința. Și nici n'aveau de ce s'o întrebuința deosebi decît în Biserică. Acolo însă nu se ținea predică.

Ce e drept, se cereau cunoscători de slavonește pentru cancelaria Domnilor, unde zilnic se făceau acte de întărire și de danie, care nu puteau fi scrise decît în limba cea învățată: această regulă n'a fost părăsită decît tîrziu de tot, și până la 1590 n'aveam un singur rînd românesc venit dela scriitorii sau *pisarii*, dela logofeții sau grămăticii Voevozilor. Asemenea hrisoave însă sămăneau întru toate unele cu altele, și știm că pentru ajutorul cul le scria, erau și formule, la care rămîneau să se adauge numele și unele amănunte privitoare în deosebi la actul ce se alcătuia. Însă Domnii scriau tot slavonește atîtea scrisori către vecini, unde trebuia să se dea în această limbă, cuvînt de cuvînt, cuprinsul celor spuse de stăpîn cu gura lui: aici trebuiau cunosînți mai temeinice și mai întinse, și formularul nu putea sluji la nimic. Mai tîrziu se găsesc dicționare, dar la început e îndoielnic dacă s'a avut acest ajutor.

Slavoneasca aceasta a scrisorilor e foarte pocilă: mai nici-odată nu se vede un răvaș corect întru toate. E de aceeaș frumuseță ca și latineasca în care se aștern alte scrisori de acest fel, și de care nu se poate să nu zîmbești. Nici alîta știință a limbii învățate nu se putea dobîndi măcar în școala bisericească; erau deci și alle școli, pentru slavonă și caligrafie, din care ieșeau scriitorii domnești. Astfel de școli nu erau însă deschise oricui și nu aveau decît un ucenic, doi: erau înseși locuînțele caligrafilor Curții și dascălilor de slavonește. Și aici învățătură, meșteșugul se treceau dela om la om, din mină în mină, potrivit numai cu nevoile foarte înguste ale societății.

Boierii nu știau carte; ei nu scriau, nu citeau, nu înțelegeau limba Bisericii și a Statului. Starea lor de barbarie desăvîrșită nu se poate asemăna decît cu a nobililor din cele mai adînci timpuri ale evului mediu european, un vîec al X-lea sau al XI-lea. Legea o știau dela părinți, dela preot, cu prilejul spovedaniei; ei o vedeau și-i învățau tainele. Domnii erau de cele mai multe ori tot așa de înnainiași. Cîntărilor era cine trebuia să știe carte pentru a trăi: popa, dascălul, logofătul.

O îmbunătățire trebuie să fi venit prin căsătoriile cu femei din alte neamuri, de peste Dunăre sau și de peste Carpați. Doamna Clara a lui Alexandru Munteanu, Doamna Calinichia, mama lui Mircea, trebuie să fi dat copiilor lor o creștere mai bună, și mijlocul pentru aceasta era, pe lângă învățăturile mamei, chemarea unui călugăr sau preot cu carte. De când Sîrbul Nicodim, Grec după tată, de alminterea, trecuse Dunărea ca sol de cultură și întemeiase cele d'înlăiu mănăstiri învățate, Tismana și Vodița în Ollenia, astfel de călugări se găseau: ei trecură în curînd și dincoace de Olt, dincolo de Milcov chiar. Alte ori, Doamnele sau jupă-nesele străine aduceau dela început cărțurari din țara lor. Ceva mai tîrziu, coborîtoarele neamului Despoșilor sîrbești, Despina lui Neagoe Basarab, Elena lui Petru Rareș, dădură o creștere bună și băieților și fetelor. Tî-nărul Teodosie trebuie să fi fost o mică minune de învățătură a timpului, său, dar moartea-i veni înaintea de a putea să folosească știința sa neobișnuită.

Așa a fost pînă pela anul 1550. În tot acest timp nu putea fi altă viață sufletească decît a înțelepciunii firești, răspîndită prin cuvinte, dovedită prin fapte, păstrată prin tradiții care nici nu erau puse în scris pentru toată lumea. Ce se poate închipui mai îngust decît creșterea unor societăți prin religia singură, și încă prin religia înveșmîntată în grațu neînțeles? Poporul era mai bine împărțit decît boierii, de și de alminterea era un neconlenit schimb între boierime și popor.

II

Întîmplarea aduse după 1550 o mare revoluție.

Încă din timpuri destul de vechi, pe la 1450, unul sau mai mulți clerici din părțile raramureșene tîlmăciseră Psaltirea, Evanghelia și părți din Vechiul Testament, precum și multe rugăciuni în românește. Anume mișcarea eretică a husitismului, ivită în mijlocul catolicilor din Boemia, ajunsese pînă la Ungurii din Miază noapte, pînă la Poloni și atinsese o parte dintre Romîni: ereticii aceștia însă aveau și eresul blind și bine-făcător, eresul de credință și de iubire, eresul de frăție pentru toți oamenii, și pentru cei umili și fără carte. de a face ca orice creștin să *înțeleagă* cuvîntul lui Dumnezeu și să se mîntuie de-a dreptul prin el, și nu, mijlocii, prin preot. Mișcarea a fost însă răpede oprită în loc. Tîlmăcirea românească s'a furîșat numai cu frică, pe ascuns de ierarhi, cari n'ar fi îngăduit-o. Pușini, nespuse de pușini o aveau în mînă. Și chiar acela nu puteau să simtă multă plăcere la celirea unui grațu aspru și cu totul nedesăvîrșit: toată frumuseța Evangheliilor blinde și Bibliei posomorîte se pierduse prin prefacerea într'o astfel de românească.

Iată însă că predica lui Luther, în multe privințe urmașul lui Huss, pătrunse biruitoare pînă la hotarele noastre. Ieșise o Biblie minunată în limba germană, și orice German din orice părți era isplăcit de dînsa, dădea jos sfinții din biserică și cînta frumoase imnuri nouă pe limba poporului întru mărirea lui Dumnezeu, fără sfinți. Sașii aveau Romîni supț ascultarea

lor, și ei simțiră datorția de a tălmăci pentru dinșii, la 1544, catehismul lui Luther. Cărticica n'a pătruns însă nici dincolo, cu atât mai puțin dincoace,

Peste patrusprezece ani, un *diac* de cancelarie, care era și preot, Coresie sau Coresi, Romîn din Țara-Românească, fugia în Ardeal de frica ucigătorului de boieri și clerici, Mircea Ciobanul. El se adăposti la Brașov, unde Sașii erau cu toții luterani și voiau, ca și frații lor din Sibiu, să aducă pe Romîni la dreapta credință. Ei erau însă, nu numai niște creștini rivnitori, ci și niște negustori vestiți. Honterus, care li predicase reforma legii, li adusesse și tipografia.

Ei se gîndiră astfel să ni se dea cărți slavonești de tipar, întrebunșind pe Coresie. Cărți slavone ieșiră mai multe pînă la moartea tipăritorului muntean și după aceea chiar. Dar tot odată cu *Evangelhia* din 1560, se răspîndesc și cele d'întătu cărți bisericești în limba noastră. Coresi nu-și dădu osteneala să le traducă din nou, lucru pentru care poate nici să nu se fi priceput. Se mărgeni să „îndrepte“ tălmăcirile hulsile, apropiindu-se de limba timpului său și șerii sale muntene. După *Evangelhie* ieși, în mai multe ediții, *Psaltirea*. Încă din 1564 el mai dădea la tipar și o *Evangelhie cu învățătură*, cuprinzînd predici asupra textului de evanghelie ce se citește în fiecare zi. Aceasta era o traducere din nou, o compilație, după un original unguresc. Alții se găsiră tot în Ardeal, însă data aceasta dintre Ardeleni chiar, ca să dea o altă *Evangelhie* de acest fel, adecă lămurită, dar fără nici un ameslec eretic într'nsa. Cîțiva clerici traduseră și o parte din Vechiul Testament.

Asemenea cărți erau menite mai ales să fie celite de acei preoți ardeleni pe cari guvernul unguresc, care sprijinia reforma lui Calvin, îi sillse să părăsească, odată cu legea veche, și limba cea sfîntă slavonească. Ei aveau în fruntea lor și un episcop pe care ortodocșii nu voiau să recunoască: Gheorghe de Singiorz e cel d'întăiu în șirul acestor Vlădici cu de-a sila. Dar Romînii nu se încredinșaseră de loc că părinții și străbunii lor ar fi trăit în rătăcire, și, îndată ce cirmuirea nu mai apăsă asupra preoșilor, viața religioasă urmă ca și mai înainte. Nici una din cărțile eretice nu s'a tipărit în număr mare și n'a fost prea mult cerută sau prea bine păstrată.

Dar totuși ele pătrunseră și dincoace, în Moldova și Țara-Românească. *Evangelhia* cu învățătură ortodoxă fusese tradusă după o carte slavonă împrumutată de însuși Serafim, Mitropolitul muntean; cel din Moldova a primit-o și el. Cînd Petru Șchiopul, bălrin, cuminte și evlavios Domn al Moldovei, fugi în Apus, el duse pînă la adăpostul său tiroles din Innsbruck, din Bozen, *Psaltirea* lui Coresi și *Apostolul*, Faptele Apostollor, tipărite de același.

În ceasurile lungi de dor și de căință, Petru-Vodă, încunjurat de atita străînătate, va fi deschis volumele groselane cu slovele aspre și se va fi mîngîlat și îmbărbătat celînd. Tot sufletul omenesc zace în *Psaltire*, cea mai bună învățătură de milă, de iubire și frăție a oamenilor se desface din scrisorile Apostolilor către cel d'întăiu credincioși al legii celei nouă. Și ceta ce se petrecu atunci cu Petru Șchlopul se va fi petrecut

cu alțiia din clericii, boierii și chiar Jupănesele noastre. Nu e oare un răsunset din aceste imnuri ale durerii care nu se poate împăca în tot cuprinsul pământului în această amintire a celor mai strașnice nenorociri pe care o face în românește bătrina călugăria Teodosia, mama lui Mihai-Viteazul ucis de dușmani?

Și în alt scris românesc din această vreme, în răvașul de plingere al boierilor iubitori de creștinătate către căpetenia lor firească, fugarul Domn biruitor Radu Șerban, nu se vede un avânt de minie împotriva celor înțeleși cu păgînii, o sete de mîntuire care amintește pagini din Psalmi¹⁾?

De acum înaintea îndrăznirăm a scrie în limba noastră. Românește se înseamnă numele și faptele morșilor pe pietrele de mormint; românește se aștern testamentele sau diatele și scrisorile de la o rudă la altă rudă, de la un prieten la prietenul său; Domnii învață în românește pe solii lor ce trebuie să vorbească și ce trebuie să încheie. Până și hrisoave se dau în limba țerii. În mănăstirile de la noi și în cele din Ardeal, călugării învățați, cari știau slavonește, ca un Varlaam Mitropolitul Moldovei, traduc fel de fel de cărți în românește: cărți de lămurire a Evangheliei, cărți de canoane în care se cuprind legile Tipografiile din Iași și Tirgoviște dau la lumină, pe cînd erau Domni Vasile Lupu și Matei Basarab, dar fără amestecul lor, cîteva cărți românești pe lingă multe slavone. Dosoftei, urmaș al lui Varlaam, prefăcu Psaltirea în versuri românești, precum o prefăcuseră alțiia de cînd se ivise Reforma, și peste cîțiva ani vedem pe un boier munlean că citează Psaltirea în această traducere. *Vieșile Sfinșilor* încep a se tipări, și în ele, așa cum le dă Dosoftei, se găsia o întregă literatură de povestiri, care represintau alunci, cu un adaos de curăție și de sfințenie, ceia ce represintă romanele și nuvelele în timpurile noastre.

În Ardeal țărăși erau principii calvini, și țărăși ai noștri sint puși să tipărească în românește cărțile Bisericii și alle legi. Vine o vreme cînd în mai multe forme toată Biblia stă la îndămina credincioșilor, și ea era cerută așa de mult, încît cel mai bogat și mai mîndru stăpînitor românesc de prin anii 1680, Șerban Cantacuzino, dădu cărțurilor săi sarcina de a prelucra o singură Biblie mare, în aceeași limbă, în același ortografie. Un strălucit monument de limbă apăru astfel la 1688, una din operele neperitoare ale literaturii noastre.

Și curentul urmă mai departe, dînd sufletului creștin necontentit hrană nouă. Cărțile de slujbă apar în românește, supt Constantin Brîncoveanu, alături cu mici povestiri morale, ca *Floarea Darurilor*, cu cărți de învățătură și sfaturi ca *Învățătura de șapte taine* și *Pildele filosofiei*. Ba chiar în 1713 iese la iveală, primită cu bucurie și celilă așa de mult încît nu s'a păstrat pînă la noi nici-unul din exemplarele pătate și rupte: *Alexandria*, povestirea fantastică despre faptele marelui Alexandru Machedon, biruitorul oamenilor, duhurilor și jigăniilor lumii. Mihai Viteazul află în ea modelul „vitejilor” sale. Cartea se celta așa de mult și în manuscris, încît învățatul boier Constantin Can-

1). Vezi-le în *Convorbiri literare* pe 1900 și 1901. Cf. și colecția noastră *Scrisori de Domni*

lor, și ei simțiră datoria de a tălmăci pentru dinșii, la 1544, catehismul lui Luther. Cărțica n'a pătruns însă nici dincolo, cu alți mai puțin dincoace,

Peste patrusprezece ani, un *diac* de cancelarie, care era și preot, Coresie sau Coresi, Romîn din Țara-Românească, fugia în Ardeal de frica ucigătorului de boieri și clericul, Mircea Ciobanul. El se adăposti la Brașov, unde Sașii erau cu toții luterani și voiau, ca și frașii lor din Sibiu, să aducă pe Romîni la dreapta credință. Ei erau însă, nu numai niște creștini rîvnitori, ci și niște negustori vestiți. Honterus, care li predicase reforma legii, li adusese și tipografia.

Ei se gîndiră astfel să ni se dea cărți slavonești de tipar, întrebunînd pe Coresie. Cărți slavone ieșiră mai multe pînă la moartea tipăritorului muntean și după aceea chiar. Dar tot odată cu *Evanghelia* din 1560, se rîspindesc și cele d'întăiu cărți bisericești în limba noastră. Coresi nu-și dădu osteneala să le traducă din nou, lucru pentru care poale nici să nu se fi priceput. Se mărgeni să „îndrepte” tălmăcirile hușite, apropiindu-se de limba timpului său și jerii sale muntene. După *Evanghelie* ieși, în mai multe ediții, *Psaltirea*. Încă din 1564 el mai dădea la tipar și o *Evanghelle cu învățătură*, cuprinzind predici asupra textului de evanghelie ce se celește în fiecare zi. Aceasta era o traducere din nou, o compilație, după un original unguresc. Alții se găsiră tot în Ardeal, însă data aceasta dintre Ardeleni chiar, ca să dea o altă *Evanghelie* de acest fel, adecă lămurită, dar fără nici un amestec eretic într'însa. Cițiva clerici traduseră și o parte din Vechiul Testament.

Asemenea cărți erau menite mai ales să fie celele de acei preoți ardeleni pe cari guvernul unguresc, care sprijinia reforma lui Calvin, îi silise să părăsească, odată cu legea veche, și limba cea slintă slavonească. Ei aveau în fruntea lor și un episcop pe care ortodocșii nu volau să recunoască: Gheorghe de Singlorz e cel d'întăiu în șirul acestor Vlădici cu de-a sila. Dar Romîni nu se incredinșaseră de loc că părinții și străbunii lor ar fi trăit în rătăcire, și, îndată ce cirmuirea nu mai apăsă asupra preoșilor, viața religioasă urmă ca și mai innainte. Nici una din cărțile eretice nu s'a tipărit în număr mare și n'a fost prea mult cerută sau prea bine păstrată.

Dar totuși ele pătrunseră și dincoace, în Moldova și Țara-Românească. *Evanghelia* cu învățătură ortodoxă fusese tradusă după o carte slavonă împrumutată de însuși Serafim, Mitropolitul muntean; cel din Moldova a primit-o și el. Cînd Petru Șchlopul, bătrîn, cuminte și evlavios Domn al Moldovei, fugi în Apus, el duse pînă la adăpostul său tiroles din Innsbruck, din Bozen, *Psaltirea* lui Coresi și *Apostolul*, Faptele Apostolilor, tipărite de același.

În ceasurile lungi de dor și de căință, Petru-Vodă, încunjurat de alita străinătate, va fi deschis volumele grosolane cu slovele aspre și se va fi mîngîlat și îmbărbătat celînd. Tot sufletul omenesc zace în *Psaltire*, cea mai bună învățătură de milă, de iubire și frăție a oamenilor se desface din scrisorile Apostolilor către cei d'întăiu credincioși ai legii celei nouă. Și ceta ce se petrecu atunci cu Petru Șchiopul se va fi petrecut

cu alifia din clericul, boierii și chiar Jupănesele noastre. Nu e oare un răsune din aceste imnuri ale durerii care nu se poate împăca în tot cuprinsul pământului în această amintire a celor mai strașnice nenorociri pe care o face în românește bătrina călugăriță Teodosia, mama lui Mihai-Viteazul ucis de dușmani?

Și în all scris românesc din această vreme, în răvașul de plângere al boierilor iubitori de creștinătate către căpetenia lor firească, fugarul Domn biruitor Radu Șerban, nu se vede un avânt de minie împotriva celor înțeleși cu păgînii, o sete de mintuire care amintește pagini din Psalmi¹⁾?

De acum înainte îndrăznirăm a scrie în limba noastră. Românește se înseamnă numele și faptele morților pe pietrele de mormint; românește se aștern testamentele sau diatele și scrisorile de la o rudă la altă rudă, de la un prieten la prietenul său; Domnii învață în românește pe solii lor ce trebuie să vorbească și ce trebuie să încheie. Până și hrisoave se dau în limba țerii. În mănăstirile de la noi și în cele din Ardeal, călugării învățați, cari știau slavonește, ca un Varlaam Mitropolitul Moldovei, traduc fel de fel de cărți în românește: cărți de lămurire a Evangheliei, cărți de canoane în care se cuprind legile. Tipografiile din Iași și Tirgoviște dau la lumină, pe cînd erau Domni Vasile Lupu și Matei Basarab, dar fără amestecul lor, cîteva cărți românești pe lingă multe slavone. Dosoftei, urmaș al lui Varlaam, prefăcu Psaltirea în versuri românești, precum o prefăcuseră alifia de cînd se ivise Reforma, și peste cîțiva ani vedem pe un boier munlean că citează Psaltirea în această traducere. *Vicțile Sfinților* încep a se tipări, și în ele, așa cum le dă Dosoftei, se găsea o întregă literatură de povestiri, care represintau atunci, cu un adaos de curajie și de sfinjenie, ceia ce represintă romanele și nuvelele în timpurile noastre.

În Ardeal iarăși erau principii calvini, și iarăși ai noștri sînt puși să tipărească în românește cărțile Bisericii și alte legi. Vine o vreme cînd în mai multe forme toată Biblia stă la îndemîna credincioșilor, și ea era cerută așa de mult, încît cel mai bogat și mai mîndru stăpînitor românesc de prin anul 1680, Șerban Cantacuzino, dădu cărturarilor săi sarcina de a prelucra o singură Biblie mare, în același limbă, în același ortografie. Un strălucit monument de limbă apărui astfel la 1688, una din operele neperitoare ale literaturii noastre.

Și curentul urmă mai departe, dînd sufletului creștin necontentit hrană nouă. Cărțile de slujbă apar în românește, supt Constantin Brîncoveanu, alături cu mici povestiri morale, ca *Floarea Darurilor*, cu cărți de învățătură și sfaturi ca *Învățătura de șapte taine și Pildele filosofii*. Ba chiar în 1713 lese la iveală, primită cu bucurie și celilă așa de mult încît nu s'a păsirat pînă la noi nici-unul din exemplarele pătate și rupte: *Alexandria*, povestirea fantastică despre faptele marelui Alexandru Machedon, biruitorul oamenilor, duhurilor și jigănilor lumii. Mihai Viteazul află în ea modelul „vitejilor” sale. Cartea se cetta așa de mult și în manuscris, încît învățatul boier Constantin Can-

¹⁾ Vezi-le în *Convorbiri literare* pe 1900 și 1901. Cf. și colecția noastră *Scrisori de Domni*

tacuzino Stolnicul trebuia să probezească, într'o carte serloasă de istorie, publicul cărțurilor pentru acest păcat. Un boier învățat ca Udriște Năsturel, fratele Doamnei Elina a lui Mătei Basarab, traduse din slavonește acel *Varlaam și Ioasaf*, care e plin de cea mai aromită înțelepciune a Răsăritului. *Dioptra sau Oglinda*, morală în parabole, circula în toate părțile. În cărțile ce se chemau *Albină* se cuprindeau fel de fel de istorioare plăcute. Fabulele lui Isop sau „Isopiile”, „Minunile Maicii Domnului” se împrumutau neconștient pentru celire. Predici se tipăreau în românește sau găseau alita răspîndire în manuscris ca ale strălucitului Mitropolit muntean Antim din Ivir. Dimitrie Cantemir, învățat flu de Domn, crezu chiar vremea potrivită pentru a înfățișa cetăților în tipar alegoria sa morală *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea*. Dacă n'a tipărit *Istoria ieroglifică*, în care făcea supt nume acoperite satira politică a timpului său, el n'a ascuns-o de nimeni. În sfîrșit, pe un timp cînd cronicarii moldoveni Costineștii, venind după Grigore Ureche, și Munteanul Constantin Cantacuzino atingeau probleme mari ale trecutului și dădeau îndemnări neamului în cărți scrise pe larg românește, același Cantemir se gîndia să tipărească în *Hronicul* său o istorie completă a tuturor Romînilor. Moartea singură l-a oprit de la aceasta.

III.

Cea d'întăiu școală înaltă în țerile noastre s'a întemeiat în Iași pe vremea lui Vasile Lupu. Îndemnătorul a fost Mitropolitul Varlaam, sprijinitorul un Romîn înstrăinat, mare om în noua sa patrie, Petru Movilă, Mitropolit al Chtevului și apărător plin de izbîndă al ortodoxiei în timpurile sale. Dascălii noștri veniră de la școala din Chiev a lui Petru. Ei trebuiau să dea Domniei cărturarii de cari era nevoie, cunoscători de slavonește și grecește. Cîji au mai scris de acum înaintea o slavonească mai curată fuseseră la școala Trei-Ierarhilor, și un școlar al acesteia a fost Nicolae Milescu Spătarul, care știa destul de bine latinește pentru a-și lua locul în cercurile cărturarilor din Apus și care a fost apoi introducătorul științelor acestui Apus în Rusia și unul dintre cei d'întăiu exploratori sistematici ai Siberiei.

În Țara-Românească o școală de acest fel a fost așezată de Șerban Cantacuzino în biserica Sf. Sava, care avea, ca multe altele din București, și chilii, gata să primească ucenici. În ceea ce privește scopul, nu e nici o deosebire față de așezămîntul moldovenesc al Trei-Ierarhilor. Și aici ca și acolo programul era cel obișnuit în școlile Iesuiților, cu alita schimbare numai că în loc de limba latină cea grecească veche era întrebuițată pentru predarea tuturor materiilor, în toate clasele.

Cu venirea în fruntea țerilor noastre a unor oameni cari, dacă nu erau totdeauna de neam grecesc, primiseră la Constantinopol o creștere cu totul grecească, se făcu, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, o schimbare în orînduiala școlilor, și ea se păstră și mai departe. Slavona se despărți de grecească; menirea fiecării școli fu alta. Slavona

nește învățau cei ce se pregăteau pentru biserici și pentru cancelaria domnească, pe cînd la școala elinească mergeau copiii de boieri cari voiau să capete o creștere potrivită cu starea părinților lor. De la un timp însă întrebuițarea vechii limbi religioase scăzu foarte mult, și se ajunse îndulă la prefacerea în românește a tuturor cărților de slujbă. Școala slavonă decăzu răpede. Din potrivă, cea grecească luă numele impunător de Academie și fu pusă supt conducerea unor Greci vestiți în tot Răsăritul pentru cunoștințele și scrierile lor. Ucenicii stăteau în încăperi frumoase în Iași, la mănăstirea Sf. Sava, închinată Sf. Mormint, iar în București peste pușin în chiliile strălucitei mănăstiri a Văcăreștilor, întemeiată de Nicolae Mavrocordat pentru a i se veșnici numele în toate chipurile. Învățăceii de azbuche se strîngeau în jurul unui dascăl mai rău plătit, la Sf. Gheorghe din București și la Sf. Nicolae cel domnesc din Iași.

Fiul lui Nicolae-Vodă, Constantin Mavrocordat, se gîndi să facă și școli pentru limba latină; în Iași se zice că le-ar fi și deschis pentru fiii de boieri și mazili. În București planul lui fusese a face un colegiu al Iesuișilor.

În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea în sfîrșit, încep a se întemeia școli și prin celelalte orașe ale principatelor. Numărul lor crește necontenit; Alexandru Ipsilanti, Domn muntean, iea măsuri ca orice oraș mai însemnat să-și aibă o școală. În program se prevăd lecții de limbile latină și francesă. Multe din școlile din provincie aveau și dascăl de grecește. De la o vreme, învățarea științelor căpătă un loc mult mai mare, și prin stăruințele Mitropolitului Moldovei Iacob al II-lea întreg învățămîntul suferă o schimbare spre modernitate în această țară.

În sfîrșit de la 1750 înainte tot mai mulți preceptori de franjuzește se așează în capitalele noastre, și mai toată boierimea linără ajunsese a ști, mai bine sau mai rău, limba în care pe atunci se înfățișa cea mai mare parte din viața de cultură a timpului. Încă înainte de 1800 se răs-pîndi deprinderea de a se trimele tinerii și în străinătate, în Germanla și în Franța, adevă, în această din urmă țară, la Paris. O măsură pe care o ieau pe rînd mai mulți Domni din această epocă e aceea de a nu se primi în slujbă decit acei boieri tineri cari și-ar fi împlinit după cuviință anii de școală la Academia grecească. Iar cunoscătorul de franjuzește se putea așlepta, firește, la o înaintare mai răpede.

Numărul oamenilor luminați, cu dorință, cu nevoie de a cete, deci, mult mai mare în această vreme. Totuși în țară se lipărește foarte pușin pentru sufletul lor. Marea operă literară a veacului al XVIII-lea e talmăcirea din nou, după grecește, deci în chip mai adevărat și mai sigur, a cărților bisericești. Școala munteană, întemeiată de Antim, înnoită de harnicul episcop al Rîmnicului Chesarie, sprijinită pe rînd de toți Mitropoliții și episcopii, dă la lumină lucrări îngrijite, a căror limbă nu e însă mai frumoasă decit limba talmăcirilor celor vechi. Pentru înăia oară iese de supt teascurile rîmnicene culegerea întreață a *Mineelor*, în care viețile sfinșilor sînt orînduite după zilele în care se prăznuiește pomenirea

Încăruia. Acestea vor fi fost foarte mult cetile în toate stratele societății. Alle cărți însă priviau numai slujba sau cuprindeau dezbateri de dogmă, combateri a credințelor celorlalte, și nu puteau fi înțelese de oricine.

Cînd Rusul Paisie Veliciovski, ucenic al Mitropolitului moldovean Antonie, care învățase desul de bine limba noastră, făcu la Dragomirna, la Secu și în sfîrșit la Neamț școala cea mare de călugărie harnică și luminată din Moldova, produsele tipografiei lui, dese și foarte însemnate, privesc și ele mai mult clerul, dacă se scoate la o parte cea de-a doua culegere completă de *Mince*, ieșită aici.

Rare ori se mai tipăresc altfel de cărți: cite o ediție nouă din Alexandria, cite o carte de rețete. Nimic de literatură și nimic de știință. Bolerii cărturari puneau să li se prescrie vechile letopisețe sau cronici, care erau urmate numai în chip foarte slab pe vremea lor, sau cite un cronograf în care se dădea istoria lumii în povestiri de vieți omenești care începeau cu Sfînta Scriptură și se mîntuiau, trecînd prin Roma și prin Bizanț, cu Sultanii turcești. Poezii sînt pușini; ei alcătuiesc stihurile lor pentru a fi învățate pe de rost și cîntate. Întîmplător, Ienachi Văcărescu, care avea nevoie de exemple pentru gramatica sa, a pus în scris și a tipărit unele, prea pușine, din versurile sale. La un „*volum de poesii*” nu se punea gîndi nimeni: tipărirea lui ar fi jignit „Ighemoniconul” boieresc al autorului, care putea face versuri numai în glumă și pentru anume scopuri de inchinare către o doamnă sau către Măria Sa Vodă. Țiganii cari prindeau toate stihurile ce zburau în aer, formau biblioteca poetică vie, antologia cîntătoare a țerii.

Se cellau atunci cărți străine: grecești—dar și printre acestea nu se punea găsi încă nimic nou, potrivit cu părerile și gusturile timpului,—latine, italiene și franceze. Cantacuzinii avuseră în Țara-Românească o minunată bibliotecă, ce se risipi în lumea mare la căderea lor în 1716, și din care se găsesc din timp în timp volume răzlețe, cum e cartea de teologie latină pe care în zilele noastre a căpătat-o Academia Romîni și pe care Constantin Stolnicul Cantacuzino o răsкупărase de la ostașii noștri întorși, în 1683, de la asediul Vienei. Biblioteca Mavrocordaiilor s'a irosit tot așa, într'una din zilele de mare restriște a lui Constantin-Vodă: numai catalogul ni s'a păstrat și un Boileau, acum în colecțiile mele. Dăunăzi s'a găsit o parte din biblioteca, foarte bogată, a lui Costachi Conachi poetul, om care avea nevoie de o asemenea bibliotecă pentru a scrie versurile sale, în care și măsura și inspirația și podoabele și tonul acela de lungă căinare sînt luate din literatura franceză a timpului. Școala grecească din Brașov stăpînește astăzi biblioteca Brîncovenilor de după 1714, dăruită ei de Grigore Brîncoveanu, cel din urmă din linia directă. Cărțile lui Nicolae Canta, dintre Cantacuzinii moldovenești, adunate de el și de înaintașii săi, alcătuiu o foarte frumoasă colecție. Se căutau mai ales popularisări științifice, călătorii, opere istorice. Nu lipsiau însă nici romanele, cele bune, cum e *Corinne* a doamnei de Staël și cele ușuratece, ca *Aventures de Faublas*. Une ori venia cu ele un negustor ambulant, Grec din Viena, alte ori se făcea comanda în Ardeal sau, pentru Moldova, la Lemberg. Căutare negustor

aducea și cărți de la bilțul vestit al Lipscăi, și așa i se întâmpla și vrenuta dintre boierii ce călătoriau în străinătate. La 1719 încă, Matei Crețulescu pomenește în testamentul său „un atlanta (allas), care l-am fost cumpărat când am fost la Viena, drept zloji nemțești 48” și pe care-l dăruiește lui Nicolae Mavrocordat, și în același testament el arată că avea în biblioteca sa nu mai puțin de 124 cărți, „filosofești, gramaticești, politicești, istoricești, lalinești, italienești, iproci, proci (și altele și altele); care mai multe dintr'acestea le-am cumpărat când am fost la Viena pentru treaba acestor doi copilași ca să învețe grecește, iar mai virtos latinește și italienește”. Matei nu uită cu acest prilej să se roage a i se învăța copiii și mai deparle, „străinându-i pentru carte”.

IV.

Pentru ca o literatură națională să se poată ivi, lipsiau unele condiții. Boierii aceștia n'aveau un ideal și nu găseau pe ce să se sprijine ca să-l poată descoperi. Ei ar fi cumpărat mîndre cărți de afirmație românească, dar nu se găsea cine să cuteze a le scrie. Ei ar fi luat cărți de cîntece românești, dar cine printre dinșii, fruntaș cu locul în Divan, s'ar fi încumetat să le scoată? În sfîrșit unde se puteau lipări asifel de lucruri, cînd în principale erau numai tipografiile episcopale — metropolitane sau mănăstirești, care nu puteau pune supt teacuri decît anumite lucruri, sau tipografia trecătoare a vre unui Grec venit la noi pentru afaceri, a vre unul boierinaș care șinea să nu-și primejduiească banul?

Mintuirea veni de la Romîni de pesle munți: ei creară în jumătate de veac viața suflelească modernă a României întregi.

De mull, Brașovenii, negustori și meșteșugari înstăriți, aveau o școală pe lingă biserica lor, a Sf. Nicolae din Schei. Cînd, după 1700, se întemeie o Episcopie a Romînilor uniți cu Roma, nevoia unor școli pentru pregătirea de preoți luminați se simți îndată. Episcopul Petru Pavel Aaron are meritul cel mare că a deschis în Blaj cele d'întăiu patru școli românești naționale, la jumătatea veacului al XVIII-lea (1754 și urm.); ele se compun dintr'o școală primară, un Colegiu latin și două semlariile, cele d'întăiu școli de preoște pe care le aveau Romîni. După ele se îndreptară toate celelalte, care răsăriră mai mull în veacul al XIX-lea pe acest pămînt ardelean.

Nu treceau mai mull de douăzeci de ani și Împăratul iubitor de lumină Iosif al II-lea făcu în tot Ardealul și în sîmurile românești din Ungaria școlile ale Statului pentru popor, școli de românește și nemțește, pe cînd cele blăjene erau de românește și lalinește. Gheorghe Șincai, rîvnitorul istoric din acest timp, a dat acestor școli cea d'întăiu a lor organizație.

Din unele și din altele, din școlile cele nouă ale Neunișilor, cari și ei își căpălaseră episcopia, la Rășinari, apoi la Sibiu, ieșiră dîncolo de munți o mulțime de Romîni cu știință de carte. Gîndurile lor erau mari: răsîmîndu-se pe trecutul roman al neamului, ei voiau să-i dea înapoi

toată puterea, toată strălucirea ce i-se răpise. Cetiau cu multă dragoste, încet, răbdător, cu lumină în suflet.

Se întâmplă peste cîțiva timp, la începutul veacului celui nou, că Universitatea din Pesta capătă privilegiul de a tipări în tipografia ei cărți de litere cirilice, deci și cărți românești. Cărțile de școală, cărțile pentru biserică puteau aduce un venit bun. Un corector român, care a fost întâiu Samuil Clain, apoi, până la 1821, Petru Maior, fu chemat pentru a su-praveghia tiparul. Prin potrivirea firească a lucrurilor ieșică atunci cu litere frumoase, pe hîrtie bună, în condiții tipografice necunoscute pînă atunci la noi, nu numai cărțile de care fusese vorba la început, ci sfaturile pentru economis cimpului, calendare elegante și chiar cărți de ale lui Petru Maior, ca Dicționarul din Buda și vesîita scriere, „Istoria pentru începutul Romînilor în Dacia“, în care vremea nouă își găsi evanghella. Apeluri călduroase vestiau ieșirea la iveală a scrierilor nouă, care se răspîndiau prin prieteni, protopopi, inspectori, funcționari în toate colțurile Romîniimii.

În călătoriile lor, negustorii și boierii noștri cunoscură tipografia din Buda. Carțile cele nelede de acolo au început a găsi tot mai mulți cumpărători. Atunci un Brașovean, Zaharia Carcalechi, se gîndi a lua asupra-și editura cărților românești ce ieșiau la Buda. El plănui o bibliotecă națională, răspîndi apeluri și mai călduroase decît pînă atunci, lăudă pe boierii ce sprijiniau literatura, se oferi a li da cperele la lumină. Fără dînsul poate că Alexandru Beldiman, care a cîntat în accente de jale turburările aduse de Greci în 1821 („Jalnica Tragodie“), nu și-ar fi tipărit traducerile, corecle, dar reci, din franțuzește. Din Ungaria veniau acum calendare, povestiri despre întîmplările din Europa, istorii și geografii, ba chiar, cum văzurăm, cîte o lucrare poetică.

Un Ardelean din părțile Sibîiului, Gheorghe Lazăr, trecuse la noi încă înainte de 1821, ca dascăl al copiilor unei doamne din București. Învățase teologia, dar era și inginer. Pe atunci în Moldova-și avea școala de inginerie (încă din 1812) linăru Gheorghe Asachi; boierii munteni votră să aibă la rîndul lor o astfel de școală, și locmiră pe Lazăr. El făcu aritmetică și geometrie bună în tainița de la Sf. Sava, dar îndeplini pe alăituri ceva și mai bun, pentru care nu fusese plătit și nu era în stare să-l plătească nimeni: el strămută în mijlocul claselor luminate din principat ideile ardeleni.

Cînd plecă, peste cîțiva ani, ca să moară acasă, Lazăr lăsă un urmaș în Ioan Eliad Rădulescu. Acesta și Asachi pregătiră și mai departe publicul românesc. Ei îi dădură cărți, reviste, ziare, poesii, disertații gramaticale, nuvele,—tot ce nu avuse pînă atunci și trebuia să aibă. Vre-o douăzeci de ani ei slăpîniră terenul, și, printr'o literatură din care numai o mică parte are o valoare estetică, ei pregătiră calea pentru adevărații scriitori cari trebuiau să vie. Sufletul contemporanilor lor a fost hrănit însă de dinșli, și atunci se văzu înlăia oară la noi o legătură tralnică și plină de încredere între autori și scriitori.

Nici Eliad, fiu de negustor, nici Asachi, fiu de preot, nu făceau parte din boierime. După 1840, tinăra boierime apare în fruntea mișcării literare. Și Bălcescu și Odobescu și Kogălniceanu și Alecsandri și Negruși și Russo sînt fii de boier; ofițerimea oștirii nouă prinde gust pentru literatură. Cele d'întăiu saloane se deschid acum: mai ales în Moldova. A fost un timp fericit atuncea: fără a se înălătura literatura străină, ea e subordonată acum celei românești, care găsește represintanți în toate ramurile. Cîtă vreme au trăit și lucrat acești scriitori, clasa bogată nu s'a instrăinat de curentul literar.

Prin anii 1870—80 publicul nostru a primit o întregire. Ardealul și Ungaria, care ascultau de Cipariu, urmașul marilor Ardeleni, Bucovina, stăpînită de Aron Pumnul, se despărțiră din comunitatea limbii literare. „Convorbirile literare” și T. Maiorescu au dus lupta pentru distrugerea cetățuilor de izolare, și rezultatul a fost unificarea geografică a mediului literar românesc.

În același timp, literatura se apropia de anumite strate superioare, luminate prin școală, ale poporului, ca învățătorii și preoții mai ales: un nemărgenit folos pentru dezvoltarea firească și sigură a vieții noastre sufletești. Ea pierdea însă aproape cu totul boierimea.

Motivele nu se pot hotărî ușor. Ele par a fi însă cam acestea. Pe de o parte, cercul, păzit odinioară cu sfințenie, care încunajura aristocrația noastră de sînge, s'a rupt de pe la 1880 încoace. Succesul în politică și averea au dat dreptul de intrare în mijlocul urmașilor adevăratei boierimi. Mulți dintre aceștia chiar își pierduseră caracterul românesc prin deasa emigrare în străinătate, iar noii veniți nu erau totdeauna Romîni. Sufletul lîmpede românesc al boierimii dispăru în acest vîlmășag de prefacere, și rămaseră numai forme goale, între care și această *formă* a limbii franceze, a literaturii ușoare și ușuratece franceze. Iar scriitorii din partea lor se închiseseră în „turnul de fildeș” al *artei pentru artă*, desprejuitori pentru public, indiferenți față de soarta neamului în limba căruia scriau, sau nelămuriți în privința celor mai bune mijloace prin care el poate fi ajutat, nesiguri de adevăratele lui nevoi sufletești.

. . .

Scriitorii cinstiți și desfoinici s'au prefăcut: ei chiamă astăzi (1906) pe toți la comunitatea vieții sufletești, cea d'întăiu și mai mare nevoie a noastră. Și bucuria lor e nemărgenită cînd zilnic se vede că această chemare a lor e ascultată.

Rostul boierimii noastre.

I.

Boierimea nu e dintre cele mai vechi așezăminte ale noastre, nici dintre acelea care au pornit în adevăr din sufletul nostru.

În vremile a căror amintire nu s'a păstrat decît în chip cu totul neîndestulător, în fruntea poporului nostru nu stăteau boieri, ci alți cîrmuitori și îndreptători, cari nu părăsiseră întru nimic haina și firea țărănească. Ei răspundeau celor două nevoi mari ale oricărei societăți: împărțirea dreptății și călăuzirea în apărarea țării.

Juzi sau cnezii țineau Scaun de dreptate, încunjurați de „oameni bătrîni”, de „jurați” din sate. Numele de „cnez” e luat de la Slavi, cellalt e, cum se vede, curat românesc. Stăpînirea unul jude se întindea asupra mai multor sate, și, fiindcă satele erau foarte risipite atunci, ea cuprindea prin urmare un Ținut întreg, care se chiamă astfel județ. Hotarele și numele acestor vechi județe nu s'au schimbat nici pînă în zilele noastre, și, cînd zicem județul Vilcei, ori și județul Romanșului, pomenim încă pe acel juzi al Romînilor, cari s'au chiamat Vilcea, poate și Romanș.

Judele era statornic. Nu tot atîta siguranță putem avea în ceia ce privește statornicia mai marelui său, căruia i se zicea cu cuvîntul slavonesc *Voevod*, care înseamnă căpetenie de oștire. Cnezii întîlnim în multe locuri, și în vremile lor bune și în cele rele; Voevozi, din potrivă, se cunosc numai pușini. Unul stătea în Ardeal, altul în țara munteană de dincoace de Olt, cîțiva juzi cu putere de Voevod s'au ivit în Oltenia; după ce Ardealul a intrat în stăpînire ungurească, Voevozia de acolo a scăzut și s'a păcătoșit, ajungînd pe același treaptă cu cnezia sau cu judecia. Și pe această vreme judele nu mai era alia decît un birău de sat, un vătămă sau pircălab (cuvîntul d'întăiu se întrebuițează în Ardeal, fiind luat de la Unguri, al doilea e rusesc și domnește în Moldova, cel de-al treilea e obișnuit la Munteni și însemna la început căpitan de cetate).

În veacul al XIV-lea, cînd s'a întemeiat Țara-Românească și apoi și Moldova, nu mai erau decît Voevozi și cnezii în Ardeal, căzuți de o po-

trivă cîi se poate de jos, iar, dincoace, locul Juzilor îl luase cite un singur Voevod, care izbutise a răpune pe toți ceilalți și a-i moșteni pe rînd: Voevodul din Argeș, pe plaiurile muntene, iar în văile rîurilor Suceava și Moldova Voevodul din Baia, strămutat apoi în orașul Sireliului și în cetatea Sucevei.

Mai toate așezămintele noului Stat moldovenesc au fost luate de la Munteni, iar Muntenii, din partea lor, le împrumutaseră de la Bulgari (nu alii de la Sirbi). Nici aceștia din urmă nu le născociseră însă de la dinșii, neavînd pentru aceasta priceperea și cultura ce ar fi trebuit. Ele veniau, printr'o înceală decădere, de la Bizanț, adecă și ele, ca multe lucruri din trecutul nostru, de la Roma veche, însă numai pe această lungă cale de împrumut.

Boieria se află prinire aceste așezăminte împrumutate. Și numele de *boieri* și numele multor boieri și îndatoririle celor mai mulți dintre dinșii vin de la Bizantino-Bulgari.

Cel d'întălu Domni munteni aveau lingă dinșii boierii ce urmează.

Un *Ban*. Bănia era acela a Severinului, Ținutul unguresc dela Apusul Țerii. Și cetatea Severinului și Banul de acolo și moneda zisă „ban“ a dregătorului acestuia ostășesc vin de la Unguri, cuceritori de pămînt românesc și în această parte. De pe la 1300, Domnul Țerii-Românești, cari înlocuiseră pe stăpînitorii ollenii de pe plaiurile Vilcii și Gorjului, căpătără și Mehedințul și părșile șesului, cu pescăriile de la Celeiu, care fuseseră ale regelui unguresc. În această parte ei cîrmulau ca Domni, dar își ziceau Bani ca să mușămească pe puternicul lor vecin. Avînd însă neconținut de lucru dincoace de Olt și, pe de altă parte, trebuînd să asigure bine o așa de prețuțică stăpînire ca a Severinului, ei așezară acolo un Ban mic în numele Banului celui mare, care era Vodă însuși.

Era lucru firesc ca și Domnul nostru să aibă un logofăt, ca și Țerii bulgărești și Împărașii Bizanțului, Roma nouă. Numele său grecesc îl arată ce trebuia să fie: acel care stă înaintea Domnului și care redactează în numele lui, acela care aude pentru Domn și prin care vorbește acesta. Domnul avea, între drepturile sale, nemărgenite ca număr și întindere, și pe acela de a întări prin „cărți domnești“ sau „drese“ (de aici cuvîntul *dregător*, funcționar) orice stăpînire asupra pămîntului. Aproape în fiecare zi se dădeau asemenea cărți, și ele porniau de la Logofăt, care avea supt poruncile sale pe toți *dicții* sau scriitorii de hîrtii.

Vornicul e stăpînul „Curții“ (*dvor* înseamnă în slavonește *Curte*) și dregătorul judecășilor. Domnul a strîns puterea Juzilor de odinioară: el e acum singurul izvor de dreptate; spre Scaunul lui e deschisă calea orișicui, chiar și a celui mai de jos și mai nenorocit. De cele mai multe ori, el însuși ascultă și hotărăște, la Curte, pe un cîmp de „dreptate“, ca acela de la Suceava, unde a fost întîmpinat Ștefan-cel-Mare de țara care și-l voiă Domn, sau și în deosebite orașe ale Domniei lui, unde vine și pentru această împărșire a hotărîrilor. Lămuririle le dă însă Vor-

nicul, și atunci, cînd Domnul are mai puțină pricepere și îndrăzneală, el poate fi acela de la care pornește în adevăr hotărîrea.

Ca al treilea boier poate fi privit Postelnicul. Numele lui amintește pe al dregătorului roman intitulat *praefectus cubiculi*. El se cheamă că stă lingă *patul* Domnului, în *cămara*, în odaia lui. Aceasta înseamnă mai pe înțeles că Postelnicul ține tainele Domnului. În sama lui sînt legăturile cu străinii și de la un timp cu stăpîni de peste Dunăre: Turcii. La porunca lui e Ușorul, care lasă intrarea la Domn.

Vistierul sau Vistiernicul s'ar putea lupta pentru locul al treilea cu Postelnicul, a cărui chemare a fost arătată. Cum îl arată numele, acest boier are grija Vistieriei. Odată era una singură, și pentru țară și pentru Domn. Vistierul se îngrijea ca *birarii* și *dijmarii* să strîngă *birul* și *dijmele* și purta de grijă cheltuelilor Curții sau cheltuelii de oaste. Mai pe urmă, el avea apoi în sama lui strîngerea și plata *haraciului* pe care țara-datoriă în fiecare an, la April, haznalei Împărăției turcești.

Cînd s'a făcut însă despărțirea între veniturile Domnului și ale țerii, adecă abia în al XVIII-lea veac, cele d'întăiu trecură supt ocîrmuirea *Cămărașului* domnesc, neapărat un boier mult mai puțin însemnat decît Vistierul.

Pentru ajutorul Vistierului întăiu, al Vistierului și Cămărașului pe urmă, sînt *Cămărașii de ocnă*, cari îngrijesc de această ramură a veniturilor domnești, *vameșii* de la toate holarele, cari ieau în arendă acest drept al Voevodului, vama de hotare, dar nu și vama din lăuntru, a tirgurilor (zisă în Moldova *pircălăbie* sau *mortasipie*), *cămărnarii*, puși întăiu pentru dijma de ceară (numele lor, slavon, vine de la *camen*, „plata” de ceară), dar mai pe urmă strîgători ai veniturilor de la circiume.

Pentru oști acuma este *Spătarul*. E cel care poartă *spata*, spada Domnului, lingă acest stăpîn în zilele cele mari de ospețe și alaiuri. La război plecau întăiu numai *statornicii*, ai căror nume, alcătuit din grecește și bulgărește, înseamnă general. Pe urmă însă purtătorul spatei domnești la Curte purtă spada țerii în lupte.

Tărzlu de tot, adecă tocmai supt Mihai Viteazul, se mai adăugi în sfîrșit un dregător militar, *Agă*. Mihai întrebuițase și ostași turci, beșlii, și pentru a-i stăpîni trebuia un Turc, al cărui fiu e acesta de Agă, obișnuit la Constantinopol, unde înseamnă orice ofițer al Seraiului. După moartea lui Mihai beșliii se risipiră, dar locul de Agă rămase: acuma-l căpătau boleri de țară. Matei Basarab a fost întăiu Agă pe lingă alți Domni. Se pare că grija Agăi era să păzească persoana sfințită a Voevodului. La urmă, sarcina sa era numai aceea de a ținea liniștea în orașul de reședință, ajungînd astfel un Prefect de poliție. *Șătrarul* are paza *șătrilor*, a corturilor, deci și a tunurilor, iar asupra tuturor osîndelor e *Armașul*, căpetenie de calăi.

Domnul mai avea lingă el trei boleri, cari îndeplineau numai funcții de Curte. Mai bine ar fi să se spuie că ei erau *chemăși* să le îndeplinească, de oare-ce cite un biet Voevod fără statornicie, fără avere, țără răgaz, nu putea să albe gîndul numai la acele mari petreceri dom-

nești în care-și aveau firește locul dregătorii de ceremonii și de alaturi.

Păharnicul dă Domnului să bea. El are grija pivniților și a viilor domnești. El va fi strins poate *vinăriciul*, veche dijmă pe care o datoriau Domnului la săpînii de vii.

Stolnicul (de la *stol*, masă) dă Domnului să mănînce; cămările Curții sînt în sama lui și la dînsul vin carăle care-și revarsă încărcătura în hambarele Domnului. El e ajutat pe urmă de *Medelnicer*, care pune masa, de *Clucer*, păzitorul depozitelor de hrană, de *Sulger*, măcelarul Curții, avînd grija căraurilor, de *Jilnicer*, care îngrijește de *jilnița* grînelor, de *Pitar*, care ține cuptoarele de pine.

Iar *Comisul*, al căruia nume vine de la *comes* al Romanilor, comite sau conte, are în sama lui caii domnești, povodnici și lelegari, cari nici-odală n'au fost mulți, cît timp Domnia noastră a fost nealîrnută și războinică.

La început însă alcăluirea aceasta era foarte nedesăvîrșită. Cîte un Logofăt, un Vornic, un Spătar sau un Stratornic, un Vistier erau totdeauna. Ceilalți puteau lipsi, și în adevăr lipsesc în cele mai multe din măririle de boieri aduse la *cărțile* de hotărîre ale Domnilor. Încetul pe încetul s'au adaus apoi dregătoriile ajutătoare, ale căror nume sînt de cele mai multe ori românești și arată deci că și funcția lor a fost orînduită întăiu aici, supt înriurirea străină poate, dar nu după modăle străine, gata făcute.

II.

Moldovenii au primit toată ierarhia boierească munteană. Schimbările pe care i le-au adus sînt numai de o însemnătate mică. Cele mai vrednice de luare aminte sînt acestea:

În Moldova se simția nevoie de doi Vornici pentru judecățile cele multe: aceasta s'a întimplat îndată ce țara și-a atins hotarele firești și a ajuns să cuprindă un mai mare număr de locuitori. Țara-Românească, cellalt principat, nu era, de sigur, mai mică, dar aici Banul olteneș din Severin, strămutat apoi la Craiova, după ce Ungurii au luat înapoi cetatea, ca s'o lase să cadă în mîna Turcilor, Banul acesta, slăpîn cu multe drepturi asupra țerii apusene, ținea și judecata lui deosebită, de la care numai rare ori se făcea apel la Domnul din Argeș, Tîrgoviște sau București. În Moldova, fusese un timp, între Alexandru-cel Bun și Ștefan-cel-Mare, o împărțire în două a principatului, o Țară-de-sus, cu un Domn și o Țară-de-jos, cu altul. Cele două împărțiri aveau conștiință de acest trecut deosebit și în multe lucruri nu sămănau desăvîrșit. Astfel s'au făcut doi Vornici, numiți după numele acestor două Țeri.

Spătăria n'a pătruns în Moldova decît după anul 1600; cel d'întăiu care va fi așezat-o, dar deocamdată ca o boierie mai puțin însemnată, va fi fost Radu Mihnea, Domn de obirșie munteană și care domnise întăiu dincoace de Milcov. Pe lîngă aceasta, el era un om pompos căruia-i plăcea să albă o Curte cît de mare, cît de strălucit îmbrăcată, și dădea petreceri „împărătești“, după moda Constantinopolei Turcilor, în care

trăise cîva timp și pe care o cunoștea foarte bine. Stratornici pentru oști nu s'au pomenit aice nici odată. În schimb jucau un rol mare în Moldova, după așezămîntul lui Alexandru-cel-Bun și Ștefan-cel-Mare, boierii din cetăți, căpitanii lor, cari se ziceau pîrcălabi; cel mai însemnați dintre ei stăteau la Hotin de-asupra Nistrului, la Roman, cetatea lui Roman-Vodă, la Neamț, o și mai veche cetate, la Chilia de pe Dunăre și la Cetatea-Albă dela limanul Nistrului, care făceau zid la Miazăzi împotriva celor mai primejdioși dușmani. Alți pîrcălabi, ca aceia din Bacău, din Crăciuna, nu se aduc înnainte ca martori în curțile domnești. În slîrșit, la Suceava, unde stătea Domnul, nu era un pîrcălab, ci numai un *Portar*, păzitor al porților.

Cît timp Suceava a fost o capitală, s'a păstrat Portarul ei printre boierii cei mari. Cînd însă, de pe la 1560 înnainte, Domnia a trecut mai mult la Iași, unde niciodată n'a fost un pîrcălab, ci numai un Vătaf-Mare ca în orice cetate neîntărită, Portarul de Suceava și-a pierdut rostul. Acuma însă, an de an năvăliau în Moldova Cazacii, ca un blăstăm dumnezeiesc, ajutîndu-se cu doritorii de Domnie, ca să prade Moldova. Cazacii aveau în fruntea lor un Hatman. Șah, Hatman cazăcesc, stătu în Iași prin 1577—8, ca boier al lui Ioan Potcoavă, Domn cu hapca al țerii. După cîțiva ani se găsi de cuviință ca Moldova să-și aibă slatornic Hatmanul. Pentru a nu se face încă un boier mare și a se păstra vechea zînduală a dregătorilor, ce se păzia acum cu sfințenie, ținîndu-se, de pildă, pîrcălabi de Roman după ce de mult nu mai era în Roman o cetate,—se adăugi Hatmanului și demnitatea de Portar al Sucevei.

Numai după 1650 Moldova și-a avut Aga: de bună samă supt înrîurirea unor Domni cari veniau de peste Milcov și nu voiau să-și schimbe în țara cea nouă înfățișarea Curții cu care erau deprinși. De la 1600 înnainte, Tatarii stăteau în Basarabia-de-jos, neamîneînfrînat și sălbatec, care nu știa de hotare. Aici trebuia deci o pază slatornică, și, pentru a se da căpeteniei străjerilor, care trebuia să fie un bun oșlean, un tîllu în stare să impue vecinilor păgîni, el fu numit cu cuvîntul turcesc care înseamnă general: *Serdar*.

Moldova avea mult mai bune și mai multe vîl domnești decît Țara-Românească: la Cotnari, la Hirlău, în Iași, la Tecuci, la Odobești erau podgorii vestite. Aici Păharnicul era un boier mult mai prețuit și mult mai împovărat de lucru decît la Munteni. El avuse odinioară ca ajutor pe *ploscar* (dela *ploscă*); pe urmă sarcina acestuia trecu asupra *Cupariului* (dela *cupă*). Un Mare-*Pivnicer* sătea la Cotnari, avînd grija dealurilor domnești.

Bănia fu strămutată în Moldova abia după 1700, supt „Fanaroiul” prin urmare și ea ajunse numai întru cîlva la înnălțimea boieriei celei mari.

III.

Schimbări se aduseră boierimii românești, unificată acum aproape cu totul ca nume și atribuții, din trel puncte de vedere, și anume: îndoirea, întreirea, înnulțirea sarcinilor, apoi imitarea datînilor turcești.

Mai lărzii în sfirșit se înlemeie lângă boierimea mare cu titluri o boierime mică de muncă și de ciști!g.

Încă de timpurlu încep să apară boieri de mai multe trepte. Chiar din veacul al XV-lea cutărui boier i se zice *protovistler* pentru a se deosebi de alți Vistlieri mai mici, Vistlierii *al doilea*. Domni din veacul al XVI-lea, mai ales cei din Țara-Românească, dar și cei din Moldova, cari aveau toluși o boierie mai bine orînduită, pun în mărluriile hrisoavelor innaintea dregătoriei sfetnicilor lor calificativul slavon „Vel“, adecă *vellchi*, mare. Mai lărzii însă, pe la 1700, printr'o îmbogățire și prefacere a rangurilor, Moldova înjelegea alt ceva prin boieri mari decit aceia cari aveau o asemenea calificație. Dimitrie Cantemir, învâșatul Domn care a scris pe larg despre toate împrejurările moldovenești de pe vremea sa, deosebește întăiu *boierii de sfat*, opt la număr, cei mai mari, apoi *boierii de Divan*, Stolnic, Comls, Clucer, Serdar, Sluger, Pivnicer, Pitar, Șătrar, Armaș Ușer, Aga și pe lângă ei un boier al doilea, Postelnicul, un boier al treilea, Logofătul, și un căpitan al dărăbanilor sau trabanșilor pentru paza Domnului; Vameșul și Căminarul se adaugă la această treaptă. Fel de fel de boieri cu titluri de „ai doilea“ și „al treilea“ fac apoi „boierimea a doua“. Iar între boierinașii ce închid șiragul, se află Cuparul, Cămărașul-cel-Mare, vâtafil de aprozi,— cari păzesc și chiamă la Divan—,cel de copii, *pajii* Domnului, Pivnicerul, toate felurile de Cămărași (de dulcești, d'inuntru, de lunăni, cu grija luminatului Curșii). Candidați de boierinași sînt apoi aceia, mai mult tineri, cari stau supt poruncile vâtafilor și cari își ieau numele după al boierilor, cu un diminutiv: Păhărnicel, Stolnicel, Armășel, ș. a.

La început se îndoiesc dregătorii care cer mai mult lucru: Logofeșia, Vornicia, Postelnicia și Vistieria. Apoi se urmează cu mai toate celelalte, pentru a se ridica tot mai mulți la cinsle, pentru a se împărtăși cîl mai larg de ranguri și slujbe boierimea de țară ca și cea străină, a favorizilor domnești. Pe vremea lui Vasile Lupu era în Moldova numai o demnitate de o singură treaptă: Spătăria.

Înmulșirea slujbelor și titlurilor vine din înmulșirea urmașilor de boieri cari nu puteau fi lăsați să cadă între țerani, dar și din alte motive. De sigur că era acum, în niște țeri mai bine locuite, cu mult mai mult de lucru ca innainte. Dar înriuria pe lângă aceasta priveștea orbiloare a vieșii de Curle constantinopolitane, care venia de-a dreptul din bizantinismul cel așa de roditor în slujbași netrebnici și în titlulari nevrednici. Domnii ce veniau în Scaunul moldovenesc sau muntenesc cunoșteau mult mai bine strălucirea Curșii împăratești și credeau de datorita lor să se apropie de dînsa, innălțîndu-se astfel, pe această singură cale ce li stătea deschisă, în ochii supușilor lor.

Cînd, după Domnii crescuți în Răsărit, veniră alții, de naștere din acel Răsărit și prefăcuți cu totul de dînsul, atunci slujbele turcești veniră cu numele lor chiar. „Fanarioșii“ au înmulșit peste orice măsură și cuviință dregătoriile fără de folos. Însă îi îndemna la aceasta și grija ce aveau pentru alții casnici străni cari veniau cu dîșli și cari, dacă nu

puteau intra în Sfatul politic sau în Divanul de judecători, erau buni pentru asemenea trebi ca lănera ibricului de spălat sau păstrarea luminărilor de său. Curțile din Iași și București au acum un număr de boteri de modă turcească, cari sînt: portarbașa, muhurdarul, pentru pecete, divcltarul, pentru călmări, becerul, pentru bucătărie, ici-ciohodarul pentru ghețele și papucii Măriei Sale, caftangiul pentru hainele aceluiașt stăpîn, mabeingiul pentru odaia de lucru și toate hirtile lui, ciamășirgiul pentru albiturile lui Vodă, cafeği-bașa, pentru cafeaua princiară, șerbeciul pentru șerbele, buhurdangiul pentru mirodeniile de odaie, de barbă sau de rufe, cibucci-bași, pentru ciubuc, ibriclarul, pentru ibric, peșchirgi-bașa, pentru peșchir, ciohodarul cel mare, pentru pază, sofragiul, pentru sufragerie, berber-bașa pentru barbă, cavaș-bașa pentru cavași de strajă, sandangiul pentru luminări, și încă cîțiva.

Acum însă pînă și boierii cele mari sînt înmulțiți. Țara-Românească are ca și Moldova doi Vornici; i se dau și doi Logofeși, făcîndu-se o Țară-de-sus la Răsărit și o Țară-de-jos la Apus. Ba mai înfiineșit un Vornic-Mare al treilea și al patrulea Mare-Vornic, chemași în rangul de un bun cîrmuitor, Alexandru Moruzi. Încă un Mare-Vornic are Culia Millelor, din care se dau anumite ajutoare la feșe alese, dar cu averi scîpătate. E în sfîrșit un Vornic de Politie, care lea o parte din sarcina Agăi. Ca al treilea Logofăt se adauge cel de obiceiuri, creat pe la 1774, pentru a păstra datina. Și Muntenii au acum un Halman, acel al Divanului, mai mare peste aprozi și dregătorii cel mărunji ai judecăților. Postelnicul tot se mai numește, dar acum întîmpini și un Logofăt al Pricinilor Străine. De toate, sînt acuma șese clase, bine holărite, și e aproape cu neputință ca omul cel mai vrednic și mai muncitor să înainteze de la treapta a șesea, în care se îngrămădesc zapcii pușin plășiși, cari iese înaintea oaspetelui străin în nădejdea bacșișului, pînă la treapta întâiu, unde se răsfășă trufași, în largul lor, cei mai mari din boierime. așa numita protipendadă, care nu mai cuprinde însă numai cinci membri, cum spune numele, ci nu mai pușin de șeisprezece în Țara Românească.

Cele șese clase ale boierilor nu cupriud însă numai pe cei ce se află în subă, ci încă și pe cei cari *au avut* slujbe. Numărul acestora e foarte mare. Domniile se schimbă des, și, în răpedea lor preurmare, o mulțime de oameni ajung să guste cîntea dregătorilor. Până la moartea lor ei rămîn boieri. Fiii lor vor fi priviși ca feciori de boieri, urmașii „neamuri”, și nu vor putea fi puși într'un rînd cu locuitorii obișnuiși ai țerii. Boierii nu pot fi bătuși decît de Domni, cu topuzul, care ucide une ori, dar nu necinstește nici-odată; ei nu pot fi ucși prin ștreangul hîd al spînzurătorii, ci numai prin sabia strălucitoare a ostașilor; în cea ce privește datorile către Stat, ei nu plătesc nici birul, nici chiar dijma, afară numai de anul cînd un Domn își începe stăpînirea. În schimb, Domnul poate să-i cheme totdeauna la războlu, ca și pe Curtenii Moldovei, cari și ei se ridică de-asupra țeranilor, ca și pe Roșii de țară ai Muntenilor, ca și pe slujitorii cari slau cea mai mare parte din timp acasă și răspund către Vistierie un bir scăzut, pentru slujba ostășească

ce fac țerii, în sfârșit ca și ostașii plății: dărăbanjii sau dorobanșii nu-mi după trabanjii ardeleni, sau seimenii.

Pe încelul se înjghebă astfel, prin perindarea în slujbe, prin înmulțirea firească a familiilor ridicate de încrederea sau iubirea Domnului, o clasă boierească. Tăria ei nu stătea numai în drepturile ce s'au arătat mai sus, în faimă, în amintiri frumoase, în odoare strinse din neam în neam, ci mai ales în moșii, iar, de la o vreme, în moșii și în oameni.

IV.

Înainte de a fi o Țară-Românească sau o Țară a Moldovei, erau moșii și moșieri, dar moșii mici și moșieri țeranți. Domnii schimbă această stare de lucruri de frățescă sărăcie, dăruind dregătorilor, boierilor pământuri pustii, pământuri fără stăpin, de care erau destule, și pământuri confiscate. Aceste pământuri ajungeau prin danie *urice*, adecă erau de acum înaintea scutiile, ca și pământurile mănăstirești. De aici nu se lua *gloabă* sau *emendă*, nici *prapas* pentru vitele rătăcite, nici *șugubină* pe cei cu păcate, nici *sulgiu* sau *iliș*, pentru vitele lăiate, nici *dijme* pe oi, pe albine, pe mascuri, nici darea pe vii, *vinăriciul*, nici *ciblăritul* sau „chilele“ pe recoltă, nici *dajdea* pe produsul pescuitului. *Ureadnicii*, *dregătorii*, *deșugubinarii* n'aveau ce căuta aici; birarii singuri își ridicau birul sau îl primiau din mână pircălebilor sau vornicilor boierești.

Dacă ar fi fost mai multă statornicie, s'ar fi alcătuit foarte răpede, și într'o țară și în cealaltă, o proprietate mare, care putea fi apărată de împărțire—cum s'a făcut mai târziu—prin călugărirea silită a celor mai mulți copii. Războaiele veșnice cu străinii de la multe hotare, dar mai ales mellele războaie lăuntrice pentru Domnie au împiedecat aceasta,—mai mult în Țara-Românească însă decât în Moldova. Au rămas, cu deosebire la Munteni, mulți boieri neaslimpărași, buni în războiu, dar cu mult mai răi în pace.

De la o vreme însă, țeranul n'a mai putut ținea pe umeri povara birului. El și-a trecut deci moșia lui cea mică boierului vecin. În Moldova, lucrul s'a făcut pe nesimțite, fără vânzare în regulă; dincoace de Milcov, vânzarea formală s'a săvârșit în cea mai largă măsură, cu cîțva timp înainte de Mihai Viteazul. Boierii izbutiră a strînge astfel bogăția de pămînt a țării, și Buzeștii lui Mihai ajunseră a stăpîni peste trei sute de moșii. Împrejurările fură și mai departe prielnice strîngerii la un loc a pămîntului; după peirea țeranului sărac, urmă și aceia a celui înslărit, și Constantin Cantacuzino din Țara-Românească, frașii săi, Iordachi și Toma, din Moldova putură să-și facă astfel vestite averi de lanuri și munți.

Nici prin această vânzare însă, săteanul nu scăpă de greul birului. Boierul veni atunci înaintea lui ca ajutător și luă birul asupra sa, un an, mai mulți ani, grămădind datorită asupra vecinului său mai sărac. La urmă, el cumpără pe acesta, ca om, dîndu-i une ori pe lingă suma datoriei, și cîteva sute de aspri, moneda cea mică de argint a timpului. De aici înainte, țeranul nu mai avu nimic a face cu Domnul: el dă bole-

rului și dijma pe care o dăduse Domniei și munca pe care până atunci o cheltuiuse pe țarina sa și pentru folosul său.

Boierii cari au avut pământ s'au păstrat în dregălorii aproape neîntrerupt. Cel puțin ei au făcut parte din unele partide ce se luptau între ele—Cantacuzinii cu Bălenii în Muntenia de pe la 1660 la 1680 — și au cîrmuit în zilele de biruință ale partidei lor. Din potrivă cîii s'au răzimat numai pe bani sau pe sprijinul unor Domni, au trecut răpede pe la Curte pentru a se înloarce în Răsărit sau pentru a pari în nenorocire ori sărăcie.

A fost deci până la Regulamentul Organic două feluri de boierie: boieria funcției, care nu aducea și pământul, și boieria pământului, care trebuia să aducă funcția. Boieria cea d'întăiu n'are nicio însemnătate; urmașii ei nu se mai găsesc astăzi în stratele de sus ale societății. Dacă vre-un Domn fără rușine, ca Nicolae Mavrogheni, a făcut boierii pe cine au vrut și pe cine n'au vrut, dacă un alt Domn, înainte de dînsul, Matei Ghica, a făcut în cîteva luni o sumedenie de boieri, de cea din urmă treaptă, aceasta n'are nicio înrîurire asupra dezvoltării boierimii noastre. Prin asemenea măsuri nu se urmăria altceva decît căpătarea, în schimbul sumei plătite la Domnie, a drepturilor legate de însușirea de boier.

V.

O parte din boierii cei noi e întrebuințată în Curțile de judecată, *departamentele*, întemeiate după 1774 mai ales: este acuma la Munteni, pe lângă vechiul Divan domnesc, un Departament de Opt, unul de Șapte, unul de Patru (la Craiova), altele pe lângă Spătărie, unde se judecă procesele localnicilor cu străinii.

O altă parte intră în rindurile ispravnicilor, cîrmuitorii ai județelor, în rindurile sameșilor, stringători de biruri în aceleași județe. Odată orice boier era ispravnic, cînd Domnul îi dădea să *isprăvească* ceva, să facă o judecată, o hotărnicie, un drum, o călătorie războinică de ostaș, o supraveghere de clădire, de pod. De la un timp însă, acest mijloc de administrație nu se mai păru potrivit. Boierii nu mai primeau bucuroși asemenea sarcini, și ei erau acum mari și tari.

Constantin Mavrocordat se gîndi atunci la *mazili*, la neamurile sărăcite ale boierilor, care nu mai puteau ajunge la boierie. În Moldova, ca și în Țara-Românească, li se ușura plata birului, fiind supuși la o *dajde* mai ușoară, dar în schimb ei trebuiau să se supule la orice cereri ale Domniei: aceasta rămase de acum înainte dătină.

Dar, în același timp, pentru cîrmuirea zilnică a județelor se făcură *isprăvniciele*, după modelul dat de Austriaci în Olenia, cu *voronicele* stațornice. Moldova își avu și ea ispravnicii: cite doi de județ. Înaintea ninerii boierii începeau pe lângă un ocrotitor mai bătrîn și treceau apoi rindurile boierinașilor pentru a se urca în sfîrșit oricît de sus. Acuma ei încep cu un loc de ispravnic, care învață mîntele și aduce bani; în același timp, fiindcă s'a răspîndit obiceiul de a se da fără slujbă titlurile boierilor celor mai mici, ei sînt cinstiți cu astfel de titluri. Barbu Știrbei, Domnul de mai tîrziu, a început astfel Căminar și ispravnic la Vlașca.

VI.

Regulamentul Organic din 1832 înțelegea să facă din boierimea noastră un fel de nobilime rusească. Se prevedea scutirea de dări, împărțirea în clase, titluri în legătură cu orice funcție și o parte hotărâtoare în afacerile Statului.

Regulamentul n'a trăit însă decît vre-o douăzeci de ani și a făcut loc epocii luptelor constituționale din care s'a desfășurat Statul român de astăzi.

Am văzut că tînăra boierime de la 1830—40 a început epoca nouă din literatura noastră. Aceiași boierime—mare sau mică (Brătianu, Rosetti făceau parte din boierimea mică)—, a stăpînit un timp și cîmpul politic. Astăzi nu mai este așa. Clasa cea nouă, ridicată din mijlocul locuitorilor orașelor mai ales, în parte însă și dintre săveni, clasă numeroasă și energică, iea repede de tot locul boierimii.

Acesteia îi rămîne însă o mare parte din proprietatea rurală, numele și tradițiile bune (celelalte pot fi uitate). Această moștenire impune însă și o datorie. Boierimea românească nu are datoria de a conduce rîsipa vieții sociale, ci de a sprijini din răspuleri, cu orice jertfe, agonisirea prin muncă a culturii neamului de viața cărui e strîns legată viața neamurilor lor.

Dintr'o istorie a literaturii ungurești extrag aceste rînduri:

„La adunarea dietală din 1825, Paul Nagy vorbi în privirea aristocrației înstrăinate și, accentuînd datoritiile magnașilor, îi impunea sarcina de a ocroti literatura națională ridicînd o Academie de științe și arte. După cuvîntare, se ridică tînărul comite Ștefan Széchenyi, atunci căpitan de cavalerie și, palid de emoție, în mijlocul adîncii tăceri, oferî solemn venitul său pe un an întreg: 60 000 de florini... Cu lacrămile în ochi se înălță apoi bătrînul baron Avram Vay, cu oferta de 8 000, contele Gheorghe Andrássy, cu 10.000 și contele Gheorghe Károlyi cu 40 000: ei fură deci cei patru întemeietori.”

Academia Romînă a făcut-o însă Statul, deci contribuabilul, săracul. A îmbogățit-o inițiu un Grec, Zappa Cițiva, foarte puțini, boieri i-au dat ceva *după moarte*. Cărțile românești se vînd încă între săraci. Revistele cele bune, nu cele ce cerșesc și lingușesc, găsesc banul cu care se lipăresc la preoți, la învățători, cari n'au niciun bulgăre de pămînt, la studenți, cari abia au o haină să puie pe ei, la funcționarii ce trăiesc de azi pe mine.

E o datorie de onoare pentru purtătorii celor mai vechi nume românești să nu mai fie așa. Și cuvintele frumoase singure nu mai folosesc, căci prea au fost spuse des.

Farmacia în țerile romine.

I.

Numele ce se dau la Romîni de pretulindeni locului de unde se împart mijloacele pentru alinarea durerilor trupului și aceluia care face împărțirea dovedesc vechimea farmaciei în țerile lor. Dar ele arată n același timp ce erau cei d'înțitu „farmaciști“. *Spifer*, *spiferie* vine de la *speziario*, *speziaria*, forme italienești vulgare pentru *speziale* și *trafico di spezie*. În coloniile italiene așezate în preajma noastră, în Crimeia, a cării coastă, cu strălucita ei capitală, Caffa, se afla în mîna Genoveșilor, vindea astfel și leacuri, în 1381, Anton spiferul, „Anthonius speliarius“. Coloniștii genoveși din Pera Constantinopolei aveau și la 1405 spiferul lor. Dar ei desfăceau în același timp cu medicamentele — care erau toate simple, fabricale gata, și nu compuse anume — „fructe zăhărite“ (fruits-confits, confetti), șofran, zahăr, scorțișoară, sosuri (salsa) și șerbet, precum și vinuri străine. Numele de *speziario* vine de la *spezie*, *species*, supt care se înțelegeau în evul mediu mai ales mirodeniile, plănțele colorante, condimentele—deci, înainte de toate, piperul—, care se aducea din Orient, din Indii, prin Asia Mică și Egipt. Încă în secolul al XVIII-lea un dicționar italian explică astfel cuvîntul *speziale*: „cel ce vinde speciile și compune medicamentele ordonate de medic“, și adaugă cuvîntul latin: *aromatarius*: vînzător de mirodenii.

Speciile se zic pe franjuzește *épices*, iar *épicier* e băcanul. Băcănie și spiferie erau la început același lucru, deposit de mărfuri *coloniales*.

Dintre cele două atribuții ale „spiferului“, strămoșii noștri prețuiau mai mult, mult mai mult, pe cea mai puțin înaltă. De leacuri învățate ei n'aveau nevoie, fiindcă erau babele cu buruienile lor. Deci pentru mirodenii, vâpșele vegetale și zaharice ale răsăritene s'au înțemeiat în orașele românești mai mari, „spiferii“, de „spiferii“ veniți din Crimeia genovesă.

Cînd Domnul Moldovei sau al Țerii-Românești, cînd vre-o rudă a lui, cînd vre-un boier mare erau bolnavi, babele nu erau întrebale singure, ci se chemau medici sau, cum se zicea atunci, cu un cuvînt slovon luat pe calea literară, *vraci*. Unii erau din Ardeal, Sași, alții din Crimeia, *Erinci*, sau chiar din Italia (Ștefan-*cel-Mare* a fost curarisit de un medic

din Veneția), alții din Constantinopolul turcesc sau de la Hanul Tatarilor, Evrei (mai ales Evrei spanioli și portughesi), ba odată vine, pentru Ștefan cel-Mare, un medic din Germania, de la Nürnberg.

Ei sosiau cu o mică farmacie, dar ea era foarte neîndestulătoare. Ștefan-cel-Mare era silit să trimeată un om anume la Veneția ca să facă acolo leacurile pe care i le prescrisese medicul său venețian.

Vedem odată pe un bărbier-medic din Ardeal că amână cura de ochi a lui Alexandru-Vodă Lăpușneanu, pentru că are nevoie de unele ierburi care cresc în luna lui Maiu, cînd se va întoarce din Bistrița Ardealului, aducându-le. Altă dată același Domn trimete acolo la Bistrița ca să i se aducă „niște unsori de ochi”. Pe acest timp, Brașovul, care împrumuta medici Domnilor munteni, avea spițeri, pe cari-i intitula *aromatarius* sau, cu numele apusean—căci mulți Brașoveni iuvăjau și călătoriau în Germania—, *apothecarius* și, pe nemțește, *Abetecker*. Această ar fi făcut în românește *apotecă*, dar cuvântul nu s'a luat, fiindcă n'au venit negustori. Cile un Domn adesea ori bolnav, ca Petru Șchiopul, ținea în chip statornic medicul său pe lângă el, dar de un farmacist venit din Ardeal nu se pomenește.

În solii, în războaie, în pribegie, Românii aflau ce e o apotecă, să-sească, polonă sau germană, dar nu li se părea că așa ceva ar putea fi strămulat și la ei. De la o vreme și vechea spițerie-băcănie încetă. Turcii goniseră pe Italiani din coloniile lor răsăritene. După ce se făcuseră stăpîni și peste țerile noastre, ei impuseră pe încetul obiceiurile lor în multe lucruri. Dar la dinșit cine vinde coloniale, *bacalul*, n'are și ierburi și siropuri și prafuri. Acestea privesc pe medic, pe *hechim*, care e și farmacist. Deci avurăm și noi vînzători de zaharicale, condimente și aromale, cărora, după cuvîntul turcesc, Moldovenii li ziseră: *bacali*, iar Muntenii: *băcani*, pe cînd leacurile ajunseră a fi *doftorii*, fiindcă le prescria și le prepara tot „doftorul”.

II.

Întemeierea spitalelor deschide o epocă nouă pentru farmacia în țerile românești.

Cel d'întîiu a fost întemeiat în Domnia lui Brîncoveanu. Cuvîntul *spital* e grecescul *σπιτάλι*, dar Grecii au reprodus numai în limba lor pe italenescul *ospedale*, și ei au cunoscut aceste așezăminte ale iubirii de oameni și milii prin spitalele italiene, adecă venețiene. Supt o influență italiană și venețiană deci s'a făcut întîiul spital românesc, al Colței, în care s'a așezat și o „spițerie” cu „felurite leacuri și feluri de buruțene tămăduitoare”, Brîncoveanu avea la 1702 doi medici greci, Pandeles și Ianachi, și unul „franțuz”, care era hirurg, sau, cum se zicea atunci, „girah”. Pe lângă dinșii însă Domnul plătia de o bucată de vreme pe Iacob Pylarino, de loc din Smirna, dar care învățase în Veneția și putea fi socotit ca Venețian; el a scris în latinește o carte despre vaccină. „Doftorul Iaccv” aduse de sigur cu dînsul și un *spițer*, un „spicear”, zice

condica de socoteli a lui Brincoveanu; „spicearul” merse cu Vodă, care era bolnav, în călătoria la Adrianopol din 1703.

Nu se poate spune dacă urmașii lui Brincoveanu au avut și ei „spicearii” lor; oricum, ei erau numai ai Curșii. Ca spișeri ai Curșii în Moldova erau la 1763 un anume Toma și Antohi.

Dar în această epocă războaie se poartă pe pămîntul nostru, și ele aduc oștiri apusene, germane în Țara-Românească. „Spișerul” și „doftorul” neamj, „spișerul” și „doftorul” grec cu diplomă din Germania nu apar încă, dar la 1752 Grigore-Vodă Ghica, întemeind la București spitalul Pantelimon, adaugă, pe lângă medici, un „spișer pentru facerea și lucrarea doftoriilor”, și chiar un erborist, un om anume, ce știe și cunoaște ierbile cele de treaba doftoriilor, care la vremea lor să fie dator, după semnarea doftorului și a spișerului, a le culege și a le duce la spișerie”. Spitalul Sf. Spiridon, întemeiat la Iași puțin mai târziu, își avea și el spișeria. Craiova avu și ea, odată cu spitalul, spișeria spitalului.

Peste cîțiva ani se face încă un pas. Speculatori, cari căpătau prin stăruințe un monopol de la Domnie, întemeiară spișerii particulare. Cea d'înlîiu apare la București, în Hanul Șerban-Vodă, și o ținea un Armean, Haği Chiriac Arbut. El o vindu apoi prin 1776 unui medic, care pare să fi fost Frances, Ioan Șafant.

Pe atunci domniă în Moldova Grigore Alexandru Ghica, și între multele sale faceri de bine, inspirate de curentul filantropic, filosofic al Apusului, e și orînduirea celui d'înlîiu medic de oraș. Odată cu „doftorul obștii”, milostivul Domn creă și „spișeria obștii” în Iași, pe care toți urmașii săi o lăsară cu veniturile ei. În Țara-Românească această sarcină o aveau medicii de spital. Și, pe cînd în Iași „spișeria obștii” era asigurată că nu va avea concurenți, cele din București se înmulțiră așa de tare și așa de liber, încît luminatul Domn Alexandru Ipsilanti trebui să li impute la 1780 controlul *arhi-iatrului*, adecă medicului primar al spitalelor, pentru ca să nu mai vindă decît preparate proaspele și bune, și după rețeta medicului. Încă și în acest timp, adevăratul spișer avea cunoștinși medicale așa de întinse, încît la nevoie el putea să fie numit ca urmaș al doftorului sau „gerăhului”, ale căror rețete le făcuse până atunci.

În Martie 1785, Alexandru Ioan Mavrocordat, Domnul Moldovei, ia măsuri nouă pentru „spișeria obștească a poliții” din Iași, care va fi „în fața ulișilor”, adecă la stradă. În August următor, el unește spișeria aceasta cu a spitalului Sf. Spiridon, dînd farmacistului cu aceste îndoite atribuții leașa de 25 lei pe lună și orînduirea sculării de vamă pentru „doftorii”.

Acum erau iarăși și spișeri cu spișerii particulare; ce munteni nu sînt cunoscuți; asupra celor din Iași avem destule știri. Cel mai mulți erau Nemți, sau și cîte un Evreu botezat. Seria o deschide Aron Feyrman sau Faierman, care făcea parte din categoria din urmă; îl aflăm și în 1763 și în 1758 chiar. El avea drept vecin pe medicul Lockmann, și fiind

acestula, Ioan, se făcu spișer. Și fiul lui Ioan se întîlnește ca spișer, în 1819. A fost o adevărată dinastie de spișeri ieșeni Lockmann: cel din urmă a murit dăunăzi, foarte bătrîn.

Între ei răsare și un Italian, Venețianul Alexandru Venier, care începu a servi țerli supț Mihai Suju cel d'întăiu, cu calfa și alte trei slugi, și care era în picioare la masa sa de lucru în 1816 ca Serdar, adecă boier de treapta a treia. Contemporanii săi munteni erau Șafant, de care a mai fost vorba, Germanii Müller, Ruth, Frith, Roth, Ungurul Mihály și Grecii Nicolî, Gioanu, Andrei. De la 1800 se adăugi și Levantinul Iosif Ralmond, al cărui frate ajunse funcționar la consulatul prusian. Iosif își avea încă farmacia la 1816.

Boierii de pe Podul Mogoșoalii își locmiră deosebit un farmacist în persoana Germanului Lorenz Dampner.

Din documentele tipăritele dăunăzi de d. dr. Angelescu se vede ce schimbări s'au mai împîplat pînă la data de prefacere a Regulamentului Organic. Unele sînt numai de persoane. Farmacia lui Venier o iea Grecul Costachi Desila. El văzu întîmplările de răscoală și nenorocire de la 1821, și îi suferi urmările, ca și colegul său Iosif Leiter. Un alt coleg, Polonul Iacob Verojenschi, se adause în 1826. În București, pe vremea ocupației rusești începută la 1828, se *abilită* ca farmacist, în 1829, Mihai Eckhardt.

Mai însemnată e crearea de farmacisti în județe. Botoșanii, în Moldova, par să fi început. Grecul Ioan Vasiliu avea acolo spișeria sa încă d'înuinea anului 1821. La 1827, doctorul D. G. Samurcassi ceru să se îngăduie de Domn întemeierea unei a doua, pentru că, „din nebagare de seamă și graba lucrătorilor, erau să se apropie de ușa mormintului două cucoane, avînd sp ăriul pus în doftoriile rînduite, în loc de un dram extract de nuci sadea, cu adăugire un dram extract masalarifă, din care, după ce au luat cea d'întîiu rînduită măsură, îndată au început sămnille otrăvei ce are masalarifa, adică amețeață, tremur, dureri cumplite și altele încă”. Cel d'întîiu farmacist din Piatra fu Iacob Garocinschi, cel d'întîiu din Folticeni, Gheorghe Vasilicovschi, amîndoi Galisieni; în Birlad boierii recomădaseră pe Grecul medic Nicolae Lafari, dar Domnul numi pe Germanul Kraus. Alî, din Huși, începu abia supț Mihai Sturza. În Țara-Românească abia de la 1830 la 1840 apar, pe lingă farmacia din Ploiești, a lui Kraus, altele conduse de Germani, mai mult Sași, și de cite un rar Ungur, ca Borockay, Benes, sau Slav, ca Tucik, în Buzău, Giurgiu, Slatina, Pitești.

Noua și ultima schimbare a fost întemeierea școlii de farmacie românești și pătrunderea elementului românesc bine pregătît în această ramură folositoare.

Un oraș românesc: Botoșanii.

„Botoșanii” înseamnă tirgul lui Botăș. Botăș e un nume care trebuie pus alături cu Bontăș, cu Motăș, cu Crasnăș, cu Hasnăș. Finala -ăș se adăugă la unele nume de oameni pentru a face nume nouă. Cele de mai sus vin de la Bontea, Motea, Crasnea, Hasnea sau de la formele, și mai vechi; Bontul, Motul, etc. Botăș vine deci de la Botea sau Botul. E un nume care se află în toate părțile românești: în țara Birsei, în Banatul Ilmișean.

Botăș a fost *strămoșul*. De la el s'a început viața locuitorilor satului care s'a prefăcut mai lîrziu, destul de lîrziu, într'un lîrg. El cu ai lui a întemeiat acel sat. Așezat într'un loc oarecare, departe și de apa cea mare a Strefiului și de apa cea mare a Prutului, într'un ținut care n'avea altă bogăție decît a vitelor, ce găslau pășune înaltă și grasă pe povernișurile dealurilor de lut ce se întroacă aici,—satul Botoșanilor nu făcea să se prevadă prin nimic un viitor mare. Dar unul din drumurile cele mari de negoț ale Moldovei lui Bogdan întemeietorul, lui Alexandrul-cel-Bun și lui Ștefan-cel-Mare îl atingea.

Într'un timp cînd acest sat mare n'avea nici-un fel de însemnătate, Tatarii din Crim, rîpezindu-se asupra Moldovei, prin vadurile rău păzite ale Nistrului, îl prefăcură în cenușă bordeiele, căsușele de lemn, acoperite cu șindrilă și stuf. Vechea cronică a țerii scrie astfel: „În anul 6947 (1459), Novembre în 28, au venit Tatarii și au prădat până la *Botoșani*”. Numele „Botoșani” a venit firește din acel de la început. „Botășanii”.

Satul se ridică înălu prin așezarea vremelnică a Domnului în cu-prînsul lui. Pe atunci stăpînitorii țerii aveau obiceiul de a străbate, în primăvară și vară, toată țara, fie pentru a-și îndeplini o datorie: împărțirea de dreptate și apărarea de dușmani sau de făcătorii de rele, fie pentru a-și face plăcerea cea mare a vinatului. Nu putem spun: ă Ștefan-cel-Mare a stat în Botoșani. Ei e totuși acela care a clădit, la 1496, chiar în preajma orașului de astăzi, frumoasa biserică a Păpăușilor, care a fos^t

ridicată din ruină în timpurile noastre abia. Și până astăzi se cetește, în frumoase litere gotice, înrămurite ca frunzele de spin, această inscripție de-asupra ușii de intrare :

„Io Ștefan Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei, fiul lui Bogdan Voevod, am zidit acest hram întru numele Sfintului părintelui nostru arhierarhul și făcătorul de minuni Nicolae, în anul 7004 (1496), iar al Domniei lui al patruzecelea curgător, luna Septemvrie în 30“.

Aceasta înseamnă că Păpăușii au avut vre-o legătură cu Ștefan, și aceasta nu poate fi alta decît alegerea satului ca loc de popas și de odihnă din partea vestitului vîleaz. Dacă ne gîndim că la Hîrlău el avea o iubilă, pe acea Marie, care i-a dat un fiu, Petru Rareș, vom înțelege rostul Păpăușilor în mijlocul chiar al unui drum pe care Vodă nu-l va fi făcut tocmai rar : în adevăr, e cam tot atîta cale de la Suceava la Păpăuși cîtă este de la Păpăuși la Hîrlău. Ceia ce era atunci un drum de țară, este și astăzi unul.

În 1496, Botoșanii trebuie să fi fost încă un sat, care se vedea de la Păpăuși, dar nu se atîngea cu acesta din urmă, strîns în jurul bisericii și clopotniței lui Ștefan. Peste cîțiva ani însă, Ștefan năvălia în Pocușia și o lua pentru cîțiva timp; granița de Nord a țerii era, oricum, mai bine sîtornicită decît pînă atuncea. Apoi, cu cîțiva ani în urmă, Moldova pierduse celăștile cele mari și vechi de la Dunăre și Marea-Neagră : Chilia și Cetatea-Albă. Aceasta aduse ridicarea peste pușină vreme a Renilor și Galașilor, tot la Dunăre. Negoșul de odinioară nu era întreprupt astfel. Botoșanii, așezați pe drumul Suceava-Iași, se putură dezvoltă în schimbul de mărfuri dintre Polonia și Turcia, adică dintre Apus și Răsărit.

La 1528, Petru Rareș, care abia-și începuse Domnia, scrie din „țirgul Botoșanilor“. Nu trebuie să uităm că înaintașii săi, Ștefăniță și Bogdan Orbul, stătuseră adesea la Hîrlău, pe care-l numiau „țirgul Bahluului“. După ce învinse pe Sașii din Ardeal la Feldioara, în 1529, Petru e iarăși în Botoșani. De aici scrie el, la 29 Iulie, o scrisoare de cu n plite ameninșări către Brașoveni, nouă nu tocmai iubii“, căroră li făgăduiește că, de nu se vor supune Craiului sprijinit de dînsul, „și pe copiii voștri îi vom pedepsi cu fier și foc“. La 31 Iulie, el zguduie apoi și pe Sașii din Bistrița. La Botoșani se întoarce Petru și după asediul Brașovului, în iarna lui 1530. Și la 1531 îl găsim aici, în anul cînd se bătu cu Polonia la Obertyn, și chiar în anul morșii, 1546.

Se pare că el dăruie noul țirg, întemeiat poate cu privilegiu de la dînsul, pentru a ținea iarmaroace, bilciuri, Doamnei sale, Elena, fata lui Ioan Despotul sîrbesc. De acum înainte orașul fu cîrmuit, pe de o parte, ca toate celelalte, de un șoltuz și doisprezece pîrgari, iar pe de alta, de Vornicii Doamnei.

Elena se crezu îndatorită a face biserici de piatră, acolo unde

nu fusese decît bisericuțe de lemn. Ea obișnula și mai departe a sta aici. De același fiul ei Ilie a poruncit și el din Botoșani. Supt al doilea fiu, Ștefan, ea înalță pe rînd, pentru pomenirea ei și a soțului ei mort, biserica Sf. Gheorghe întâiu și apoi a Ospeniei. Ele fură făcute întocmai după biserica lui Ștefan-cel-Mare din Păpăuți, cu un turnuleț la mijloc și intrarea pe latura. Discursi de smalt verde, galben, așezate în briuri, le împodobiau. Aveau și o clopotniță de o parte, care s'a dărîmat apoi și e fost înlocuită prin altele. Dar inscripțiile, de toată frumusețea, au trecut neatinse prin marile primejdii și prefaceri. La Sf. Gheorghe se cețeste cea ce urmează: „Elena, fiică de Despot, Doamna răposatului Petru Voevod, a zidit acest hram intru numele Sfîntului marelui mucenic Ghiorghe în țirgul Botoșanilor, în zilele Domnului Io Ștefan Voevod; și s'a săvîrșit în anul 7049 (1641—1551), luna Iul Octomvrie”. Pe cînd Ospenia, mai nouă, zice: „Cu vreaarea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvîrșirea Sfîntului Duh, totă eu, roaba stăpînului meu, Domnului Isus Hristos, Elena, fiica de Despot, Doamna lui Petru Voevod, fata lui Ion Despot împăratul, bine am voit, cu buna aplecare a mea și gîndul meu cel bun, a zidi acest hram, intru numele Adormirii Precistei stăpînei noastre de Dumnezeu Născătoare și pururea Fecioarei Mariei și s'a săvîrșit în anul 7060 (1552). Avgust în 15^a. Poale că numele satului Mă-năslirea Doamnei lîngă Botoșani amintește încă o clădire a Elenei.

Cînd Elena fu ucisă, după moartea fiului ei celui mic,—Alexandru Lăpușeanu cel grozav, soțul Ruxandei, fiica Rareșoaiiei, stătu și el unori la Botoșani. Lîngă acest oraș, la Verbia, pe apa Jijiei, între dealurile goli'e de toamnă, se dădu la 1561 lupta nenorocită împotriva lui Despot, care venise să ier Moldova de la Lăpușeanu.

Cu plecarea din țară a lui Bogdan fiul Ruxandei în 1571, se mințu însă prosperitatea veche a Botoșanilor, pe care o înlemeiasă Petru Rareș, născut în Hirlău, și o îngrijise întregul lui neam, pînă ce se stinse.

Botoșanii avură deci după săteanul Bolăș un al doilea părinte, pe Petru-Vodă. În alte împrejurări, dacă Botoșanii ar fi astăzi un mare oraș de Romîni, de Romîni harnici și luminați,— în mijlocul lui, chiar înainte paterniceii clădirii a Ospeniei, ar trebui să se ridice icoana de marmură sau bronz a singurului fiu al lui Ștefan-cel-Mare care a avut în el o scînteie din suielei marului părinte.

II.

Petru Șchiopul, fiul unei fete a lui Rareș, pomenește odăfă despre decăderea Botoșanilor, puind-o în sama Evreilor de la hotarul polon, cari stricau prin unelțirile lor iarmaroacele țerii. Nici ei însă, nici urmașii săi pînă la Vasile Lupu nu se iniimpină în Botoșani, pe unde trecu numai, în vremea lui Mihei Viteazul, fugarul Sigismund Báthory. Nicio carte orășenească nu ni s'a păstrat din acest timp, precum s'au păstrat

astfel de zapise din Țirgul de Jos al Birladului. Radu Mihnea învie la începutul veacului al XVII-lea Hirlăul, din care-și făcu un Scaun de Domnie, dar el lăsă în părăsirea cea veche Botoșanii.

Vasile Lupu se găsește, în adevăr, de două ori la Botoșani, dar aceasta n'are nicio însemnătate pentru oraș, care nu-i datorește nimic. La „Curtea domnească” din acest oraș stătea numai piețul bisericii domnești (Sl. Cheorghe). Lungul războiu dintre Turci și Poloni, care pustii partea de sus a Moldovei, împiedecă nullă vreme cișligul negustorilor botoșăneni, cari erau Armeni și Romini. Toluși din această vreme de sărăcie e scrisoarea prin care cei doi Vornici ai Botoșanilor recomandă Sașilor din Bistrija Ardealului, la 25 Ianuar 1706, interesele unui Armean din orașul lor, anume „Avan Baronce”. Iată acest răvaș, care prin frumuseța limbii lui cinstite și cumpătate înrețe așa de mult jargonul de cancelarie ce se înrebuințează în zilele noastre.

„Ai noștri cinstiji și buni prieteni, dumnalui giudețul și dumnalui harmișajul de la cetate Bistrăjei, sănătate și tot bunul poftim dumilorvoastre de la milostivul Dumnezeu. Pricina aceștii scrisori a noastre, întâiu ca să cercăm de buna sănătate și viața a dumilorvoastre; a doua iar vă poftim pentru cest negustor anume Avan Baronce, carele este de aici de la oraș de la Bolășeni: venind acolo la țara dumilosvoastre, și avind datorii la niște negustori ce trăesc acolo, poftim să aibă dreptate, să i se facă plată pe zapis ce are. Ce noi încă la dreptate, ce'r hi pofia dumilorvoastre, gata ne vom afla în slujbă, că, neplătind banii acestul negustor cine s'a hi dator, apoi s'a da știre Măriei Sale lui Vodă, și să face zeberală, că acei negustori au boi aice.

Ce poftim dreptate să hie, și milostivul Dumnezău să fie cu dumneavoastră.

† A dumilorvoastre buni prieteni:
Vornici de Bolășeni.

1706, Ghenar 25.

La ai noștri cinstiji și buni prieteni, dumnalui giudețul și dumnalui harmișajul de la cetate Bistrăjii, cu bună sănătate să se dea.”

III.

În hotăririle pe care aveau dreptul să le lea, orășenii se numesc „Țirgoveștii romini și armeni”. Evrei nu erau încă, și cele două neamuri creștine, de și deosebite prin rit și dogmă, puteau trăi în liniște unul lângă celalt, sprijinind prin munca lor de negustori și meșteri pulerea și bogăția orașului Citeva cuvinte asupra acestor străini, printre cei mai vechi de la noi, și pe cari Rominii n'au avut nicioda: de ce să-i urască.

Allte nume de Armeni de aici, în veacul al XVIII-lea, se întâlnesc în epitafele, foarte înflorite, cu o bogăție de cuvinte în adevăr răsări-

leană, din cele două biserici de legea lor, noua Sf. Treime și biserica cea veche, Sf. Maria. Nu știm începuturile acestor frumoase și puternice clădiri de piatră, așa de bine îngrijite și până astăzi,—de și avem dovada că Sf. Maria era în ființă la 1669. Unii din enoriașii lor îngropași sunt acele lespezi, însemnate cu ciudate lespezi străine, sînt din alte orașe ale Moldovei, ca Neamțul, și de sigur cei d'întăiu înaintași ai lor n'au venit de-a dreptul din Gallia, unde se opoșiseră pe la 1350, după primejdurea regatului asiatic al Armeniei Mici: ei s'au strămutat aici din orașe moldovene cu negoțul mai vechiu decît al Botoșanilor: Suceava, Siretiul, Romanul, de pildă¹. Alți Armeni, din aceia ce zac supt acele epitate, sînt din Basarabia, iar destui din Constantinopol și din Asia vecină chiar, din cutare Ținut al Armeniei Mari, rătăciți după agonisita mai ușoară și mai mănoasă în Moldova noastră umilită și scăzută, pe care ei o numesc „ferișoara Buhdan“ (Bogdan), ca stăpînii lor, Turcii.

Pe la 1530 colonia armenescă era de sigur acum întemeiată în Botoșani, căci acesta era țirg, și țirg moldovenesc pe acea vreme nu se putea fără Armeni. O biserică armenescă de zid însă nu se clădi până ce Romînil nu-și avură una. Deci numai după 1530 cultul armenesc a putut primi cele două clădiri de astăzi. Și ele trimță biserica lui Ștefan-cel-Mare. Clopotnița însă li-a lipsit multă vreme, fiindcă ai noștri nu îngăduiau ca un astfel de turn stăpînitör să se înalțe și pentru ca să arăte locul unde „păgînii“ își au „capiștea“ lor.

IV

Cirmuirea era, în acest veac al XVII-lea—și tot așa în al XVIII-lea—, tot cea veche. Dar Vornicii stăteau în numele Doamnei, stringînd veniturile pentru dînsa, făcînd judecățile, păzînd liniștea și buna orînduială și scriînd răvașe în numele „orașului“, al „țirgului“. Ei erau aleși de obicei dintre boierinașii din Ținut: cei pe cari-i cunoșteam făceau parte din familiile Stoica, Șoldan, Pancu, Burghel, Bucșănescu, Calmășul sau Callimachi. Une ori în locul lor stătea numai un dregător, un *ureadnic*, după numele său slavonesc.

În al doilea rînd puterea o țineau în mînă cei mai bătrîni și mai cinstiți dintre negustori, alcătuiți într'un Sfat de doisprezece pîrgari care avea în frunte pe șoltuz. Foștii șoltuzi — căci se făcea alegere, fără să putem spune cînd anume și în ce împrejurări,—păstrau un loc de cinste printre ioverășii lui și ei iscăliau în mărturie înaintea acestora, chiar și înaintea preotului de la biserica domnească, unde nu mai stăteau în jilțul lor aurit ca o calapiteazmă Domnii, Doamnele și semînția lor. Pe hotărîri și pe adevărîțe șoltuzul făcea să se apese cu fum *pecetea țirgului*, care înfățișa un păun, pînă ce la urmă acest herb fu înlocuit cu icoana Sîntului Gheorghe luptătorul, care-și avea hramul la biserica domnească a Elenei Rareș. Diaci se întîmpină une ori, dar cea mai fru-

¹ Una din biserici posedă, cum îmi comunică d. prof. Iacobeanu, o Evanghelic, „foarte frumos scrisă“ în Crimeia, în anul 833 al erei armenesti (1353).

moasă scrisoare rămîne toluși a preoșilor, cari erau de obicei în număr de doi. Un protopop botoșănean se pomenește încă din 1719, iar cei d'înlăiu doi diaconi, în mahalaua Tălărașilor, se ivesc abia la 1742 și 1757.

Mai presus de „oamenii buni“ de rînd stăteau slugile domnești care îndeplineau sau îndepliniseră cîndva cite un rost ca acela de vălav, de stegar sau de chehaie (locotenent al căpitanului). Pină tirziu se pomenește clasa Curtenilor.

Breslele aveau staroști, iar cutare boier cu pămînt prin împrejurimi își ținea „namesnicul“. Alboleştii, Stroiceștii, Brăieștii, Isăceștii, Gafenceștii, Burgheleștii, Izmeneștii, Pănculeștii, Ciudineștii, Flondoreștii, Ghergheleștii, Călmășeștii de la Stăncești, din cari au răsărit Domni Moldovei, veniau adese ori la țîrg, pe care-l umpleau de freamătul însemnălății lor de dregători și ostași. Cîte un Grec, care avea toate drepturile asigurate în vechime creștinilor, fără deosebire de neam, își ținea *băcălie* supț strașina umbroasă, „cu șandramă“, a unei căsuțe de lemn, până se tăcu o întregă uliță a „Băcăliilor“. Boerii ei înșii făceau, pentru cîștig, dugheni pe locurile lor, așa încît se pomenește la 1776 în cuprinsul țîrgului, lung de 120 de stînjeni și lat de 280, dughenile Vistiernicesei Catrina Catargiu și Stolnicesei lui Constantin Cogălniceanu. Și acesta era Țîrgul Boilor, unde vameșii Domnului își aveau „cerdacul“.

Mijlocul țîrgului se cuprindea între cele două biserici ale Doamnei, precum este și astăzi. Încolo se înlîndeau mahalale, care erau multe, țîrgul prelungindu-se până foarte departe, cu bune căsuțe curate și cu livezi înlinse de pomi roditori, până la *rădiurile* de pădure din împrejurimi. Una din aceste mahalale se numia a Tălărașilor, ca și toate acele părți ale vechilor orașe moldovenești unde fuseseră așezate de Domnie sălașele Tălărașilor învinși, ale Țiganilor aduși de Tataři și rămași acuma în sama și în folosul Voevozilor biruitoři. Veniau apoi: Morăreștii, numiți după vestitele mori de faină de grîu, pe care astăzi le au în stăpînire Evreii bogași, stăpîni ai întregii vieți economice de acolo; Vrăbienii, al căror strămoș și înemeielor trebuie să fi fost un anume Vrabie; apoi mahalalele adunate în jurul locului de țîrg, deci: a Țîrgului — împărțită apoi în Țîrgul-Nou (sau al Făinii), în deal, și Țîrgul-Vechiu —, și în jurul bisericii Sf. Gheorghe. Armenii își aveau mahalaua lor deosebită. Mai tirziu s'au făcut trei ocoale pentru Botoșani și împrejurimi: al Țîrgului, al Cimpului și, la Apus, al Siretiului. Ocolul cel larg care încunjura orașul, cuprinzînd pășune pentru vitele țîrgoveților, fu incolțit, spîrcuit și dăruiț de Domnie, până nu mai rămase nimic dintr'însul.

Ca mijloace de învățătură, se știe foarte pușin. Preoșii țineau neapărat școală de diaci și, din partea lor, Armenii aveau dascăli deosebiți, de la cari deprindeau măcar a-și face iscăliiturile în limba strămoșilor. Dintre acești Armeni uchi aveau toluși nume curat românești, ca acel Nicolae Minciună care iscălește la 1673 lingă Chircor (Grigore) Hangiur și Agopșa (Iacobaș) Colotil, ca Axintie Hăul de la începutul veacului al XVIII-lea, sau ca bătrînul Hağı-Lebädă. Cel d'înlăiu dascăl romîn pe

care-l cunosc, e Costășco din 1758. Școala lui începu a se zidi pe la 1762.

V.

Veacul al XVIII-lea nu se vestia mai bun pentru negoșii Botoșanilor de cum fuseseră vremile dintre 1600 și 1700. Totuși orașul avu parte, la începutul lui, de o nouă îngrijire și împodobire domnească. Mihai Racoviță, de loc însă din Țara-de-jos, dresă a îndoaă bisericele Doamnei Eleni Rareș, și li făcu cîte o clopotniță nouă, alipit de zidirea din veacul al XVI-lea. Fiul său Constantin făcu la rîndul său o reparație mai ușoară la Păpăuși și clădi acolo și case pentru locuință de călugări. Dăci el transformă biserica lui Ștefan-cel-Mare într'o mănăstire, și o închină Patriarhiei din Antiohia. De acum înainte Greci stătură în fruntea ei, acela egument „Elini de neam“, cari zac la un loc în același mormînt, supț o piatră pusă de un urmaș romîn ai lor.

Războaiele dintre Ruși și Turci, pierderea Bucovinei, noul războiu între Turci, de o parte, iar, de alta, și Rușii și Austriacii, veniți acum din Bucovina, nu folosiră orașului nostru mai mult decît vechiul războiu turco-polon de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea.

Numărul negustorilor și meșterilor romîni scade de la o vreme. Lîngă locuitorii mahalalelor, cari-și caută de ogoarele și de vitele lor, se întîlnesc însă de la o vreme boieriași cari s'au așezat statornic în Botoșani, unde duc viața ticnită a maziilor sau îndeplinesc sarcini mai mici în dregătorii. Intîlnim astfel în curțile boierești ale orașului membri ai neamurilor Gheuca, Dimachi, Bucșănescu, Calargiu, Slihi, Raclîș, Miclescu, Brănișeanu, Roset, Fote, Sillon, Crupenschi, Donci, Cănașu, Hrsoverghi, Musle, Gulea, Ioan Cogălniceanu, bunicul lui Mihai, s'au cununat cu Smaranda Bantăș la mănăstirea Păpăușilor, și el e înmormîntat la biserica Sf. Paraschiva.

Boierimea nu-și mai afită locul ei acum în jurul Curții domnești, și, decît să-și caute un rost la țară, ea găsește că e mai bine să stăpîni viața socială din țirgușoare și țirguri. Peste cîtva timp, certe înteleșite pentru înriurire și putere vor începe între aceste Case boierești ce nu încep unele de altele.

Armenii sînt în scădere. Ce e dreptul, se mai vorbește cîte odată de „țirgoveșii armeni“, dar ei au părăsit acum tot negoșul cel mic: în delințirea lor de căpetenie e creșterea vitelor, pe care le vînd îngreșate peste hotar, în Polonia întîiu, apoi mai țirziu în Gallia și Bucovina Austriacilor, unde sînt acum mulți oameni cari au nevoie: de hrană bună și săltoasă. Acești Armeni bogăți au mijloacele ce trebuie pentru a face ca Domni, unul după altul, să li întărească privilegiile: scutirea de ota-curt, havalerele și angarii, pe de o parte, iar, pe de alta, scăderea de-setinei,—dijmei albinelor și porcilor—, obișnuite.

Citva timp s-a întâmpină și destui Greci, de cînd și ispravnicii sînt adese ori de neamul lor, ca Antohie Caragăa. Băcani mai ales, ei vin pînă și din atîl de depărlatul Trapezunt. Societatea grecească din Botoșani e îmbogățită și îndodobită și te egumenul grec de la Păpăuși, care nu va fi venit chiar singur din țara lui.

De la începutul veacului, Hotinul nostru e o cetate turcească. De acolo vin la bilciuri și negustori musulmani, și dacă i se aduce vre-o pagubă, Pașa trimite, cu cereri de răsplătire, pe vre-un dregător al său ca mumbașir de pedeapsă și împlinire.

Încă înainte de a se preface Moldova-de-sus într-o provincie model a Austriacilor, Evreii începură să se lase în jos asupra orașelor noastre. Colonia evreiască din Botoșani își avea încă de prin anii 1740-50 toată rîndiala ei. Evreii aveau un staroste, căpitanii de breaslă, o „școală“ adecă sinagogă, în fruntea căreia stătea cîntărețul, „pevelul și credinciosul breslii jidovești“, „dascălul“, și, în sfîrșit, un haham sau „vechil“ de haham. Oaspeții cei noi, fără bani și fără gust de muncă, pregătiți însă în toate privințele pentru o stoarcere nemiloasă, veniau cu cartea lor evreiască, în care și isprăviau zapisele, cu „legea“ lor, care hotăria în afittea casuri de drept altfel decît „obiceiul pămîntului“ românesc, cu datinele lor de viață de familie timpurie: „obiceiul ce au Jidovii a să însura la 15 ani“, cea ce li a țigura pentru viitor și nu nărul.

Boierimea stăpînitoare era încercată de dinșul în tot felul, ca să ajule interesele ciștigului lor: ei se *ajungeau*, spun hoăriri domnești din acest timp, cu dregătorii, și, pentru ca să izbutească „alețverişul“, dădeau bucuros „mizdă“, adecă mită. Ca să scape de dajdea negustorilor hrivolii (cu hrisov, cu privilegiu), pe care o plăteau alți locuitorii mai noi ai țerii, ei se înscriau la consulate, făcîndu-se *sudji* italienește: *suddilo*, supus), sau *tirani* (nemțește: *Unterthan*, supus). Astfel avem plăcerea de a înfilni pe Rîfca Jidofca a lui Iancăl“ ca... supusă francesă. Numele acestor Evrei sînt, ca și alure, pe acest timp, numai personale sau amintesc pe al tatălui, mamei, sofului. Odată se află și un Cerbul, care vrea să zică: Hirsch.

Temeiul vîștii orășenești sînt cele patru țiguri. Două din ele, al Sf. Ilie și al Sîntămărtel-Mici, folosesc, în cela ce privește vama, bisericilor domnești, care sînt acum patru la număr: cele două ale Rareșoaiel, Păpăușii lui Ștefan, care a fost cuprînsă în oraș, și o a patra care nu se mai poate statornici astăzi cu siguranță. La aceste iarmaroace preoșii sînt aceia cari fac și prăvăliile de lemn. Pe cînd orășenii au și cheltulele și ciștigul la celelalte două bilciuri: de Sf. Vinere și de Sf. Teodor.

Actele, multele acte de învoială păstrate din acest timp vorbesc și de alte biserici: de Sf. Nicolae cel Sărac, care era de lemn și fu zidit în piatră abia la 1808, de Biserica Albă, lingă care era cîmîtirul. Toate celelalte biserici (Sf. Spiridon: reparată c. 1808, Voviden: a: 1834, Sf. Dumitru: 1833, Trei Ierarhi: reparată în 1833, Dumineca Mare: c. 1838, Sf. Ilie: 1809, Rosel: 1826) sînt mai nouă, înălțate după 1800,

Se pomenesc vechile piețe sau „tîrguri“, maidane pentru prăvălii și pentru vilele celor sosiți la iarmaroace: Tîrgul Nou, Tîrgul Vechiu, Tîrgul Vitelor, Tîrgul Cailor, Tîrgul Făinii. Dintre străde apar: Ulița Mare, Ulița Veche, celelalte neavînd un nume deosebit. Clădiri mai însemnate nu erau, și numărul sigur al locuitorilor nu se poate găci.

VI.

Călători ce au străbătut pe acest limp Moldova, ni-au lăsat în treacăt cîteva rînduri și despre vechii Botoșani înaintea copleșirii de către Evrei.

În 1762, abatele Boscovich, un învățat italian, care călătoria cu fostul ambasador engles la Constantinopol, găsi la Botoșani 400 de case (ceia ce pare cam puțin) și cinci biserici (adecă: Păpăușii, Ospenia, Sf. Gheorghe, Sf. Spiridon, poate și biserica armenescă). El înseamnă „un mare număr de prăvălii“, și în ele, ca și în case, grinzi și mobile de vechiu stejar lustruit, care-i plăcură. În acest tîrg, urmează călătorul, se vede ici și colo, și cîte un geam la ferestre. Și gazda din Botoșani, casa unde fu primit adevă, se arăta mai bună decît în alte popasuri.

În 1768, baronul de Tott, agent frances pe lingă Hanul Tatarilor, se abate pe la Botoșani, care-i fusese descris ca „unul din orașele cele mai însemnate ale Moldovei, ca un pămînt al făgăduinții, unde se puteau lua de ale mincării pentru tot drumul ce mai rămînea de făcut“. El găsi însă numai frica de Turci și pustiul. Întră în casa unui boier, care se întoarse în trăsură cu șase cai pentru a-l primi cu toată cînslea. Era pe atunci vreme de iarnă, războiu cu Rușii, rătăcirii de Tatars hămesiji și de spahii desfăcuți din oastea Pașei ce păzia la Iași. „Mănăstirea“, mănăstirea lui Constantin Racoviță, Păpăușii, nu mai pulea să încapă oamenii ce se adăpostiseră, cu averile lor, între ziduri. I se spuse drumețului că *toți* locuitorii, „7.800“, și-ar fi căutat acolo scăpatea. El auzi chiar „șipetele femellor și copiilor harhatul unei mulțimi îngrămădite“. Trei iențeri păziau pe toți îngroziji aceștia; boieri din partea locului desbăteau asupra primejdiei; cei de afară n'aveau pine, și o cereau cu strigăte desnădăjduite. De Tott, un Ungur foarte îndrăzneț, voi să vorbească „grecește“ acestor nenorociți, ca să-i îndemne a se înloarce acasă la ei, dar strînsoarea și zgomotul ajunseră așa de amenințătoare, încît fu bun bucuros să poată leși pe poartă, aruncînd asprii de argint la pumnul ca să i se facă loc¹.

În 1805, iată acum doctorul engles Neale care ajunge la Botoșani. Strada mare e „cîteva prăvălii așezate după moda turcească“. Negustorul, îmbrăcat grecește, stă pe marginea, pe *prichiciul* ferestrei, cu picloarele supt dînsul, și trage din ciubuc. Acum sînt Evrei destui: Neale găzduiește chiar într'o circiumă evreiască. Era nunță tocmai în sara aceea, „și

1) V., pentru acele cîteva ceasuri de petrecere în Botoșani, de Tott, *Mémoires sur les Turcs et les Tartares*, ed Maestricht, II, p. 134 și urm.

strigătele sau, mai bine să zicem, urletele sălbătice ale invitaţilor ne făcură să nu putem închide ochii până-n ziuă, sind căruşaşi n'ştri. — tot Evrei — „veniră să ni spuie că e vreme de plecare”²⁾.

Astfel apucară Botoşanii începutul veacului al XIX-lea.

VII.

În această ei trebuiau să aibă o scurtă, dar foarte însemnată înflorire. Ceia ce i-o aduse fu, de alminterea, nenorocirea Moldovei întregi, pierderile ei de pământuri, care schimbare în părţile de Miazănoapte şi Răsărit — deci tocmai unde stăteau Botoşanii — şi vechile drumuri şi vechile centre de negoţ.

Cînd Suceava ajunsese în minile Austriei, după ce, de mai bine de jumătate de veac, Hotinul era o cetate turcească. Botoşanii trebuiră să ciştige. Satul Burdujeni se făcu în cîţiva ani un lînguşor prin năvălirea lîngă noul hotar bucovinean a Evreilor, despre întîia înfăţişare a cărora s'a vorbit mai sus, şi pentru negoţ cînsit şi pentru contrabandă, copleşiseră foarte repede Botoşanii,

La 1812, Basarabia era pierdută la rîndul ei. Prutul ajunsese hotarul răsăritean al ţerii. Iaşii erau prea aproape de această apă pentru a fi şi de acum înaintea locului spre care se reversă mărfurile. Situaţia Botoşanilor însă era mult mai bună. Evreii botoşăneni, uniţi prin legături de înrudire şi prin legături de afaceri cu cei din Bucovina şi din Basarabia, ajunseră în acest oraş un ferment de viaţă economică.

Ei erau să ia în stăpinire moştenirea Armenilor, în decadenţă acum. Deocamdată însă se putu crede că Românii vor păstra oraşul lor, a cărui poporaţie se ridică repede până la 12000 de oameni. Biserici se fac şi se dreg preluîndeni, de la 1800 înainte, toate îndreplindu-se acum după modelul dat de Mihai Racoviţă în reparaţiile lui Bresie, ca blănerii, particulari din negustorime, epitropi şi preoţi, cite uu boier, precum au fost Mavromati şi Costachi Roset, care întemeie şi o şcoală de psaltichie, ridică în cîţiva ani de zile foarte innalte clopotniţe şi mîndre, nnalte, luminoase zidiri de piatră, cum se pot vedea, în acest număr şi în aceste proporţii, numai în puşine oraşe ale Moldovei. Şi Armenii, cari fuseseră opriţi înfăiu, cîpătară, în 1816, de la Domnie voia de a-şi face „o clopotniţă de piatră foarte mare”, ba încă şi cu ceasornic. Botoşanii monumentali de astăzi s'au alcătuit mai ales atunci, între 1812 şi 1834, între pierderea Basarabiei şi Regulamentul Organic.

Această lege constitutivă dădu tuturor oraşelor aceeaşi situaţie. Până la Regulament însă, Botoşanii avuseră drepturi de care nu se bucura niciun alt oraş. Încă de la 1820, ei căpătaseră un efor şi o *Casa obştească*

2) *Voyage en Allemagne, en Pologne, en Moldavie et en Turquie*, trad. de Ch-Auguste Def., II, Paris. 1818; pp. 12-3.

(un fel de Consiliu Comunal), de șese epitropi: doi boieri, doi negustori moldoveni sau greci și doi „frunțași” ai orașului. Mai târziu epitropii fură aleși, câte doi, de negustorii ortodocși, de Armeni și de Evrei, fără a mai pomeni doi reprezentanți ai boierilor. Se făcură atunci planuri mari de edilitate: pavare de strade, deschiderea unei piețe, împodobirea ei cu havuz, facerea unui spital,—planuri care se îndepliniră mai târziu numai, și pe încetul.

Aceste încercări sînt însă destul de interesante și pline de învățămînt pentru ca să se împărlășească și celitorilor celor mulți povestirea despre zbuțimările „constituționale” ale orașului, așa cum o dădeam acum câțiva ani în altă scriere!).

„După acordarea de către Mihai Suțu a unei epitropii pentru veniturile menite îmbunătățirii stradelor, „podurilor” orașului, se alege pentru a dispune de mica Vistierie orășănească un boierinaș, Anghelachi Climent, care căpătă și întărirea hrisovului, după tulburările de la 1821, din partea noului Domn, Ioan Siurdza, — întărire ce nu ni s'a păstrat. Administrația lui jinu pînă la 1824, dar „obștia” nu se declară de loc mulțumită de felul cum împărțise el, la nevoi și la „rușelurile”, neapărate pentru acel timp, sumele strînse. I se dădu ca urmaș Spăterul Iordachi Canta, care era ajutat de Banul Ion Brănișteanu: el nu fu însă casier, „casă”, decît un an de zile, pînă la 1-iu Februar 1825, fiindcă muri, lăsînd socotelile încurcate. Eforul, „eforos”, Alecu Callimachi, nepot și văr al Domnilor Moldovei, mai era apoi supărat și de zgomotoasa opoziție pe care o făceau la plata dăjdlilor Evreii botoșeneni, conduși de un elocvent bărbat care se numia Leiba sau Laba Faibiș: aceasta termină însă făcînd declarația solemnă că de acum înainte, ca unul ce este „născut și crescut” în Botoșani, va fi, cu tot talentul său oratoric (și ziaristic fără pulință de manifestare, din nenorocire), un simplu „patriot”, fără gălăgie.

„În Mart 1825, Domnul porunci să se recunoască de efor, „eforos”, Alecu Callimachi, să se aleagă noi epitropi, să se strîngă actele și să se încheie socotelile, mult desbătute, ale trecutului; în stîrșit, să se facă în mijlocul orașului loc îndestulător pentru o piață, sau „un piaț”. Deci, supt îngrijirea lui Scarlat Miclescu Aga, *Vornic de Botoșani* — în lipsa lui Callimachi—, se făcu o întrunire la alți boieri din Botoșani, Alecu Rolet, și aici se aleaseră noii epitropi, dintre negustorii nesupuși unei protecții străine, *raiele*, și nu *sudji*, dîndu-li-se ca „prezident” pe boierul Costachi Roset. Manolachi Iorga era să strîngă, „ca un cîslit bătrîn și vechiu, tîrgoveț”, „documenturile risipile” ale orașului. Ca taxidar și păstrător al Arhivei i se alipi un Armean, Garabat Bolfos; un Greco-Romîn, Iani Vasiliu, și alt Armean, Ștefan Goilav, erau numiți epitropi „lucrători”, iar calitatea de „ostenitor la trebuinșile tîrgului” era dată lui Tudurache Băcal-Bașa, starostea băcanilor adecă, și lui Andronic Zaharia: Socrocul cîrmuirii lor era de un an.

„În 1827, Sfatul epitropilor era astfel alcătuit: „prezident” era tot

1) *Studii și documente*, V, pp. 673-8.

Roset, Manolachi Iorga se întâmpină iarăși, dar, pe lângă trei Armeni, găsim pe Ilie Iconomul, un preot bătrîn, foarte dușmănit prin pamflele de adversarii săi politici, și pe Vasile a Diaconișii. Această epitropie, fără îndoimnă eforului și al Cîrmuirii, se arăta dornică de a aduce în adevăr îmbunătățiri orașului, care avea pe atunci o populație de cel puțin 12.000 de locuitori și vedea prosperitatea crescîndu-i. În acest an 1827 se încuvință de acești „consilieri comunali“ ai timpului cumpărarea de pompe pentru foc: „tulumbă“, de sacale, înființarea unui corp de scutelnici, care să poată fi întrebuințat în cas de incendiu: „tulumbagii, sacagii, căngeri, toporași, hornari și clopotari“, fără a uita pe păzitorii așezați în clopotnița Ospeniei și pe cari i-am apucat și eu, soldați de artilerie acum, trimbișind semnalele de pe înălțimea acetuiaș vechiu turn al Doamnei Elena Rareș. Ei cerură mijlocirea lui Alecu Țallimachi, pentru ca să li se dea țarăși pe samă satul vecin, al Băiceștilor, de unde să-și poată lua măfurașorii și reparatorii podurilor. O adunare generală, a tuturor stărilor de locuitori, „răzăși“ Țîrgovești, își arătase, încă înaintea de întrebarea venită de la Domnie în privința tulumbelor și sacalelor, dorința de a înzestra cîi se poate mai bine Țîrgul cu aceste mijloace de asigurare față de cel mai mare dușman al vechilor noastre Țîrguri, ce dispăreau din cînd în cînd într'o limbă de pară. Gîndul lor mergea însă și mai departe, și pentru îniiia oară locuitorii unui oraș românesc, dintr'un principat sau dintr'altul simțiau nevoia de a-și avea un frumos „pliaș“ central, ca în Bucovina învecinată, de a împodobi „pliașul“ însuși cu un „havuz“, de a înlătura „prăpastia glodurilor“, care opria adesea, primăvara și toamna, mersul obișnuit al afacerilor, prin înlocuirea lemnului din „poduri“ cu piatră. Ei își mai arătau dorința de a se întemeia, din cărămidă Irainică, un spital pentru cei puțin treizeci de bolnavi, ca să nu piară, ca până acum, bolnavi săraci, de toate „nașiile“, pe străde. În sfîrșit, pentru a înlătura jacurile, legate încă și într'o astfel de epocă mai bună, cînd guverna un Domn patriarhal și blînd, încunjurat de boierinași ce aveau pe buze cuvîntul de „patrie“, de organizația și moravurile administrative ale noastre, — orășenii fruntași cari țineau epitropia se gîndiau la răscumpărarea Căpităniei, poliției am zice noi aslăzi, de la Statul nezăljos pentru cei mari și cei mici ai săi. Străbunii noștri, ai Botoșănenilor ce au rămas la Botoșani, sau ne-am răzlejit de acolo, erau în stare să facă și „jărtfiri de bani“, să primească a li se „analoghisi“ pe „acareturi“, a li se impune proporțional pe imobile, dări neobișnuite. Pentru mai multă siguranță că banii aceștia nu vor fi luați decît în sumă hotărîită și nu vor căpăta decît întrebuințarea folositoare interesului tuturor, fiecare nație, „creștină“, eretică sau păgînă, Romîni, Armeni și Iidovi, avea voia de a împlini „analogul“, colisașia, prin agenții săi... nașionali, prin ceia ce erau odinioară la bresle — Evreii și Armenii erau și aici o breslă, ca și croitorii și cizmarii, — „ceauși“. Un „casier“ va fi pus de ftecare din cele trei „nași“, și ei nu vor deschide casa încredințată lor decît în puterea unui răvaș iscălit de toți epitropii, ce-și vor da suma de două ori de an. Să adăugim pentru a căpăta o idee și mai înaltă despre acești Țîrgovești moldo-

veni de la 1827, că leafa nu era cunoscută pentru epitropi şi casieri, cari nu erau slujbaşi şi simbriaşi, ci părinţi desinteresaji ai obştii.

„Toluşi, dacă nu pofta de a-şi creşte veniturile, mîndria de a sta în frunte făcea pe mulţi să dorească epitropia: anume învinşii de la 1824 nu se îndurau să rămîie pe din afară. Partidul era alcătuit din oameni ce nu erau nici negustori azezaji de multă vreme în Botoşani, nici vechi boieri ai Terii-de-sus, ci mai mult căflănişi ai ultimelor vremuri de prefacere şi de parvenire şi capitalişti cari aveau şi moşii linule în arendă şi bani de împrumutat şi-şi asiguraseră averea şi persoana luînd protecţia austriacă, fiind de multe ori Bucovineni de drept şi Moldoveni de locuinţă. Ei se adunară şi alcătuiră în Noiembrie 1827 o „ecstrucţie de închiuire a epitropiei“ potrivit cu litera hrisovului şi cu „socolinşa“ grupării, pe care o dădeau, fireşte, ca „obştească“.

Proiectul e vrednic de luare amînte: el e liberal, egalitar în ceia ce priveşte „naşiile“ ca şi în ceia ce priveşte stările sociale. Epitropii vor fi, nu şapte ca pînă atunci, ci opt, şi anume luaşi şi dintre Evrei, ca în fericita Bucovină, unde-şi aveau „orînzile“ fraşii Manoli, conducătorii partidului. Deci: doi boieri, doi negustori creştini—adecă, se explică, „moldoveni şi greci“—, doi Armeni şi doi „Jidovi“. Ei nu vor avea niciun „prezident“, de şi, în teorie, inişiativa era să pornească tot de la boieri. Epitropii nu se vor îndeletnici decît cu amănuntele lucrurilor hotărîte în principiu, „organişte“, de „adunarea obştească“, mai largă decît corpul electoral de aslăzi al comunei. Aceasta va fi chemată de cîte ori va fi ceva nou de statornicit, şi înnaintea ei, după anulor de slujbă, epitropii vor veni să-şi dea samă. Casierul va fi unul, negustor, fără specificare de „naşie“, ales şi răspunzător la capătul anului. El nu va da nimic, în afară de cheltuielile zilnice, fără împuternicire de la toşi epitropii. Tot în asemenea condişii i se vor da pe samă documentele, dar din pecelea tîrgului el va primi numai jumătate, cealaltă jumătate aflîndu-se în păstrarea unui negustor armean anume ales pentru aceasta. Nici slujbaşi noi nu se vor putea pune fără ştringerea adunării. Iscăliturile lămuresc asupra compunerii partidului: e Anghelachi Climent mazilitul, Raciş, tot din vechea epitropie, doi Pisoscheşti, probabil din boierii „Pisovschi“ de la începutul secolului al XVII-lea, un Herescu, rudă cu Mitropolitul bucovinean, de origine boierească foarte nouă, un Pelrachi Virnav, neam al traducătorului din franjuzeşte şi greceşte. Păharnicul Ioan Brănişteanu, poate din altă seminşie decît cea cu care s'au slins mai dăunăzi Brăniştenii ce aveau moşle în judeşul Roman, lingă Mirceştii lui Vasile Alecsandri, Dimachi, rudă cu un Vornic din Botoşani din veacul al XVIII-lea, boierinaşi ca Negruş, Cocolă, Teohari, Oatu, Popovici şi negustorul Sirghevici. „Manoleştii“ puneau lucrurile la cale, ca nişte oameni bogaşi şi cu trecere, dar nu iscăliau. Proiectul era făcut poate pentru mai tîrziu, dar chiar de atunci porni către Cîrmuire o plîngere împotriva epitropilor, cari ar fi făcut cu banii „obştei“ ceia ce făcuseră pe vremea obladurii oamenilor lui Anghelachi Climent. Postelnicul Iancu Canană, fiul lui Ştefan şi nepotul de fiu al Mariei Calli-

machi,—un tinăr ce învăşase la Berlin—duse jalba la Vodă, şi Domnul dădu sarcina de a cerceta. Vărul său de al treilea, Alecu Callimachi, se simţi însă jignit, ca efor, şi ceru ca în adevăr să se facă o cercetare, dar la ea să participe şi alţi doi boieri din partea locului: Brănişteanu, pe care nu-l va fi ştiut că s'a iscălit în jalbă, şi Aga Scarlat Miculescu. Ioan-Vodă încuviinţă aceasta, şi aceşti trei cercetători trebuiau să înceapă ceia ce se zice astăzi „anchetă”, în unire „cu cei întâi frunzaşi” ai oraşului.

„Se începuseră pe atunci stăruinşile pentru înnoirea hrisovului: peşcheşul destinat Domnului fu o sută cincizeci de galbeni sau un ceasornic: „care din doai va voi a primi Măria Sa”. Agitaţia partidei de opoziţie pornise clar din apropierea sorocului de întărire a constituţiei orăşeneşti. Callimachi îndrumase stăruinşile prin Vislerul Ghica, şi la Vornicul Iordachi Drăghici, mina dreaptă a stăpînitorului, se credea că s'ar fi îndreptat, în schimb, autorii plîngerii şi proiectului de reformă; ceia ce fu contestat de Iordachi, care califică spusele lui Sirghevici şi Angelachi drept simple „floncănituri”, vrednice de o grabnică şi aspră probozire.

„Callimachi, care se afla la moşia sa de la Stăncesti, era poftit de Ghica să vie la Iaşi, pentru a se înţelege împreună ce e de făcut faţă de lupta duşmanilor lui. El veni prin Februar 1828, şi hrisovul, în care se schimbase punctul de căpetenie privitor la corpul de alegători, primindu-se alegerea a cite doi epitropi de flece naşie, fu iscălit de Domn în aceiaşi lună, lăsîndu-se data de Ianuar însă. Alegerea, de vreme ce se amestecau acum şi Jidovii, dădu însă un rezultat favorabil autorilor planului de reorganizare din 1827. La 27 Februar boierii din Botoşani mulţămiau pentru îndurarea domnească, cerînd, în acelaşi timp, să nu se fie în samă „proiectele înşelătoare ale nemulţămîţilor”. Ba, mai mult, să săvîrşească o reformă în sensul invers, dînd dreptul de alegere numai la „sisiima boerească de Botoşani”, care să poată vote şi în lipsă, prin răvaş. După cererea lor, Domnul învoi să se trimeată un diac, care să vadă şi ce e cu „constituţia” împotriva căreia se plîngeau boierii; el casă alegerea şi hotări să se facă o alta, în toată forma, la care să iea parte şi boierii, cel mai îndrituiţi la conducerea afacerilor.

„Peste citeva zile, Alecu Callimachi precisă lucrurile, numînd pe cei ce puseseră la cale demonstraţia: Climent, „un Pîsochi”, şi Manoleştii, cari ar fi lucrînd mai ales prin sudul: Evrei şi Armeni. Încă odată Vodă strică alegerea lui Climent, şi pentru purtările lui rele din trecut. Apoi, prin porunca de la 7 Mart, el osîndi aspru uneltirea eforilor răzvrătiţilor, amintî mîncătoriile lor din trecut şi hotări ca epitropii boieri să fie aleşi din nou, şi anume dintre boierii, începînd cu Alecu Callimachi, ale căror nume se însemnau în poruncă, fiind aceştia „oameni cunoscuţi întru bunele cugetări”. Pentru viitor, opoziţia era aslimpărată, puindu-ae innaintea ochilor ce ar pîndi schimbări priveliştea puşin plăcută a „izgonirii din oraş”.

Îndată după aceasta, Ruşii trecură Prutul. „Vechiul regim”, în

care și găsisse un loc unic organizația municipală a Botoșanilor, dispărută și Regulamentul Organic dădu alte forme vieții orașelor."

Construirea de linii ferate, aducerea de-a dreptul a mărfurilor din străinătate, dădură lovitură cea mai grea acestui nou Botoșani, din ce în ce mai mult evreiesc. Drumul cel mere spre Apus trecu din Iași prin Pașcani spre Cernăuțul bucovinean și Lembergul Galiei. Mai târziu, o a doua linie—fără viitor de altfel—urmă vales Prutului, legînd Dorohoiul de Iași, fără să atingă Botoșanii. Aceștia se găsiră la capătul unei linii secundare, care nu ducea măcar pînă la Hirilău și Tirgu-Frumos.

O altă cauză a decăderii fu distrugerea prin convenții comerciale, nechibzute poate, oricum nenorocite, a marelui negoț cu vitele, bogăția de căpelenie a Moldovei-de-Sus. Cu agricultura de astăzi, făcută neconștient și sălbatec, de arendași evrei, nu se poate hrăni un oraș de 30.000 de suflete. Această poporație, pe două treimi evreiască, se înfundă deci tot mai adînc în sărăcie și degenerare.

Autorul acestor rînduri ar fi dorit totuși să incheie¹⁾ cu cuvinte de speranță aceste pagini consacrate orașului său de naștere.

¹⁾ Acum vre-o douăzeci de ani—De atunci am găsit la Primăria din Botoșani note prețioase despre oraș, care au fost publicate apoi numai în resumat.

Alegere de acte contemporane.

I.

Scrisoarea lui Ștefan-cel-Mare după lupta de la Podul Înalt (1475).

Prea-străluciților, prea-puternicilor, și de bun neam domni ai Creștinătății întregi, oricui i se va arăta sau i se va spune această scrisoare a noastră. Noi, Ștefan-Vodă, din mila lui Dumnezeu Domn al Țării Moldovei, vă trimetem smerita noastră închinăciune și vrerea de bine. Și știți d-voastră cum că prea-crudul și păgînul Împărat al Turcilor de multă vreme umblă după peirea Creștinătății întregi și zi de zi se cîștigă încă în ce chip ar putea aduce supt puterea sa și pierde Creștinătatea. De acela vă dăm de știre că în Boboteaza trecută acel Împărat al Turcilor a trimis asupra noastră marea lui oștire blestemată, a Turcilor, în număr de o sută și douăzeci de mii de oameni, și cu dînsa avea pe cei mai de aproape și mai mari și mai iubiți robi ai lui drept căpitani. Adecă: Soliman, Pașă, Vizir și beglerbeg, cu toată Curtea acelui Împărat și cu toată Ramelia și cu Domnul din Țara-Românească, cu toată puterea sa.

Și Isa-beg, Ali-beg, Schender-beg, Duna-begul, Iacub-beg, Valti(?) Ulu-beg, Sarafag-beg, domnul Sofiei, și Ștura-beg(?), Piri-beg, Iunis Isac-beg (fiul lui Isac-beg) Vizirul, cu toți spahii lor,—cari erau toți puternici și Voevozi în oastea aceia. Cînd am văzut noi oastea cea mare, ne-am ridicat după cuviință cu trupul nostru și cu armele noastre, și li-am stat împotriva, și cu ajutorul lui Dumnezeu cel alouputernic am înfrînt srașnic pe acei vrăjmași ai noștri și ai Creștinătății întregi, și li-am prăpădit, și au slătuit striviți supt picioarele noastre.

Dată în Suceava, în ziua de Sf. Pavel, 25 Ianuarie 1475.

(Traducere după o formă germană a scrisorii, tipărită în ale mele *Acte și fragmente*, III, pp. 91-2. Originalul a fost scris în limba slavonă. În alte forme, italiene, scrisoarea urmează printr'un adaus, alcătuit de solii trimiși de Ștefan în Italia pentru ajutor.)

II.

O scrisoare a lui Vlad Țepeș către regele Ungariei Matiaș Corvinul (1462).

Măria Ta Doamne. În alle scrisori și-am fost scris cum Turcii, dușmanii cei cruzi ai Crucii lui Hristos, trimiseseră la noi solii lor cei mari ca să nu mai fimem pacea și legătura făcută între Măria Ta și noi și să nu mai serbăm nunta, ci să ne clipim numai de dinșii și să mergem la Poarta Împăratului aceluia al Turcilor, adecă la Curtea lui Iar, dacă nu ne vom lăsa de pacea și de legătura și de nunta Măriei Tale, nici Turcii nu vor ținea atunci pacea cu noi. Mai trimiseseră și pe un sfetnic de

frunte al Împăratului turcesc, anume Hamza-beg de Nicopol, ca să hotărîm granița la Dunăre, pentru ca, dacă acel Hamza-beg ar putea să ne aducă în vre-un chip, cu șiretenii, ori pe jurămint, ori cu alt meșteșug, la Poartă, bine, iar, de unde nu, să caute a ne prinde și a ne aduce prins. Dar, cu ajutorul lui Dumnezeu, pe cînd mergeam spre hotarul acela, am aflat despre șiretenia și vicleșugul lor, și noi am fost aceia cari am pas mîna pe acel Hamza-beg, în Ținutul și în Țara Turcească, supt o cetate ce i se zice Giurgiul: deschizînd Turcii cetatea la strigătele oamenilor noștri, cu gîndul ca să înire numai ai lor, ai noștri, amestecîndu-se cu dinșii, au intrat și au dobîndit cetatea. Pe care am și ars-o îndată. Și au ucis pe oamenii și femele, mari și mici, cari locuiau de la Oblucița și Novoselo, unde se varsă Dunărea în Mare, până la Rehova, cure se află chiar lingă Chilia, din jos, și pînă la locurile Samovit și Ghighen (Ghichiul bulgăresc), în număr de 23.884 de Turci și de Bulgari, fără cei ce au ars prin case sau ale căror capete n'au fost înfățișate dregătorilor noștri. Măria Ta să știe că deocamdată acestea le-am săvîrșit în paguba lor, a celor cari ne tot îndemnau cu stăruințele lor să lăsăm pe creștini și să ne dăm de partea lor. Deci să știi Măria Ta că am călcat pacea cu dinșii, nu pentru vre-un folos al nostru, ci pentru cînstea Măriei Tale și a Coroanei Măriei Tale, și pentru păstrarea Creștinătății întregi și pentru înlărirăa legii catolice. Ceia ce văzînd ei că am făcut, și au părăsit gilceburile și certurile pe care le aveau pînă acum în orice parte, și de spre țara și Coroana Măriei Tale, și de spre alte părți, și și-au aruncat toată turbarea asupra-ni. Cum se va deschide vremea, adecă primăvara, au de gînd să vie dușmănește, cu toată puterea lor. Însă vaduri n'au, căci și vadurile lor la Dunăre, afară de Vidin, am pus să le ardă, să le nimicească și să le facă pustii. Pentru că pe la vadul Vidinului nu prea pot strica, ci ei ar voi să-și aducă corăbiile de la Țarigrad și Gallpole, pe Marea, în Dunăre. Deci, Măria Ta, dacă voia Măriei Tale este să ai luptă cu dinșii, atunci stringe-ți toată țara și tot poporul, și cei de pe jos și călării, adu-i în această Țară-Românească a noastră tu binevoiește, să te bați aice cu dinșii. Iar, dacă nu vrei să vii Măria Ta însuși, atunci fii bun de-ți trimele oastea întreagă în părțile ardelenale ale Măriei Tale, încă de la Sf. Gheorghe. Dacă Măria Ta nu vrei să-ți dai însă toată oastea, atunci dă numai cît și-e voia, măcar Ardealul și Secuimea. Ci, dacă Măria Ta voiești să-mi dai vre-un ajutor, atunci Măria Ta să fii bun a nu ne zăbovi, ci să ni spui cu adevărat gîndul Măriei Tale. Pe omul nostru, care aduce scrisoarea, de data aceasta să nu-l întîrzi, mă rog, Măria Ta, ci să mi-l trimeți îndărăt, îndată și iute. Pentru că nici cu un chip nu voim să lăsăm în drum ce am început, ci să dăcem lucrul la capăt. Căci, dacă Dumnezeuul cel a-tot-puternic va asculta rugăciunile și dorințele creștinilor și-și va apleca auzul cu bunăvoință spre rugăciunile sărmanilor săi și ni va da astfel de biruință împotriva păgînilor, dușmanii ai Crucii lui Hristos, va fi cea mai mare cinste și folos și ajutor sufletesc pentru Măria Ta și Sfînta Coroană a Măriei Tale și pentru toată Creștinătatea cea adevărată. De oare ce nu voim

să fugim înaintea sălbătăciei lor, ci să avem, în orice chip, luptă cu dișii. Iar, dacă vom avea, ferească Dumnezeu, o izbîndă rea și va peri țerisoara noastră aceasta, nici Măria Ta nu vei avea folos și înlesnire din așa ceva, pentru că va fi spre paguba Creștinătății întregi. De almințerea, să crezi ce-ți va spune acest om al nostru, Radul Farmă, ca și cum am grăi noi de față cu Măria Ta. Din cetatea—, 9 Fevruarie 1462.

(Traducere după scrisoarea latină, publicată în I. Bogdan, *Vlad Țepeș*, pp. 78-81.)

III.

Cuvântarea lui Neagoe-Vodă, cel de-al patrulea Basarab, către fiul său mort, copilul Voevod Petru (către 1520).

O fiul meu Petre, iată că-ți trimat coroana, surguciu și diademele, pentru că tu erai stîlparea mea cea înflorită, de care pururea se umbria, și răcoria, ochii miei, iar acum stîlparea mea s'au uscat, și florile s'au vestejit și s'au sculurat, și ochii miei au rămas arși și pirlîji de jalea înfloririi tale. O iubitul meu Petre! eu gîndiam și cugetam să fiu Domn, și să veseleşti bătrînețele mele oarecînd cu tinerețele tale, și să fiu biruitor pămîntului, iar acum, fiul meu, te văz zăcînd sub pămînt, ca un trup al fieștecărui sărac. Într'o vreme îmi erai drag, iar acum te-am urît. Într'o vreme îmi era milă de tine, iar acum nu-mi este milă. Într'o vreme erai bogat, iar acum ești sărac. Într'o vreme, fătul meu, te vedeam pe pămînt, iar acum te văz supt pămînt. În pușinea vreme te arătași ca o floare frumoasă înaintea ochilor miei, și numai decît te puseși supt pămînt. Eu poftiam să mă vezi tu pe mine supt pămînt, dar te văzui eu pe tine îngropat. O fătul meu, căci nu mă acoperi mal bine pe mine pămîntul decît pe tine, și mă lăsași la bătrînețele mele! Cînd tu vremea să se odihnească de către tine, tu atunci n'ai nicio grijă de mine, ci m'ai lăsat să fie totdeauna inima mea arsă și aprinsă de jalea ta, și ochii miei să fie la bătrînețele mele tot plini de lacrimi, ziua și noaptea. O fiul meu, mai bucuros aș fi dat traiul și zilele mele ca să fiu tu viu! Eu îți găttiam haine domnești ca să te îmbraci cu dinsele și să te împodobeshi, ca să veseleşti inima mea, și să usuci aceste lacrimi din ochii miei, iar acum trupul tău se desbracă de hainele care i-am gătit, și se îmbracă în pămînt, dintru care au fost luat, după cum zice Dumnezeu: *din pămînt ești și iar în pămînt te vei întoarce*, iar sufletul tău vede alte vederi, și nu știu, dintre acele vederi ce va fi văzînd sufletul tău, milos. Fiți-se-va Dumnezeu să-ți îmbrace sufletul tău cu mila sa? Ci mă tem ca să nu fie sufletul tău rămas cumva nesătul de fața lui Dumnezeu, pentru păcatele mele. Însă după acestea toate iată că-ți zic: Scoală, fătul meu,

scoală, că au venit și oasele moașe-ta la tine, ca să se odihnească și ele lângă tine, pentru că și ție îți este mumă ca și mie, și împreună cu dinsele am trimis podoabele tale, coroana și surguciul tău la Pandocrator, ca să se împodobească cu dinsele, ca doar s'ar milostivi Domnul Dumnezeu spre noi, și v'ar dărui cununile cele ce nu vor trece niciodată. Iar diademele să se puie la veșmintul Precistei, ca să se milostivească spre noi, și să vă acopere supl veșmintul ei la înfricoșata judecată, și să vă dea viața cea de veci, care nu va trece niciodată.

(Iorga, *Istoria literaturii religioase*, pp. 60-1.)

IV.

Scrisoarea unui boier muntean din vremea lui Neagoe Basarab (cea mai veche scrisoarea românească; 1521).

Înțeleptului, de bun neam și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăs Bengner din Brașov, multă sănătate de la Neacșul (Lupa) din Cimpulung ¹⁾.

Așijderea, dau știre Domniei Tale de lucrul Turcilor, cum au auzit eu că Împăratul au ieșit din Sofia, și alminterea nu e, și se-au dus în sus spre Dunăre. *Așijderea*, să știi Domnia Ta că au venit un om de la Nicopole, de mie mi-au spus că au văzut cu ochii lui că au trecut cele corăbii ce știi și Domnia Ta pre Dunăre în sus. *Așijderea*, să știi că bagă din toate crașele câte 50 de oameni, să fie în ajutor în corăbii. *Așijderea*, să știi cum se-au prins niște meșteri din Țarigrad care vor trece acele corăbii în locul cele strămlul ce știi și Domnia Ta. *Așijderea*, spui Domniei Tale de lucrul lui Mahamel-beg, cum am auzit de boiari ce sînt megiș și de genere-mieu Negre cum i-au dat Împăratul slobozie lui Mahamel-beg cum pre lă (=unde)-i va fi voia prin Țara-Rumăncască, iară el să treacă. *Așijderea*, să știi Domnia Ta că are frică mare și Băsarab de acel loțru de Mahamel-beg, mai virtos de Domniile Voastre. *Așijderea*, spui Domniei Tale, ca mai marele meu, — de ce-am înțeles și eu, eu spui Domniei Tale, — iară Domnia Ta ești înțelept. Și aceste cuvinte să îți Domnia Ta la tine, să nu știe oameni mulți. Și Domniile Voastre să vă păziți cum știți mai bine. Și Dumnezeu să te bucure.

Înțeleptului și cinstitului și de Dumnezeu dăruitului, dumisale Hanăs Bengner din Brașov.

(Din Iorga, *Brașovul și Românii*, pp. 263-4.)

¹⁾ Până aici traducem originalul slavon; alte cuvinte traduse le tipăresc în cursive.

V.

O scrisoare a lui Petru Rareș către Brașoveni
(25 Octombrie 1529).

Petru Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn al țerii Moldovei. Înțelepșilor prieteni, cu adevărat iubiți nouă. Am venit aici împotriva viclenilor Măriei Sale domnului Ioan, Craiul unguresc, ca să vă supunem supt paza Măriei Sale, cea ce, cum am văzut, voi nu vreți. Noi socotim că doar ați fi avînd de gînd să vă hrăniți cu pietre. Deci să știți bine: N'am venit așa pe două, trei săptămîni, ci vom sta pînă ce vă vom îndupleca și vom face cea ce ni este voința. Și la întorsul nostru înapoi vom arde cu pară de foc aceasă Țară a Birsei, și vom lăsa Ținutul gol și pustiu, și la primăvară iarăși făgăduim a veni cu războiu, și vom pune iarăși să se calce sămănăturile voastre, cînd se vor fi ridicat, pentru că iarăși un an întreg să fiți fără de hrană. Poate că voi, în nebunia și prostia voastră cea mare, credeți că, fiindcă stați între pietre, puteți și roade piatra. Dar cu acestea vă prăpădiți numai viața, și veți rămînea în deșert, pentru că noi oprim pe Secui, supt pedeapsă, să nu vă aducă, nici să vă vindă griu sau alt fel de hrană. Vom ținea necontentit strajă în mijlocul lor. Deci vă sfăluim ca, la vederea acestei scrisori a noastre, să trimețeți fără zăbavă la noi șese oameni aleși, pentru a ne înțelege, și vă dăm credința noastră că-i vom lăsa să vie înapoi cu bună pace. Dat supt Prejmer, 25 Octombrie 1529.

Înțelepșilor judei și jurașilor din Brașov, prietenii noștri iubiți întru adevăr.

(După Hurmuzaki, XV cf. și Iorga, *Îndreptări și întregiri*, I, *Brașovul*; din „Analele Academiei Romîne”, pp. 34-5.)

VI.

Testamentul Domnului muntean, apoi
moldovenesc Petru Șchiopul, scris în străinătate și pîrbegie
la Bozen (Maiu 1594).

Io Petru Voevod, care am fost Domn în Moldova, mărturisesc cu aceasă scrisoare a mea, întâiu către cînsitul și de Dumnezeu iubitul Împărat prea-creștin și către marele arhiduce Ferdinand și către toată țara Măriei Sale, și la boier și la județi, mărturisesc iarăși cu aceasă scrisoare a mea, pe care cu mîna mea am scris-o, cum că, atunci cînd eram în cetatea Tulln, a Împăratului prea-creștin, în anul 1592, m'am îmbolnăvit și am chemat pe fata mea și pe ginerele meu și pe un nepot al meu de soră, anume Gheorghe Hatmanul, și i-am rugat să aibă grijă de fiul meu, să se îngrijească de dînsul după ce volu muri. Și li-am dat o scrisoare să fie epîtropi în toate celea: întâiu o hirtie ce am dat-o fe-

lei mele, dacă va sta la un loc cu (fratele ei) Ștefan Voevod, s'o fie pe socoteala lui și, dacă ea nu va voi să stea cu dinsul, să nu-i dea el nimic. Așijderea, mai iniîu filca mea și ginerele meu s'au dus iarăși de lingă mine, fără voia mea: și-au scos hirtie fără voia mea și s'au dus. Și ceia ce aveau în mîna lor, de la Doamna mea, strinși în treizeci de ani ce am stat laolaltă cu dinsa, și, pe lingă aceasta, și 8.000 de galbeni roșii, toate le-au luat și pe toate le-au împărțit cu fratele lui; și altele mi le-au adus înapoi, însă cele mai multe au rămas în mîna lor; și eu li-am dat toată zestrea fetei mele: cinct poveri de aspri pentru o casă și pentru o grădină, afară de zestrea ei, și încă și alte 2.000 de galbeni de aur, apoi și alte 200.000 de aspri: o păreche de brățare cu juvaieră scumpă. Acuma mărturisesc cu această hirtie a mea ca ei să nu aibă nicio slujbă la casa mea și la copilul meu. Al doilea, și Hatmanul Gheorghe, și aceia a plecat fără de voia mea, și la nevoia mea n'a stat pe lingă mine, și s'au dus. Și, dacă va veni pe urmă și va spune că are să arăte scrisoarea mea, să nu i se fie nici într'o socoteală hirtia nici lui, precum nici fetei mele, pentru că m'au trdat și n'au stat pe lingă mine, sau la strimtorarea mea, precum nu se cade să părăsească pe părintele lor în vreme de nevoie, ei pe cari îi pusesem să cirmuiesc casa mea. Ci acuma, în anul acesta 1594, copilul meu să fie vrednic a stăpîni el însuși toate cîte se împlă să le mai avem. Iarăși mărturisesc acuma cu adevărat că toată averea ce-am putut să am, s'a cheltuit, după cum mărturisește și o însemnare a mea, unde sînt scrise toate anume; și, iarăși, dacă și am ceva astăzi, mult-puțin, ori în mîinle copilului, ori în sinețul care sînt scrise pe numele meu, acelea toate sînt ale lui Ștefan Voevod, să știți aceasta, pentru că el a fost Domn în Țara Moldovei, cînd i-a dat steagul Sultanul Murad, și a jînut Domnia cinci ani, cum știe toată lumea. Acuma mi-am pus pecetea, și-am scris această scrisoare cu mîna mea însăși; să știți aceasta.

Io Petru Voevod.

(Din Hurmuzaki, XII; text grecesc).

VII.

O scrisoare a lui Mihai Viteazul către soliî săi la Praga (1600).

Bane Mihalceo și tu, Vistiar Stoico, dau-vă în știre pentru omul cînstitului Împărat cel trimis la noi. Noi de toate bine pre rînd am înțeles, și, ce poruncă ne-au trimis, noi încă am socotit cu credincioșii noștri ce sînt pre lingă noi, și oameni bătrîni ce sînt mai pricepuși aicea, de ștlu de toate rîndurile, ce cum este pre într'alte țări, și cum a fost loc-meala mai de înnainte vreme. Ce noi, cum a fost porunca Împăratului și cum a fost scris în cărțile Mării Lui la noi, ce ni va fi pohta, noi să dăm în știrea Împărăției lui de toate,—ce între acela noi deci, ce ne-au

fost pohta, am scris toi în această carte ce-am trimes la dumneavoastră. Și-am scos și porunca Împăratului și făgăduiala ce ne-au fost trimes la noi, de o am trimes și aceia la dumneavoastră. Ce veți vedea porunca Împăratului și făgăduiala cum ne-au scris, și veți vedea și pohta noastră ce-am pohtit de la cinstitul Împărat. Ce, de veți fi făcut voi vre-o tocmeală cu împăratul mai înainte pînă va veni această poruncă, aceia la voi; iar voi să căutați pre această pohtă ce am pohtit noi. Să(—dacă) va fi bine tocmeala ce-ați făcut într'un chip, voi să lăsați să fie cum ați tocmit; iar, să vă va părza că este mai bună această tocmeală ce am trimes acum, și pohtă ce-am pohtit, iar voi să mergeți să grăiți Împăratului, și faceți tocmeală pre această pohtă și tocmeală ce-am trimes acum la voi.

Că, să va zice el Împăratul către voi că ați tocmit voi și oți făcut tocmeală, iar voi aveți cuvînt a-i dare răspuns de veți zice: adevăr făcut-am tocmeală, dumneala ai trimes credinciosul Măriei Tale de credință și cu această poruncă și făgăduială a Împărăției Tale, iar dumnealui au socotit pre porunca Măriei Tale, și ne-au scris să grăim Măriei Tale ce e pohta Domniei lui.

Ci tocmiți pre această poruncă și pohtă ce pohtim noi, să nu veți fi tocmit voi altă tocmeală mai bună. Și nevoiți de pripiți cum mei curînd, că este vremea aproape acuma, cum vedeți și dumneavoastră și cum știți și rîndul cum este încoace. Și, în vreme ce veți tocmi pre această tocmeală, voi cum mai curînd de olac să-mi trimeți omul, cu carte de olac, să-mi dați în știre Domniei Mele. Și am dat învățătură și lui Pandazi Logotăf: ce vă spune și din gură, aceia vă dau în știre Și fiți sănătoși. Amin.

Scris Ghenarie 26 de zile, 1600.

(După Iorga, *Documente privitoare la Petru Schiopul și la Mihai Viteazul*, în „Analele Academiei Române”, XX, p. 476.)

VIII.

Testamentul lui Radu-Vodă Șerban (1620).

În numele Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfînt, sfîntei și neîmpărțitei Trolte, amin. Eu Radul Voevod, nepotul lui Basarabu Voevod, carele am fost Domn Țării-Rumănești, dau a ști tuturor cu această carte a mea și mărturisesc și las cum, la vremea de apoi a mine-mea, Dumnezeu o lerie, Doamnei Mariei, au lăsat, cu gura dumnielei, toate moșiile, cîte sînt din spre partea dumnielei și din spre a părinților dumnielei, nepoată. sa și feli noastre Ancăi, iar, după moartea sa, de ne-2r dărui Dumnezeu nouă și altă fată de cununie dereaptă, ca să fie pre toate aceste

mai sus zise surori amîndouă. Deci, împlîndu-mi-se și mie a intrare pre calea a toată lumea și-a trecerea din această viață în celalaltă, nu am vrut să trec porunca mai sus zis părintelui meu,— că nici mi s'a căzut din cuvîntul dumniei a ieși. Las și eu ca pre acele zise mai sus moșii, Anca și Elina, carea în vreme de bătrînețe ne-au dăruit Dumnezeu din cununie dreaptă, ca să fie amîndouă surori. Însă cu această tocmeală, că, până unde va fi Doamnă-mea și soțul meu Doamna Elina vie, să le biruiască ea și să se hrănească dintre aceste moșii, iar, după moartea Doamnei mele, să fie cum a lăsat mamă-mea, Dumnezeu o ierte, și cum am lăsat și eu. Și așa tocmesc și las cu blestem ca această tocmeală să fie neschimbătoare, carea o am înlărit cu pecetea mea. Iar cine o va strica această tocmeală, să fie blestemat de 318 *părinți*, și să lăcuiască cu Iuda și cu Arie. Și mărturii încă am pus cești mai jos scrisi: Dionisie Paliolog, Mitropolitul de la Tîrnov, și Jupînul Tejar Gal din Beciu, și Jupînul Regheni Ianăș din Sibli, și Jupînul Rorăr doctorul din Beci, și Dragomir Postelnicul, și Raduș Postelnicul, și Seman Postelnicul. Scris în Beciu, luna Fevruarie în 28 de zile, anul 7128, iar de la Nașterea Domnului nostru Isus Hristos 1620.

(Din Iorga, *Scotetele Sibiului*, în „Analele Academiei Romîne”, XX, p. 20-1.)

IX.

Testamentul mamei lui Mihai Viteazul (8 Novembre 1902).

În numele Tatălui și al Fiului și al Duhului Sfînt. Amin. Eu roaba Domnului Isus Hristos, călugărița Teofena, muma răposatului Mihail Voevoda din Țera-Românească, vieșuit am viața aceștii lumi deșartă, cum zice și *prea-înțeleptul* Solomon, deșarte deșartelor și de toată deșartă și înșelătoare și furătoare de suflete, și am petrecut lumește desul în tot chipul în viața mea, până ajuns și la neputința bătrîneșelor mele și la slăbiciunea mea, în sfînta mănăstire în Cozia, la lăcușul *sfintei* Troițe și la răpausul răposatului Mircei Voevoda, și trăitîu de ajuns de luai și sfîntul cin călugărea, drept plîngerea păcatelor mele. Aciiș mă ajunse și vatea de sfîrșirea zilelor drag fiului meu Mihail Voevod și de sărăcia Doamnă-sa și a coconilor Domniei lui prin țerile streine. Fui de plîngeră și de suspine ziua și noaptea. Dup' aceeaia cu vreaea și cu ajutorul Domnului din cer și cu rugăciunea cinstiților părinți în zi și noapte, și plîngerea mea și suspinele sărăciei lor de țerile străine, doară Sfinția Lui din naltul Cerului au auzit, și s'au milostivit de i-au scos din țerile străine în țara de moștenie, și mai virtos au cugetat la sfînta mănăstire în Cozia, dentru bătrîna și jalnica lor maică. Și, dacă se adunară unii

cu alți, mare plîngere și suspine fu întru ei, de jalea fiu-său Mihail-Vodă, și pentru palîma lor ce-au pășii prin țerile străine Doamna Stanca și fiu-său Ion Nicola-Vodă și fie-sa Doamna Florica. Fu după aceia întrebare întru ele, cine cum au petrecut. Grăi Doamna Stanca: „cum am pășit noi, maică, să nu pată nime de ruda noastră“. Dară Molitva Ta, maică, cum ai petrecut? Maica zise: „cu mult foc, de moartea fiu-mieu și de jalea Domniilor voastre...“

(Urmează o danie către mănăstirea Cozia, unde a fost îngrijită bine bătrîna; Onciul, în *Convorbirile literare*, an. 1901, pp. 716—17.)

X.

Scrisoarea hoerilor lui Radu Șerban pribeag către Domnul lor (1614).

Prea-milostive Doamne, să fi dumneata sănătos. Rugămu-ne Domniei Tale ca Domnului nostru cea milostivul. Pentru care lucruri știi dumneata, cînd ne-am despărțit de dumneata, în ce credință ne-ai lăsat, în aceia sîn[em] și până acum, și de cîteva ori am trimis de am dat în șlire dumitale, și cu mare frică, ca să nu pierdem capetele de acest Domn turc (Radu Mihnea). Și dumneata până acum niciun lucru adeverit nu ni trimiți, ce numai nădejde. Ce noi într'această nădejde cădem la lucruri foarte grele. Că înlîtu în țara noastră acum strigă hoguea, că-și fine acest Domn frații și surorile în casă cu el și sînt Turci. Și robii carii au scăpat de prin calarge și de prinr'alte robii, măcar de la Mihai-Vodă, Domnul cine este în țară, el îi dă Turcilor, și alte multe nevoi, care nu le-am scris. Acum înțelegem că are Turcul gînd să puie în țara noastră Pașă, așijderea și în țerile ce sînt vecine cu noi. Deci, dacă vom cădea noi la aceia să rămîie în țara noastră Pașă și mănăstirile și bisericile noastre să fie meceluri Turcilor și coconii noștrii să-i facă leniceri și fetele noastre să le ia Turcii lor muieri, cum fac într'alte țeri ce sînt supuse lor, deci noi, dia zilele lui Mihai-Vodă, de cînd ne-am supus și ne-am jurat creștinilor, pentru aceia ne-am jurat și ne-am supus noi supț Împăratul creștinesc, ca să nu cădem noi la un lucru ca acesta. Drept acela am tîrpiți noi mari chelluiele și robii și arsuri și sînge vărsat pentru creștini, ca să avem căutare la nevoia noastră. Ce mult ne mirăm, au dumneata, nu faci șlire Împăratului de nevoile noastre? Ce, de este vina din dumneata că nu faci în șlire Împăratului să ne caute la nevoile noastre, Dumnezeu îți va fi platnic, cum te-al jurat cu noi. Ce trebuiește dumneata plecat și cu lacrimi de la noi să aduci aminte Împăratului nostru. Noi că, măcar șă (=dacă) n'am fi noi avut nicio tocmeală cu creștinii, și acum a[m] striga mila Împărăției Sale, încă s'ar cădea să ne

caute, fiind noi creștini,—ca să nu rămînem păgîni. Căci inima noastră nu se poate suferi cu păgîni. Căci și an, cînd am venit cu Turcii asupra lui Băltur (Bálhory, Gabriel), și atunci numai ce așteptam să auzim de dumneata și de ceva oaste creștinerescă, noi ne grijisem ca să fim vrăjmașii lor cei mai mari, cum am făcut știrea dumitale. Ce ne rugăm dumitale, dă în știre împărășiei Sale, că acum este vreme bună, și sintem toți gata a sluji Împărășiei Sale, și dumitale, cum veri înțelege dumneata și de la Logofătul Oancea. Măcar să (=de) nu ne-am împreunat noi cu Logofătul, iar, dec' a venit sluga Logofătului, toate pe rînd i-am făcut în știre cu omul nostru, cum stau lucrurile de încoace. Care nu sintem noi îndoiși că nu vor veni în știre dumitale, Ce ne rugăm să fie cu laină acest' lucru. Că, de s'ar înțelege, toți ni-am pierde capetele. Să fii dumneata sănătos, amin. *Scris April, 29 de zile.*

† Noi, toți boierii din țară, și de la slujitori, plecat ne închinăm dumitale.

(Iurg., in *Conv. il. rare*, an. 1000, pp. 272-3.)

XI.

Scrisoarea lui Gheorghe Ștefan către principele ardelean Gheorghe Rákóczy al II-lea (1657).

† Luminate și cinstite Craiu și nouă de bine făcător, milostivul Dumnezeu să te cruțe pre Măria Ta cu bună pace și sănătate, împreună cu toi binele, întru mulți ani.

Cinstita cartea Măriei Tale dintru mira aceslui poșt al Măriei Tale cu cinstle o am primit, ș'am celit cu drag, ș'am dat laudă milostivului Dumnezeu, înțelegînd de bună sănătatea Măriei Tale. De cite ne scrii Măria Ta, pre amăruntul înțeles-am. Pentru rîndul Tătarilor, adevărat este cum zici Măria Ta. Iară pentru'acela lucru, — precum am și mai scris Măriei Tale că ei ni sint păgîni sintce [= pentru că] ei, unde ieau aslăzi un ban mine cer zece bani—, așa și acolea ei are vrea a îngloti obiceiul. Iar șvem nădejde pre Dumnezeu, după răspunsul ce li-ai răspuns Măria Ta, să întoarcă obrazul într'all chip, să mai lase dintr'a lor. Or vedea și ei că sint și alți oameni, că ei, unde li slujii norocul în Țara Leșască, după cum a fost voia lui Dumnezeu, ei socotesc că or supune toată lumea și gîndesc că alții în lume nu s oameni, ce s numai ei oameni. Iară Măria Ta foarte ai răspuns bine, să cunoască că nu-i lumea numai cu dînșii. Iară pentru Clogolea, pentr' acela și noi am socotit că ei se are în prieteșug cu dînșii; ce oarece din lucrul lor, tot va adeveri Ciogolea. Pentru rîndul lucrului de spre Țarigrad, de pomenirea maziliet, semnezi Măria Ta cum să fie sănătatea și să fim într'un bun gînd, și cuvîntului

nostru să-l fim marturi, și jurământului să-i fim plinițori. Pentru datorie, să plinim și să nu purtăm pre Măria Ta cu cuvinte, căci este Măriei Tale cu scandală. De care lucru mă mlr ce oiu mai zice cătră Măria Ta, neavind credință eu cătră Măria Ta. Iară, să nu hiu creștin, ce să hiu Iidov, și de legea mea să hiu scăpat, și la ziua cea de săvârșit, unde ni este a răspunde toți, cineși după lucrul său, și n'a hi fălărie, acolo să hira cu luda cel vinzător Domnului său, carele știm că locul va fi cu cel mulți răi, și să nu ne aflăm la locul cel cu bune răspunsuri, și să nu auzim blagoslovenia lui Dumnezeu, carea toți creștinii spre-aceia nădăjduiesc să o auză și să o vază, de nu mi-i atita inimă rea cît nu pociu nice odihni, nice a minca cu folos; și, de așa avea prilej, și n'as plăti de istov la Măriei Tale datorie, cît mai de sîrg, ca să nu hiu auzit alita ponos de la Măria Ta, carele nice la o sănătate nu mă aduce! Că, de așa avea zece bani in casa mea, trimite-i-aș și aceia tot spre istov de datoria aceia; carea doar Măria Ta socotești că eu din ciinia mea și din fără-de-omenia mea pestesc și înlărziez Măriei Tale, de nu plătesc. Eu, necum spre ce așa mai arăta cătră Măria Ta cu alt jurămint ceva, ce, cum arătăm mai sus, tot așa zicem; ce nevola noastră vedem că nu se crede înaintea Măriei Tale. Ce doar n'am hi nice noi cu obraz de marmure sau de hier,—că pre un hier sau pre un marmure cu alita gloată de atinsături s'are hi sfredelit, dară inima noastră in ce chip n'are hi vătămă de alita ponos? Ce numai pentru mare nevoie și lipsă ce ni este, și la Măria Ta n'avem credință,—pentr'aceia sinlem obiduiți; iară obrazul meu s'a făcut mai gros decît pămîntul de alita supărare. Ce, preste scurlă vreme, tot om nevoi și om face cum om putea, și om plăti și Măriei Tale. Pare-ni că dintru cuvînt ce-am avut la Măria Ta și într'alte părți, unde ni-am dat cuvîntul, nu ni-am scăpat. Iară, numai de este ponosul Măriei Tale, și ne afli Măria Ta scăpați din cuvînt, nu mai pentru acești bani, socotește-ne Măria Ta nevoia și greul, căce n'avem,—că n'am hi nice noi bucușoi a hi in toate zilele înfrunțați și preobraziți, că ni s'a făcut greu la inimă; ce n'avem ce face, pentru multă nevoie. Iară volnic ești Măria Ta a zice cum a hi voia Măriei Tale, că ni ești Măria Ta mai ales. Ce pentru nevoie caută-ni a auzi toate.

Pentru rîndul dușmanului, scrisu-ni-au și boiarii noștri; iară pentr'aceia lucru să știi Măria Ta că, până nu se va surupa, nu va putea hi odihnă nouă. Ce ia-lă cum îmblă lucrul lui¹⁾: acmû ni se pare oborirea lui, mai apoi iară se scoală. Ce și lăsal-am de n'am vrut să mai facem cheltuială după cel rînd d'întăiu. Acmû iarăși vedem că Turcii au început a îndemna spre acel lucru, precum știi Măria Ta. Deci și noi am dat învățtură boiarilor noștri, de vreme ce veți vedea că vine lucrul să se facă ceea treabă de istov, să nu hie amăgitori, ce, numai dacă or vedea treaba istovită, alu-acea, pentru banii ce s'au juruit, să facă cum or putea, să ica cu camătă, să se plătească de asupra țerii; că bani să trimitem, nu avem. Pentru cel voș[nici de carli a cercetat Radu aslîu, unul a fost mîrs cu boiarii acolo la Măria Ta, iară unul a fost aceea; ce cu dreptul

1) Lui Vasile Lupu.

am fost scris Măriei Tale pentru să nu se îndoiască și alții. Pentru rîndul calului, zici Măria Ta că nu poștești Măria Ta acel giugan, ce poștești unui alb carele au spus Măriei Tale Voina că au fost sfînd al doile cal, și 'ncă să fie zis că 'ntr'un rînd au mîrs în grajd și l-au văzut, iară al doilea rînd l-au fost ascuns. Ce, să nu hiu creștin, ce să hiu proclef de am dat în lături vr'unul din cai, iară așa cum zice, „Căpitan-Pașa“, nu am: am un cal, „Cadir-Aga“, alb, carele încă la Suceavă mi l-au dăruit,—carele Măria Ta ar ști. Și eu zău numai doi cai am avut acmî, de încălecam eu pre dinșii: acel alb, „Cadir-Aga“, și cel sur-alb, moldovenesc, de la Comisul, ce l-am trimis Măriei Tale. Ce acmî numai cu acesta am rămas de treaba mea: am cai cîliva în grajd, ce numai nu mi-s de treaba mea.

Gheorghe Ștefan-Vodă.

(Din Iorga, *Studii și doc.*, IV, pp. 51—4.)

XII.

O scrisoare a lui Vasile Lupu (1654).

† Io Vasile Voivod scriem la fratele nostru, la Gheorghie ce a fost Hatman, multă sănătate. Alta, de vei vrea să (în)trebi de noi, cu ajutorul lui Dumnezeu ne aflăm cu sănătate și în pace. Venit-am și noi cărăm (*sic*) în Țarigrad, în 11 zile a lui Iunie, și, cu ajutorul lui Dumnezeu și cu ruga Precistei, Măria Sa Vezirul foarte ne-au primit cu bine, și a doua zi ne-au împreunat cu cînsitul Împărat. Și ne-au zis cînsitul Împărat să sedem aice la Șepte-Turnuri, unde se chiamă, și sedem acum. Iară cu mila lui Dumnezeu de la toți prelinii avem socotință (*criptograme*). Dar să nu faci voie rea, c'am grăit cu capchehalalele Măriei Sale Craiului și cu dumnealul Elî-Hasan-Pașa și cu dumnealul Dzulficar-Aga, carele este dragomanul Măriei Sale Craiului, ca să scrie cărți la Măria Sa Craiu, pentru dumneata, și am scris și eu la Măria Sa Craiu, ca să te slobozească, că nu ești nice-un vinovat: deci pare că Măria Sa Craiu te va slobozi. Dece vin' în Țara Muntenească, la dumnealul la Coslantin-Vodă, că dumnealul ni este ca un fiu: dece, de acolo vei veni cu oameni de-a dumisele aice în Țarigradu. Dece Dumnezeu este bun. Ți-aș scrie de altele ce s'au lucrat; ce știu că le vei ști. Ce n'am ce-ți scrie; numai Măria Sa Hanul a trimis pre un Agă cu noi aice la Împărăție, și a scris foarte bine pentru noi. Dece avem nădejde de pre mila lui Dumnezeu să nu ne iase de tot, ce să-și aducă aminte de noi. Altă scriu, și Dumnezeu să te scoață iară, să ne vedem unul cu altul, căce pentru păcatele noastre ne-a cîrtat Dumnezeu. Dece numai să-i mulțămim și să ne rugăm Sfînștel Sale,—că nu ne va lăsa. Și hii sănătos. Scris din Țarigrad, Iunie 20 zile

Io Vasilie Voevoda.

La iubit fratele nostru Gheorghe, ce a fost Hatman, să se dea cu cinste, întru minile dumisale.

(Din Iorga, *Studii și doc.*, V, pp. 30-1, No. XL.)

XIII.

O scrisoare a lui Constantin-Vodă Brîncoveanu (1712).

Io Costandin Vocvod, cu mila lui Dumnezeu Domn al Terit-Românești.

Boiarului Domniei Mele Costandin Buzescu, sănătate. Carica ce ai trimis au venit, și, ce scrii, am înțeles. Pentru bir ce ni scrii, că-ți este cu greu, și le rogi să te mai ușurăm cevași, de aceasta ni s-a pare că pe acești douăzeci de galbeni ești cu nepotu-tău Costandin. Însă, de se va putea, tot te vom mai ușura. Pentru nește Țigani de la Mihai Postelnicul Corbeanul, ce scrii, am înțeles. De care lucru dumneata zici că sînt ai dumitale, Mihai Postelnicul zice că sînt ai lui. Ce noi prin scrisori, nefiind de față, nu putem isprăvi; fără decît, dînd Dumnezeu să te mai scoli cevași, vei veni într'acoace, și-ți vei isprăvi. Ce, de vor fi ai dumitale, și-i vei lua, iar, de vor fi ai lui, și-l va ținea. Numai ni pare rău de dumneata căci ne scrii că ești tot slab și nepulincios. Ci, dînd Dumnezeu să te mai scoli cevași, să cam vii într'acoace,—că n'ai venit de mult. Aceasta, și fii sănătos. *Maiu, 11 zile, anul 7220 (1712).*

Boiarului Domniei Mele Costandin Buzescul, cu sănătate să se dea.

(Iorga, *Studii și doc.*, V., p. 311, n° 73; cu facsimile).

1.

Meșteșugul de pictură și sculptură în trecutul românesc.

Până în timpurile de prefacere din urmă s'a desfășurat la noi, pe lângă un anume meșteșug de clădire pe care l-am schițat aiurea, și un adevărat meșteșug de pictură și sculptură. Adesea s'a vorbit de dînsul în cursul altor cercetări și expuneri, pomenindu-se opere, une ori însemnate, pe care le-au produs meșterii noștri sau acei meșteri de alurea cari lucrau și pentru noi; s'au dat ici colo și numele acelora cari au zugrăvit ori au lucrat metalul în forme frumoase. Firește însă că lucrurile se înfățișează altfel atunci cînd se cuprinde cu privirea întregul cîmp de cercelare, cînd se leagă între dîsele lucrările ce ni s'au păstrat și se orînduiesc într'o singură dezvoltare, cînd în sfîrșit această dezvoltare e lămurită prin adăogirea, prin alăturarea cadrului general de cultură.

Aceasta căutăm s'o facem aici. La urmă numai se va încerca și o caracterizare a lucrărilor religioase pe care artiștii cei noi ai Rominilor le-au dat în veacul al XIX-lea supt înriurirea artei apusene. Celelalte lucrări ale acestor pictori sînt mai mult un capitol din acea artă apuseană, unul din cele sărace, și tocmai dela urmă.¹⁾

1.

Vechea noastră pictură și sculptură e, înainte de toate, religioasă. Ea caută să împodobească bisericile și mănăstirile. Meșterii lucrează cadrele ușilor, fereștilor de la lăcașurile sfînte, ei sapă catapilezme, ei înfloresc marmura și piatra mormintelor, ei înseamnă slove amintitoare pe lespezile de de-asupra intrării, ei coase odăjdiile și sculptează odoarele, ei acopăr în sfîrșit pe dîmnăuntru, și, într'anumită epocă, și pe din afară, până supt streășină, până sus pe furn, părăjii bisericii cu un strălucit veșmint de zugrăveală.

E, fără îndoială, o mărgenire foarte mare a domeniului în care se poate mișca arta. Nu sîntem noi însă vinovați pentru dînsa. Ca multe alte

¹⁾ V. Iorga și Baș, *Histoire de l'art roumain*, Paris, Boceard, 19221

lucrări din trecutul nostru, și acest caracter de îngustare a stăpînirii frumosului lucrărilor de mîna omenească e împrumutat dela aceia cari ni-au dat cea mai mare parte din cultura noastră medievală, Bizanțului, ai căror tălmași și mijlocilor fașă de noi au fost vecinii de peste Dunăre, mai înaintași decît noi, fiindcă erau geograficește mai aproape de Izvorul luminii, Bizanțul.

Idealul de artă antic perise prin decăderea firească a însușirilor sale, prin nepotrivirea lui cu nevoile unei societăți nouă. Spiritul învingător al creștinismului suflă departe rămășițele încă frumoase ale mindrei statui de odinioară. Lui Dumnezeu, pe care omenirea-l iubia, fiindcă în legătura cea nouă el însuși se apleca plin de iubire asupra lumii, i se aducea ca un prinos frumosul. Acest frumos închinat însă lui Hristos și sfinșilor cari au pățimit și au lucrat pentru a răspîndi, a întări și a înălța învățătura lui, nu trebuia să mai rămîie în atingerea necontenită cu viața. El era închis într'un iconostas, cu candela credinței lingă dînsul ca să-i lumineze. Timpul trebuia să-i înnegrească liniile, să coboare un văl de negură neagră asupra trăsăturilor unei fețe care fusese la început frumoasă; nimeni nu putea să cuteze a le mai atinge însă, pentru a le înviora și întineri. Legea sfîntului tipic opră o profanare ca aceasta; în acest *canon* recunoscut și binecuvîntat de Biserică trebuia să stele arta, înfășată în strînse legături înbălsămate, de mumie uscată. Numai astfel, în această formă îndreptată, din care se înlăturase orice frăgezime, orice bogăție și vioiciune a cărnii Dracului, se putea înfășișa înalta lui Dumnezeu trupul trecător al oamenilor. El trebuia să fle străveziu pentru suflet, și sufletul acesta trebuia să se ridice numai într'o înaltă, într'o supțire flacăară de închinare.

Biserica Răsăritului, mai evlavioasă, mai bună înțăoare de datini, mai canonică decît cealaltă, a văzut chiar în orice operă de sculptură în care acel trup blestemat se mlădie cu toată puterea lui de ispită, o jignire pentru sfințenia locului de închinare, și ea a închis sculpturile profane, lumarefe, pîngăritoare, intrarea în cuprînsul de lumină curată și de mireme sfinte ale bisericii.

Arta avea însă chiar și aicea toată vola de a culege în tot largul naturii legături de linii împleticite, icoane de flori, de roade ale cîmpului și grădînilor, de dobitoace chiar, în cele mai sprintene și mai sprețare mișcări ale lor. Catapezemele, brietele, cadrele, anumite părți din zugrăveală sînt pline de acest element viu și volos care se adaoge la țapăna sfințenie de jale supusă a icoanelor de pe lemn și a icoanelor de pe părete.

Aceste condiții au stăpînit o bucată de vreme, până departe în evul mediu, și arta Apusului creștin. Acolo însă spiritul mai îndrăzneț, mai feluzit și mai complicat al raselor nouă, avîntul dirz, înnoitor al vieții negușorești și al meșteșugurilor din orașe, au adus pe încetul o prefacere.

Astfel s'a pregătit pentru veacul al XV-lea puțința de a se întoarce la anticlitate, la iubirea frumosului de-a dreptul, pentru el însuși, pentru toată întregimea și puterea lui. Astfel s'a deschis calea pentru *învierea omului în artă*.

În Răsărit a fost altfel. Roma s'a păstrat încă o mie de ani în Bizanț, care nu e decît Roma nouă, cea de-a doua Romă, însă o Romă creștină, însuflețită de duhul de pustnicie al coclaurilor și pustiiilor Asiei. Puterea împărătească a înțut, pe de altă parte, strîns frînele în această jumătate răsăriteană a lumii civilizate. Orașele au trăit și ele supți patrafirul împăraților. Toată arta a fost stăpînită de Curte, păzitoare a *canonelor* și detinelor, străjuitoare a celei mai strînse ortodoxii. Aici în veacul al XV-lea, cînd se săvîrși peirea, pictura și sculptura erau în aceiași stare ca în al X-lea, cîi privește idealul, dacă nu cîi privește mijloacele și ușurința de lucru.

Popoarele vecine, abia ieșite din barbaria deplină a începuturilor, au luat dela acest Bizanț al încremenirii, care hiberna cultura antică și creștină, formele politice, ca și mijloacele, șintele culturii. Artă se primia ca niște moaște închise în scumpe cutii pe care nu e slobod să le deschidă nimeni. Țării bulgari și sîrbi, Cnejii rusești, Voevozii noștri au stat și ei de pază la acest chivot unde zăcea Frumosul cel sfințit, stăpînire dumnezeiască ce nu se poate înstrăina.

Astfel se înțelege pe deplin unul din caracterele deosebitoare ale artei noastre vechi, și cu mult cel mai însemnat.

Ceva din această artă religioasă se poate lua, ca o fărîmișă de natură din biserică ori ca o singură picătură de mir din potirul sfințit, și pentru folosul societății oamenilor. Cîte puțină zugrăveală a păreșilor, oarecare împodobire sculpturală a silpilor locuinței sînt împrumutate astfel din marea Vistierie de frumusețe a lui Dumnezeu. În sfîrșit, pe lîngă icoanele din biserică, sînt și icoanele fiecărei case, care înlocuiesc cu totul tablourile de astăzi. Afară de icoanele umile ale săracilor, împrumutul se face însă numai pentru plăcerea și mîndria celor puternici, a Domnilor și a celor d'întăiu boieri. Statul în afară de dinșii, cetatea cetățenilor ca în anticitate nu mai există. Deci nu mai e nevoie de o artă închinată clădirilor publice, odată ce este o artă care se coboară din biserică pînă la Curțile celor mari.

Dar în acest Răsărit, asupra căruia a fost totdeauna așa de puternică înrîurirea Asiei, este o mare iubire pentru scule, pentru juvelere sau cum se zicea în vremile vechi, pentru „giohale“. Ele nu sînt numai frumuseța de căpelenie din casa fiecăruia, pînă la cel mai mic boierinaș și pînă la cel mai sărac negustor, ci încă ceva. Mijloacele de astăzi pentru a se păstra și asigura banul nu erau pe atunci. Bani înși erau de tot rari și, în loc să alerge prin toate părțile ca astăzi, ei se cufundau răpede după ivirea lor în pungile, în lăzile, tainișile și gropile vre unui mare bogătaș sau vre unui mare puternic al lumii. Semnul bogăției era

deci altul pe altul: juvaierul, care avea o răspîndire și o căutare pe care n'o putem nici bănuî ostăzi.

Astfel în lucrul cinstit, răbdător și mișdlos al aurului, al argintului, al tuturor felurilor de pietre scumpe, se cuprîdea încă un domeniu, foarte mare, bogat și răsplătit, al artei. În această săpare a metălului și a prețioaselor, în această măiestrie de argintari sau zlătari, se încheie chiar cea mai rodnică și mai adevărată „artă profană” a trecutului.

II.

După această caracterizare a vechii arte românești, se cuvine acum a se arăta ce erau meșterii cari s'au străduit pentru dînsa, din ce țară veniau și ce deprinderi de meșteșug aduceau cu dînșii. Astfel se vor putea cunoaște mai bine și cele mai însemnate lucrări ale lor, lămurite prin înțiririle din care eu pornii, prin idealul și practicile de artă de care se leagă.

Cele mai vechi știri în această privință se cuprînd într'o carte de danie a Domnului moldovenesc Alexandru cel-Bun și ia inscripția unui clopot de mănăstire olteană, cam din acciași ani dela începutul veacului al XV-lea, cînd începură a ne alcătui în toate. Domnul din Suceava pomenește pe acel meșter din Galiția care a lucrat la mănăstirile sale, acum în ruină sau cu totul înlăturate: Moldovița, Bistrița. Iar clopotul de la mănăstirea Colmeana are în limba veche slavonă, pe care o întrebuițam atunci în Stat și în Biserică, această pisanie: „Întru numele sfîntei și de viață începătoarei Troițe, în zilele marelui Ion Mircea Voevod și ale lui Mihail Voevod s'a făcut acest clopot în anul 6921 [1413], indicii 6, luna lui Maiu, și supț egumenul Sofronie, cu vreaerea Tatălui și cu ajutorul Fiului și cu săvirșirea Sfîntului Duh. Hanăș maistorul”.

Deci și din una și din alta se vede că, dacă nu toți vechii maieștri, cel puțin mulți dintre dînșii nu erau din Răsăritul care ni dădea norme de arhitectură bisericească pe care le-am imbinat pe încetul cu dalinele deosebite ale Apusului. Un supus al regelui Poloniei lucra pe cheltuiala u Alexandru bătrînul, iar un Sas, dela Sibîiu sau dela Brașov, un „maistor” cu clasicul nume săsesc de Hannes, turna clopote pentru Mircea-Vodă. Poate că le turna în țară, dar e mult mai de crezut că el întrebuița pentru comenzile venite dela noi turnătorii lui de acasă, de peste munți.

Și prin alte lucrări de artă ajungem iarăși pe urma „maistorilor”. În rămășițele bisericii catolice din Baia, și ea a lui Alexandru cel-Bun, se văd frînluri de sculptură care au leșli, de sigur din minile maieștrilor poloni ori sași, pe care încă de la începutul Domniei, doritori de a-și veșnici numele prin lucrări făcute cu meșteșug, i-au ciștigat de i-au adus în țară, — mai tîrziu chier în chip statornic.

Chiar cei d'întătu Domni ai Terit-Românești și ai Moldovei au bătut monedă, nu numai pentru nevoile plășilor și schimbului mărfurilor, ci pen-

tru a dovedi și printr'aceasta că stau în fruntea unei țeri neafirmate. Bogdan-Vodă, întemeietorul Moldovei, sau un urmaș, puse să se întipărească un frumos ban care dă pe o parte stema bourului cu steaua între coarne, avînd de o latură craiul nou al lunii, iar, de alta, soarele ca o floare, pe cînd reversul e însemnat cu două spade, ale căror minere sînt deosebite; de jur împrejur se celește o legendă latină, foarte desușită, în cele mai îngrijite litere gotice, cu tăietura aleasă. Urmașul său, Petru Mușat, are un ban întru toate asemănător, afară de herbul cu spadele, pe care-l înlocuiește acum un număr de flori de crin, arătînd oarecare înrudire cu neamul angevin, frances al lui Ludovic-cel-Mare, regele Ungariei. Modelul acesta se urmează și supt Alexandru-cel-Bun, la monedele cărui însă luna trece dela stînga la dreapta capului de bour, și acest cap, foarte fin săpat, se ridică acum și de-asupra blasonului cu crinii¹⁾. Alte ori o rosetă, foarte delicată, îi ține locul. Pe aceste monede ale lui Alexandru capul de bour de pe avers, adică de pe „pajure“, începe să aibă obișnuit urechile lucrute împodobit ca niște flori lungulețe. În același chip se bat monedele lui Iliș, fiul lui Alexandru, la care însă capul de bour obișnuit mai înainte pe revers se coboară de de-asupra stemei și iea acuma jumătatea din dreapta a scutului, în fața dungilor cel scrijelează în lat, pe cînd altă dată acest loc se păstrează pentru floricelele de crin. Iliș întrebuițează odată și un blason nou, cu o singură cruce, altă dată încă unul: un cavaler în armură. Ștefan, fratele lui Iliș, obișnuiește lingă dungile în curmeziș, spre stînga, o cruce și o rosetă, iar unul din Domnii cu numele de Petru, frați și urmași ai lui Iliș și Ștefan, are și el crucea întreagă.

Cum se vede, pînă pe aproape de Ștefan-cel-Mare inscripția rămîne latină; bănarîi cari au lucrat acești bani erau deprinși a însemna astfel numele și titulurile stăpînitorului care comandă banii la dînșii. Numai Alexandru-cel-Tînăr sau Alexandrel de la jumătatea veacului al XV-lea, păstrînd stema cu crinul, introduce literele slavone, care sînt deocamdată nedibace și astfel spațiate pe o parte și pe alta a monedei²⁾. Dar de la Ștefan-cel-Mare înainte sînt numai legende slavone, cu litere croite însă înlocmai ca și cele latine; — o deosebire a caracterelor cirilice așa cum ele se întrebuițează și pe inscripțiile de biserică și pietrele de mormînt. O cruce răsăriteană, cu două ramuri, crucea legii grecești, se răsfață mîndru într'un cadru punctat pe margini de două rosete. Același cadru, dar fără rosete, se vede de almintrelea într'un ban, tot slavon, dela Bogdan, tatăl lui Ștefan. Crucea răsăriteană apare însă întîiu într'o monedă

¹⁾ V. articolul „Ban“ din *Magnum Etymologicum* (planșele lui D. A. Sturdza). Moneta cu No. 10 în planșa A pare să fie de la vre-un pretendent al veacului al XIV-lea, care avea în arme, în locul crinilor, o cruce, marginită sus de două coroane domnești, iar, jos, de soare și lună. De la același Domn e și No. 1 de pe aceeași planșă, care poartă numai soarele între ramurile crucii, sus, la stînga. Docan. în „analele Academiei Române“, XXXII.

²⁾ Și acest ban ca și al lui Iliș, fiul lui Alexandru-cel-Bun, are de-asupra blasonului un *m* (moneta, *ban*).

latină a lui Ștefan celalt, unchiul celui mare. Monedele latine încep iarăși a se lvi ceva mai tirziu, după sfirșitul puterii moldovenești, dar acum ele nu se mai lucrează în Polonia, ci la Unguri.

Banu! muntean începe odată cu întemeierea principatului Terți-Românești. Chiar de la biruitorul Ungurilor și orînduitorul de țară care a fost Nicolae Alexandru Vodă Cimpulungeanul, n'avem monede. Dar urmașul acestuia, Vladislav, om cu o putere și cu însușiri în adevăr regale, a făcut ceea ce făcea, poate, în același timp Bogdan din Moldova, și a cerul să i se bată monedă în străinătate. S'a îndreptat la meșterii unguri din Ardeal, cari i-au lucrat perperi sau ducași de aur și dinari de aramă. Avem o formă latină și mai multe forme slovonești, cu inscripția mult mai necorectă și mai neîngrijită întipărită, în slove scurte și îndesate, lipsite de orice frumusețe. De o parte e vulturul din herburile Apusului, un vultur adevărat, și nu un corb, care stă pe o culme de munte, însemnată une ori cu crucea, pe care pasărea heraldică n'o ține niciodată în plisc ca mai târziu. De cealaltă parte, sînt trei grinzii în lat, iar în fața lor, cînd nu e chiar goală, s'a înfățișat luna în chip de Craiu nou și o rosetă care înseamnă soarele. Urmașul lui Vladislav, Radu, pune în locul acestor stele o singură floare de crin aplecată, păstrînd, altfel, cu totul neschimbat modelul cel vechiu. În alte forme ale monedelor acestuia a lui Radu, vulturul e de tot supțial și scilciat, ca o îngrămădire ciudată de oase, iar în locul crinului se vede în fața grinzilor numai o figură în chipul slovei grecești ψ . Aceste forme se poate să fi fost bătute în țară cu ajutorul țiganilor, cari pe atunci și până în vremea lui Mihai Viteazul făceau lparui de peceși pentru boieri. Nu e înlăturată însă cu totul ipoteza că monedele cu pasărea deșirată ar putea veni de la alt Radu, fiul lui Mircea. În sfirșit s'au găsit de curînd monede purtînd un cavaler în zale, și ele au fost atribuite aceluiași Radu.

De altfel o înniriure bizanlină, împărătească, se face simțită încă supt Mircea. Acesta are de o parte a banilor săi stema vulturului, dar foarte urît și prost îngrămădită, iar de alta chipul Domnului purtînd într'o mînă sceptrul ca un toiag, iar în cealaltă rotogolul pămîntului însemnat sus cu crucea. Legenda repetă de două ori titlul de „Io Mircea Voevod”, cu multe greșeli, iar odată chiar într'o formă cu totul neînțeleasă. Nu poate fi îndoială că și aici avem un lucru de-al metalurgilor noștri țigani, imitat după acela, cu mult mai bun, al meșterilor ardeleni cari lucraseră până atunci pentru Voevozii munteni.

De aici înnainte numai unul dintre urmașii lui Mircea mai bate monedă, și încelarea aceasta a dovezii de neatîrnare deplină prin întipărirea numelui pe bani se lămurește prin situația politică scăzută a acestor Domni de cîțiva ani, cari nu scapă mai nici odată de grija cea apăsătoare a pretențiilor. Moneda lui Dan al II-lea, fiul lui Mircea și lupătorul dela Dunăre, arată foarte limpede decăderea răpede în care se afla țara în toate privințile. Ea e numai un bănuț fără inscripție, purtînd de o parte o pasăre pitică, în care nu mai poți recunoaște vulturul, iar de alta o cruce cu patru rosete în unghiuri. Atribuția la Domnia lui Dan

se poate face numai printr'un D așezat strîmb lingă pieptul vulturului. Se știe că banii ungurești s'au lucrat înlăiu la Brașov și pe urmă (dela 1443) în Sighișoara, unde era și bătăria, monetăria sau, cum se zicea pe atunci, hereghia (de la *herghia* = înlipăresc) Muntenilor. De la 1450 înaintea, *hărăgarii* de acolo nu ni-au mai trimis nimic, și în Țara-Românească a mers numai moneda Moldovenilor sau a străinilor de la hotarele celelalte. Dan încercase însă, la 1424—5, să bată moneda într'o hereghie a sa din țară, dar el a fost oprit de la aceasta de regele Ungariei. Totuși în 1437 Vlad Dracul a făcut și el, cu învoire crăiască, încercarea de a-și avea hereghia în țară.

În cea mai strînsă legătură cu banii sînt pecețile: ele dau aceleași steme, aceleași podoabe, azeleași inscripții. Pecețile moldovenești poartă stema bovrului cu steaua între coarne și o scurtă legendă în slavonește, cu litere frumoase, al căror duc e mai mult golic, apusean. Inscripții latine nu se cunosc în pecețile păstrate, care merg totuși pînă la Roman-Vodă dela sfîrșitul veacului al XIV-lea. Poate că în latinește să fi fost alcătuită și aceia de la pecețile, astăzi cu totul ștersă, a lui Petru Mușat, fratele și înaintașul lui Roman. Herbul e prins într'un scut, pe care încadrează o floare larg desfășurată prin care trec vițe punctate. Pe lingă această pecețe mare, care e străbătută de un șnur în mai multe colorii și legată astfel de document, sînt altele mici, foarte fin lucrate, care se apasă pe ceară de-asupra unui petec de hîrtie tare, menit să primească, înlipărirea. Lucrul unora ca și al celorlalte e, neîndoielnic, polon.

Tot așa dintr'un cadru larg, care înfățișează în cele mai vechi timpuri o cruce cu înflorituri la colțuri, se desface stema cu vulturul în pecețile muntene cele mari. Altele mai mici au forma ovală. Mai tîrziu, în locul vulturului se văd mai des două capete, apoi două busturi și la urmă două chipuri împărătești, ca în Răsăritul bizantin, de o parte și de alta a unui copac în chip de brad. Legenda latină se află pe pecețile lui Vladislav cel d'întăiu; ea se înfilnește încă multă vreme pe lingă cea chirilică, menită să birulască cu totul după 1450. Pînă la această dată cel pușin, tiparul de metal se turna în Ardeal. S'a găsit acela al peceti lui Pătrașcu-cel-Bun.

III.

Și mai departe se poate urmări în toată arta noastră cea veche, pînă departe în veacul al XVI-lea, înrîurirea Apusului. Această urmărire e firește mai ușoară în Moldova, unde s'au păstrat atilea monumente, decît în Țara-Românească, supusă în acest timp multor turburări și prefaceri. Venind acum la arta bisericească, se va cerceta pe rînd sculptura decorativă, pictura și alte elemente ale împodobirii lăcașului de închinare.

Pentru Țara-Românească n'avem nicio lucrare săpată în piatră pînă în vremea lui Radu-cel-Mare și a lui Neagoe, adecă pînă la începutul veacului al XVI-lea, care, cum se va vedea, primește și alte înrîu-

riri. Lucrările din Moldova se pot împărți în trei categorii: cadre de ușă și ferești, pisanii la ușa de intrare și pietre de mormânt.

Cine pune alături săpăturile care încunjură ușile și ferestrele în clădiri ardelenice din vremea lui Măiaș Corvinul și a urmașului său cu acele ce se înfăptuiesc prin aceleași locuri în bisericile Moldovei lui Ștefan-cel-Mare, acela ce se va încredința lesne că ele sînt făcute de una și aceeași mînă. Meșterii cari au lucrat în amîndouă locurile săpînd arcuri frînle, linii care merg alături drepte, până ce la mijloc ele se taie înălțîndu-se. acești meșteri sînt Sași din Ardeal. Ștefan a pus să i se trimeată oameni de aceia cari împodobiseră clădirile lui Ioan Corvinul (de exemplu cea dela Sînt-Imbresi biserica Vlădicăi din Feleac, pe dealul de-deasupra Clujului). E un împrumut al podobei gotice, și tot odată și al lucrătorilor de piatră cari erau deprinși s'o croiască.

Pisania, care amintește pe ctitor, hranul și data clădirii, e făcută totdeauna cu un deosebit meșteșug. E, firește, totdeauna chirilică, dar slovele capătă o înălțime, o mișcare împodobibilă, care amintesc neapărat scrisoarea gotică. Și aici săpătorii au fost străini, luați din același țară care dăduse pe meșterii de cadre în stil gotic. Niciodată însă ei nu sînt îngăduiți să-și însemne numele, pe care am dori totuși să-l cunoaștem.

Până la Ștefan-cel-Mare, Domnii fuseseră coboriți în mormînt fără ca de-asupra locului lor de odihnă să se așeze o piatră de pomenire, purtînd vre-o inscripție pe cînsa. Ștefan a luat asupra-și sarcina de recunoștință de a însemna, de a împodobi, de a „înfrumuseța”, cum se zicea pe atunci, gropile înaintașilor săi și rudelor sale răposate. Din culegera ilustrată de epitafe bucovinene pe care a dat-o d. Kozak, se poate vedea cu cît gust ales se scria o piatră mormîntală din acel timp: cu un covor se așterne la mijloc ramura cea mare de acant cu foile ascuțite, iar de jur împrejur slovele chirilice cu linii gotice, potrivite cu acele frunze de spln pe care le încunjură, se înșiră cu o pompă aspră, înghebind amintirea mortului domnesc sau a boierului sfetnic al Domniei, a clericului care a pășorit sufelele în țară. Alt chenar de frunze ținește marginea dincolo de gardul slovelor. Nicăiri frumuseța nu e mai mare decît pe acea lespede de marmură curată care acopere la Pulna cea ce a fost trupul lui Ștefan însuși.

Aici sîntem mai fericiți decît în cea ce privește pe ceilalți sculptori domnești. Pe lespezile scrise ce se urmează la Rădăuși de jur împrejurul bisericii, ca o greoaie lavijă săpată, și-a tăiat numele un „mistr. Ian”, care orată prin însuși numele său, din ce părți venise pentru a împodobi cu asemenea scrisori dibace bisericile Moldovei. Nu mai e un Ardelean deci, ci un Ceh, din țara care dădea țerilor noastre și postavuri.

Dacă Tismana și Vodița, mănăstirile oltene întemeiate de călugărul sirbo-grec Nicodim, ctitorul vieții călugărești dela noi, vor fi fost

zugrăvite în deplinul înțeles al cuvîntului, și nu numai cîrpile ici și colo cu cîte o icoană de sfînt, — această zugrăveală trebuie să fi reproduș însușirile și neajunsurile tradiției ce se păstra în Muntele Atos, unde adusesse o reformă binefăcătoare priceperea lui Pansellos. Dar dacă nu biserica Mitropoliei dela Argeș, în care s'au găsit strălucita frescă, datorită de sigur vrea unul meșter grec sau înal mulor pictori, căci sunt și inscripții slavone, apoi acela a Sfîntului Nicoară din același Scaun de Domnie va fi fost pictată de meșteri ardeleni, precum se dovedește aceasta pentru alle biserici muntene, mai nouă și mult mai vestite.

Peste cîtva timp, școala călugărească întemeiată dincolo de Olt prin rivna și străduințele lui Nicodim pătrunse și în Moldova. Cea d'întălu mănăstire de călăruri se întîmpină în aceastăaltă jară românească încă înainte de Alexandru-cel-Bun: Neamțul.

De sigur că pe lingă frații caligrafi, cari puteau lucra răbdător, ca o faptă de evlavie, manuscrite de loată frumuseța, pe lingă „tahigrafi“, meșteri în a așterne răpede copia vreunei nouă cărți străine — dacă numai „caligraf“ și „tahigraf“ nu erau tot una pentru oamenii, puțin deprinși cu vorbele mai învățate, din veacul al XV-lea, — pe lingă legătorii de cărți, precum a fost Siluan dela această mănăstire a Neamțului, — mai erau și călugării zugravi. Ei țesau, din linii bine potrivite între dînsele, podoabe pentru începuturile de capitole: ele se alcătuiesc din linii paralele aplecate, din roate care se prind în aceste linii, iar la margine se întîlnesc umflături ca niște flori de scalu sau țepi mărunți ca ai spinului. Literele inițiale cuprind și ele impleciri de asemenea ciubuce supțiri și margini aspre, de asemenea virturi miciuțe. În jurul vre unei însemnări dela sfîrșit aceleași linii șerpuitoare se desfășurau pentru a-i face un cadru, pe care-l ținea de jos o mină schițată. Cîte odată o pagină de pergament întregă era prinsă de o zugrăveală care înfățișa un sfînt sau un chip de ctitor. Într'o carte de evangheli care a ajuns până la München, unde se păstrează în Biblioteca Regală, diacul Teodor „Mrișescul“ a făcut astfel patru icoane mari și frumoase, care ar trebui copiate pentru colecțiile noastre, pentru că ele înfățișează unul din cele mai vechi monumente de artă ale noastre, fiind opera unui Romin care trăia la 1492 și lucra pentru Ștefan-cel-Mare însuși, în acea d'întăiu mănăstire a învățurii moldovenești, care a fost Neamțul.

Astfel de miniatuși cum era diacul nemțean Teodor puteau fi întrebuiși și la zugrăveala bisericilor. La unele din bisericile lui Ștefan-cel-Mare, — precum la Sf. Nicolae din Păpăuți — s'a păstrat această zugrăveală d'întăiu. Ea e făcută, ca și la Argeș, după lipic, care hotăra întăiu care sfînt sau care grupă de sfînți vor trebui înfățișiți în cutare parte a bisericii și, al doilea, care va fi altudinea acelu sfînt, care-i vor fi veșmintele și atributele, în ce chip îi va fi redată figura, ce cuvinte îndălnate vor fi scrise pe lingă dînsul, pe cartea ce va fi țind-o în mină sau pe fâșia ce i se va fi desfăcînd de pe buze. Deci nu poate fi nici vorbă de originalitate, pe care o înlătura însăși natura picturii bizantine, dar oricine a văzut acele zugrăveli care se deslușesc însă destul de bine, trebuie să-și fi

format părerea că lucrul e făcut, și aici cu o deosebită luare aminte și cu o precizie, cu o siguranță de colorit, cu o cinste de procedare vrednică de toată lauda. Iar că acești călugări puteau să zugrăvească și după natură, în a cărei reproducere însă erau încă stăpîniți de amintirile tipicului,—aceasta se dovedește din frumuseța chipurilor de cliitori. Cu mult mai izbutite decît portretul lui Ștefan-cel-Mare din Evangheliarul dela Homor, portretul foarte cunoscut și după care toată lumea își închipuie astăzi pe cel mai fericit dintre oameni mari ai neamului nostru, sînt cîteva alte reprezentări ale eroului în anume biserici pe care le-a înălțat el (Pătrăuți, Voroneț, Rădăuți, Volovăț). Asămănarea pe care o are el, Doamna sa Maria, cea din urmă și cea care a stat mai mult timp lingă dînsul, sau linăru lor fiu Bogdan în deosebitele cliitori ale lor, dovedește că asemenea chipuri nu erau făcute după placul fiecăruia ori după un șablon mort, ci căutau și ajungeau în oarecare măsură să se apropie de originalul viu. Din picturile de biserică ale Moldovei lui Ștefan, am dat aturea pe Evdochia Doamna, cea venită din Chiev, și o culegere a tuturor acestor portrete ar trebui să înceapă orice album de bucăți alese ale picturii românești din vechime.

În ce măsură au putut fi chemați străini la zugrăvirea bisericilor lui Ștefan, nu se poate spune, după cunoștințele ce am astăzi.

Cunceaștem însă numele zugravului care lucra pentru Petru Rareș; el a murit pe cînd zugrăvia din nou biserica din Hirău și e îngropat acolo supt o piatră care pomenește pînă astăzi numele „maistorului Gheorghe zugravul“ — care pare să fie un Grec —, din părțile Tricalci.

Zugravii greci nu lipsesc, nici mai tîrziu, dintre acești meșteri, ca Dima și Gheorghe „istoriograful“, cari iscălesc supt un zapis ocnean la 1692.

Privirile celor ce ascultă slujba într'o biserică se opresc toate asupra tablei strălucitoare a catapitezmei bogat săpate în cadre ce cuprînd de sus pînă jos icoanele sfinților. Împreună cu boltirea de de-asupra naosului, pe care o văd privirile ce se ridică în clipele de evlavie către înălțime, catapitezma are o chemare de căpetenie și un mare preț. De aceea ar fi de un interes deosebit dacă am putea avea înaintea noastră o catapitezma din acele vechi timpuri de înjghebare a artei noastre. Caracterul fragil al catapitezmei face însă ca ea să trebuiască a fi schimbată mai des, așa încît nu cred să fie vre una care să poată fi datată mai departe în urmă decît veacul al XVII-lea.

Bisericile lui Ștefan-cel-Mare nu sînt zugrăvite și în afară. Podoaba în această parte o alcătuiesc, în locul chipurilor de sfinți, care se îngămădesc apoi și aici, în vremea lui Petru Rareș, cărămizile smălțuite, și mai ales discurile de smalt. Fîind nevoie de multe asemenea rotile, e de crezut că ele nu se aduceau din Ardeal, unde le-ar fi lucrat acasă la dinșii vecinii noștri sași, ci că ostfel de meșteri din mijlocul Săsimii erau aduși la noi pentru a lucra, la început, ornamentele bisericilor domnești.

E adevărat că abia prin 1560 Alexandru Lăpușeanu se gîndește a face o fabrică de cărămizi și de țigle la Baia, unde ar fi un luf foarte potrivit, dar se poate ca într-o vreme mai depărtată să se fi lucrat în Moldova astfel de lucruri: s'a constatat că nu se poate afla o mai bună cărămidă decît acela care a dat clădirilor lui Ștefan-*cei-Mare* o înăncire deosebită.

Pe asfel de discuri, galbene, verzi, albusire, se desfac figuri ciudate ale închipuirii. Ici un cap cu coroană domnească încheie un trup de copil care se mîntule cu două cozi solzoase de pește uriaș; dincolo calcă prevăzător o fiară cu conda birligată; aiurea se plimbă o alia cu frumoase aripi de arhanghel, al cărui cap de om poartă iarăși o greoaie cunună de Vozevod; pe cutare din discuri stema bourului se înfățișează între unul sau doi păzitori, a căror îmbrăcăminte, o mantie pănă la pămînt, nu se poate desluși bine, pe cînd cutare altul are numai raze șerpuitoare. Mai întîlniești rîzboinici în iugă, cerbi supțiraleci, grifoni cu plisc și aripi, sau cercuri care sring o cruce cu crengile împletite. Astfel de figuri nu se mai întîmplă nicăiri, precum nicăiri nu capătă o întrebuițare ca aceea strălucitoare, felurile discuri de smalt.

IV.

Orice biserică își are *odoarele* și *odăjdile*. Cele d'întăiu sînt lucrări de metal, cele de-al doilea țesături și cusături scumpe, care slujesc de veșmînt preoților în ceasurile cînd își îndeplinesc chemarea bisericească.

N'avem în Țara-Românească nici de unele, nici de altele din cea d'întăiu epocă, așa de puternic înfrîntă de străini, mai ales de străinii din Apus, din arta noastră. Cu totul altfel e, firește, în Moldova.

Și aici s'a pierdut, spre veșnica părere de rău a celor cari recunosc frumosul în toate formele sale, ca și a celor cari urmăresc viața de odinioară în toate formele ce a îmbrăcat, o mulțime neprețuită de danii ale vechilor cîitori. Jăfuitorii le-au luat, le-au răspîdit, le-au vindut pentru metalul scump ce cuprindeau, pentru firul de aur prins în ele, pentru mărgăritarele sau pietrele scumpe cusute de-asupra celor din urmă. Cea ce s'a păstrat, se află mai mult în comoara de la Putna, mănăstire care a fost dese ori despoiată și dese ori prefăcută, dar a putut să și scape de peire o mare parte din bogățiile căpătate de la marele și sfîntul ei întemeietor.

Astfel, deia Ștefan sînt ripidele, evanagiile de aur, înfățișînd serafimi cu cele șase aripi desfășurate; ele sînt făcute cu un chip de lucru solid, deși pușin fin sau strălucitor. Tot de la dinsul sînt unele dvere sau perdele de întins la ușile altarului, lucrate în fir de argint pe mătasă roșie, galbenă, sau înflorită, ori cusăturile pe brocart care acopăr letrapolul, coriul de de-asupra sfintei mese, sau unele acoperișuri de morminte, țesute toate din fir adevărat și greu pe mătasă sau catifea. E o frumuseță acela care face să se vadă împărăteasca soție a lui Ștefan, Maria din Mangupul Crimeii, cu ochii închiși supl cununa greoaie a Cesarilor, cu minile unite pe plept, pe cînd trupul lung se pierde în valurile bogate ale rochiei de

aur. S'ar mai putea pomeni și îmbrăcămintea moaștelor dela mănăstirea Neamțului, lucru sigur și trainic, din aceeași epocă solidă și cinstită.

Într'o epocă mai târzie, perdelele și aierele se lucrau și în străinătate, precum la Constantinopol, unde Nistor Ureche comandă un ater pentru ctitoria sa de la Secul; alte aiere s'au adus pe aceeași vreme de la Ruși. Nimic nu dovedește însă că lucrurile de toată frumusețea pe care le păstrează încă Putna, n'ar fi ieșit din minile pricepute ale femeilor moastre sau ale călugărilor de la noi.

Din potrivă, știm că aierul din 1437, care se păstrează în mănăstirea Neamțului, a fost lucrat de însuși egumenul mănăstirii, Siluan. Tot lucru românesc trebuie să fie cele două *dvere, zavese*, sau perdele de ușă, ce se păstrează încă la mănăstirea Slatina, unde le-au dăruit ctitorii, Alexandru-Vodă și Ruxanda Doamna, Lăpușnenii, cari și sînt înfățișați pe ele.

Iar odoarele sînt, fără indoială, datorite călugărilor, ai apoi celor d'întăiu din argintarii, din *zlătarii* cari se întîlnesc ici și colo între locuitorii breslași a Scaunelor de Domnie.

V.

După Ștefan-cel-Mare se petrec multe innoiri, care pornesc mai ales din Țara-Românească. Ele se pot vedea urmărind arta în deosebitele domenii studiale și până acum, precum și în altele care i se deschid de acum înaintea.

Încă de pe vremea lui Ștefan, soli romîni merseseră la Veneția, pentru a cere ajutorul de nevoie împotriva Turcilor; cei d'întăiu porniseră din Suceava îndată după biruința cea mare din 1475. Alții li urmară până la 1504, și soli moldovenesti se întîmplă în minunatul oraș de pe apă și după moartea marelui Domn, supt fiul acestuia, Bogdan Orbul. În cele din urmă zile ale lui, Ștefan a fost căutat și de un medic venețian, pe care îl aduseseră trimișii lui către Republică. Dogele primia daruri de la depărtatul Domn creștin, apărător al Crucii, și îmbrăca la rîndul său, cu vestitul brocart de aur al Veneției pe străinul venit din părțile răsăritene, făcîndu-l, în puterea dreptului său, *cavaler* de modă apuseană. Trimișii stau la masă lingă doge, ei privesc la strălucirea veselă a balurilor mascate, se minunează de focurile de artificii care țînesc luminoase spre frumosul cer de noapte al Italiei, ei văd din luntrea lor cum inelul de legătură cu Marea bogățiilor cade din mîna încercată a Dogelui și se pierde în adîncuri. Dar Vistierul, Stolnicul, Pircălabul, întorși acasă, nu aduc cu dinșii niciun meșter, niciun fel nou de podoabe, nicio dalină nouă de înfrumusețare. Moldovei îi ajunge iscusița „maistorului” de peste munți și marea sirguință evlavioasă a călugărilor ce urmează dalinele grecești și sirbești ale vechilor mănăstiri răsăritene.

Altfel e însă lucrul cu Țara-Românească. Între negustorii străini cari o culteieră, aducînd frumuseți de prin alte locuri, Ragusani au o oarecare însemnătate. Îi aflăm în Brăila încă din veacul al XV-lea, și tot în aceeași vreme găsim pe cîte un supus al mîcei republice dalmatine la

Tirgoviște chiar, pe atunci Scaunul de Domnie. Ragusanii însă stăteau în cele mai strînse legături cu Veneția, și ei răspîndiau în peninsula balcanică fabricate venețiene. Și pe această cale pătrundea prin urmare la noi o înrîurire venețiană. Nu e mirare deci dacă la anul 1517 Neagoe, cel deal patrulea Basarab, omul care în trecutul nostru a avut mai multă iubire și înțelegere pentru artă, trimete prin Ragusa la Veneția pe medicul său, Ragusanul Ieronim Matievici, și dacă acesta, fiind și el făcut cavaler de către doge, se întoarce în țara lui de adopție aducînd postav de aur, mătăsării și juvaiere, — din acele lucrări ale meșterilor venețieni, care, avînd un colorit răsăritean, erau cu toate acestea puternic înlipărite de celălalt spirit, al Apusului.

Înaintașul lui Neagoe, Radu-cel-Mare, a clădit minunata biserică de marmură de la Dealu. Odată ea a avut odoare care s'au pierdut cu totul, neavînd norocul celor de la Putna, pe care le putem vedea și până astăzi. Dar nu s'a putut risipi frumoasa, gîngașa operă a celor două plăc de marmură lucrate în *ajour*, care au fost așezate la dreapta și la stînga ușii de intrare pentru a purta pisania, inscripția amintitoare. Și întretăierea de linii, care formează fondul și literele ce se desfac de pe dînsul au însă un caracter cu totul nou. În acele litere nu e nici girbovireagreoate a cirilicei bulgaro-sîrbești, nici colțurarea gotică din inscripțiile lui Ștefan-cel-Mare: ductul deslegal, aplecarea spre linii mlădioase, spre rotunjire arată o influență a scrisorii Apusului, a eleganței maiușnle pe care a înviat-o Renașterea. E, fără îndoială, aici, nu un lucru al Sașilor ci un lucru italian, îndeplinit de Venețieni chiar, sau de acei ucenici a lor din Balcani în fruntea cărora stăteau chiar Ragusanii.

Neagoe el însuși făcu o biserică și loc de îngropare pentru ai săi, care trebuia să întrecă—și a întrecut în adevăr—clădira lui Radu. Povestea poporului, îmbrăcată în versuri linguioase, spune despre marele meșter Manole, care n'a putut să-și îndeplinească marea operă pe care o vroise, decît după ce stropșise, strivise, ucisese în zidurile ce nu voiau să se înalțe fără această jertfă, pe soția sa iubită. Se știe însă astăzi că tînguirii pentru femei prinse în ziduri, care au fost fermecale ca să nu se ridice altfel, se întîmpină și la vecinii noștri sîrbi, prin cari am luat cea mai mare parte din epopeia noastră.

Povestea în versuri nu spune însă nimic despre meșterii săpători și zugravi. Unii au vrut să aducă din Răsărit, din cel asiatic chiar, armenesc, pe sculptorii mănăstirilor de la Argeș. Nimic nu vine în sprijinul acestei păreri, care ni se pare pripită și romantică. Depărtarea ca și deosebirea de lege, frica de Turci, lipsa de orînduire în marța Împărăție cerea-i plătim birul, nu erau făcule ca să aducă la noi meșteri de prin acele Ținuturi.

Neagoe obișnuta să ceară de la Sașii din Ardeal lucrul de juvaiere care-i plăcea așa de mult, așa încît cu o mină el căuta frumuseța venețiană, iar cu cealaltă frumuseța pe care o puteau făuri acești represin-

lanți ai vechii arte germane. Știm și numele „furnisorilor” săi, cari erau Ioan Flessner, Ludovic Rorer din Sibiu și Celeslin din Brașov, apoi din Mediaș, la care Neagoe rămase și dator. Domnul trimetea argintul și-și arăta dorința, hotărînd une ori și modelul, iar „maistorii” își dădeau toată osteneala pentru a mulțumi pe acest bogat client căruia nu-i plăcea orîșice lucru, ca lui Radu, care cerea numai să l se facă „o oală de aramă pentru fierț doi boi”, alta „de un bou”, alta „de jumătate de bou” sau „de doi berbeci”, „de un berbec” și „de jumătate de berbec”.

O însemnare a lucrurilor, rămase în Ardeal, ale Doamnei Voica, soția lui Mihnea-cel-Rău, care stăpînise înaintea lui Neagoe, arată cam de ce fel erau giuvaierele ce se comandau: sînt cești de argint aurite, cu flori, farfurii de același metal, topitori de argint, păhare de argint, săbii de argint aurite. Toate erau făcute în străinătate, și mai ales la Sași, dar încă de mult era o „modă românească” pentru facerea lor. Încă Ștefan-cel-Mare ceruse de la Genovesi, cari nu se pricepură însă a-l servi,—pe cînd modeștii vecini de peste munte erau gata orîcînd să gîcească gîndurile Domnilor noștri,—să-i făurească o frumoasă sabie „după moda românească” (*ala facione velachesca*).

Socotelile Brașovului cuprînd deci la 1522, după moartea lui Neagoe, veslea că s'au trimis în Țara-Românească, în Decembrie, un anume Czako Bencze și, cu el, „sculptorul care trebuia să potrivească (*proportionare*) biserica de la Argeș”. În alt loc se dă și numele acestui „maistor”, Vitus sau, pe nemțește, Veit, care era chemat — se spune aici apriat—să „zugrăvească” (*effigiare*) frumoasa biserică, în calitate de sculptor și de pictor. Acest Vitus nu mai e pomenit undeva, dar nu e nicio îndoaială că el era un Sas. Un altul n'ar fi venit pe această cale. Știm deci că poate zugrăveala și de sigur săpătura bisericii celei mai frumoase din trecutul nostru vine din Europa, prin Sași. Meșterul Dobromir, pomenit și el ca zugrav, puțin mai tîrziu, nu va fi deprins sau învățat însă meșteșugul său la Veit Sasul. Și, în legătură cu aceasta, nu strică a se aminti că omul pe care Sașii l-au găsit între ei, la 1544, pentru a tipări *Catechismul* luteran al Romînilor, se chema Filip Maler sau Pictor, deci zugravul Său nu fi lucrat și acei zugrav la biserici românești din acest veac al XVI-lea? E mai mult decît probabil.

Cînd, aproape în acești ani, Petru Rareș începu iarăși clădirea de mănăstiri și biserici în Moldova, el chemă meșteri de biserici de piatră din Ardeal. I-a slujit pentru clădirile sale din Suceava și Roman un zidar Hans, un Haus Maurer, pe care nu odată Petru-Vodă l-a chemat cu stăruință din orașul lui, Bistrița. Dar zugrăveala, care dă acum și stînți, scene ale judecării celei de pe urmă, alegorii ale hidrei, întâlșări de cetății pe care le atacă Turci în Iurbane, toate pe un dulce fond albastru senin—acestea nu cred să le fi zugrăvit străinii, ci tot călugări de acia de prin mănăstirile de artă ale Moldovei: Neamțul cel vechiu și Pulna lui Ștefan-cel-Mare. Într'aceasta se încheie până acuma mește-

șugul nostru propriu în clădirile românești, afară de adaptarea, poate prin voința Domnului, a artei străine la nevoile noastre.

VI.

Și într'o altă artă, aceasta nouă, s'a încercat întâiu o imitație a Veneției, pentru ca pe urmă să învingă înriurirea de cultură mai puiernică ce venia din vecinătatea nemijlocită a Sașilor. E vorba de arta tipografiei.

Ea și-a dat cele d'înlăiu roade în Țara-Românească, unde a fost adusă de un călugăr dalmatin, care avuse atingere multă vreme cu Veneția și dăduse tipărituri și în Balcani, Macarie, care pentru meritele sale ajunse și Mitropolit în Tîrgoviște. Încă de supu Radu-cel-Mare, înălțătorul mănăstirii Dealului, împodobită de meșteri venețieni, apărea cea d'întăiu tipăritură slavo-românească, *Liturghierul* din 1508. Literele sînt de o frumuseță deosebită, asemenea întru citva cu acelea din inscripțiile mănăstirii Dealului, și arătînd într'un chip foarte vădit influența apuseană care le-a produs: nu rămîne nicio îndoielă că ele vin din matrițe venețiene, pe care Macarie le-a purtat pe rînd în Muntenegru, unde a început a lucra, și în Țara-Românească. Cel d'întăiu tipograf pe pămîntul românesc trebuia să caute apoi a da lucrări care să se apropie ca podoabe de manuscrisele ce se obișnuiau pînă atunci și cu care erau deprinși ochii celitorilor. El nu puse deci nicio foaie de titlu, iar de-asupra folii d'înlăiu, ca și în fruntea tuturor celor care deschid capitolele, el a imitat vechile frontispicii din cărțile scrise cu mîna ale veacului al XV-lea, așa cum le-am descris mai sus vorbind de Moldova lui Ștefan-cel-Mare. Numai că și aici, în această operă de imitație, el a introdus maniera largă, mlădioasă, înflorită a Renașterii, și e foarte interesant să se compare modelul cu această reproducere a lui, pentru ca să se vadă în ce chip elegant s'a făcut prefacerea: dunguțele ajungînd acum ca niște mlădițe mici, înodările pierzîndu-se în tot felul de complicații, florile de scatu luînd chipul unor boboci împodobii, unor coroane domnești cu trei ramuri, lepii de spin trecînd în forme mai încălate, mai vii. Pentru a se pomeni numele Voievodului care a cheltuit pentru tipărire, stema Țării e zugrăvită acum la mijlocul cadrului, în linia supțiri, și aici înăluu vechiul vultur e greșit redat ca un corb mînănt, cu pieptul mic și ghiarele lungi și ascuțite. În același chip de prefacere împodobită și îmbogățită se înfățișează apoi și inițialele colorate cu roșu, care deschid rîndurile de la început. Părerrea lui Hasdeu că inspirația vine de la vechile manuscrise e de sigur adevărată, iar din părerea contrară a lui Odobescu trebuie să se tea numai nișta, că aceste podoabe nu fost traduse în spiritul mai larg și mai vesel al Renașterii.

Astfel se mai tipărește o Evanghelle, încă mai împodobită, supu Neagoe-Vodă și un Octoih din 1510. Apoi, peste trecere de vre-o douăzeci de ani, numai Radu Paisie învie tipografia slavonă din Țara-Românească. O tipăritură din vremea acestui Petru-Vodă sau Radu Paisie (1545) are litera mai măruntă,

frontispiciile mai sărace, mai încurcate și lasă cu totul la o parte grija inițialelor. Matrițele le dăduse însă tot un Slav dela Adriatică, în legătură cu Renașterea prin Veneția, Dimitrie Liubavici, fiul lui Liuba. În sfârșit, din aceiași vreme se vede că este o carte de cîntări, groasă și de format mare, un Triod-Penticostariu, care s'a păstrat numai într'o formă necompletă, așa încît el nu dă însuși știri cu privire la locul de tipărire și la persoana celui care a luat asupra-și cheltuiala. Frontispiciile de linii înodate urmează pe acelea din cele d'întăiu lucrări așa de izbutite, însă aici liniile sînt sfărîmate urît și, ca și litera, ele arată o decădere față de trecut. Din potrivă, sînt foarte frumoase stampele din Năuntru, care ocupă cîte o pagină întreagă cu scene din Evanghelie. Ele au fost făcute, fără îndoială, nu pentru acest Triod, ci pentru un Evangheliar, care poate să se fi și tipărit. Inscripția stampelor e slavonă, dar unele litere arată o obîrșie latină. Inițialele sînt cu totul apusene, fără nicio legătură cu trecutul. Cu tot corbul-vultur din stemă, s'ar putea presupune și că aceasă lucrare, evident din al XVI-lea veac, a ieșit din teascuri balcanice, sîrbești, ca alle cărți din acest timp, dar acolo nu se dau lucrări așa de importante.

Îndată după aceasta, Domnia lui Mircea Ciobanul, care îngrozește o țară întreagă, gonește în Ardeal pe cărturari, — între ei și pe aceia cari pînă atunci ajutau la lucrul tipografiei. Diacul Coresi se înțelege deci cu negustorii sași și începe a lucra cărți slavone, slavo-romîne sau curat românești în Brașov. De la o vreme, și alle cetăți ardelenene se împărtășesc la acest cișlig. Unele din aceste cărți nu sînt urite: frontispiciul, foarte mare, e sămănat cu flori albe de o frumoasă tăietură, pe cînd stema corbului se strînge la mijloc, abia văzută. Dar nimic nou nu se adaugă, și de la un timp încep a se lucra cărți, ca Evanghelia din Bălgrad, de la 7087, ca Sbornicul, ca Psaltirea românească, ca Liturgia slavonă, care întrebuițează frontispicii și ornamente de tot proaste, fără aiciun stil, ca în cărțile străine care apar pe atunceea în Ardeal. Cu aceasta decăderea și-a alins capătul.

Moldova n'a tipărit în această epocă, mulțămindu-se cu lucrările care-i veniau din țara vecină (une ori cu stema moldovenească) sau din Polonia, unde către sfîrșitul veacului al XVI-lea Rutentii începură și ei a pune supl teascuri cărți religioase slavone.

VII.

Influența venețiană sau influența Renașterii prin mijlocul altui popor a mai atîns un domeniu al ariei noastre: inscripțiile de pe morminte. Dacă se compară cele de la Putna lui Ștefan cu cele de la Argeșul lui Neagoe, deosebirea e bălătoare la ochi: aici nu mai sînt frunzele de acant, nici literele cu formele colțurate. Iarăș! toate liniile se împărtășesc de siguranța senină a scrisorii maiuscule din epoca Renașterii.

Nu știm cari au fost meșterii ce au lucrat la aceste epitafe: îi bănuim însă a fi Dolmatini, Sirbi italianizați din acelaș neam ca și Mearle sau Liubavici tipografil. S'ar crede că ei s'ar fi pătruns și în Moldova,

unde, cu toate că se păstrează obiceiul de a acoperi mijlocul pietrelor sepulcrale cu un covor de flori decorative, slovele inscripției se desfac pe margini mai rotunde, mai pline decît altă dată, precum se poate vedea aceasta la mormintele de la mănăstirea Pobrala, ale dinastiei Rareș, sau de la Slatina, ale Lăpușnenilor. Totuși dintr'o pomenire a socotelilor siblene se află că piatra de pe mormîntul lui Petru-Vodă Rareș a fost trimisă din Sibiu, de la „malstori“, pe la Tălmaci, de-a lungul Oltului, în Țara-Românească întăiu, unde era Doamnă pe atunci fiica lui Petru, Chiajna sau Despina.

Cînd intră cineva în acea parte adăpostită a mării bisertici sășești din Sibiu unde se păstrează pietrele de morminte ce au fost puse de-a-supra locului de odihnă al frunțașilor Săsimii din acest oraș, timp de mai multe veacuri, el vede în cadrul de litere gotice ascuțite sau de drepte și mlădioase litere ale Renașterii chipuri de preoți și de războinici, de negustori și de meșteri bogați. Și la noi a răzbătut de acolo obiceiul de a se încășișa chipul mortului, de-asupra mormîntului său; dar se cunosc numai casuri de tot puține. Astfel, la Curtea-de-Argeș, pe piatra, cuprinzînd o întreagă cronică, a mormîntului lui Radu de la Afumași (+1529), Voevodul se vede alergînd la asalt cu coroana pe cap, manile pe umeri și buzduganul în mînă. La Vierș, Albu Golescu, din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, apare și el lupînd, cu aceeași aripă a mantiei umflata de vînt; pe cap îi stă un coif cu vîrfurile ascuțite. În sfîrșit, la Stănești, într'un colț muced și negru, lumina făcliei te ajută să descoperi priveliștea luptei lui Stroie Buzescu cu acel Tatar care, perind, a pregătît moartea învingătorului său. Amănuntele sînt foarte cinstite lucrute, și recunoști bine căciula de pistol răsfrîntă jos, a Tatarului, cușitul lui cu mînerul mic, cu tîișul scurt, lat, învîrtit, juvăul de prins dușmanii, care i se desfășură de pe umăr, tobele pline cu săgeți care l-au căzut din mînă în prăbușirea morții; încălțămîntea fină a lui Stroie se deosebește și ea foarte bine. În silința de străpungere a lui Stroie, în povîrnierea moale a Tatarului cu mîna deschisă, cu degetele răsfrînte desnădăjduit, e, de sigur, mișcare și viață.

Înriurirea de aici e fără îndoială apuseană. Și nu e fără interes să se însemne că tot la Vierș, pe o finlină părăsită, care nu va mai dăinui multă vreme, se desface o minunată sculptură decorativă, din veacul al XVII-lea, și ea apuseană în inspirație, care cuprinde stema Țerii-Românești între ramuri măiestru împletite, pline de frunze și flori, pe care le ține cu ciocul un grifon supțiretec, pe cînd de-asupra un corb, într'o frumoasă mlădiere ce face pentru a-și ciuguli pieptul, privește din pui golași cari-și așteaptă lacomi mîncarea din plisc.

VIII.

Legăturile cu Veneția au trebuit să se întărească prin venirea în Scaunul munleean a lui Petru Cercel, cărui-a-i plăcea așa de mult să-și așeze mazilia în cîte un palat de marmură de-asupra căraluilor trîste.

Și prin Bartolomeu Bruti, Albanesul italianizat, care a stat în Moldova alifia ani din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, ca sfelnic al mai multor Domni, a trebuit să răzbată la noi gustul venețian. Totuși vecinătatea Ardealului hotăria încă pentru predominarea spiritului artistic săsesc.

Și banii moldovenești ce se mai înlimolnă, vin din Ardeal. Meșterii nici nu-și dau osleneală să schimbe liiparele cu care erau deprinși la băterea banilor ungurești sau ardeleni. Astfel, se lucrează la 1558 pentru Alexandru Lăpușneanu o monedă, care pe o parte strînge la un loc toate semnele monetere vechi: cele trei grinzii, cele trei rosete, floarea de crin, iar, la mijloc, bourul, pe cînd pe cealaltă parte tronează Maica Domnului, „patrona Hungariae”, căreia i se zice acum „patrona Moldaviae”. În 1563, tot prin Sași, Despot, ajuns Ioan-Vodă, înnoiește, cu altă stemă combinată, în care vulturul ține locul bourului, moneda înaintașului gonit de dînsul: pe cînd un ban cu bourul are pe cealaltă parte capul său însuși cu banda Cesarilor pe plete, fără a se înlătura inscripția „patrona Moldaviae”, a Maicii Domnului. În Germania, de sigur, el și-a bătut însă monedele cele mari, de tot strălucite, dintre care una-l cuprinde capul, cealaltă bustul întreg cu sceptorul și globul, pe cînd reversul înșiră toate stecele la care acest amblijos șiret credea că are dreptul. Modelul e vădit acela al talerului german.

Ioan-Vodă cel Cumplit locmi în 1573 Cazaci pentru ca să-l ajute în lupta cu Turcii ce voiau să-l scoată. Îi trebuiau bani mărunți pentru a-și putea plăti lefegiii. Nici în Ardealul supus Turcilor, nici în Polonia prietenă a Sultanului nu i se puteau bate însă banii, în starea în care el se afla. Cred deci că banii cei noi, cari au de o parte bourul și data de 7081, iar, de alta, capul bărbos al Domnului, purtînd calpacul, iar pe ambele fețe o grosolană inscripție slavonă care numește acest *gros* „aspru”, turcește chiar: *accè*, au fost lucrați în Moldova, de Țigani. Ioan a tradus în „părintele Moldovei” cuvintele fără rost „patrona Moldaviae” de pe moneda lui Despot, iar pe revers a săpat mindru: „hereghia Moldovei”; bănăria proprie a țerii.

Un urmaș al lui, Ștefan Răzvan, răscolindu-se și el în 1595, și avînd și el lefegii în ajutor, bătu un ban cu bourul, rosete și pumnalul între două semilune de o parte, pe cînd de alta se vede, nu chipul lui Răzvan însuși, ci acela, încoronat, al suzeranului său ardelen, Sigismund Báthory. Astfel, banul s'a putut bate în țara lui Sigismund cu o inscripție încurcată care-i zice „grossus argenteus triplex” (gros de argint întreit), și poartă apoi titlul lui de Voievod în jurul chipului bălhoresc, iar, de alta, numele țerii Moldovei, în litere amestecate cu cele grecești (B = v, Σ = l). Medalia bătută întru mărirea lui Mihai Viteazul, biruitoar și stăpînitor al Ardealului, în 1600, dacă ar fi autentică, ar aparține firește medallilor ardeleni și n'ar avea altă legătură cu noi decît cea frumoasă licoană a izbînditorului. Mai firziu, iarăși o bănărie a fost întemeiată în Moldova.

În socotelile lui Gheorghe Ștefan, urmașul lui Vasile Lupu, se vorbește de șalăi sau „schilingi” mărunți de aramă, cari par a fi de obîrșe

moldovenească. Peste cîțiva ani avem însă știința sigură că la Suceava, de oameni lui Ienachi Zlătarul, căpetenia *hereghiei* lui Istrati-Vodă Dabija, s'au bătut frumșii șalți cari poartă icoana Sf. Gheorghe călare, cu stema Moldovei la picioare, iar pe revers cuca cu trei pene și două topuzuri încrucișate. Moneda lituană era imitată în formă, ca și în inscripția latină. La 1658, cu cinci ani înainte, moneda de răscoală a Domnului muntean Mihnea-Vodă, care-și zicea Io Mihail Voevod, monedă cu capul încoronat al „principelui cu mila lui Dumnezeu al Terți-Românești“, și cu vulturul bicefal supt coroană, trebuie să fi fost bătută în Ardealul lui Gheorghe Rákóczy al II-lea, aliatul și ocrotitorul lui Mihnea.

IX.

De la o vreme însă, Domnii veniau de la Constantinopol, unde-și petrecuseră mai mult sau mai puțin din tinerețe, din bărbăția, din bătrînețele lor chiar, cînd norocul Domniei sosia tîrziu. Ei aduceau cu dinșii o sumă de giuvaiere și alte lucruri de artă făcute la Constantinopol, unde mini orientale dibace știau să mulțamească și gusturile cele mai rafinate. În altă parte s'a arătat ce bogății în metal și în pietre scumpe cuprindeau lădițele lui Petru Șchiopul, Domnul Moldovei care fugi în Apus la 1591 ¹⁾. O mulțime de lucrări de făurire au fost dăruite de ucelești Domn mănăstirilor sale de la Galata. Aștia dintre ele vor fi sosit din Răsărit, unde Nistor Ureche puneă să se coase, cum s'a mai spus, minunatul alet de la mănăstirea Secul prin călugăria Filoftea din Constantinopol. Însă ar fi o greșeală să se creadă că de pe la 1550 înainte arta noastră a căpătat o îndreptare răsăriteană, făcîndu-se prin meșterii de alt neam decît cei de pînă acum.

În adevăr, meșterii cei buni erau Musulmani, și Turcii n'aveau voie să se așeze în țerile noastre, unde datina impunea să nu se ridice niciodată o moscheie. Domnii înșii nu puteau să vadă cu plăcere Turci așezați în jurul lor. Grecii nu se îndelelniciau cu meșteșugurile, ci se închinau mai mult negoșului. Armenii, aceia aveau pricepere în arhitectură, și se pare că Vasile Lupu și-a adus și un arhitect armean pentru marile clădiri bisericesti pe care le-a făcut. Ca argintarii însă, ca zugravi, ei n'aveau nicio însemnătate.

Prin urmăre, și în această vreme, care ține, nu pînă la 1700 numai, căci în această privință „epoca Fanarioșilor“ nu constituie nicio deosebire, ci pînă departe în veacul al XIX-lea, arta din țerile noastre are o întreită origine, care nu duce mai niciodată în părțile adevăratului Orient. Se mai păstrează legătura cu Veneția, se mai fac comenzi în Ardeal și, în sfîrșit, ceia ce are o însemnătate deosebită, ai noștri încep a deprinde genuri de activitate care îmbogățiseră multă vreme pe acei străini ce nu mai erau în stare acum să coreस्पundă tuturor nevoilor noastre.

¹⁾ V. capitolul despre îmbrăcăminte.

Radu Mihnea, cel mai strălucitor Domn al nostru în cea d'întălu jumătate a veacului al XVII-lea, învățase carte la Veneția, unde erau așezate de mult timp unele din rudele sale. Bunica lui Radu-Vodă, Doamna Ecaterina, primia dela sora ei, călugăriță din Murano, portrete, talismane și alte lucrisoare de fabricație apuseană, în schimbul cărora trimetea pahare de argint, linguri, năstrape, lighene, mărume, basmole, postavuri aurite, postavuri zise leșești, allazuri și damascuri. În 1600, Mihai Viteazul aducea din Veneția, prin soli anume, pe lângă multe feluri de văpseli, postavuri și cofeturi, șese săbii lucrate acolo. De obîrșie venețiană par să fie și unele panaghiiare, unele culiuje săpate foarte fin în filigrană, ca aceia, care mai poartă și icoane pe argint brunat, pe care Alexandru Iliaș a dăruit-o la 1621 minăstirii Secul Alte lucruri de filigrană slujesc drept copce la încheierea briielor, și am văzut una de tot frumoasă la biserică Curtea Veche din București. Anumite briie care se păstrează în biserică ardelenă, briie de salzi mari metalici, par să vie și ele din Apus. Dese ori se întîlnesc cruci de filigrană de aur, care sînt de sigur cele mai de-liciate. În schimb, și pănă astăzi vin din Răsărit, de la minăstiriile și lavrele Europei turcești și Asiei, crucile săpate cu o deosebită îngrijire migăloasă în lemn tare, negru de abanos.

Încă din cele mai vechi timpuri, Răsăritul bizantin obișnuia îmbrăcarea cu argint a icoanelor prin plăci lipite de lemn sau coșcovite deasupra lui, care lasă libere numai minile și picioarele, pe cînd trupul se acopere cu acel argint săpat în cule, punctat și înflorit, așa încît să înfățișeze un strălucit veșmint. Firește că și în epoca lui Ștefan-cel-Mare s'a întrebuințat acest sistem de împodobire și că bisericile noastre de atunci aveau icoanele de lemn „ferecate”, precum le-a avut încă dela întemeiere mănăstirea Argeșului. Din ele a rămas însă numai icoana dela sucevita, a episcopului de Rădăuți, Pahomie (1505), dar și aceia prefăcută. În a două jumătate a veacului al XVI-lea, întîlnim însă în mare număr pomenirea de icoane „ferecate”. La Putna e una de fides săpat din 1558; alta din 1565-6, cu inscripția slavonească și chiar românească, dela meșterul arhimandrit Spiridon; o a treia, din 1568, îmbrăcată cu chelțulala episcopului de Roman Anastasie, alta din 1585, al căreia meșter de ferecătură a fost arhimandritul putnean Dosoftei și ucenicul său ierodiaconul A[ta]nasic. Între lucrurile rămase pe urma lui Petru Șchiopul († 1594) și a fiului său, tinărul Ștefan, se află în Museul din Ambras, lângă Innsbruck, o icoană cu cei doisprezece apostoli, purtînd această însemnare: „Io Petru Voevod și fiul său Io Vlad Voevod și Domn a toată Țara-Moldo-Vlahiei, au făcut această icoană”; tot în acea culegere mai sînt alte două icoane care au fost odinioară ale fugarului Voevod moldoveanesc: o fotografie a lor n'ar fi mai puțin de dorit decît a celorlalte mărturii de artă românească ce sînt încă risipite prin străinătate.

Aceste icoane nu par să fie îmbrăcate cu argint, nici să aibă pe capete cununii suflate cu aur și împodobite cu pietre scumpe. Dar o foarte

mare și frumoasă îmbrăcăminte de acestea, cea mai veche în acest fel răsăritean, grecesc, pe care o cunosc până acum, se află pe icoana Sf. Gheorghe de la mănăstirea Viforita, fiind făcută la 1631 cu cheltulata celui Domn venit din Constantinopol care a fost Leon-Vodă Tomșa. Inscripția e grecească, și e sigur că lucrarea s'a făcut acolo în Răsărit. „Icoane ferecate” n'avem de la niciunul din marii dăruitori de biserică din veacul al XVII-lea: Matei Basarab și Constantin Brincoveanu. Ele se întilnesc însă îndată ce trecem de anul 1700 și intrăm în așa-numita „epocă fanariotă”. Nu e unul dintre membri familiilor domnitoare din acest timp, Mavrocordași, Ghiculești și alții, care să nu fi dat un astfel de prinos icoanelor minunate de la care cereau sprijin și ajutor. În mijloc, jos, sau undeva pe lature se înseamnă, mai totdeauna numai în caractere grecești, numele ferecătorului. Familiile boierești urmează acest exemplu. La biserica Icoanei din București este, astfel, o icoană brincovenească din al XVII-lea veac încă, pe care au reparat-o, adăugindu-și numele, Văcăreștii. Cele mai multe din aceste icoane s'ou păstrat însă în iconostasele de acasă. Chiar și negustorii cu oarecare averi obișnuiau a-și comandă astfel de icoane îmbrăcate, pentru a le păstra în casă sau pentru a le dăru la vre-o biserică.

Se „ferecă” astfel și crucile, lucrate de cele mai multe ori la noi, ca aceia dela Neamț, din 1559, al cărui meșter a fost popa Nichifor; se ferecă pe toate laturile lor sau numai „pe codiță”. Ca mai veche cunosc crucea dată Putnei de Ștefan-cel-Mare la 1503, apoi aceia pe care a închinat-o aceleiași mănăstiri, la 1566, pircălabul Balnșchi de Orhei și soția lui. Și la Secul se găsesc astfel de cruci ferecate de pe la anul 1600. Cea mai veche din cîte am văzut, e din veacul al XV-lea încă, păstrată la mănăstirea Sf. Ilie de lângă Suceava: ea poartă această inscripție, în slavonește: „această cruce a făcut-o Silion ieromonahul, proegumen al Sf. Ilie proroc”. Mai tîrziu, obiceiul acesta se răspîndește așa de mult, încît numai crucile bisericilor celor mai sărace din satele fără boleri evlavioși se infățișează în goliciunea lemnului lor.

În al treilea rînd, se ferecă moaștele. S'a pomenit mai sus de moaștele ferecate în veacul al XV-lea, care se păstrează în mănăstirea Neamțului. Mihai Viteazul a ferecat și el moaștele Sf. Nicolae, care se află în biserica bucureșteană Sf. Gheorghe Nou. Ferecătura cuprinde capătul osului sfînt într'o legătură de metal scump pe care o împodobesc slovele amintitoare. Moaștele mai mari se cuprîndeau la început în cutii de lemn tare, precum e acela în care au stat cîva timp la Bistrița olteană rămășițele Sf. Grigorie Decapoliitul. Dar pe urmă s'au făcut lădițe de argint suflat cu aur, pe care erau bătute cu ciocanul scene din viața sfîntului, grupe cu multă mișcare și varietate într'însele, care reprezintă cea ce a dat mai înalt acest gen de artă în țerile noastre.

Cel mai vechiu chivot de moaște e acela de altfel în locul celui

de la început, ce închide oasele, către care se închină cu evlavie o lume întregă, ale Sf. Ioan cel Nou din Suceava, în biserica Sf. Gheorghe din acel oraș. Se vede pe păreții marelui sicriu cum a pătimit mucenicul, de mina Tatarilor, cum a fost adus de Alexandru-cel-Bun, de clerul, de boierimea lui și așezat în acest oraș de Scaun al Domniei și Mitropoliei. Aceste scene au fost lucrate, de sigur, în Răsărit, la unul din cei mai buni meșteri din acel timp. Mai nou cu o sută de ani e acuma sicriul Sf. Grigorie Decapollit, din Bistrița oleană: caracterul literelor din inscripție arată lămurit că ctitorii, Constantin-Vodă Basarab și soția lui Bălașa, l-au comandat la Sași din Ardeal. Tot această păreche domnească a făcut, de sigur în Ardeal, chivo-lașul de la Argeș, pentru micile frânturi de oase ale patriarhului constantinopolitan Nifon, care se află acolo. Tot de acolo va fi fost adus talerul de națură pe care Mihai Viteazul îl dăruie bisericii Stelea din Tîrgoviște, care-l păstrează încă. Policandru de la Sucevița, în oul de aur de supt care se păstrează costjele nenorocitei Doamne a lui Ieremia Movilă, trebuie să fi fost lucrat în Polonia. Obișie săsească trebuie să aibă bîldul de colivă de la Putna, dăruit de Alexandru-Vodă Lăpușneanu cel cu păcatele nulle (1567).

Ferecarea se aplică în sfîrșit cărților sfinte: Cele mai vechi din aceste cărți ferecate sînt dela Ștefan-cel-Mare, în zestrea Putnei. Argintul le acopere din toate părțile; numai pe dos e o legătură trunică de zale, o „mreață“. În colțuri se văd evangheliști, scoși foarte mult în relief între dinșii, în față, și pe dos, e, la mijloc, o altă icoană, puternic rotunjită, care înfățișează de obicei pe Mintuitorul sau hramul bisericii. Cu timpul s'au deprins a se face din metal însă numai colțurile, medalioanele din mijloc și chioturile, pe cînd cealaltă legătură e de calfea sau piele. Asemenea cărți apar de la 1700 înainte. Una din cele mai frumoase cărți ferecate după datina cea veche, darnică și în cea ce privește scumpele muncii, e Evangheliarul de la Feleac, lucrat în Moldova însă¹, și dăruit la 1498 de Vistierul lui Ștefan-cel-Mare, Isaac, bisericii vlădicești a Feleacului. Mănăstirea bucovineană Sucevița are o Evanghelie legată în Țara-Românească supt Neagoe-Vodă.

Toate aceste lucrări -- afară de chivote -- le puteau face și zlătarii noștri, și numele lor se și înlimpină în odoarele din veacul al XVII-lea: nume românești. Legătura unei frumoase evanghelii putnene, din a doua jumătate a veacului al XVI-lea, a făcut-o astfel un zlătar din Suceava, Iachim. Înnaintea lui, lega la Putna proegumenul Eustatie. Un Dumitru, care-și zice „maister Dumitru“, leagă o carte a Putnei în 1679—80.

1. WKORA = a făcut, și nu WT KOKA = din Craiova, cum cetește Hasdeu, în „Analele Academiei Române“, III, Desbaterile, p. 41.

X.

Am văzut că sicriile de moaste se comandau în străinătate, unde ele trebuiau să fie lucrate însă după „moda românească”, precum se cerea odată pentru sabia comandată la Genova de Ștefan-cel-Mare. Până foarte târziu și clopotele se aduc tot de peste holar. Dalina de a le cere Sașilor să păstrează mult timp. Încă în 1655 se lucrau la Brașov clopote pentru bisericile noastre, înlocuind ca pe timpul lui Ștefan-cel-Mare ori al lui Petru Schlopul. Petru Maurer, probabil un Sas, a lucrat sup: Mitropolitul Ștefan clopotul cel mare de la Mitropolia din Tirgoviște. Până și Brîncoveanu lucra multele clopote care trebuiau pentru atîtea clitorii ale sale la „Jupînul Hendrec Lambru” Brașoveanul. Totuși pe la 1650—60 unele clopote, ca acelea de la Sf. Sava din Iași, de la Cetățuța, în apropierea aceleiași Caplale, de la biserica domnească din Tirgoviște se aduceau din Danzig, unde turnătorul Benningk căpătase, nu știm pe ce cale, clientela Domnilor noștri. Ba chiar la Viena s'a turnat un clopot care a sosit în țară prin anul 1696. Clopote mai mici cercau să ie toarne și cite un călugăr.

Până în cele d'întăiu decenii ale secolului al XIX-lea clopote pentru noi se lucrau la Andrașovschi din Brașov, care avea să susție însă concurența vre-unui Evreu moldovean sau a călugărilor îndrăzneți și născocitori.

La Brașov făceau Muntenti și de multe ori chiar Moldovenii și alie lucruri de metal prețios, pentru biserică sau pentru casă.

Sculele boierimii și negustorilor se lucrau în aceleași locuri ca și odoarele de biserică. Toată argintăria de masă venia fără îndoială din Ardeal, din atelierele Sașilor. mărămile cu fir se lucrau în casă¹, afară de cele de tot scumpe, de „Tarigrad”. Ciuvaierele s'ar părea, după numele ce poartă, că ar trebui să vie toldeauna din Răsărit. Dar aceasta nu se dovedește. Din potrivă, în cutare înșirare de scumpețuri, ca testamentul, din 1728, al unei jupănese din Oltenia, Ilinca, soția lui Constantin Strîmbeonul, unul din secretarii Brîncoveanului, se pomenesc și „cercei de aur făcuți la Veneția” și „1 păreche de brățări cu diamante care s'au făcuți la Veneția”, pe cînd Moldovenii comandau brățări de la Brașov până la Danzig pe la 1700. Grecii din Veneția, ca familia Glykys, aveau legături de afaceri, de prietenie și de înrudire cu Grecii de la noi. Nicolae Carafani represinta acolo interesele Brîncoveanului și ale Cantacuzinilor, cari aveau capitaluri depuse la Banca din Veneția. Panaile Nico Papa Zaraful era tot așa de mult Venețian ca și Bucureștenii, și testamentul său a fost aflat în copie la Veneția. Secretarul domnesc Del Chiaro era Venețian, și medicul Curții, Pillarino, venise și el din Veneția.

¹ Mărămile erau de multe feluri; pe la 1700 se doosebiau: cele „cusute pe scris”, cele „umplute cu fir”, cele „cusute peste tot și umplute cu fir”.

Boierul cel mai învăţat al Terţii-Româneşti, Constantin Cantacuzino Stolnicul, fusese prin Veneţia şi învăţase la Padova, pe unde au trecut şi alţi Greci cari şi-au avut rostul şi la noi Supt Constantin Mavrocordat vor fi chiar mai mulţi „burstieri“ romini la Veneţia.

Brincoveanu pune să i se gătească însă la Braşov păhare, sfeşnice, lipsii, al căror rost îl ştia pe placul lui Vodă un meşter care a îmbătrînit servindu-l: Gheorgho Mat argintarul. Şi la nunta Mariei, fata lui Vasile Lupu, cu cneazul Radziwill darurile boierilor au fost tot lucru de Braşov: păhare de argint, „făptură mîndră şi supţire, şi arătătoare, şi în poleială frumoasă“, unele şi cu capace. Ameninşările lui Brincoveanu, în ceasurile lui de nemulţămire şi de nerăbdare, că va aduce de acum înainte „lucru de Danca“, mai bun de cît al Saşilor, rămaseră zădărnice. Tot la vecinii de peste munţi îşi lucra acest al doilea Neagoe peceşile, inelele de piatră scumpă, talerele, armele, medaliile, ca acel frumos ban de aur, în două forme, cu chipul său purtînd cuca şi cu inscripţia latină, care fu întrebuiţat împotriva-i, ca o dovadă de trădare, în anul de peire 1714 Răsăritul îi dădea numai, pentru Doamna şi Domnişele lui, cercei, salbe de aruncat pe cap, lefşi şi alte elemente de podonbă pe care le-au cercetat în studiul despre îmbrăcăminte.

Deci, cînd găsim în mănăstirile şi bisericile noastre, la Hurez, la Bistriţa, în Bucureşti chiar, lucruri de la Brincoveanu, cînd admirăm îngrijirea cu care sînt făcute figurile, cu care sînt croite literele într'un stil liber, european, nu trebuie să uităm datoria de recunoştinţă pe care o avem faţă de meşterii harnici şi mulţămiişi cu puşin, cari, locuind la hotarul ţerii noastre, au contribuit aşa de mult la înfrumuseţarea ei.

Dese ori se făcea şi cîte o comandă de cadelniţe sau de candelă din Braşov ori din alt oraş al Ardealului. Cele mai frumoase sînt la Cotroceni, unde ele au fost dăruite de cînilor, Şerban Cantacuzino. Lucrul din ele e înlocmai ca acela din alte odoore de argint pe care le ştim că sînt făcute peste munţi. Dacă ni s'ar fi păstrat corespondenţa lui Şerban-Vodă cu Braşovul, am avea de sigur scrisorile în care el a trebuit să vorbească despre aceste podoabe bisericesti ce-i trebuiau. Ba chiar evanghelii se legau cu argint la Braşov în vremea Brincoveanului, cînd vechea viaţă de mănăstire decăzuse mult. Ripidele domneşti date pe la biserică de Brincoveanu, de Ghiculeşti (la Sf. Spiridon), lucrări foarte frumoase, au şi ele caracterul ardelean.

Numai într'un tîrziu, argintlăria toată s'a făcut în ţară, şi ea n'a putut atinge decît cu timpul şi numai în unele locuri frumuseţea şi bunătatea vechiului lucru săsesc.

XI.

Mesleşugul lucrului de manuscripte cu miniaturi mai urmează cît timp cărţile tipărite sînt rare şi scumpe, une ori necrezul de scumpe. Mă-

năstirea Sucevița are în cîteva din cărțile sale mintaturi de toată frumuseța, foarte mici, fine și felurite în colorile ce se întrebunșează. Nu lipsesc nici chipurile Domnilor alături cu scenele din Scriptură. Astel, în Evanghelia dăruită de Movilești la 1604-5, dar scrisă în Țara-Românească, se pot vedea încă Voevozil munteni Alexandru și Mihnea Turcitul, ceia ce arată că ea a fost copiată între anii 1568 și 1577. Un Mitropolit al Moldovei, Anastasie Crimca, din cele două d'întăiu decenti ale veacului al XVII-lea, a fost însuși un vestit caligraf și mintaturist, și strălucite lucrări de-ale lui se păstrează la Dragomirna, clitoria sa din Bucovina, sau în Biblioteca din Viena, unde a ajuns mulțămilită jefuitorilor. Chipul lui Matei-Vodă, al Doamnei apoi într'un manuscris de la Ierusalim.

După o îndelungată întrerupere, tiparul a început să lucreze iarăși la noi, tot pentru folosul Bisericii, ca și mai înainte. Tipăriturile pornesc supt Vasile Lupu și Matei Basarab, Domni cu lungă stăpîntre liniștită. Data aceasta, Ruși, ucenici ai lui Petru Movilă, Romînul înstrăinat, adăo cu dinșii slovele cele nouă. Timoteiu Alexandrovici a fost zețarul celei d'întăiu cărți muntene din epoca nouă, Molitvenicul cîmpulungean slavon, 1635. Nu ni se dă numele înlăiului tipăritor moldovean, dar el trebuie să fi fost alt Rus, ca și acel Ilie care făcu în stil cu totul rusesc, cu perspective de clădiri cum nu se zidiau la noi, planșele săpate în lemn de la *Cartea de învățătură* a Mitropolitului Varlaam (1643). Tiparnicii ardeleni pentru cărțile românești erau ucenici de-ai acestor străini, trecuți peste munte, ca odinioară Coresi.

Într'o a treia epocă, a tipografiilor moldovenești înlemelate prin anul 1670 de Mitropolitul Dosofteiu, noua literă măruntă, rotundă și destul de frumoasă vine iarăși de la Ruși, — data aceasta însă, nu de la cei ce trăiau supt oblăduirea polonă, ci de la Rușii din Moscova. După negocieri zădarnice cu călugării ruteni cari-și aveau tipografia, destul de veche, la Lemberg, în mănăstirea lor stavropighială, supusă adecă de-a dreptul Patriarhiei constantinopolitane, și poate și cu meșterii de tipar de la mănăstirea Untevului, Mitropolitul Moldovei adăuse litera de la Patriarhul Moscovei, Ioachim, și, împreună cu dînsa, veni și „arhitectul”, *directorul*, am zice, Vasile Stavnițchi. Săpătorul ce l se aduse, fu însă un Romîn, Stancu Faurul. Îndată putu să facă „peceji” pentru cărți în călugăr de la Bisericanți, Mitrofan, care a fost apoi urmașul Rusului la tipografie și, la capăt, unul din ierarhii Bisericii românești. Cînd, la 1678, Muntenii aduseră și ei slovă, el tocmiră ca meșter pe un alt Muscal, Ivan. Frontispiciile și figurile sînt lucrate în stil apusean, fără nicio legătură cu trecutul, și multe din ele sînt foarte bune, ca evangheliștii cărții de la București, din 1682, sau ca acea capodoperă care e evanghelistul Luca din Apostolul de la 1683, iscălit Damaschin Gherbest. În același timp, se lucrau la Iași cărți grecești cu o literă adusă din Veneția.

Astfel găsi o operă bine începută acel călugăr străin, Antim din Ivirul Caucasului, ce luă prin anul 1690 conducerea tipografiilor muntene, care nu fu niciodată mai roditoare decît în timpul lui. Om înzestrat cu

toate însușirile artistice, Antim era un bun desemnator, și din condeii lui leștră cele mai multe din chipurile care împodobesc tipăriturile muntene de pe la 1700. La Chiev se află un manuscris cu chipurile făcute de condeii lui.

Amintirea I se mai păstră un timp și după ce el căzu de pe jețul metropolitan în minile ucigașilor, la 1716. Pe urmă însă, tipografiile din țările noastre, care ni-au dat vre-o sută de ani o întreagă literatură, pierdură orice valoare artistică.

În legătură cu tiparele, sînt și *antimisele* mai nouă. Ele se tipăresc pe pînză, une ori chiar pe mătasă, pentru ca să acopere sfînta masă, unde ele sînt numai decît de nevoie cînd se face „jerfa“. De jur împrejur merg litere care cuprînd de obicei numele arhierelui ce păstoria die-cesa cînd s'a sfințit antimisul. În mijloc se înfățișează punerea în mormînt a Mîntuitorului. Cei patru evangheliști la colțuri, vederi din Ierusalim, ingeri desăvîrșesc tabloul.

Antimisele stricute se schimbau la arhierul de pe vremuri. În Principate s'a făcut chiar obiceiul de a se schimba neapărat antimisele la orice venire de episcop nou. De aceea, cele vechi sînt foarte rare. Din Țara-Românească abia să păstrează unul de la Teodosie, Mitropolitul Cantacuzinștilor și al lui Constantin Brîncoveanu. De pe atunci, de supt Varlaam (1680), e cel mai vechtu antimis al Mitropoliei ardelenene. Din Moldova nu cunoaștem nimic mai vechiu decît antimisele de la episcopul de Roman Pahomie, din cel d'întăiu șfert al veacului al XVIII-lea, care se află prin cîte o veche biserică din Nord-Ostul Ardealului, parte supusă odată Scaunului romașcan.

Trebule să se facă în sfîrșit un loc liparului de tocoane. De pe săpături în lemn ele se întipăriau pe o hîrtie sugătoare, fără să fie nevoite de un ade-vărat leasc. Cea mai veche pe care o cunosc se afla în colecția mea (acum la Muzeul Bisericesc): ea înfățișează pe Dumnezeu Tatăl în nori, între doi serafimi. Un cadru cu chipuri de ingeri, cu luna și soarele, cuprinde pe strămoșii omenirii de o parte și de alta a arborelui cunoștinții: cu inscripție slavonă — cea ce arată vechimea desemnului — se înseamnă într'un colț, foarte naiv, crearea Evei din coasta lui Adam; Hristos binecuvîntează pe cea d'înlăiu femeie, care se desprinde din latura bărbatului adormit, pe cînd de cealaltă parte se vede arhanghelul Mihail, venit cu sabia pentru a pedepsi păcalul. Jos în cadru se mai vede un cap cu aureolă între doi pești. La margeni se desfac apoi Adam săpînd și Eva torcînd, — înainte de a se fi îmbrăcat încă. Data e de 1700. Am aflat-o în Ardeal ca și altele, nedatate, de același fel.

La Expoziția din Sibiu a fost expusă și o icoană profană lucrată în același chip. Ea închipuiește pe „Alexandru Marele Împărat Machidonian, care] au bătut pe groznicul Poriu Indianu care, cu D[u]mn[e]zeu Savaoft, s'au împotrivit, iară Alexandru cu silința l-au zdrobit“. Se văd în ea „popi de la India“, „Împărăteasa lui Poriu, Cletemiștra“, „Petre-

cerea lui Porlu". „Înpăratul la îngropăciune", „Voivozi lui Alexandru : Pololomel, Filon, Vizantie, Antiöh". Titul e dat și în latinește, și în aceasă limbă își mai înseamnă numele meșterul, de pe la 1680 — 700, „mon[ahul] Ghiorghie", *Georgius Pater*.

XII.

Lucrul cusăturilor dădea bisericilor pe la 1600 o bogăție de podoabe pe care nici nu ni-o putem închipui astăzi. Catastifut cel d'întătu al mănăstirii Galata, întemeiată, în anii 1580, de Petru Șchiopul, nu poate decât să uimească: antimisele, care pomenesc numele arhierului ce a sfințit masa asupra căreia se face jertfă mistică, erau pe atunci, nu acele simple tipărituri pe mătasă sau abia pe pinză, ca în zilele noastre, ci strălucite bucăți de „atlaz roșii cu slove de aur"; preoții sînt încărcăți de patrafire și stihare din „sirmă", sau fir curat cu „nasturi" — cari sînt de mîrgăritare, une ori foarte mari — și cu „canafe", ba foarte dese ori cu „obraz", adevă chipuri de sfinți sau de cliori, lucrate în mătasă de mai multe colori, ca acelea ale lui Alexandru Lăpușeanu și Doamnei Ruxanda în *zaveasa* de la Slatine. Icoanele au toate „poale de de sirmă", ale căror „marginți" sînt une ori de cea mai bună mătasă, de „urșinic". Înaintea ușilor altarului se întind *duere* făcute din *zarbă* albastră sau din brocart de aur pe fond albastru. *Șirince* de țiftă, adevă maramă lucrate cu fir alină în colțul icoanelor. De-asupra altarului, tetrapodul sculptat se înfășoară în alte stofe scumpe. Pe morminte se întind la hramuri splendide *grobnice* de adamască neagră și de urșinic roșu. Pinze scumpe cu aurății se desfășură și între stîlpii cari despart lînda *femellor* de biserică însăși. Pretutindeni se văd stofe rare de *cealmă* roșie, de atlaz, de cutnie, de adamască și urșinic, de pe care strălucesc *rotelele*, jîntele de fir, „florile albe de fir". Prapurile, steagurile cu virfuri de aramă, în chip de cruce, sînt lucrate și ele numai în fir, precum sînt acele două ce se păstrează până astăzi la Atoș, steaguri ale Sf. Gheorghe luptătorul, călcînd balaurul în picioarele calului sau tronînd în liniștea biruinții sale.

Dar, din aceste podoabe, foarte puține au ajuns până la noi, în urma alitor jafuri și pagube. În rîndul întălu merită a fi pomenite odăjdiile, păstrate la mănăstirea Secului, ale marelui Mitropolit cărturar, Vartaam Cel mai vechiu prapur după acelea din Atoș e praporul cu Sf. Constantin și Elena, lucrat în stil apusean pentru biserică lui Brîncoveanu de la Horez. Trebuie să se fie samă și de faptul că aierile și perdelele de la început puteau să se păsireze mai ușor decît lucrurile de metal, așa încît nu era nevoie să fie înlocuite.

XIII

Pictura de biserică nu e de loc în scădere după 1600. Sucevița lui Ieremia Movilă, mintuită în cel d'întălu ani ai veacului al XVII-lea, e de

sigur cea mai frumos zugrăvită biserică bizantină ce se poate închipui: pe d'innăuntru ca și pe din afară, e un strălucit covor de chipuri cari desfac de pe armoniosul fond albastru și verziu. La celalt capăt al veacului și la celalt capăt de pământ românesc, Hurezul lui Constantin Brîncoveanu e de o îmielșugare incomparabilă. Chiar și bisericuța din București, alăt de cu meșteșug alcătuită, a lui Mihai Cantacuzino Banul, Colțea, e și un giuvaier de pictură bună, în marginile sfinte ale tradiției.

Unii dintre acești zugravi erau în stare să puie în mirare și pe străinii veniți din Apus și deprinși cu adevărata pictură. Del Chiaro, secretariul italian al lui Constantin Brîncoveanu și al celor d'întăiu doi urmași ai lui, pomenește astfel cu laude pe un om al Cantacuzinștilor, pe un tânăr trimis de Constantin-Vodă în Veneția de unde s'a întors cu mai multe copii bune de tablouri italiene, — cel d'întăiu bursier de pictură prin urmare.

Săpătura în lemn se face tot mai îngrijită și mai fină. Mai toate catapilezmele de odinioară sînt foarte bine lucrate, de oameni harnici, zăbdători și cu adevărat evlavioși. Acest meșteșug se dovedește și în alie părți ale bisericii, în amvoane, care sînt sculptate une ori ca o horbotă, peste care întinzîndu se apoi veșmintul strălucitor al poleiturii, ele samănă cu stofă bogală și rară, în jețurile arhierilor și Domnilor, care înfățișează de multe ori și o măiestrită săpătură a stemei țerii, sau în uși. Din nenorocire cele mai multe din vechile uși s'au prăpădit cu desăvîrșire, fiind înlăturate ca niște bucăți de lemn mincate de cari și netrebate, în locul cărora clitorii și epitropii au avut mîndria de a pune urcicioase table de fier, impodobite doară cu inițialele numelor acelor ce le-au plătit. Cu alit mai scump trebuie să ni fie un exemplar așa de desăvîrșit ca ușa de la Colțea, — o adevărată filigrană în lemn.

Un foarte frumos jeț, zvirilit acuma în pragul unei linde, e acel de la biserică Șubeștilor din Cimpulung, cu hramul Nasterii Fecioarei; meșterul și-a săpat numele, care pare să fie Nicolae Simplarul („Nicolai Tem.“) adăogînd și data de 2 Mart 1786.

Săpăturile acestea în lemn le fac prin sale țeranii. În același fel ei își fac crucile de mormînt, porțile și alte lucruri de lemn. Prin părțile bistrișene ale Ardealului ei nu dau numai figuri geometrice, ci sapă chiar încercări de chipuri de oameni și de dobitoace.

Cine vrea să-și dea samă de bogăția și puterea acestui lucru de sculptură ornamentală, poate găsi o frumoasă dovadă despre dînsul în ușorii bisericii Colții, făcută la începutul veacului al XVIII-lea, cu șerpuiturile sale de flori și cu cele patru chipuri energice, de și cam scunde, ale evangheliștilor din colțuri.

Artiștii cari fac asemenea lucrări, nu mai sînt deci călugării. Sînt meșteri din lume, oameni umili, cari n'au măcar un nume de familie, cu care să-i putem deosebi unii de alții. Deci în zădar pun ei în dosul inscripției frumos săpate a Domnului, care înseamnă cu numele său intrarea

în biserică, sărăcăcioasa lor pisanie zugrăvită. Numele lor de botez se cefesc, se amestecă și se uită.

Totuși ei fac o școală, o școală serioasă, mare și puternică. Zugravii munteni străbat toată țara, împodobind pentru prețuri foarte mici, cit să-i ajute să trăiască, până și bisericile satelor depărtate, care se învrednicesc de o podoabă cu totul cuviincioasă. Nu numai atita, nu numai că ei dau țeranilor noștri privesliști care li înnalță gindul și li curăță inima; ei trec hotarul, ajung în Ardealul plin de Romini ca și dinșii, și, unde se învoiește a plăti vre-un cleric mai bogat, în Ținutul Sibiului (Polana), în Țara Oltului, ei zugrăvesc frumos, ca în „țară”. Cutare călugăr din schiturile ardeleni, cutare sătean, cutare femeie chiar, care eșunge astfel „zugrăviță”, invașă de la dinșii, și astfel până astăzi trăiește în Ardeal o astfel de școală țerănească ce pornește de la acești vechi mașetri rătăcitori ai meștesugului bisericesc. Școala se manifestă serioasă la Săliștea sibiiană și, și în cea mai ciudată și sălbătăcită formă a ei, la Nicula, lângă Gherla, unde meșterii scriu până și slove pe care nu le poate celi niciun om pe lume.

E folositor să se însemne însă ca mai veche zugrăveală ardelenă acela din vechea biserică de la Crișciur, unde încă de la 1411 erau chipuri și inscripții sirbești („rascianicae”)¹.

Unii din botezii noștri din veacul al XVIII-lea știu și ei să zugrăvească, și gramatica, tipărită la Viena, în 1804, a lui Nichifur Theotokis, are chipul scriitorului, de Scarlat Sturdza, care făcuse studii și la Lipsca.

Pentru a se face în sfârșit toată dreptatea acestor două veacuri de artă, trebuie să se amintească de tot-frumoasele discuri de smalt, cu bourul, cu vulturul, pe care Vasile Lupu, cînd își făcu Trei Ierarhii, avu grija să le comande, nu în Ardeal, credem, ci în părți mai depărtate ale Europei, unde se lucra în proporții mai mari și cu mijloace tehnice mai desăvirșite. Și mai ales nu trebuie să se uite săpătorii de pietre.

Aceștia sînt acum numai Romini. Ei lucrează cadrele de uși și de ferești, ei modelează ciubucele, ei pot face une ori și un fel de falsă podoabă sculpturală, din tencuială (ca la Fundeni-Doamnei). Dar mai ales ei sapă pietrele de mormînt, în slove cuviincioase, une ori chiar dibaciu înlăunțute, totdeauna desăvirșit proporționate și fără o singură greșală în scriere. Unele biserici bucureștene, ca Rodu-Vodă, Mihai-Vodă, Negustori, sînt căptușite cu asemenea pietre, și măcar odată în viața lui un om de gusi trebuie să înlăture covoarele nouă care le acopăr pentru a-și face însuși o părere despre frumuseța lor.

XIV.

În al doilea șfert al veacului trecut, această înflorire a smeritei arte bisericesti se pierde pe încetul. După 1850, pe vremea influenței

¹. V. și revista maghiară „Turul”, II, p. 102.

rusești, se aduseră cu grămada din Rusia icoane îmbrăcate cu argint, aiere de fir, odoare și odăjdii, care nu sămănau cu vechitul lucru moschicesc, pomenit încă înaintea de 1600, ci erau un lucru prost de fabrică. Vechile podoabe fură jefuite pentru aceste noulăși grosolane. Toate bisericile noastre sînt pline de ele.

Știrbel-Vodă, om de rînduială și creștin cucernic, voi să dreagă și să infrumusezeze toate bisericile noastre, care se jupuiău și se năruiau. Se știe că el a reparat foarte mult și adaugă că a reparat foarte prost. Trebuindu-i pictori, căci păreții bisericilor drese stăteau cu totul golași, el trimise în străinătate pe trei lîneri: Tătărescu, P. Alexandrescu și Stăncescu.

Cel d'întăiu singur a răspuns așteptărilor și s'a întors și cu cunoștinși de pictură și cu dorința de a-și face datoria acolo unde o avea mai mare: în biserici. Mai tîrziu a învățat pentru aceleași scopuri și în aceiași Apus d. Pompilian.

Pictorii cei noi n'au avut însă nicio cunoștință deplină despre vechea noastră zugrăveală, pe care o desprețuiau. Ei au făcut pe acele mari ziduri de reparație chipuri străine, catolice, care n'au măcar îndreptățirea că sînt frumoase. Din potrivă, unele sînt groaznice. Și în multe biserici ce se clădesc prin sale se aștern fără control grozăviile și mai mari. Negăsindu-se meșteri nici pentru așa ceva, sătenii din Ardeal chiamă pentru asemenea lucrări Sași și Evrei chiar.

Tocmirea de pictori străini nu dă astfel de îmbrăcămînși hide bisericilor nouă sau înnoite din orașele mari sau din localitățile istorice. Am alergat astfel pe rînd la Francaesul Lecomte de Noüy, tratele arhitecturii care a meșteșugit Curtea-de-Argeș, la Italianul Marchetti, care a lucrat biserica Amzel, clădită din nou într'un stil haotic și pretențios, din care nu se desface niciun plan, la Danesul Exner, care a zugrăvit biserica din Sinaia. Nu numai din punctul de vedere al mîndriei naționale, care se pare că lipsește tocmai în acele domenii unde ea își are locul mai mult, astfel de întrebunțare a străinilor e condamnabilă. O artă nu se învață în cîteva luni, ea se *deprinde* prin tot ce vede în jurul său, din îndepărtații ani ai copilăriei chiar, artistul, ea se însușește și prin credință, pietate și iubire, prin instincte puternice și fine care leagă cu strămoșii. Pentru acești artiști cari abia ne cunosc și nu ne pot înțelege, arta bizantină-românească e sau o piedecă, un șablon impus, sau un sport făcut cu ușurință. Cînd vezi Hristoșii cu părul roșu, fărîmițat în flăcări ușoare, ai lui Marchetti, mai ciudați încă atunci cînd grele argintări, lucrate la Radivon sau cine știe prin ce locuri depărtate, li încunjură fața, cînd poți descoperi la fiecare chip învierea artei apusene *necontopile cu tradițiile noastre* sau amintirea bizantinismului grec străvechlu, învățat în fugă din manuale sau din călătorii, mai că-ți pare rău după sfînșii făcuți cu multă ușurință de condeir, cu simț pentru decorație și cu simțire adevărată pentru această lege creștină a Răsăritului, de preotul român zugrav de biserici Damian, care a lucrat pînă acum la trei biserici înnoite: Sf. Voevozi, Vergu și Cuibul-cu-Barză. Pentru cîntea, ca și pentru folosul nostru, apeburile la străinătate ar trebui să înceteze

măcar pentru acea parte din artă care e mai strins legată de trecutul nostru acela umil și cinstit, arta care împodobește bisericile românești.

De curind, problema unei împăcări între idealul modern al frumuseții, între tradițiile artei apusene bisericești și între cerințele ortodoxiei și-a pus-o pictorul ardelean Octavian Smigelschi. În catedrala din Sibiu el a dat lucrări de cea mai înaltă valoare artistică, așa încît să se poată mindri cu ele orice neam înaintat în cultură. Studii mai adinci și mai stăruitoare în trecut ar apropia de sigur și mai mult problema de soluția ei.

Pictura românească are pînă acuma un singur nume netăgîduit, vrednic să intre în istoria artei europene din veacul al XIX-lea: cîntărețul în colori al țerii și țeranului român, dulcele și marele poet optimist și vesel, Nicolae Grigorescu. Ațiția tineri rătăcesc însă pe căi false, imită harnic, se silesc să inventeze, și într'un anume moment simt că străduințele lor nu sînt prețuite de o societate indiferentă, se zice, pentru artă; ei se desgustă sau de arta lor, și o lasă, sau de țara lor, și pleacă. Oare n'ar găsi un mai bun cîmp de lucru în acea artă bisericească, ce are nevoie de dinșii și în care s'au îndeplinit cele mai mari minuni pe care le știe lumea?

Iar unde arta lor e prea înaltă și, mai ales, prea scumpă, preotul însuși să știe lua în mînă, ca preotul Damian din București, penelul zugravului. În locul afitor studii zădărnice, seminariile noastre ar putea să-l introducă pe acesta, și să mai facă într'o privință din preotul nostru ceea ce trebuie să fie: omul care să ajute și să folosească satelor noastre.

Negoțul în trecutul românesc

I.

Încă din cele d'întăiu timpuri ale culturii sale, până nu începe chiar a se împărți munca și a se alcătui categorii sociale după ocupații, un popor face, de și într'o măsură numai foarte mică, un îndoit negoț. Pe de o parte, fără a întrebuința încă banii, fiecare iea de la un altul ceea ce-i trebuie, ceea ce-i folosește sau îl aduce în ispită, iar, pe de alta, locuitorii de la hotar sau aceia cari se strîng la bilciurile, iarmaroacele din marginea țerii, schimbă pe lucruri făcute de meșteri străini sau vind într'adevăr, pe bani, anumite produse și bogății care prisosesc peste trebuințele țerii sau nu pot avea în țară decît o trecere mai mică.

Un popor poate trăi fără bilciuri, fără drumuri de negoț, fără călătoriile negustorilor străini, fără banii bătuți cu numele stăpînirilor apropiate sau îndepărtate. Așa a fost cu unele neamuri din continentele mai puștin fericite, până la descoperirea, străbaterea și înviorarea lor de către Europeni. Schimbul însă între hotarele țerii sau hotarele deosebitelor grupări care în loc de țară e o nevoie firească, primordială a omenirii.

Deci n'a fost timp, de cînd acest pămînt carpatin și dunărean e locuit de Romîni sau de înaintașii lor, cînd să nu se fi făcut astfel de schimburi patriarhale, prin bună involală. Nu trebuie să se creadă însă că ele se făceau cu lucruri de îmbrăcăminte sau de podoabă. Până nu s'a desfăcut o clasă stăpînitoare, cu obiceiuri de lux luate din străinătate, până atunci oamenii din fiecare casă se îmbrăcau cu ceea ce se lucra în ea. Din lina ălor fieștecăruia, din fibrele cînepei și inul sămănat pe ogoarele unuia și al altuia, femeile, care moșteniseră anumite datine de tors, de țesut, de înflorit, încă de la străbunii tracii, pregăteau veșminte de acelea, potrivite și cu clima și cu deosebitul simț de frumusețe al oamenilor de pe aici, care se văd și pe columna lui Traian peste trupul vînjos al lupătorilor lui Decabal și alevea astăzi, pe țerănimea noastră. Juvaierul a fost multă vreme necunoscut Romînului de la sate, și chiar

salbele de bani de aur n'au fost întrebuințate în toate părțile, ci numai acolo unde în vecinătate au fost Turci ori au pătruns negustori de-al Turcilor. Dacă ni aruncăm privirile asupra unei foi de zestre foarte tirzii din 1820, găsim, de spre partea mirelui, ȧeran de pe la Buzău: boi, vacă cu vișel, cal de ginere, cal de lucru, căruță, livadă de pruni, zăbun, anterlu (modă de oraș), ghebă, căciulă, căldare, topor și sapă, iar, de spre partea miresei, două vaci, un cal, loc de casă și de păragină, livadă de pruni, „ștergare de masă“, mărămi de borangic, o ladă, perne, velințuri, cămăși, „în mălășuri“, cămășoare, iar, ca adaus de la țig, o roche de stambă, una de șamalagea și o malotea de ghermesul. Nicio sculă, niciun cercel, o brățea, o salbă. Și totuși ȧerani cari puteau întruchipa cu adusul celor doi soți o astfel de gospodărie, se pot privi ca bogați.

Uneltele, „ciuoaiete“ și mobilele casei erau de tot puține,—adecă, pe de o parte, patul, masa, une ori scaunul, iar, pe de alta, ceia ce trebuie la lucrul pămîntului. Orice sălean era meșter lemnar și n'avea nevoie de niciun ajutor pentru a tăia, potrive, clopli și chiar înfrumuseța prin săpături, cum se pricep a face și astăzi sătenii din Gorj, din părțile Siblului, din ale Bistriței, în de obște cei de la munte, oierii care-și au multe ceasuri de răgaz și se pot apuca de astfel de lucruri migăloase. Topitul, turnatul, călțitul și bățulul fierului nu l-au putut deprinde bine ai noștri, sau cel puțin ei l-au uitat de pe la 1250, cînd Tatarii au adus în țerile noastre pe ȧiganii, meșterii, *faurii* din neam în neam, deprinși „cu scînteia“ încă din depărtata lor patrie asiatică, Induștanul. Unele sate își aveau ȧiganul la îndemină, căci boierul stăpîn de ȧigănie își lăsa robul să lucreze și pe ia oameni, în schimb pentru hrană sau vre-un dar de îmbrăcăminte. Altele, care n'aveau boieri în preajma sau chiar în mijlocul lor, întrebuințau pe corturarii pribegi, cari treceau de-a lungul ȧinuturilor păduroase cu șătrile, căruțele, ȧigancele, copiii, călușii, căjeii și purcell lor. Și, cu meșterul faur care făcea cîte o sapă, cîte o broască, cîte o cheie — plugul era însă de lemn în cele mai vechi timpuri —, se făcea un fel de negoț, dar, cum se vede, unul cu totul simplu și primitiv.

Între ei, ȧeranii trecutului celui mai adînc făceau numai vînzarea și cumpărarea de pămînturi. Și aceasta însă nu e prea veche, căci la început filii, nepoșii, strănepoșii aceluiaș, tală trăiau pe moștenirea lui, pe *moșie*, pe *bătrîn*, fără a trage hotare, fiecare luîndu-și cîte se convenia după spișa neamului, nu după numărul căsașilor. Din sat nu se ducea nimeni în alte sate sau în orașe, care nici nu prea erau, așa încît vînzări între sine nu puteau să fie. Iar străinul nu era primit între ei prin cumpărarea de pămînt, ci numai prin căsătorie: cînd însă el venia astfel prin cununie cu o fată din sat, străinul căpăta dreptul de împărtășire la pămînt al miresei, pe cînd se pare că acasă el își pierdea orice drept la moșia unui neam de care se desfăcuse prin *adopțiunea* alurea. Numai de la o vreme încep a se slăbi aceste principii străluite de o îndelungată dătină, care poate fi chiar mai veche decît alcătuirea deplină a neamului nostru.

Atunci însă cumpărătura nu se face de la început cu bani. Pe la 1400 boierii cari luau pămînt de la boieri — aici nu mai stăpînia nicio

dalină, ci prin boierie cineva se *individualisa*, ieșia dintr'o seminție pentru a fi *un om* — dădeau bani străini, zloji lălărești, asupra rostului cărora ne vom lămuri îndată. Chiar după aceia țeranii n'aveau la îndemână acest lesnicios, dar încă foarte rar mijloc de plată, așa de rar încît și vre unul din boierime își lua moșia cu linguri, păhare, cingători scumpe, cu cîte un cal bun, de călărie. Cînd ajunseră a ști ce e banul, pe care-l vedeau, dar nu-l aveau, căci toate dările se răspundeau în natură, ei făceau socoteala în galbeni de aur și zloji de argint, dar plăteau în cojoace, în vile și ogoare. Cea mai obișnuită plată trebuie să se fi făcut în capete de vîltă, căci într'o țară bogată 'n poiene și cîmpii goale de locuitori, în plaiuri fără stăpînitori siguri, cari să caute a înrebuința pentru sămănături pămîntul, bogăția cea mare o formau vitele.

Negojul intern a fost deșteptat și întărit numai prin alcătuirea unei bogate clase de boieri, care prin războaie, prin călătorii și prin primirea de oaspeți ajunseseră a cunoaște nevoile, trebuințele și gusturile Răsăritului bizantin, ale Apusului care cuprindea în vecinătatea noastră și pe Unguri și pe Poloni și adusese astfel în mijlocul simplei vieți patriarhale țerănești o viață nouă, mai vioaie, în stare să se schimbe și supusă prefacerilor răpezi pe care le aduce fluctuația înriurilor străinătății.

Cît despre săteni, ei s'au deprins a campăra într'adevăr și a vinde pe bani, altora decît celor ce se aflau în starea lor și stăteau în nemijlocița lor apropiere, numai foarte lărziiu, — putem zice cu deschiderea istoriei noastre moderne. Despre această schimbare a obiceiurilor lor comerciale va fi vorba numai la sfîrșitul acestei expunerii.

II.

Negojul străinilor într'o țară sau negojul unei țeri cu străinii se ivește atunci cînd în vecinătatea acelei țeri începe o viață economică deosebită de a ei, cînd păstori se așează lingă plugari, cînd orașeni se aciuiează în preajma sătenilor, cînd meșteri prind a lucra în apropierea celor ce vind piel, lemne și alte produse ale naturii sau ale muncii omenești celei mai rudimentare. Aceasta se întîmplă apoi cînd între două mari izvoare de bogăție deosebită, fie naturală, fie venită din munca omului, se deschide un drum ce trece prin acea țară care până atunci nu avuse ea încă un negoț cu străinătatea, nici, prin urmare, negustori străini în orașele și pe drumurile sale. Într'un cas, e comerțul propriu, iar în celalt comerțul de transit.

Noi nu puteam începe cu un comerț propriu. Aceasta și din pricina stării noastre ineseși, cît și a împrejurărilor în care se afla toată vecinătatea noastră.

În adevăr, foarte multă vreme, cum se întîmplă aceasta la popoarele cu o civilizație economică înnapoiată, noi n'am avut prisosul, care

se schimbă, care se vinde, care-și caută cumpărătorii sau îi ispitește. N'am avut prisosul fiindcă, supunându-ne legii firești de a nu cheltui puteri mai multe decît trebuie, nu lucrăm decît pentru îndestularea nevoilor noastre. Dar aceste nevoi erau de tot puține. Potrivit cu starea noastră de propășire economică, păsirată de altfel pînă destul de tîrziu, ni trebuia „pînea de toate zilele”, pînea zi cu zi, haina cu oarecare podoabe, locuința pentru a dormi vara, pentru a hiberna în timp de iarnă. Nu venise încă o cultură superioară pentru a deschide un viitor economiei casnice a fiecăruia și pentru a înmulți și înmulți trebuințele omenești.

În timpul de astăzi însă, cînd o țară cu bogății naturale mari, cum a fost fără îndoială țara noastră, nu poate însăși, prin poporul său de baștină, să le scoală, să le pună în mișcare, să le prelucreză, asupra ei se prăvale, spre ea se aruncă, în chip firesc, munca omenească ce rămîne scobodă de aiurea. Atunci nu era așa. Popoarele trăiau, mulțămilită întru cîlta și împrejurărilor politice, așa de adese ori tulburate, fiecare pentru sine. Dacă de la un timp întîlnim la noi străini, Sași și Unguri de o parte, Armeni și Nemți galicieni, de alta, aceasta nu vine dintr'o pornire a lor de a ni scoloci, pregătiți și vinde bogățiile, ci din alte motive. Unii veniau ca meșteri pentru boieri, iar alții țineau, cum s'ar zice, conacele, locurile de oprire și împospătare a puterilor, pentru negustori cari făceau de-a lungul și de-a latul Domniilor românești negoțul cel mare de transit.

Din celalt punct de vedere, vecinătatea noastră a fost foarte mult timp tot românească, o margine de Romînie mai risipită și răzleață, iar dincolo de dînsa veniau străini cari trăiau toți în împrejurările noastre, săteni a căror muncă nu dădea prisos fiindcă n'avea niciun scop mai înalt de urmărit. Dincolo de Nistrul Moldovei era, cale de mai multe zile, pustul tătaresc, de-asupra Moldovei era țara Rușilor Mici, care formase în veacul al XIII-lea, ce e drept, un regal, dar unul de stăpînire slabă, de hotare nehotărîte, de cultură puțină, care nici n'a ținut multă vreme; din această parte veniau în țol cu Ținuturile și județele românești, care sînt cea mai veche formă de organizare a noastră, numai mărunți stăpînitori de pămînturi fără nicio însemnătate ori bogăție. În Ardeal n'au fost, pînă după anul 1000, decît sate de Romîni sau sălășe, aproape Țigănești, de Pecenegi de rasă turcească; chiar tot și colo, după ventrea Ungurilor, nu s'a făcut o schimbare deosebită: o mulțime de Secui, Unguri din avangardă, a fost strămutată de o parte și de alta a Carpaților moldovenești, unde însă, fiind inferiori în civilizație Romînilor, ei au primit de la aceștia mai toate elementele portului, mai toate datinile vieții și, dacă n'ar fi adus de acasă legea catolică, ei ar fi luat și legea noastră și s'ar fi pierdut cu totul între țeranii noștri; încolo nu era adăus nimic alta decît un Voevod în numele regelui Ungariei și cîlva castelani unguri. Peste Dunăre se mai păstrează șirul vechilor cetăți romane și bizantine, de la Drîstorul-Silistra pînă la Vidinul căruia ai noștri i-au zis Diul, dar ele se mai țineau numai în condiții de tot proaste.

nu ai mult pentru nevoile apărării hotarului, scop pentru care și fuseseră înființate.

Și de aici se vede cât de greșită a fost credința că am fi putut avea pe acești timp porturi și orașe înfloritoare, pentru dezvoltarea cărora să fi fost aduși chiar a încheia legături cu Mesembria grecească de pe malul Mării Negre sau chiar cu nespusele depărtate Genovă. Pe la 1150 nu era deci nici un Galați, unde să vie corăbii grecești, nu era nici un Birlad, unde să stea în voie bună și siguranță Ivanco Rostislavovici, principe rus, răstăcit din țara lui și fără nicio legătură cu acea Galicie a neamului său, și nu era nici atunci, nici după 1261, când Genovesii au început abia a se întinde în Răsărit, nici pe urmă un Saint-Giorgio, pe locul Giurgiului, un Calafato, care să nu-și fi schimbat numele nici până astăzi. Astfel de păreri, pe care le mai au încă alți oameni cari nu mai cetesc, se înlemeiază pe documente false, pe climatologii greșite și pe o desăvârșită necunoaștință sau uitare a împrejurărilor în care se trăia atunci la Dunărea-de-Jos.

III.

Schimbări s'au adus acestei vieți pașnice, de sigur, și mulțămite, dar fără nicio însemnătate, abia pe la anul 1500, înaintea și după această dată când se deschide un secol nou. Mai multe schimbări la hotarele noastre au adus la noi negoțul de transit între anumite părți din Europa centrală, harnică în meșteșuguri, și Răsăritul, cu mărfurile lui rare, de mirodenii, de bumbacuri și mălăsării.

Regii unguri și-au dat seamă că o țară întinsă, fără locuitori deși, fără muncă felurită și bine îndreptată, fără drumuri de negoț și orașe de meșteșuguri și negustori nu e o țară mare. Pe atunci, cu toate necurmatele lupte din lăuntrul ei, Germania avea un mare prisos de oameni p regăliți pentru felurile mai înalte de indeletnicire omenească, cari se revărsau deci în toate părțile. Mai ales însă în acele părți unde ei nu puteau întâmpina, ca în Franța, cu orașele multe, ca în Țerile-de-Jos, care erau un singur uriaș atelier, ca în Italia, țara-cetate, învățătoarea Europei întregi în această privință, localnici cari îndeplineau de multă vreme același sarcină. Îndreptarea emigranților trebuia să fie daci, neapărat, spre Răsăritul Slavilor și Ungurilor, în mijlocul cărora eram prinși și noi.

Astfel venită din părțile de la Rin cete întregi de „purtători ai culturii, cari merseră și până în cercul de munți al Ardealului, care pe urma lor se înbogăși îndată cu orașe, pe când înaintea de aceasta erau aici numai sate și cetăți. Cu o judecată cuminte a lucrurilor, ei nu se ținură numai către margine, acolo unde legătura cu Ungaria era mai strânsă, ci înaintară până către pasurile de către Țara-Românească, stăpîniți pe rînd de Pecenegi și Cumanii, apoi de Tatarii, care trebuia să dea principalul Terii-Românești (pe la 1500) și al Moldovei (pe la 1360) În preajma pasului cu Turnul Roșu se întemeie Sibiiul, iar în gura Branului, Bra-

șovul, pe cînd în apropiere de munții de sus ai Moldovei, aproape de răscrucea drumurilor țâiale de apă se aciuaseră Sașii din Rodna și din Bistrița. Toate aceste orașe, stăpînitoare de trecători și capete de drumuri, erau în ființă la 1200. Li-a trebuit însă vre-o sută de ani, în cursul cărora se orîndură și la noi, prin scoaterea stăpînirii păgîne și sălbatice, condițiile vieții, pentru ca aceste cetăți sășești să-și poată îndeplini menirea lor, roditoare, și pentru ei, și pentru noi. O încercare a regilor unguri de a grăbi lucrurile prin aducerea în Ardealul-de-jos a Cavalerilor Teutoni, chemați din Palestina, n'au nicio izbindă trăinică: vitejii luptători pentru cruce trecură, în adevăr, în țară, puseră temelii la Cimpulungului, care frăiește până astăzi, dar ei dispărură îndată, lăsînd regalității ungurești care-i gonise, o moștenire ce nu se putea păstra.

All curent al emigrației germane apucă prin Ungaria-de-sus, unde nu e oraș care să nu-și aibă începuturile de la acești coloniști cari păstrează chiar pe alocurea și astăzi, ca la Pressburg-Pojon, întrebuințarea limbii strămoșești, și răzbătu în Polonia. Și aici regii erau bucuși de venirea unor oaspeți așa de folositori veniturilor regale, care se hrăneau în mare parte din vămi. Se întimplă că pe la jumătatea veacului al XIV-lea rămășițele stăpînirii rusești, care ereau o piedecă pentru orice cultură și pentru orice muncă încheală, fură înlăturate din Galizia de mîna mai puternică a stăpînitorilor Poloniei. Pe locul unde țiguri întărite trăiseră în chip păcătos în mijlocul gilcevurilor fără sfîrșit, noii domni ai țerii căutară să înjghebe orașe vrednice de acest nume. Germanii erau un ajutor bine venit, și privilegiile lor fură deci întărite și înlînse. Așa se începu bogăția și mărirea Cracoviei și a Lembergului sau, cum li ziceau ai noștri, Cracăului și Liovului.

Cam pe același timp, Saracinii, ostașii arabi ai Sultaniilor din Siria și Egipt, nimiciau regatul Armeniei Mici de lingă Marea Mediterană, și bieții fugari trecură din țara lor pustie în insulele vecine, Cipru, Rodos, în coloniile italiene din Levant, dar mulți dintre dinșii sirăbătură Marea Neagră pentru a se opoși în marea oraș de lucru și de mișcare al Caffei genovese. Aici sosiau negustorii galșieni, străbătînd stepa tătarească. Armenii, cari aveau de lucru cu dinșii vinzîndu-li produse răsăritene aduse prin ai lor de acasă, fură ispitii une ori a-i întovărăși în noua provincie depărtată a regelui Poloniei: astfel se întemeie și în Lemberg o colonie de Armeni, care se dezvoltă răpede și căpălă peste puțin timp o mare însemnătate.

La 1261, cu ajutorul Genovesilor cădea Împărăția de împrumut pe care Latinii, cruciații de la 1204, o încercaseră la Constantinopol. Negustorii foarte practici, cumpătași și lipsii de simț pentru războie depărtate ai marelui oraș italian nu ajutaseră fără scopuri pe care de multă vreme le aveau în minte. Împărăția Latinilor fusese întemeiată mai ales mullămită Veneșienilor, cari-și făiaseră apoi o largă parte în moștenirea Grecilor învinși și căutaseră a se face domni economici ai Răsăritului întreg. Acuma Geneva-și răzbuna, și ea căuta pentru sine stăpînirea pe care o smulsese de la alșii.

Ca o urmare a biruinții deci, corăbiile genoveze pătrunseră în toate acele părți unde se mai păstra stăpînirea sa inriurirea constantinopolitană. Multă vreme, Bizanțului își avuseră dregătorii și ostașii prin locuri destul de depărtate ale Mării Negre, până în Crimeia, care păstra până foarte tîrziu alîrnarea ei de Împărăția Răsăritului. Această alîrnare nu dăinulse și supl Împărăției latine. Tatarii din Rusia luaseră cu totul în stăpînire peninsula. Acuma Genovesii se înțeleseseră cu Hanul și căpătără de la dînsul dreptul de a-și face pe aceste coaste o colonie, care avu cel mai mare noroc. Cu timpul, un lanț de așezări genoveze se înșiră de-a lungul acelei frumoase Mări albastre, și unul din cele mai mari drumuri de negoț a Răsăritului țintea încă de pe la 1550 la Caffa.

În sfîrșit, încă o schimbare folositoare pentru negoț se făcu la hotarele noastre. Ullimele timpuri ale vechiului Imperiu bizantin fuseseră numai o luptă necontenită cu Statul cel nou întemeiat la Tîrnova pentru Bulgari de păstorii armîni ai munților. Ntciodată nu se odihniseră apoi armele în acea jumătate de veac cît ținu Imperiul latin. Cînd Paleologii din Nicia intrară în Constantinopol, aducînd înapoi stăpînirea Grecilor prin Greci, o Bulgarie obosită stătea în preajma Bizanțului care se întorsese să moară la el acasă. Cînd însă după 1360 hegemonia turcească se statornici în Balcani, cu toate campaniile de cucerire ale Sultanilor osmanlii, se făcu o oarecare liniște, prîncloasă negoțului. Și Turcii dovediră că pot impune și păzi o „pax romana”.

Să adăugim la aceste împrejurări deplina liniștire și curățire de Tatarii a pămînturilor românești dintre Dunăre, Nistru și Carpați, supl mîna puternică a Domnilor Moldovei și Țerii-Românești. Cu aceasta, iarăși prin 1360, se asigura pe deplin negoțul răsăritean făcut pe aceste căi mai lesnicioase decît vechiul drum sîrbesc, unde până aproape de 1500 Turcii urmară războaiele lor de înslăpînire.

IV.

Din schîmbul între Europa, represintată prin Sașii ardeleni, prin Nemții și Armenii galțieni, și Levantul, ale cărui produse sînt strînse la Caffa și la Constantinopol, se creiază și se înțește viața de negoț în țerile noastre.

Afară de întîmplătoarele schîmburi între vecinii europeni de o parte și vecinii răsăriteni de alta, făcute prin pasurile noastre, toată această viață, foarte puternică, se scurge pe aceste două drumuri, pe aceste două riuri mari: calea fătărească și calea turcească. În ele se varsă o sumă de afluenți, cari nu sînt lipsiți de însemnătate.

În Țara-Românească, erau mai multe drumuri de acestea mărunte, spre care era îndreptat mai ales Sibiul. Se putea merge asifel de la Turnul-Roșu, pe la popasul din Rimnic, unde stătea episcopul care fusese silit a părăsi Severinul, și de aici, fără alt loc unde Sașii să poată găsi oameni de ei lor, gatu să-i înșlînjeze și să-i ajute, se ajungea la cetatea de pază a vadului peste Dunăre, la Turnu, sau Nicopoiia- cea-Mică, în

față cu care se vedea pesle apa largă manina de stîncă a Nicopoeii, a Nicopoeii turcești, celei Mări. Trecerea Ollului, de pe malul drept pe ce sling, se făcea pe podul cu lunrea de la Slatina.

Dacă Sibiienii cari veniau pe acest drum mic voiau însă să atingă drumul cel mare cu Turcia și Răsăritul—căci de partea aceastalaltă nu se putea merge de la Nicopoeie mai departe —, ei o luau pe Dunăre și, după trecerea supl lunrile Giurgiului, atingeau Brăila, unde încă înainte de 1400, încă înainte de 1350, așteptau corăbiiile cele mari, galelele venite pe Marea Neagră din deosebite țeri păgine. Și unele corăbii creștine care mergeau la Caffa se căbateau pe la Chilia, multă vreme genovesă și ea, la acest port al gurii Dunării. Brăila de astăzi, făcută pe ruinele cetății turcești, nu e poate tocmai pe locul vechii Brăile, care se ridicase așa de sus de la strea umilă a unui sat de pescari înlemeiat de țeranul romîn Brăilă, Brae (cf. și Brăiloiu, format la rîndul său din Brăilă).

Brașovenii, din partea lor, nu mergeau cu carele lor de mărfuri pe valea Timișului, care duce printre păduri dese și pe căi grele la Predeal, ci apucau în largul șesului, prin celalt capăt al orașului de astăzi, unde era, de alminterea, Brașovul cel Vechiu, și atingeau Rîșnovul, care pentru aceasta se ridică de la un sat la însemnătate de țirgușor. De aici drumul se desfăcea iarăși în voie până ce alingea de-a dreptul, fără nicio pregătire, muntele la Bran, unde se ridică de la o vreme, ca și la Landskrone de lângă Tălmăciul Sibiului, ca și la Lotrioara și la Turnul-Roșu, un castel de pază asupra trecătorii. Odată ce muntele era străbătut, între marile movile rotunzite, se ajungea în mucelele Terii Românești. Calea urmă, prăvălîndu-se în cazane și strecurîndu-se printre înălțimi, apa Dîmboviței. La Rucăr, sat-țirgușor, care pare înlemeiat de Sași, și la Dragoslave, unde stăteau vameșii Domnului, era un întâiu popos sigur. De aici se mergea la cea de-a doua așezare susească pe pămîntul nostru, la Cîmpulung-Largenau. La Cîmpulung era o răscruce de drumuri; o cale de legătură, care se întrebuițează și astăzi, putea duce la Ialomija, care purta pe malurile sale Scaunul Domniei, de pe la 1450 încoace, Țirgoviștea, vechiu țirg romănesc, care primise însă și Sași între locuitorii săi. Ialomija ducea însă la Piva Petrei, la Țirgul-de-Floci (de lîngă) din Chipuri, și de aici lunrile urcau până la Brăila. Sau iarăși se putea merge pe valea Buzăului până la Sireliu, al cărui curs îndrepta tot către marele port dunărean. Pe calea Buzău-Brăila îl vedem pe Radu-cel-Frumos mergînd împotriva lui Ștefan-cel-Mare, prin anii 1470.

Urmînd însă vechea călăuză de la hotar, Dîmbovița, se ieșea, pe altă cale, în șes, unde păzia o cetate domnească, din care s'a făcut încă în veacul al XV-lea alt Scaun de Domnie, Bucureștii. Iar de la Bucureștii la Giurgiu se mergea prin șesul, plin atunci de păduri, se trecea Argeșul la Călugăreni, unde Mihai Viteazul a înfruntat în 1595 pe Vizirul Sinen care venia asupra reședinții lui bucureștene, și de aici se coboria la acel sat al lui Giurgiu, al lui Gheorghe adevărat unde s'a putut face o cetate

pe rind a Romînilor și a Turcilor, dar unde, cîl privește viața de negoț, nu s'a putut face niciodată mai mult decît un vad, ca al Turnului.

Cel d'întăiu din aceste drumuri era al Brăilei, adecă al Levantului, al doilea era un drum turcesc de o însemnătate mai mică, un drum bulgăresc mai mult.

V.

Drumurile moldovenești apar cu mult mai însemnate încă de la început, dar în schimb ele sîn mult mai pușin. De acela, sau măcar și de acela, Moldova a întrecut cu mult principalul vecin în vremea lui Ștefan-cel-Mare și a urmașilor săi din veacul al XVI-lea pentru ca pe urmă, în cel următor, să piardă din ce în ce mai mult față de belșugul mai mare al Terii-Românești.

Și aici drumul cel mare străbătea țara în lung, și aici el se desfăcea de la un loc într'o ramură levantină și una curat turcească.

Capătul său stătea în mina Nemșilor și Armenilor din cele două mari emporii galiștene. Liovenii, locuitorii din Lemberg, mai ales, treceau întăiu, cu carele lor totdeauna bine încunjurate și păzite, prin țerișoara de margine a Pocușiei, unde vameșii regelui stăteau la Colomeia. Pe la Sniatyn, cetate destul de puternică, se atingea apoi granița Moldovei, așa cum ea se ridicase în aceste părți prin întregirile făcute de Domnul Moldovei în a doua jumătate a veacului XIV-lea. Se trecea îndată peste cîteva sate de hotar din valea Prutului în a Siretiului, și această trecere se făcea probabil pe la Cernăuși, care nu era însă pe atunci decît numai un vad pe Prut, nici măcar un lîngușor, cîl de sărăcăcios. Pe această nouă vale se întîmpina lîngul Siretiului, unde stăteau destul „oaspești” strămutați din acea Galiiie care ni trimetea pe atunci numai creștini. Se făcea un încunjur destul de mare, spre Apus, pentru a se ajunge la Suceava, unde erau mai totdeauna multe afaceri de hotărît cu Cîrmulrea, unde era o vamă nouă de răspuns, unde se putea vinde destul, pe bani buni, străini, lui Vodă și boierimii de Curte care-l încunjura statornic.

Luîndu-se înapoi calea Siretiului, se trecea prin Roman, care se dezvoltase dînr'o cetate a lui Roman I-ii. Aici veniau mărfuri ardelenene, care treceau prin depositul de graniță al Băii, asemenea cu Cîmpulungul muntean și întemeiat, ca și acesta, de Sașii vecini încă de la începutul veacului al XIII-lea, și se coborau apoi fără alt popas pe apa Moldovei, la Bacău, veche creașune ungurească din timpul năvălirii Secuilor și foastă reședință a episcopiei latine, sosiau, tot prin Secuime, alte mărfuri ardelenene, care se coborau prin Tulgheș și Bicaz și treceau pe la Piatra sau Piatra lui Crăciun, de-a lungul Bistriței. Prin alte două pasuri, Ghimeșuș și Oituzul, alte cară de-ale Ardelenilor, ale celor din Brașov, ajungeau la Trotuș și, după popasul de aici, ele dădeau viață altui punct de pe acest drum „munteneș”, Agiudul, unde apa Trotușului se varsă în Siretiu. Apa Siretiului, la rîndul ei, ducea la Galași, la satul lui Galaș, care n'are însă oarecare însemnătate decît numai din veacul al XVI-lea înnainte.

Până atunci, acest drum rămîne în adevăr „muntănesc“, în ceea ce privește ținta sa, căci ducea și el la Brăila.

La început, cine lua drumul „lătăresc“, pleca de la Suceava, pe o cale printre dealuri care se întrebunțeau și acuma, spre Botoșani, unde nu mai înfălțuiau Nemți galițieni sau Sași nemți, a căror ultimă colonie era în Suceava, ci numai Armeni, dintre aceia cari nu lipsiau, de amintirea, nici în Suceava, nici în Siretiu. De la Botoșani se căuta valea Bahluiului, care ducea la Hirlău, cu biserici și Curți domnești din vremea lui Ștefan-cel-Mare, apoi la Cotrari, unde erau cele mai bune vinuri ale Moldovei, și de aici la Iași, lângă vărsarea Bahluiului în Jijia. Încă din al XIV-lea veac și Iașii și-au avut Armeni, cu mult înainte de a fi Scaunul cel nou al Domniei. Prutul se trecea ceva mai jos, la vestitul vad al Țușorei, și acum începea drumul pustiu prin Ținutul de dealuri basarabean, care atingea la capăt Tighinea (Benderul de mai tîrziu), unde iarăși Armenii își aveau biserica din timpurile cele mai vechi.

Cînd cu prădăciunile tătărăști de pe la 1440 însă, care meraseră pînă la Botoșani și pînă la Vaslui, drumul lătăresc se schimbase. Dar schimbarea își are obirșie încă mai de mult, odată cu începutul veacului al XV-lea. Moldova capătă de la Genovesi însemnata Cetate-Albă, care-și ridica zidurile fără păreche de puternice în preajma limanului prin care Nistrul se varsă în Mare. Încă înainte de moartea lui Mircea-cel-Mare, Alexandru-cel-Bun, vecinul său moldovean, izbutise, pe de altă parte, să ciștige de la Munteni cetatea Chiliei, și ea genovesă odinioară, unde veniau corăbiiile italiene ca să încarce grîne încă înainte de 1360. Sau, cel puțin, Moldovenii făcură pe malul stîng al Dunărei o cetate a lor, care aruncă în umbră cetatea din ostrov a Muntenilor și ajunsese chiar a o stăpîni în curînd.

Acum drumul „lătăresc“ trebuia să tindă aiurea decît la Tighinea, de unde pînă la Caffa se întindea sălbateca stepă a Tatarilor, pe care necontenit o străbăteau celele hoșilor. Se mergea mai departe printre dealurile Moldovei, se atingea acum, în locul unde ele sînt mai învălmășite și pînă în zlua de aslăzi, mai bine înveșmintate de pădure, tirgul Vasluiului. Calea se coboară apoi printre înălțimi de lut supt care se scurgeau ape noroioase, la Birlad, trecînd dintr'o vale de riu în altă. Cea din urmă ducea la Siretiu, deci la Galați. Se pare totuși că mai de de mult se trecea Prutul pe la Fălciu, unde e al doilea vad mare al acestui riu, pentru a ajunge de-a dreptul, fie la Chilia, cercetată de corăbii, ca și în țara vecină, Brăila, fie chiar de-a dreptul la Mare, care se vede din cuprinsul Celăștii-Albe.

Drumul nu era, fără îndotală, tocmai lesnicios. În acest bărăgan al Bugeacului Basarabiei, lipsiau finliniile. Dar pădurile pitice, care au perit de atunci, dădeau puțința vînatului și lemne pentru focurile vesele ale serii. Oricum, era mai lesnicios și mai plăcut acest drum decît îndelunga rătăcire prin stepa în care Tatarii vinău necontenit cișligul prăzii. El a isplîtit deci, firește, pe negustorii de pretutîndeni, și a îmbogățit Moldova.

Nu trebuie să uităm în sfârșit calca scurtă care ducea din Suceava în părțile răsăritene ale Poloniei. Ea mergea odată prin Sireliu la Cernăuși, dar pe urmă se întrebuițea linia mai scurtă prin Dorohoiu și Holin. Postavurile polone se treceau prin Baia și Moldovița-Vama la Bistrița Ardealului, iar prin Bacău și Trotuș la Brașov.

Pentru țerile noastre trecerea marilor drumuri de negoș ale lumii avu mai multe urmări. Domnii se îmbogățiră prin vămi, și politica lor se resimte de aceeași. Apoi negustorii străini se așezară statornic la noi, ceea ce s'a mai arătat și aiurea. În sfârșit, bogățiile noastre începând a fi mai bine cunoscute de acești călători ai afacerilor și intereselor, ele fură cerute în străinătate, unde, prin creșterea neconținută a orașelor din apropierea noastră, era tot mai multă nevoie de hrana pe care ne găsim îndemnați s'o căutăm prin îngrijirea noastră în cultură. Ai noștri, chiar și orășenii, dar și boierii, de multe ori mai ales boierii, deprinseră negoșul și începură chiar de la sine a face oferte și trimeterii. Apoi negustorii străini nu treceau pe la noi fără să facă vinzare, și în curînd se introduseră astfel înnoiri și adăugiri însemnate în îmbrăcămintea și împodobirea claselor stăpînitoare, precum aceasta s'a arătat aiurea. Nu trebuie să se uite apoi că unele mărfuri răsăritene se aduceau încă de pe vremea lui Alexandru-cel-Bun în Suceava, și deci puteau să vie să le cumpere mai lesne negustorii din Polonia cari se învoiau a plăti „vama” de vinzare, în folosul Domnului.

VI.

Regimul vamal din alte timpuri n'are nicio asemănare cu acela pe care-l întrebuițează astăzi popoarele. El nu e cu desăvirșire asemenea nici de la un principat la cellalt, așa încît el trebuie cercetat deosebit în Moldova și în Țara-Românească, căci în fiecare din ele s'a desfășurat supl alte înriuriri și nevoi. Trebuie să se ște samă apoi de faptul că, pe cînd astăzi, în același sistem de taxare, o națune a izbutit să capete un tarif și alta un altul, pe atunci *sistemul* de vămuire verla de la o nație cu care neguțam la cealaltă.

Fajă de Sașii din Ardeal, atît Moldovenii, cit și Muntenii se mulțămiau să hotărască suma care se cuvne Domnului pentru flece articol de comerș: postav, pinză, dobitoace, pește, *specii* răsăritene, lină, său, ceară, blănuri, piel, fierării, ba chiar pentru cali de la cară, pentru cali de supl călăreș, pentru trecătorul pe jos: suma se socotta pentru Moldovenii în *groși* poloni, în *florini* și *dinari* ungureștii, afară de pești, de la cari se lua vama în natură.

Muntenii făceau socotelile în bani italieni și în bani răsăriteni, de cari băteau și ei în țară: ducați și perperi, dar și în dinari sau bani. Vechea scutire a mărfurilor ce se aduceau în Țara-Românească și mergeau pe calea privilegiată a Brăilei, scutire întărită și la 1368, fusese pierdută de Brașovenii. Se introduse deci *sistemul* general de a se lua vama în-

dollă, la trecătoarea muntelui și la vadul Dunării, pentru mărfurile ne-scutite, ce călătoriau în străinătate, și erau, prin urmare, la noi numai de transit. Și cele scutite la intrare plăteau însă la Dunăre tariful fix de 3%. Mărfurile răsăritene plăteau iarăși, cînd sosiau la Dunăre, odată, și odată la ieșire. Erau scutite de vamă mărfurile ieftene care veniau din Ardeal, pulndu-se plată numai pentru postav, fierării și mied. Orice marfă ieșia însă din țară era supusă, cum s'a zis, vămii. Aceasta nu era fixă, ci se păstra vechea prețuire din cine știe ce timpuri depărtate, pe cînd vama la Dunăre era cea de trei la sută. Vămi inferioare se luau numai pentru pește. Și anume în Brăila chiar și în două popasuri ale drumului brăilean, Tîrșorul și Tîrgoviștea. O ușurare era și în clauza că mărfurile aduse spre vînzare vor plăti numai jumătate din vamă la intrare, rămîind să se perceapă cealaltă ca taxă pe vînzare, în momentul desfacerii.

De aici se pot trage unele principii și constatări, cu toată încălcirea patriarhală a acestor tarife muntene. Se vede întăiu că negoțul cu peștele era de o mare bogăție, și, în adevăr, cînd deschidem cel d'întăiu volum al socotelilor brașovene, la anul de la început, 1503, găsim între însemnările vameșului tot cară cu pește pe care le aduc Sași chiar, Scheii din suburbia românească a Brașovului, sau Romîni, din toate părțile, de la Pilești, de la Tîrșor, de la Buzău, din Cîmpulung, din Cîmpina, din Rîmnic, din Tîrgoviște, din Floci, din Teleajtn, din Didrih, din Brăila, din Gherghița, din Florești, din Argeș, ba chiar din Moldova, din Trotuș și din Suceava. Aducătorii erau cărauși romîni, foarte mulți la număr, cum se întîmplă și în Moldova, pe lîngă cei germani și armeni, cari veniau de-a dreptul din Galiția.

Se mai vede, iarăși, că un alt izvor de căpetenie era taxa de export și că deci călătoriile Sașilor de pe un mal pe altul al Dunării nu erau rare.

Se vede, în al treilea rînd, că se scutau acele lucruri care aveau o vînzare mai restrînsă, așa încît în privința lor se putea face o plăcere negustorilor din țara vecină.

Și, în sfîrșit, se constată ființa unor venituri deosebite, luate din vămile d'înnăuntru, pentru unele orașele privilegiate.

Sistemul întrebuintat de Domnii moldoveni, de la Alexandru-cel-Bun pînă la căderea stăpînirii lor asupra Chiliei și Celății-Albe, sistem *tătăresc, moștenit*, e cu mult mai precis, mai complicat și, cred, mai folositor Vînterlei. Pe cînd în Țara-Românească, acești negustori, oaspeți rari dincolo de Milcov, erau sînuți numai a plăti o vamă de hotar fixă, doi florini de fiecă car de marfă, și vămile inferioare, rămîind apoi slobozi să facă ce voiesc cu lucrurile ce aduc, tată ce prevăd privilegiiile din Moldova :

Sînt trei feluri de vămi : vama de hotar, vama interloară, în care se poate cuprinde și taxa de cumpărătură, și vama de căpetenie, la Suceava. Marfa de vînzare în Moldova are altă situație decît cea de export, și se face deosebite dacă exportul merge în Tataria sau în Polonia sau

în Țara-Românească. Exportul de vite cornute, de oi, de cai, de piei: de verighă, de vulpe, de oaie, de bou, către Polonia e supus unei singure vămi la Suceava, pe cînd exportul cailor — oprit pentru cali cei buni — e supus la patru vămi pe rînd. Vitele cumpărate aiurea decît în Suceava plătesc numai taxa de vînzare. Vama de la Cetatea-Albă e iertată cu totul Liovenilor, chiar cînd ar face vînzări mai mari către dregătorii tătarî. E scutit la întors peștele cumpărat la Brăila sau la Chilia. Orașenii au dreptul la un *fondaco* în Suceava. Exportul în Ungaria însă e foarte împovărat, precum și acela de vite la Tătari. La Sireliu se plătește vechea vamă, și tot așa vadul de la Cernăuși, ori cel de la Țușora. Straja are și ea drepturile sale de a fi plătită. Domnul își rezervă oprirea unor articole de export sau cumpărarea unor articole de import, înaintea oricui.

VII.

Marele negoț moldovenesc și muntean din veacul XV-lea, acela care ajută luptele și înlesni biruințele, fu oprit, înaintea și după anul 1500, prin încălcările turcești. Învîingătorii marilor noastre silinți către o viață de sine stătătoare urmară, și întru cît privește țerile noastre, vechile datine ale Bizanțului. Pe cînd cereau învinșilor un tribut, un haraciu de răscumpărare, ei se îngrijiră să aibă în minile lor locurile de trecere peste apele mîrginașe, vadurile, unde se culegea venitul bogat al vămilor. La 1484, năvălind pe neașteptate asupra lui Ștefan-cel-Mare, cu totul nepregătit, pentru întâiași dată în viața lui, Ienicerii și galeonlii lui Baiazid al II-lea puneau mîna pe Chilia din ostrovul Dunării, pe cetatea cea nouă din față și pe Alba Cetate a limanului. Cu nouă ani înainte de aceasta, într'o mare catastrofă care avu răsuneț în toate părțile lumii, minunata capitală a stăpînirilor genoveze din Crimela, Caffa, era pentru totdeauna pierdută, în dauna negoțului Genovei și în dauna negoțului lumii creștine. Încă de mult, begii turcești sau chehatelele, locotenenții ai begilor de peste Dunăre, stăteau la Turnu, la Giurgiu. Severlanul fu smuls de la Unguri și pășirat de Turci în 1523. La 1550, vestita Brăilă, poarta deschisă spre Răsărit a Țerii-Românești, își avea și ea begul; vama o stringea de acum ghiumurucgiul (ghiumuruc, *κομμερξιον*, *commercium*, vamă); un nazir avea grija pescăriilor și a celorlalte venituri, care erau acum împărțitești. Încă înainte de această nouă încălcare, în 1538, Soliman-cel-Mare, care zvîrlise de pe Scaunul Moldovei pe Rareș, dușmănit și de Poloni și de boierii săi, înălța la Tighinea zidurile noii cetăți Bender, „poarta”, pentru a străjui asupra Nistrului său. Dintre toate cetățile de hotar care aveau paza apelor, rămase numai Holinul Moldovenilor în mîni românești.

Aceste îngustări ale pămîntului nostru, această rătăzire a întregii lui margini e, de sigur, un mare fenomen politic. Dar el are și urmări economice, pentru Vislîeria noastră, pentru negoțul nostru. Vislîeria se făcu cu mult mai săracă prin pierderea venitului vămilor de la o graniță întregă, de la acela prin care se trecea spre Răsărit. Din partea lor, negus-

lorii străini, cari plăteau acum Turcilor aceste drepturi de vamă, nu mai avură avîntul, siguranța, indemnul de călătorii îmbogățitoare de altă dată. Turcii din veacul al XIV-lea erau de sigur mai buni decît Grecii, decît Bulgarii și Sirbii din acest timp, mai ales cînd aceștia alți vecini erau într'o veșnică luptă între sine. Dar mai buni pentru străini decît vechii noștri Domni, cinstiți păstrători ai învoielilor, omenoși, găzduttori ai negustorilor, nu erau nicicînd. Și apoi din veacul al XIV-lea, cînd Turcii sînt încă în epoca lor de frumoasă viteză și de credință adevărată, pînă în al XVI-lea chiar, e o mare deosebire în ceia ce privește firea acestui popor. Biruința grea înfărise; biruința ușoară de mai tîrziu, zilnica scurgere spre Visteria împăratului, spre Visteriile puternicilor a bogăției altor țeri, robite sau închinatăe, alilor neamuri de supuși, roșesc, rugeniadu-l de lux și de lene, vechiul oțel turcoman al cuceritorilor. Negustorilor li era acum frică să mai treacă, la Dunăre și Nistru, înaintea Turcului cu ghiumrucul, care lua vama cam în același fel cum o lua estăzi vameșul Sultanului din Maroc, și astfel tot mai puține se făcură carele cu mărfuri care mergeau spre apele noastre de hotar, pe numele Sașilor din Ardeal sau al Armenilor, al Nemților din Galizia. Vama n'o mai pierdesm noi, ce e dreptul, ci acei stăpîni destrăbălași și fără credință; dar ceia ce pierdesm, era întregul cișlig de cultură, din trecerea aceasta a negustorilor pe pămîntul unui Domn sau al celui alt.

VIII.

Totuși și după aceasta noi făcurăm negoț cu Răsăritul, cu toate neapăratele pagube și nedreptăți, cu toată veșnica nesiguranță de la hotar. Îl făcurăm noi, cu mijloacele noastre mai puține, și astfel străinii, cari nu mai mergeau, din vecini, de-a dreptul în țara mirodeniilor, a mălăsurilor, a stofelor de păr de cămilă, a vinurilor tari, dulci și aromile, purtă cîpăta acele mărfuri de la noi, cu un adaus de plată care rămînea în minile noastre. Acesta a fost de sigur unul din cuvintele pentru care s'a înlemnit la noi în veacul al XVII-lea o clasă a negustorilor de țară, clasă destul de mare la număr, de bogată și de înfloritoare.

O parte din acest negoț al nostru cu Răsăritul era impus, silit, cu toate că el nu era lipsit de folos pentru noi, chiar în aceste împrejurări.

Anume, închinîndu-ne Turcilor, luasem, neapărat, asupra noastră și îndatorirea de a-i ajuta cu hrană în timp de războiu, de a trimite „pînea” noastră, turmele noastre de oi (Turcii desprețuiesc carnea de vacă), miera noastră, unt, brînză în taberele lor, de cite ori ei le așezau în vecinătatea țărilor românești. Hrană se trimetea pe Marea Neagră, în orișice timpuri, și la Constantinopol, Turcii păstrasera acestui oraș situația înzestrată cu cele mai mari privilegii pe care o avuse în vremea stăpînirii grecești. Și supt Sultani ca și supt împărașii creștini, grija cea mare se îndrepta asupra Capitalei, de la sațul sau foamea, de la mulțămirea sau nemulțămirea cărele, atîrna păstrarea sau schim-

barea celor mai înalți dregători și chiar soarta strălucitului stăpânitor care, domnind peste „două lumi“, era însă robul „robilor“ săi țărăgrădeni. Tot așa de mult alârna el de lenicertii ce-l încunjurau, ostași bine hrăniți. Sosirea galioanelor cu hrană era și acum supli Turcii un lucru tot așa de mare, tot așa de nerăbdător așteptat și de plin de urmărit ca și în timpurile bizantine. La anumite soroace din am, bine cunoscute de toți și care nu se puteau zăbovi fără cele mai strașnice urmări, trebuiau să răsară din zarea Mării corăbiile cu grîul, cu berbecii, cu mierea Moldovei și Țerii-Românești. De cu vreme, gelepi, măcelari, Musulmanisau, dese ori, creștini, Slavi, Armeni, Greci, mai ales Greci, mergeau pe la stine, pe la *perdelele* și *odăile* de oi, și scriau cât se putea vinde din ele, învoindu-se cu păstorii sau cu boierii ce aveau turmele, pentru trimeterea lor într'un loc știut, de unde le porniau apoi *ciobanii* Turcilor. De cele mai multe ori, Domnul, care avea datorii față de Împărăție, vindea oile ce i se cuveniau din dijmă, din așa-numita *gostină* a oilor, gelepilor Țarigradului, cari veniau apoi să le strângă din toate locurile, Sau, iarăși, avînd nevoie de bani pentru nevoile sale la Poartă, Domnul împrumuta de la acești gelepi, oameni cari aveau în totdeauna pungile cu *aspri*, cu bani albi, la îndemînă, și-l lăsa apoi să-și stringă datoria în capete de turmă. Gelepii erau buni-bucuroși de astfel de învoială, care li aducea o frumoasă dobîndă, și ei se îndesau la împrumutat cînd un Domn punea pe oamenii săi din Constantinopol să-l caute bani. Mulți dintre dînșii erau mai totdeauna daltornicii Voevozilor ce se urmau în Scaunele Domniei românești, și, după ce-și trimeteau sau își duceau marfa vie la Constantinopol și primiau plata de la Vistieria împărătească, ei se întorceau în preajma Domnului, pîndindu-l de aproape, ca nu cumva să treacă, în socolelile și măsurile lui de om foarte strîmtozat, asupra datoriei pe care o avea față de dînșii. Grîul nostru mergea dese ori, pe ascuns sau pe față, cu știrea mărturisită și nemărturisită a Domnului și a dregătorilor lui, și peste alle granițe, dar oile de vinzare, din sotiurile căutate mai mult de Turci, *araman* și *chiuircic*, treceau cu toatele pe drumul cel mare ce ducea la porturile de încălțcare: Galații Moldovei și Brăila Țerii-Românești. Și săul vițelor mari, pastrama bună pentru războaiele lungi se cereau.

Caii noștri erau ceruți și pentru oastea stăpînitorilor, în rîndul înăltu de către Turci: săul și grăsimăa din oase, *servișul* slujiau mai mult la ungerea corăbiilor din flota împărătească. Dacă se exportau într'acolo și *boi*, era mai mult pentru nevoiele creștinilor din Capitala turcească. Cele mai multe din *lemnele* care treceau hotarul, mergeau și ele la cetățile turcești ce se înălțau ori se dregeau prin vecinătate, sau ele erau încărcate pe galioane și duse la Constantinopol, unde se întrebunțau pentru durarea corăbiilor, pentru clădirea palatelor împărătești și altor zidiri făcute din porunca și cu cheltuiala Sultanului. Din ocele noastre pleca, atunci ca și mai lîrzlu, mai toată *sarea* de care aveau trebuință provinciile vecine ale Împărăției, căci pe pămîntul turcesc din Europa nu se mai culegea altă sare decît sarea din bălțile de la Anchialos, unde se stringea pentru aceasta, din cele mai vechi timpuri, apa Mării Negre.

Să se mai adauge necontenita cerere a Turcilor de a li se trimele *ceară* pentru luminări curale în multele încăperiale Seraiului, mare cât o lume, în casele ocrotiților Porții și în atilea moschei împărătești, și *piei* pentru trebuința oștirilor mai ales. *Salitra*, care se culegea pe la Soroca, era și ea înscrisă între furniturile militare neplătite.

Aceste cereri nu erau făcute însă până în veacul al XVIII-lea fără a se pune în vedere Domnului sau, prin el, vânzătorilor, că Poarta înțelege să plătească, de și fără niciun fel de negustorie, cu un preț fix, care nu era prea mare. Unele furnituri venite de la Domnie vor fi fost trecute în sama haractului sau a datoriiilor țerii față de Împărăție. Abuzurile nu puteau să lipsească, dar niciodată în epoca pe care o avem acum în vedere, ele n'au adus stabilirea unei *norme* abusive, unui *principiu* de despoiere. Anumite împrejurări ce nu se puteau înlătura au adus în veacul al XVIII-lea, în dauna noastră vădită, o altă stare de lucruri, care se cuvine a fi arătată deosebit.

IX.

Rămineau însă destule articole și pentru negoțul cu strălănătatea. Ele se îndreptau din Țara-Românească spre Ardeal, unde închiderea pasurilor, din partea vre-unui Domn supărat pentru adăpostirea de pribegi sau pentru altă jignire, era privită ca o mare pagubă, întră înlăturarea căreia se cheltuiau cele mai mari sume. Ardealul a trăit ca țară deosebită, cu principii ei supt suzeranitate turcească, până la sfârșitul veacului al XVII-lea, și, până atunci, Sașii, de și slăbiți ca hărnicie și și avere, au tot cerut de la vecinii munteni acele produse pe care Turcii nu puneau mîna înaintea oricui altuia. Boierii din Oltenia trimeleau cîruri întregi de *porci*, pe cari-i îngrășau în marile păduri de stejar de la munte, care s'au tăiat de atunci, și cu banii ciștigași astfel, de pe acești *rimători*, pe cari-i laudau că sînt așa de grași, încît nici nu se mai pot ținea pe picioare, ei își acoperiau și trebuințele de gospodărie și cheltuielile luxului, care începea să se ivească. Neguslori de porci în foarte mare măsură erau toți boierii mari din Țara Oltului, și chiar unii dintre ai Munteniei propriu-zise: Știrbei, Bălenii ș. a. *Lina* era mai ales foarte căutată, și toate fabricile săsești din țara vecină lucrau cu lina ce venia din principatul muntean sau și din părțile dunărene ale Bulgariei, mai ales din Ținutul Vidinului. Agenji, Romîni, Bulgari, răscoliau toate vâile și întrau în vorbă cu păstorii pentru a cumpăra *mișele*, pe care erau datorii să le aducă îndată după tuns la locul pe care-l hotărise agentul. Mult mai puțin se căutau vitele albe, care se aduceau mai ales din Moldova, sau oile, din care Muntenii n'aveau niciodată un mare prîsos; trimelele de piei nelucrate nu se întîmpină nici ele tocmai des. Din potrivă, era foarte mult cerut și destul de bine plătit un alt articol: *vinurile*. Viile bolerești erau multe, cu toate că rodul lor nu era destul de prețuit. Dumitrachi Bibescu, tatăl lui Bibescu-Vodă și al lui Știrbei-Vodă, se mîtră cînd i se spuse în Ardeal că vinul acela bun pe care l-a băut la o masă de

cinsie, e vin de Drăgășani, dar, ce e dreptul, peste cîțiva ani el sădise cu vișă tot pămîntul ce avea pe dealurile vilcene și vindea bine în Ardeal vinurile sale de Drăgășani, pe care le lăuda spuînd că cine le cunoaște odată, nu poate să nu mai întrebe de dinsele.

Până foarte tîrziu, carăle cu *pește* din țară au sosit zilnic în Brașov și în Sibiu cu cărăuși munteni sau Romîni din posesiile acestor celăși.

Cu alți vecini Muntenii n'au încercat legături de negoț, Totuși se pare că de la dinșii venia acea bună *ceară* românească de care se folosiau Venețienii, până ce Imperiul vecin al Germaniei opri trecerea acestei mărfi, de care și el avea nevoie, până la depărtata republică italiană.

Înaintea de toate, Moldovenii făceau negoț cu *boii*, ale căror cirezii acoperiau din primăvară până în toamnă întinsele și grasele pășuni ale poienilor și vălloilor. Alexandru-Vodă Lăpușneanu plătia Ardelenilor cumpărăturile sale trimetîndu-li boi de vinzare. El era și un mare negustor de *porci*, și se supăra cînd rîmătorii lui nu se puteau vinde la Bistrița ardeleană decît cu trei galbeni părăchea. Dar niciodată vînzarea de porci n'a fost o ramură însemnată a negoțului moldovenesc, care se răzima mai ales pe trimeterea vitelor albe. Se desfăceau destule, și în Ardeal se făceau asociații între Sașii de acolo și Ungurii de prin orașele Moldovei; pe la 1547 astfel de tovarăși puteau cumpăra în această țară capul de vilă cu 5 florini și de sigur că, vînzîndu-l în Ardeal, ei scoteau un ciștig frumos.

Cei mai mulți boi nu se trimeteau însă nici la Brașov, nici la Bistrița ardeleană. Negustorii moldoveni se duceau în Polonia vecină, sau negustorii din Polonia veniau să i cumpere în țară. La bilciul din Lemberg stăteau astfel cu boi de vinzare, la 1557, negustorii moldoveni Andreico, Toma Sitglei, Romașcu și Manea din Suceava, Hagiadur Armeanul din Botoșani, Avram Șirzincă din Iași, Giurgea din Siretiu. Cirezile treceau mai mult pe la Holin, unde era vama cea mare. Vameșii erau uneori Romîni, alte ori însă Grecii adevărați, Grecii Italiani sași, din posesiile venețiene, Ragusanii de la Marea Adriatică. Oameni bogași, ei făceau de multe ori și negoț pe seama lor, și, pe la 1560, Nicoară, vameșul din Holin, vindea boi în Polonia pentru suma de 418 ughi sau galbeni ungurești de aur. Și la Iarmarocul de la Sniatyn veniau cumpărătorii poloni pentru boi moldovenesci, din acea rasă veche care se socotea pe atunci mai preșus decît rasele străine. De cele mai multe ori, negustorul cel mai mare era Voievodul însuși, și vameșul nu era decît un agent al său. În 1560, Lăpușneanu, care n'a fost numai un cumplit tiran, ci și un negustor priceput și harnic, negocia cu un Venețian, Iosif de Francischi, care trimese a i se căuta boi în Moldova. Domnul se învoia cu bucurie la acest plan, și cerea ca jumătate din plată să i se dea în galbeni ungurești, în *ughi* de cei buni, iar cealaltă jumătate să se facă în „cațifea cu flori de aur, mătășă roșie păroasă, damasc, aliaz și altfel de mătășării și postavuri, precum ecarlată, grenată, *stammel*—care se aducea și din Ardeal—, postav de Londra, postav de Bergamo”. Și până astăzi se află în Arhivele din Veneția o scrisoare slavonă a lui Alexandru-Vodă privitoare la

afacerile de negoț pe care le urmăria până în locuri așa de depărtate, dar și așa de bine cunoscute tuturor pe acea vreme.

Boii din Moldova nu se întrebuițau numai pentru hrana locuitorilor din multe orașe înfloritoare ale Poloniei; negustorii din această țară îl duceau mai departe, în Silesia sau la Danzig, de unde-i luau corăbiile engleze. În vederea unui negoț direct cu Moldova, veni prin această țară la 1586 un agent engles, Austell, care, venind din Constantinopol, trecu, prin Polonia și Germania, spre portul Hamburg. Peste doi ani, Petru Șchiopul, Domn moldovenesc, dădea o carte de trecere și așezare supușilor englesi, adresînd-o lui Harebone, ambasadorul de curînd așezat la Constantinopol al reginei Elisabeta.

Exportul de oi și de lînă din această țară se va fi făcut tot în Polonia, dar în măsură mică. Plei se vindeau însă destule la orașenii din Sniatyn și Lemberg. Caii moldovenești, cu cari și-a purtat războaiele Ștefan-cel-Mare, erau, de sigur, cunoscuți de vecini, dar pînă la o vreme Domnii neatirnați, apoi stăpînii turci vor fi oprîți cu asprime vînzarea lor în străinătate. Abia la începutul veacului al XVII-lea, vedem pe patricianul venețian Paul Minio, care ținea pe fata lui Petru-Vodă Șchiopul și care călătorise în Moldova, propunînd a se cumpăra cai de aceștia pentru cavaleria italiană și dalmatină a Republicei și a se trimete prin Vidin și Bosnia, cale de cinsprezece zile, la Spalato, pe coasta Adriaticei. Vinurii moldovenești ieșite treceau în Polonia.

În sfîrșit, în veacul al XVII-lea măcar, unii boieri cari aveau înțînse pădurii pe moșiile lor și nu puteau vinde în străinătate lemnele, ardeau copacii și vindeau *potășul* din cenușa lor, care se căuta, iarăși, foarte mult în Polonia.

Nu trebuie să se uite apoi acel negoț al *cazaclilor*, cari duceau în țara Muscalilor și Cazaclilor vinuri și aduceau de acolo, pentru Domn, pentru boierime și pentru Turci, blănuri de samur și *dinți de pește*, fildeș, adus de caravanele Asiei.

X.

Numărul Grecilor așezați în principate între 1500 și 1600 nu era mic, fără să se poată alătura însă cu acel care se întîlnește ceva mai tîrziu. Aceștia nu erau însă decît într'o mică măsură dregători și casnici al Domnului ori clerici. Ei se țineau cu negoțul.

Acest negoț nu urmăria, ca al geleplilor, al *saigilor* sau păstori, ce strîngeau turmele, al *beglicgilor*, cari căutau furniturile de *bellic*, al *capanților*, pe cari-i trimetea „capanul”, lîngul împărătesc din Constantinopol, al *casapilor* veniți de la căpetenia măcelarilor țărigrădeni, Casap-Bașa, — nu urmăria deci produsele țerii. El nu se hrăneau și îmbogățeau nici din camăta pe care de cele mai multe ori o făceau acela. Rostul lor era acela al aducătorilor de mărfuri răsăritene pe care le desfăceau pe la boieri, mergînd din casă în casă, ca la Constantinopol prin sera-

țurile puternicilor, sau pe care le expuneau în prăvăliile de pe la hanuri; dar unii duceau aceste mărfuri și peste hotar.

Negustorii trecuți prin Țara-Românească, unde ni învățaseră limba, se așezară astfel pe încetul în toate orașele și sîrgurile, mari și mici, ale Ardealului. Îi găsim la Brașov, la Sibiu mai întălu, și până la Tokaj, pe malul Tisei. Încă de la 1636, Gheorghe Rákóczy, principele Ardealului, un bun gospodar, li dădu un privilegiu, făcînd din ei o Companie, care-și avea birul ei hotărît, cîrmuirea ei deosebită prin dregătorii aleși, agenții ei anume pentru strîngerea birului datorit Cîrmuirii. Ramurile Companiei grecești se tot înmulțiră; pe lingă Grecii, Bulgarii, Sîrbii, Armenii de la început se adăuseră de la o bucată de vreme Romîni de dincolo sau de dincoace, și aceștia ajunseră a romanisa pe încetul măcar unele din Companii, mulțumită și multelor legături zilnice cu elementul românesc din Ardeal și cu Ținuturile principatului muntean. Pe urma acestor grupări de negustori au rămas alor noștri din Ardeal biserici frumoase, mari, bine înzestrate cu toate cele ce trebuie pentru slujbă, precum și elemente orășenești care au fost de cel mai mare folos dezvoltării nemului românesc în acele părți.

Prin acești oameni căpătau Casele de negoț din Ardeal și cele din Europa care stăteau în legătură cu dinsele humbacul din ce în ce mai folositor, țesăturii din „Turcia” și mirodeniile, care nu erau mai puțin căutate decît în evul mediu. Un articol de comerț foarte însemnat care se căpăta pe această cale, sînt *cărdovanele*, pieile lucrate în Răsărit după datina Arabilor din Cordova.

Acești Greci erau veniți mai mult din Macedonia și părțile vecine cu dînsa.

XI.

Țara-Românească mai avea însă de la un timp și alți negustorii de mărfa „turcească”, pe Chiproviceni veniți din Bulgaria, din orașelul Chiprovej sau Clprovej în Balcani, și din unele sate vecine, unde locuitorii erau cișligai la catolicism. Pe la 1688 cei mai mulți însă fugiră de frica Turcilor aici la noi și apoi în Ardeal, la Alvinți, unde ei se pierdură între „comaniștii” romanisați. Unii dintre „Grecii” de la Deva și Bălgradul Ardealului (Alba-Iulia) sînt dintre acești Chiproviceni fugari cari stău încă de la început foarte bine românește. Familiile Parcevic, Pelacevic, care și-au înscris numele în analele misiunilor catolice sau în Istoria monarhiei vecine, se coboară dintre fruntași de-al Bulgarilor acestora.

În Moldova pătrunseră alții, a căror patrie erau stăpînirile venețiene din Răsărit, și mai ales marea insulă a Cretei. Cunoscătorii de italiezește, deprinși cu felul de tratu din Europa latină, ocrotiți de un Guvern care nu pierdea niciodată din vedere interesele de negoț ale cetățenilor și supușilor săi, acești Cretani pricepuți și îndrăzneți erau de o potrivă acasă la dînșii în Iași, în Suceava, la Lemberg și în alte centre negușorești ale Poloniei. Unii dintre dînșii ajunseră la o mare însemnătate.

Astfel Constantin Corniact a fost pe rînd vameșul lui Alexandru Lăpușneanu și al regelui Poloniei, în slujba căruia muri, lăsînd faima unui adevărat „patrician”, bogat și puternic. Un Vevelli, Constantin sau Ioan-Baptist, fu dregător și sfetnic de căpetenie pe lingă Domniî moldoveni de limbă grecească de la începutul veacului al XVII-lea. Pe un timp cînd o Marla Amirală din Rodos ajungea Doamna lui Petru Șchiopul, unul din urmașii acestuia, Iancu-Vodă Sasul, se căsătorii cu Grecoaița Maria, văduva unui Antoniu, și fata acestui Antoniu luă pe Grecul Catacalo. Colonia din Lemberg a Cretanilor greco-italieni cari făceau negoț cu Răsăritul prin Moldova, aducînd Apusenilor pe această cale vin din insule și siofe, postavuri orientale, era bine cunoscută, și avem o mulțime de știri privilegiate la viața ei prin anii 1600.

XII.

De cînd amîndouă țerile noastre căzuseră în afîrnarea Turcilor și nu mai erau socotite de vecini ca niște State care pot lua de sine hotărîrile privilegiate la viața lor, nu se mai încheiau tratate de comerț cu dînesele, nu se mai cereau de la Romîniî noștri privilegii comerciale, de care s'ar fi folosit numai un număr de străîni cu mult mai restrîns decît odinioară. Nici măcar Iul Bogdan Orbul sau Iul Petru Rareș nu i-au cerut negustorii din Lemberg, cei mai interesați la aceasta, o înlătire a vechilor drepturi pe care le aveau la noi, mai ales în Moldova, supuși regelui Poloniei. Sașiî din Ardeal, pe de altă parte, nu mai erau acum oamenii regelui Ungariei, ci ai unui principe ardelean, și el închinat Turcilor, și care n'avea prin urmare decît trecerea sa personală pe lingă puternicii din Constantinopol.

Practica, nevoile zilnice, înțelegeri nescrise sau mici învoielii pierdute vor fi adus pe încetul schimbări în regimul vamal la care erau supuși în amîndouă principatele negustorii veniți de peste hotar. În cea mai mare parte, rămîneau însă, pe hirtie, vechile clause, ce se strămutau dintr'o condică domnească în alta, dintr'un *catasif* în acela care-l lua locul. Cînd se făcea o schimbare mărturisită și pusă în scris, nu se mai întreba vecinul și nu se negocia un nou tratat, ci ajungea o măsură a circumstărilor moldovean și muntean, împotriva căreia, ce e dreptul, cu mai multă sau mai puțină izbîndă, se putea plînge cineva la Poartă. Cînd se încheia vre-o învoială cu vecinii, aceasta avea în vedere vre-un scop politic revoluționar sau cuprîndea numai prevederi cu privire la asigurarea hotarelor.

Avem *tariful vamal* al Iul Constantin Brincoveanu, dat în 1691. El se deosebește de vechile privilegii prin acela că are un caracter general, valabil de o parte pentru localnici și pentru străîniî din orice parte. Taxa, hotărîită totdeauna în bani, se socotea pe unitatea de marfă: „un lup”, „o coasă”, „o vidră”, pe măsura de capacitate pentru licvide, *copul*, butea (numai de vin), pentru grîne pe *ferdelă*, care se întrebuinta prelunduînd în Ardealul vecin, pentru ceara singură pe măsura pe greutate turcească a oăii sau ocalei, iar pentru toate celelalte de *povară*, pe

vechiul *iuc*, „încărcătura de cal” a Turcilor, analogă cu acel *summo* sau *sommo* după care socollau Genovesii în coloniile lor orientale, și în legătură de sigur cu vre-o veche unitate de prețurile bizantină. Unele poveri sînt numite după marfa ce cuprind, altele însă după originea unei mărfi ce nu se numește: astfel se prevede vama pentru poveri de Persia sau de *Agem*, pentru poveri de Țarigrad, de Adrianopol sau de *Odriiu*, de Brusa, de Sofia, de Tirnova, de Veneția și de *Rumele* sau de Rumelia; poate că e vorba de marfă amesjecală, venind din aceste locuri. Turcii vor fi impuși a nu se socoli marfa lor decît după greutate, pe cînd marfa ardeleană, marfa *evrope-nească* era prețuită după natura ei. Fără nicio rînduială se înșiră astfel deosebitele articole, așa încît după „copurile” de rachiu și de uleiuri vine „lupul”, adică pielea de lup, apoi poverile de „ierbe de dohtorii”, de roșcove, de ojele, de săpun și de brînză¹. Unele vămi, ca pentru „omul călare”, și „omul pedestru”, amintesc puncte din tratatele cu Ardelenii în veacul al XIV-lea și al XV-lea.

XIII

În aceste împrejurări se alcătui la noi o clasă de negustori romîni. Să încercăm a-i reconstitui, pe cît se poate, fisionomia așa cum se înfățișează la sfîrșitul veacului al XVII-lea, înaintea amestecului celui mare al mărfurilor și negustorilor europeni, înaintea de deschiderea, sau încercarea măcar, a marilor drumuri de negoț moderne.

Orașele săsești din Ardeal, cele nemțești din Ungaria-de-Sus și din Polonia s'au bucurat de la început de o autonomie asigurată prin privilegiile regale. Aceasta pentru că acolo regele a adus din străinătate depărtată pe coloniștii La noi însă, coloniștii s'au strîns cînd și cum au vrut și Domnia i-a găsit așezați de mai multă vreme, înfrății cu localnicii ce se strînseseră în jurul lor și, mai mult decît pe jumătate, desnaționalizați. Nu mai putea fi vorba de privilegiul cumpănile și alcătuirea la Curte; și în viața orășenească, trecutul și-a păstrat numai drepturile sale, datina a rămas în putere.

Astfel orașele au trăit și mai departe cu Sfatul lor de celățentaleși, avînd în frunte pe unul leșit din mijlocul Sfatului. În Moldova, unde a învîns norma germană din Galiția și dreptul german zis de Magdeburg, sistemul magdeburgese de organizare și conducere a orașelor, căpetenia se chema *șoltuz* (*Schultheiss*), sau, ca la Poloni, *voif*, iar membrii Sfatului erau *pîrgari* (*Bürger*), unii putînd fi intitulați „pîrgari mari”. Hotărîrile se luau și mărturiile se dădeau și în numele „oamenilor buni”, „negustori și țirgovei”. În Țara-Românească, în locul șoltuzului se află, după moda săsească, un județ (*Richter*) și un număr de pîrgari — tot doisprezece.

¹ V. tariful în *Studii și doc.*, V, pp. 364—7, în aceleași, XII, pp. 12—7. Mult timp, *Archiva* din Iași a anunțat în zădar tipărirea tarifului vamal de supt Brîncoveanu, — nu știm după ce copie.

Aici foștii judeși stau în acte în același rînd cu județul care cîrmulește Niciunul din aceștia dregători nu e meșter sau boier sau lucrător de pămînt. „Teranți” cari sînt în satele din margine nu pot fi cuprinși în oraș. așa se împlîmple cu cel din satul Săsești în apropierea Birladului. Preoții fac parte însă din comuna „orașanului” negustor. Pircălabul, care e comandantul orașului întărit, marele-vătaf al Ținutului, ureadnicul sau nămesnicul, care înfățișează puterea civilă. Vornicii, cari arată drepturile de proprietate ale Domniei sau ale vre unui boier, vameșii domnești, ispravnicii pentru vre-o delegație în acel loc, pivniceril lui Vodă la Cotnari, aceia se află *pe lîngă* oraș, dar n'au a face cu țesătura lui veche, intimă.

De la orașe, supt pecetea lor cu stemă și inscripție, de multe ori așa de stingăclu imitată după cea veche, încît nu se înțelege nimic, ni s'au păsirat numai mărturii în afaceri de vînzare sau de schimb sau de judecată și cite o scrisoare îndreptată toldeana *numai* către alte orașe, din străinătate: Bistrița Ardealului, Brașovul, Lembergul. Dar rostul Sfaturilor orășenești nu era numai acesta.

Ele păsirau un „catastif al tirgului”, în care se însemnau toate schimbările de proprietate, în care se treceau poate actele de vînzare întregi, și chiar zapisele de datorie. Ele se îngrijiau de țînerea bilciurilor, a iarmarocacelor, care erau izvorul de bogăție cel mai însemnat al orașului și ale căror dată și loc nu se puteau schimba de la o vreme fără o învoire din partea Domniei. Ele culegeau poate anumite gloabe de la aceia cari călcau ordindulele orașului sau ale bilciului. În apărarea cetății ele vor fi avut fără îndoială vre-un amestec îndăltinat. În sfîrșit, Sfatul și căpetenia orașului luau măsurile de trebuință pentru a se strînge de la orășenii-negustori suma ce se datorîa Domniei. Prin grija lor se îndeplineau și unele îndatoriri față de Domn, precum era la Iași aceia de a se schimba alîfta bani de tot felul ce veniau la Vistlerie, în bani buni, noi, de cari avea nevoie stăpînitorul pentru plățile sale.

De la o vreme însă, se pare că meșteșugarii, unii în *frății* sau bresle, asemenea corporațiilor din Apus, cu bisericile lor, cu hramurile lor, cu bătrînii sau *staroștii* lor, purtînd un nume împrumutat din Polonia, au tot cîștigat pria numărul lor teren față de negustori, cari se tot împulneau. Astfel în veacul al XVIII-lea, Sfatul cel vechtu al negustorilor pierde necontenit din însemnătatea sa și chiar dispere în cele mai multe orașe, pe cînd bresla, cu staroștele în frunte, păstrează pentru dînsa întregul rost al vieții orășenești.

La aceasta a ajutat mult și intrarea negustorilor străini, veniți în anumite condiții, în sînul vechiului oraș privilegiat. Ei erau organizați de la început în breslă. Așa s'a împlîmat cu Armenii din Suceava, cari-și aveau șoltzul deosebit, și cu Chiprovicenii bulgari; așa s'a făcut și cu Brașovenii, de acei Romîni din Schei, foștii cărăuși și lucrători de pămînt, cari, deprinzînd negoțul de la Companiști și neîncăpînd în strîmtora privilegiilor de acasă de la ei, veniau să se așeze „dincoace”, în Bucu-

rești și în deosebite orașe ale țerii. Ei n'au nimic a face cu organizarea localnicilor, ci stău deosebiți de dinșii ca breaslă, cu staroste, cu vătafi, cu scutiri și ocrotiri.

Ei n'aveau niciuna din sarcinile negustorilor de țară, care erau în Țara Românească: *sumăritul* prăvăliilor, *cotăritul* bușilor, schimbul și împrumutul către Vistierie, „așternuturile“, „arămurile“ pentru oaspeții turci, „podinile“, pentru ținerea stradelor în stare bună, pentru făcutul și dresul *podurilor*, veniturile Statului, pocloanele de covoare, blăni, păhare ale dregătorilor și boierilor.

În Moldova, orice circiumă are de plătit camena cămănarilor, pentru vin, cuparului cupăritul, pentru cupe, bezmeul pentru chiria casei, bourul pentru pecetea ce se pune pe buși, braniștea pentru locul casei, locul agesc pentru răsplătirea Agăi, prefect de poliție.

La Galați negustorii dau în 1683, pe lingă birul lor învoit, banii săului, pentru săul cerut de Turci de la Domnie, banii mezelgiului, adică ai celui ce are poșta cu Constantinopolea, și alte „năpăști“.

Astfel în acest veac negustorii români rămân numai o breaslă între multe altele, o clasă a *ruptașilor*, cari au „rupt“ o învoială cu Vistieria, și între ruptași și breslași ei sînt cei mai pușin fericiți, fiind „de țară“.

Primirea modelor turcești, între care era și o asemenea împărțire a meșterilor ca și a negustorilor în *esnafuri*, cu anumite roluri în părțile Capitalei, a înrîurit și ea la această îngustare de situație a negustorilor noștri și la sfărîmarea totală a vechilor așezăminte.

XIV.

Negustorii din alte timpuri se pot împărți în negustorii drumești și așezați. Cel dintăiu erau mult mai mulți decît cei de-ai dollea. Ei veniau cu carăle, se adăposseau în curtea *hanului* cu multe cerdace, care încunjura mănăstirea sau biserică de la care-și lua numele și în a căreia stăpînire era. Toți Răsăritenii făceau așa, și, de oare ce ei veniau mai ales în Țara-Românească, Bucureștii erau plini de astfel de hanuri mănăstirești. Negustorii slăteau, se odihneau, vindeau pe la casele mari și plecau în altă parte. Pentru Turci se făcu apoi o casă de primire anume, la *car vasarâ* (caravan-serai adică). Apusenii vor fi avut conacele lor anume.

Negustorii așezați aveau prăvălii sau dughene, case la stradă, cu o singură odaie în față, cum sînt multe din acelea care, până și pe Calea Victoriei, necinstesc Bucureștii de la începutul veacului al XX-lea. Mărfurile care se expun astăzi, cît se poate mai în vaza tuturor, erau pe atunci tălănuite, ascunse. Asupra fereștilor, foarte înguste, pe afil de înguste atunci, pe cît sînt astăzi de largi, se coborau noaptea grele obloane de lemn, care ziua se prindeau cu un cîrlig de coperișe. Une ori se prelungeste coperișul spre stradă, ca la hanurile de la drumul mare de astăzi; aceasta se cheamă în Moldova *șandramă*. Supt șandramă sau înaintea fereștilor stă negustorul, care se expune astfel pe el însuși. Poartă pe cap *șlicul* sau *ișlicul* înalt, de blană de miel, și, cînd trece pe „uliță“ un om de

clinde și zice-o vorbă de închinare, și el se ridică de pe scaun și se închină. Erau foarte mândri în acea vreme privitor la negustorii țigani de pe la 1670—80, care nu voiau să se ridice nici înaintea lui Ștefan Marele-Vameș și fratele lui Duca-Vodă, până nu-și lua el înălțu șleul. Când se plinse pentru aceasta, Duca, om cunat și bun cu negustorii, îi răspunse alina: „Peu pe ulișă și-ți ten șleul și apoi, dacă nu-ți vor lua el șleele, viu' de-mi spune mie, că știu eu ce oiu face.”

Fiecare ulișă are negustorii de aceluși fel: de o parte sînt băcanii sau bacalii, de alta pescarii, de alta argintarii, de alta postăvarii; apoi bogăsarilor, care vînd bogăși (ii. boceamino) din Rămăni, mătăsarii, abajerii, pentru desfacerea de abale, căldărarii, clubotarii, ophiarii, tălpălarii, sărarii, olarii, sticlarii, plătărele creștine cu *pittele*. De o parte Brăvoventii, de alta Răsăritenii, fiecare după breasla sa. Și astăzi multe din străzile noastre amintesc prin numele lor acest obiect.

Mac-Michael, un Englez care a fost pe la noi în 1817—8 a văzut o stradă de acențea, Mergînd în Chișinău, el găsi pe ulișa mare „clădiri joase, acoperite cu gindriță, fără ferestre de sticlă, pe care le înlocuiesc obloane de lemn, ridicate și atrase de copereștii”. Supt gîndramale el așă țărăni pline cu „miere, smirnă, piper, sîmînțurii de tot felul, stralide, portocale, puctoasă, natru ș. a. Pe pămînt stăteau bolovanii mari de sare, de alți parte erau erapi, moruni și alte feluri de pește... În mijlocul mulșimii ședeau zarații evrei cu mesușa înaintele, pe care erau răspîndiți zeechilii de Venetia, galbeni de Olanda, *stamboli* (galbeni de Stambul, de Constantinopol, sultanii) și alte feluri de nur turcesc, amestecat cu greoala aramă a copelcilor rusești”. Și astăzi se poate vedea în îngusta ulișă a Turcilor din Holla, umbrită toată de streșine și gîndramale, starea de lucruri de acum un veac sau de multe veacuri în urmă. Truncheturile de carne sînt de o parte, dar prin toate părțile sînt răspîndite circumele, *erșmelo*, care în timpurile mai vechi se olețutau din pînții slugurii. Așa a putut prinde Cantemir bătrînul pe Poloul beșt care zăceau acolo în fundul pămîntului, la 1686. Bucureștii au încă de pe vremea lui Constantin-Vodă Brîncoveanu cafenele turcești, pe care le în oamint veniți din Stambul, cunoscători ai celor mai nouă deprinderi ale Capitalii împărătești.

XV.

Așa-numita epocă a Fanarioșilor aduse însemnate schimbări în starea negustorilor de țară, romîni sau străini, așezăți statornic la noi și fără nicio legătură de protecție cu Statul din care veniseră.

Aceste schimbări n'au însă, cum s'ar putea crede, după falma rea de care se bucură aceeași epocă, un caracter fiscal. Nu s'au înmulțit dările, destul de multe și de încredințate, ale timpurilor de mai înainte. Nu s'a crescut suma pe care, pentru fiecare dintre ele, trebuia s'o răspundă negustorul. N'au fost mai multe abuzuri, poșchășuri și mituri decât

altă dată. Dar *organizarea* negustorilor în corpuri recunoscuta de Cîrmuire, acela e în veacul al XVIII-lea și în cel douăzeci de ani de la începutul celui următor alina decît cea de pînă acum.

A hotărît în această privință moda turcească, de care în acest răstimp se ține samă în toate. Această modă nu era însă decît prelungirea peste multe veacuri a datinilor bizantine de odinioară, strălucitoare și pompoase. Negustorii, ca și orice fel de meșteșugari, erau orînduiți în bresle, care se cheamă la Turci *esnafuri*, și aceste bresle își aveau partea la orice serbare de căpetenie a Curții, la orice mare alaiu împărătesc. Astfel, la marile petreceri din Iulie 1582, cu care nu se pot asemăna altele în toată curtea istoriei omane, trecură pe rînd înaintea slăpînului, a Sultanelor, a demnitarilor celor înalți lucrătorii de mărîmî pentru cap și de papuci femeiești, *modiștii*, cum am zice, apoi, în altă zi, dărdăcelorii de humbac, cizmarii bărbătești, șelarii, crotorii lungilor caftane, mălăsarii, meșterii în facerea *frughților* de aur și de argint, a firului țesut din aceste două scumpe metale, cofetarii, plăcintarii, pregătitorii șerbeturilor răcoritoare, țesătorii firelor supțiri ale mălăsei, împletitorii de șireturi, pinzarii, pielarii, meșterii de așă și de șorțuri, luminărarii, leghătorii de cărți, și cîte altele feluri de meșteșugari se mai aflau pe atunci în acest uriaș și putred de bogat oraș împărătesc. Alături cu acești meseriași însă, înălțăm tot ca un *esnaf* deosebit, avîndu-și locul hotărît în alaiu, pe preocupări ce vind poame, ca veșni ai luntreșilor și bălășilor, pe gelepii acela cari aduceau din părțile noastre mellele turme și cîrezi care trebuiau pentru hrana Stambulului păgîn, pe negustorii cari făceau în prăvălii, în *dughona* — acesta e cuvîntul turcesc — uleiul și grăslime, pe Arădușii cari vîndeau săpun. Căleștii sînt un *esnaf* tot așa ca și cățirarii, ca și vînzătorii de găini spinzurate pe pîrghii, cum spinzură, după același obicei turcesc, Otenii noștri, preocupati în București, bieții mlei sîngerarii; așa sînt negustorii de... ochelari pentru oamenii cu ochelii îndelungate și obositoare și negustorii veniți din Egipt. Deci orice ramură de negustori e bucuroasă acolo să capele o învolală cu Vistleria, care-l aruncă anumite sareni și-i asigură anumite drepturi, și prin această breaslă a intrat în rîndurile privilegiatilor, a celor care carlanu se poate alunge, din lăcomie sau din poftă de asuprire, orice slujbaș, mare sau mic, al Cîrmuirii.

Toemai așa s'a făcut și la noi, în același spirit și în aceleași forme. Erau negustorii ca mai înalte, pe cari-i atîngea și *bezmonul* pentru locul pe care stau, și *camdăntitul*, și birurile deosebite, și tot felul de pescheșuri îndălnate, și acele chefuri obișnuite ale „slugilor domnești”. Dar, îndată ce se găseau mai mulți cu același fel de marfă sau veniți din același loc — cea ce presupunea, de altminteren, iarăși același specialitate de marfă străină —, ei întrebunțau toate mijloacele de stăruință și de cîștigare prin daruri și bani pentru ca Vistleria să binevoiască a încheia cu dînșii o *ruptă* care nu se mai putea schimba, a face dintr'înșii un *esnaf*, o *broască* care nu se mai putea slăbîni. Dacă izbullau, acești negustori puși la un bir anumit și înzestrați cu un fel de mărunță cîrmuire neastîr-

nată, se chemau negustori cu *hrisov*, sau, cu cuvîntul obișnuit: *hrisovu-jiți*. Trebuie să se fie samă însă de faptul că, dacă noi am avut Brașoveni cu marfă de Brașov, Chiproviceni cu marfă turcească, în Moldova Cazacii, cari făceau negoț numai cu Rusia muscălească, mai târziu, cum se va vedea, Lipscani cu marfă adusă din Lipsca, ni-au lipsit breslele de negustorii deosebite prin felul de marfă *din țară* pe care-l desfăceau. Recunoscînd pe cei d'întăiu ca Brașoveni, Chiproviceni, Lipscani, Domnul și apăra de orice concurență în specialitatea lor: ei aveau dreptul de a se plînge oricînd împotriva celui care, fără să fie din ceala lor, aducea marfă de același fel din locurile unde se aprovizionau ei, și o astfel de încălcare era oprită fără zăbavă.

Și Evreii însă — veniți destul de tîrziu, în cea mai mare parte după luarea Bucovinei de Austria, — și vechii noștri tovarăși de bucurii și de restriște, Armenii, erau alcătuiți în bresle pe orașe. Dar, pentru aceasta, nu era și o marfă armenească, o marfă evreiască recunoscută și apărută de Cîrmuire. Pe lângă acestea, asemenea negustori de lege străină n'aveau dreptul, de care se bucură pe deplin Brașovenii sau Lipscanii, de a primi în rîndul lor pe oricine s'ar fi învoit a vinde în condițiile obișnuite specialitatea lor. La aceștia hotăra legea, neamul, pe cînd ceilalți erau numai une ori Brașoveni și nu erau niciodată Lipscani, din Lipsca, numindu-se deci după felul mărfii lor, cu toate că erau Romîni, Greci, Bulgari sau Sîrbi. E interesant că Sașii din Brașov, cînd veniau în țară, nu voiau să aibă nimic a face cu Șchell, cu Romîni brașoveni cari țineau marfă de brașovene, ci treceau cu mîndrie pe lângă dinșii ca oameni de un fel mai înalt, de o mai nobilă nație, Chiproviceni, cari erau numai Bulgari din Chiproveș, stăteau alături, în cea ce privește felul de înțelegere a breslelor, cu Evreii și Armenii, căci aveau și o lege deosebită, fiind catolici. De și de aceiași religie cu locuitorii țerii, erau socotiți tot deosebit, ca o *breslă națională închisă*, față de *breslele comerciale deschise*, negustorii, de tot neamul de alinînterea, cari trecuseră Dunărea de la Sîltstra, Drîstorenii (după numele de *Drîstor* al Sîltstrei). Cînd două sale bulgărești de pe acolo se strămutară în marginea dunăreană a Bărăganului nostru, acești străini, de și nu făceau negoț, trecură și ei la bresle, și astfel se adăogi încă o breslă, a Caloienilor.

Cămărașul-cel-Mare era socotit, cel puțin în Țara-Românească, ca judecătorul negustorilor de orice fel, dar el nu judeca de-a dreptul decît pe acei negustori străini cari, venind din Țara Turcească, nu se așezau în principai, ci erau numai în trecere, cu marfă de la noi sau cu marfă turcească. Pentru lămurirea dreptății aceloră dintre ei cari erau Musulmani, — Ieniceri, de mult timp negustori prin țerile românești, pentru prestigiul de care se bucurau, Lasi din Asia Mică, de pe la Trapezunt, cari veniau de la un timp pentru grîne, Curvi, din munții aceluiași locuri, — Cămărașul avea pe lângă sine ajutorul Divan-Efendiului, „domnul de judecată” de la st. ga lui Vodă, Turc de cîinste, plătit de țară pentru acest rost de judecător după Coran al celor de legea sa cari se aflau în țară.

Aceste chemări le avea Cămărașul, și nu vre-un alt boier dintre

acei ce țineau Scaun de Judecată, pentru că banii hrisovulișilor mergeau de-a dreptul la Visierla proprie, la Cămara Voevodului. Negustorii și meșteșugarii cu hrisoave erau cunoscuți pe acest timp supt numele de oameni ai Cămarii, întocmai după norma turco-bizantină.

Această orînduire a tuturor negustorilor în bresle, produsă de organizarea a veacului al XVIII-lea, de străbătere a normelor și principiilor turcești, era îndeplinită pe la 1750, cînd negustorii de țară, cu starostele lor judecătorești și cei douăzeci și patru de seldinici al lui, erau priviți ca o breslă nouă. După ce se pluseră un timp fără noroc și fără putință de izbîndă cu tot felul de hrisovuliști, răsăriteni și apuseni, și ei izbucniseră în sfîrșit să capete mila unui hrisov. N'er greși cineva bănuind că aceste măsuri au fost luate de cei doi Mavrocordai, Nicolae și Constantin, cari, cu sufletul lor de „principi filosofi”, după cerințele veacului, vor fi căutat să facă și în această ramură rîndulală, potrivit la un loc și închegînd într'un sistem alîtea obiceiuri de prin condice.

Odată ce încetase cu totul vechea viață a orașelor de negustori, bucurîndu-se de o oarecare autonomie, odată ce puterea domnească încalcăse și cucerise tot ce se desfășurase în afară de dînsa, firește că asemenea așezăminte erau folositoare. Prin ele s'a păstrat pînă în timpurile de tot nouă ceia ce a fost negojul românesc făcut prin Romîni. În puterea *hrisovului*, cîrjit domnești, orice fel de negustori, bogasterii să zicem, cari vindeau postlavul cel mai obișnuit, mîrgelarii, cari țineau mătăsărie, aveau dreptul să ceară ca orice străini veniți cu marfă de același fel să nu deschidă, să nu *deslege* „poverile” și „teancurile” lor fără voia starostelui, ci să fie datori în de obște a-și vinde cu toptanul cele aduse, pe care le desfăceau apoi cu măruntulșul aceșii negustori de țară. Venirea străinilor în alte condiții era îngăduită numai la bilciuri, mai ales la cele din margine, precum erau în Țara-Românească: bilciul de la Riurenii, cel de la Cleanov, lingă Dunăre, cele *turcești* de la Vidin sau Dîlu și Giurgiu, iar în și spre Moldova mai multe: la Sniatyn, la Mohilău, la Odobești și la un punct din lăuntru, întemeiat cu dreptul de Iarmaroc, Tirgușorul de lingă Iași, Nicolina. Plătind în acest din urmă principat trel lei de prăvălie, străinii nu mai aveau pe urmă altă grijă sau sarcină.

Despărțirea între meșteșugari și negustori nu era mai lămurită la noi în acest veac al XVIII-lea decît în Răsăritul bizantin sau turcesc. Vinzătorii de bogății erau, ce e dreptul, oprîți de a face și croitorie. Dar zăbunarii, al căror meșteșug, zice o poruncă domnească, „este oricîte se umple cu bumbac și cu lînă”, adică haine vătuite, aveau în același timp toată voia de a-și desfăce în orice împrejurări zăbunele.

Astfel de negustori cari lucrau prin cafele lor lucrurile ce desfăceau în prăvălie, s'au păstrat pînă foarte tîrziu, și după Regulamentul Organic, care nu s'a alîns de acest vechiu temelul al vieții negustorești

și Industriale a trecutului, statornicit de Domnii veacului al XVIII-lea. Dintr'o reglementare de prin anii 1830 a breslelor reunite, abagii și pinzari, cari-și zic, cu un cuvînt nou: „corporajie”, se vede care era mersul lucrurilor în bresle. Ele cuprindeau negustori și calfe, iar calfele se împărțeau în calfe sau *călfii* de prăvălie, care vindeau, în calfe de „odaie”, care lucrau în cămara din dosul prăvăliei, și în lucrători din mahalale, cărora li se dădea lucrul pe acasă. Calfele puteau fi înaintate la starea de „țovarăși”, și atunci ele plăteau o sumă la Casa breslei, cînd li se „adeveria zapisul”, precum plăteau una, mai mare „străinii”, cari se învoiau cu starostea pentru deschiderea unei prăvălii nouă. Smormirea și așîțarea calfelor era o vinovăție care se pedepsia, ca și „artorosirea” chirillor. Starostele avea dreptul de a judeca, de a strînge amende, de a hotărî fiecărui unde trebuie să-și deschidă prăvălia; el păzia și ca prăvăliile să fie închise de Paști și în cele douăsprezece mari praznice, hramuri ale anului; în asemenea zile, nu era iertat să se vîndă, nici din partea străinilor, a necredincioșilor. Și cumpărarea mărfilor se făcea printr'un fel de cartel primitiv prin minile acestei căpetenii sau supravăgherea lui. Pentru atîtea sarcini, el primește acum o simbrie. Subalternul său, ceaușul, ține catastih de negustori și adună de la dișșii contribuția pentru Vistierie. Casa de ajutor a breslei se ține dintr'un drept asupra mărfurilor ce se cumpără, drept care e pus în sarcina vînzătorului, apoi din amenzi și din taxele de intrare în breaslă.

Cam așa trebuie să fi fost și statutele, „ponturile” altor asemenea alcătuirii negustorești.

Calfele primeau numai cîte o mică răsplătire pe an. Se găseau totdeauna destui cari voiau să între astfel în negoț, stînd în casa unui negustor cunoscut, care-i ținea cu mîncarea și cu îmbrăcămintea. Se cerea unora ca acestora „să-și facă pomană” cu cîte un băiat sărac și de neam cinstit. Până și boierinași olteni, ca Murgășanii, se rugau pentru o astfel de primire a odraslelor lor în cîte o casă de negoț așa de însemnată ca a lui Hagi Constantin Pop din Sibiu, care a făcut din astfel de fîneri crescuți supț îngrijirea și în tradițiile lui agenți ai Casei în prîncipatul vecin.

XVI.

În ce chip se făcea această patriarhală școală de comerț, cum o fac și aslăzi nouăzeci la sută din aceia cari ajung la noi negustori cu trîlnicie și vîltor, se poate vedea din memoriile așternute bătrînește la începutul veacului trecut de un vîlstar boieresc căzut între rude depărtate și între străini, Teodor Vîrnav¹.

Vîrnav vine în 1813 din Basarabia la Iași cu cară mocăneștii de marfă, făcute și mîinate de mocanii Sovejei și Vrancei. De acolo e luat

¹ Tipărite de d. Artur Gorovei, în „Revista Săteanului” pe 1893 și pe urmă deosebit: *Istoria vieții mele*, Rimnicul-Sărat, 1893.

la București, pe alte cără de acestea. Drumul ține nu mai puțin de trei săptămîni. La sosire, convoiul de mărfuri, cu băiețușul în virful sacilor, trage la hanul Colții, deci în curtea largă a prăvăliilor ce înconjurau biserița Colții, acolo unde e astăzi parcul spitalului cu acest nume. Negustorul grec către care era îndreptat, stătea în prăvăliile ce încunjurau biserica zisă a Grecilor, astăzi dărîmată, va să zică la Hanul Grecilor. Ladă era un om tînăr, care „vorovia slobod, nemșește, franjuzește și Italienește“, pe lingă limbile sale *naționalnice*: românește și grecește sau, cum se făcea pe atunci legătura, grecește și românește. Umbla îmbrăcat *turcește* cu un „antiriu de suvaiă și cutnie“, „glubea de blană de samur“, „biniș de postav englezăsc, floare străină“, șal scump ca cingătoare și în cap ișlic „din piețele de Crîm brumerii și foarte supțiri la păr“. Lua dimineața cafea nemșească sau „clocaladă“, pe care o cerea toată boțerimea de pe atunci, împreună cu ananasuri și multe „delicatesuri“ nouă. Mergea îndată în Lipsca, unde era un fel de *bursă* în piața care purta același nume. Căuta de „magazia“ lui din alt han, al lui Șerban-Vodă, unde-i veniau și mărfuri străine, „de Austria și Saxonia“, adică de Lipsca, sau mergea să-și cerceteze Compania de „ocne, vămi și poște“ la care era tovarăș.

Masa o lua cu prietenii, și înșira cu poftă până la șapte și opt feluri imbielșugale și grase. „Se odihnia“ pe urmă făcea somnul obișnuit de după masă. Se trezla abia către seară, punea să se înhame calii la caleașca de Viena, lua cu sine un cunoscut sau chiar însemnata persoană a „conșulatului nemșesc“. — care era pe atunci Fleischachhakei von Hakenau — și, cu „lacheul“, cu Arnăutul în coada trăsului, se plimba pe Podul Mogoșoail. Sara-și trecea timpul jucînd cărțile pe la consuli, mai ales însă la cel rusesc, bătrînul Grec Luca Chirtco, „Luc de Chirtco“, care avea o „ghenarăleasă tînără“.

Aceasta era viața unui mare negustor bucureștean de pe atunci, cînd și clasa de mijloc era străbătută în cea ce privește formele vieții de curentul de prefacere care venia din Apus.

Virnav era prea tînăr pentru a-și face datoria de ucenic în ale negoșului, și Ladă era prea bogat, prea mult în legătură cu rudele boierești ale copilului, pentru a-l închide, așa necărturar cum era, în prăvălia din hanul Șerban-Vodă. El îl dădu deci, după ce-l îmbrăcă frumos nemșește, în sama dascălului de la o școală grecească; acasă dormita cu grămăticul, care se îngrija de corespondența stăpînului. Cînd acesta plecă într'un *taxid*, o călătorie, la Viena și la Lipsca, el luă pe Teodor cu sine și-l lăsă, pentru urmarea procopselei, la Sibiu, pe lingă comisionarul lui de acolo, Paclurea. Aici deprinse toate apucăturile rele, și după doi ani fu expedit înapoi la București, cu atîta folos numai. Aici mîncă el cîteva pîrechii de palme și fu dat apoi la dascălul Panaiot din Corfû, care ținea la Hanul Mitropolitului Filaret școală pentru înlăturarea prin bătăile a relelor apucături de care suferă vîrsta copilărească. Această pregătire se plăla cu un galben olandez, „de Olandia“, pe lună. Acasă, tînărul slujia pe grămăticul lenachi, fura și mîncă bătaie.

Moartea peste cîteva luni a lui Ladă îl trecu în sfîrșit la practica negoșului. Epitropii îl puseră întrebarea, ce i-ar plăcea mai mult: blănăria, marchilănăria, bogasleria ori lipscănta. Hotărîndu-se pentru aceasta din urmă, el fu așezat la Lipscanul Constantin Nazlim, Armean de origine. Aici mătură în prăvălie și dormea din picioare; noaptea petrecea. Peste cîtva timp el trecu la alt Lipscan, Canusi, a cărui prăvălie, închisă de mult pentru *mofluzie* sau faliment, trebuia curățită.

Aici putea fura mai lesne, și n'a pierdut prilejul. Descoperit, a fost supus cercetării stărostiei, care i se păru o „giudecată precum să făcea odinioară la Ispania de către inviziiți cu luminările aprinse” (calfa Teodor cella cu deosebită rîvnă „cărți istoricești”, pe care noi le numim romane). Fu bălul, mărturist și ce nu făcuse, dădu zapis grecește pentru toate, zăcu, i se pare: o lună, și fu apoi chemat înaintea „Invizitorilor” ca să audă că este „izgonit din treapta Lipscanilor”. I se dădu statul să mai cerce și la Iași, și astfel el pornia, după cinci ani de ucenicie ca aceasta, într'o căruță jidovească, de la Hanul lui Manuc.

În Moldova, „Tudor de la Ladă trebuia să se prefacă însă iarăși în factorul de boier Teodor Virnav, menit pentru altfel de viață.

XVII.

Calfa Tudor dăduse zapis în grecește pentru furtul de care se făcuse vinovat. Cea d'întăiu grijă a lui Ladă fusese se vadă dacă copilul știe grecește. Cu tot mai marea pătrundere a elementului grecesc, care începe a se simți încă de pe la 1550, cu îndreptarea noastră către Răsărit, foarte hotărîtă într'o parte măcar din acest veac al XVIII-lea, cu așezarea Grecilor în Ardeal și Ungaria, în Viena, mai tîrziu în Paris chiar, unde locuia pe la 1820 unul din familia Sakellario, pentru a ținea astfel și în Răsărit și în Apus toate firele negoșului cu părțile dunărene și balcanice, preponderanța elementului aceleuia în negoșul de țară, în negoșul de bancă, în comision era numai foarte firească.

Teoria se dovedește prin cercelare, prin urmărirea numerelor acelor negușori mai de frunte cari aveau legături dese și însemnate cu strălătatea în a doua jumătate a veacului de care e vorba.

Prin anul 1760 Casa sileșiană Reitemeyer și Compania avea afaceri cu următorii Lipscani din Iași și București: Chiriac Mărgărit, Saftir Dimitrie, Ștefan Constantin, Cristofor Duh și Teodor Dimitrie, frații Constantin Pop, Diamanti Anastasiu, Florian Ioan, Ioan Constantin, Eustratie Diamandi, Anastase Economu, Dimitrie Petru, Dimitrie Lols, — toți Greci. Un Teohari, un Papafili din Iași erau din același neam. Ba chiar Cristofor Ioan Scurti din 1775-6, client al bilcifului din Lipsca, era privit, cu tot numele său, și el ca Grec. Mai multe firme germane reclamau de la aceștia datorii, de care el se făceau că nu știu nimic. Greci erau în anul 1760 acei îndrăzneți negușori de vite cari hrăneau cu boi moldovenești oastea din Silesia a lui Frederic-cel-Mare în războiul cu Austria și cari, fiind prinși de Austriaci și sechestrîndu-li-se 324 de capete de vită, învîrtiră așa de bine lucrurile la Poartă, încît învînteră toate stăruințele

Internunțiatului și făcură să fle despăgubiți. Casa Hagi Constantin Pop avea în 1789 corespondențe la București cu Chiriac Polizu, mare negustor cu multe cunoștinți în Germania și chiar la Berlin, pentru care și ceru el îndală, fără folos totuși, să fie primit consul prusian în principate, cu voia Porții; un altul din corespondenții firmei sibieni era atunci un Nicolae Eliad. În același an veniau scrisori din Iași, de la Atanasie Vasiliu, alt Grec. Marele negustor Băllărejuł din București de la începutul veacului al XIX-lea era un Ioannis Evstatios Mpaltaretzis. Cu tot numele său bulgăresc—și era fără îndolală Bulgar—, Eustatie Pencovici, alt amator pentru consulatul prusian, era cu totul grecizat și scria numai în grecește. La 1818—21, moștenitorii Hagi Pop corespundeau la București cu Christodulo, Sakellario, Nicolopulo, Gume, Papazoglu, Baltoridi, Piga, Schermelly, Mummali, Stauro Cucuichi, Hagi Moscu, și cu Grecul de origine mai nouă Manovitzis (Manovici).

Numele de Armeni nu lipsesc, dar în cea mai mare parte nu mai sînt vechii Armeni, veniți prin Caffa și Gallita, purtătorii unor frumoase nume românești mai vechi decît întemeierea Moldovei. Avem acuma, în Țara-Românească mai ales, dar și în Moldova, Armeni trecuți, veniți din Asia prin Constantinopol sau din Constantinopolul părinților și moșilor lor fără a fi văzut vreodată Asia. Armenii moldoveni ce am întilnit în scrisorile lui Pop sînt din familiile Balasan, Buicli. În 1818 Bucureștii aveau aceste Case armenesti: Aratun Dilanoglu, Sarchiz Aracagloglu, Asadur Anedov, Luca Garabei, Garabei Melcovici —, acesta venit din Rusia, de și nu era încă o Armenie rusească. Peste cîțiva ani mai aflăm tot acolo pe Ovanes Vartanoglu, Vartan Hagicov, Hagi Chircor și Hagi Mangiuc Buiucloglu.

De și veniți în ultimul șfert al veacului al XVIII-lea în Moldova, de și sămănați de mult în exemplare de tot rare în Țara-Românească, Evreii de Nord, galțeni, austriaci, și cei de Sud, spanioli trecuți prin Turcia, nu sînt foarte multă vreme decît orindarii (circiumari) sau mai mici meșteșugari de mode apusene, mici negustori fără specialitate, vinzători, — cum strigau încă în copilăria mea bocceangii cari mergeau din casă în casă, — de „marfă-mărunțșuri“ strălucitoare, ieftene și proaste, aduse peste granița Ișcanilor sau a Siretului. Negustori mari evrei avînd a face cu străinătatea sînt de tot neobișnuiți încă pe la 1800. Ne mirăm astfel cînd întilnim în 1805 pe tînărul Leiba David din Focșani făcînd negoț cu Ardealul. Dar, în 1818, scriau din București următorii bogați, negustori evrei: Abraham de Lion, Isaac Ellas Kohen, Moses Sissu et Comp. (Evreu cu nume grecesc), Efralm Nahmias, Sch. Friedmann. În 1820—1 se adauge Moises Semo. Ei scriu grecește mai ales. Dar și nemțește, iscăliind une ori cu caractere ebraice, însă „Erșul Fincăștain“ trimete la 1822 un bun răvaș românesc.

Greci, nu Armeni, și încă mai puțin Evrei, se întîmpină și prin

unele părți ale provinciei. Astfel în 1818 negustorii de căpetenie din Pitești erau Andreișo Hagl Zeno, N. și C. Zapanloti, Ianachi Dim. Russl. Și la Curlea-de-Argeș găsim în 1814 un Grec, pe Paraskevas Ioannu.

Dar aceste nume nu trebuie să ne ducă la încheieri cu un caracter prea general. Olenia înfățișează alt caracter. Aici, în Cralova ca și în Rimnic, cele două orașe de negoț, găsim Romîni sau Sirbi de aceia cari și-au uitat de țară și de neam: Dimitrie Constantin, Todoran Mihail, Velea Palovici, Nicolija Iovipale, Iota, Băluță Ioan, Fitochi, Nicolae Radovici, toți pe la anul 1800. Și în Moldova numărul Grecilor cu nume cunoscut și bogăție mare sînt mai puține. În 1784, făcîndu-se de Casa Pop o mare cumpărătură de săftiene în acestălalalt principat, numele vînzătorilor sînt: unchiașul Necula de la Prul, Dimlrache Gălăjanul, Iancu de la Tecuci, Nenul Bulgarul de la Nistru.

Deci se vede bine că Grecii, Armenii, Evreii au tabăra lor mai ales în marele loc de schimb pe drumul Constantinopolei, Bucureștii. Aici ei sînt mai mult bancheri, zarați, comisioneri. Mulți se bucură de cîte o protecție străină și sînt *sudiți* deci, iar nu *raiale*. Acei ale căror nume se cetesc mai sus, sînt personalități neatîrnate, care n'au nicio legătură cu breslele, precum n'au nicio adevărată legătură cu țara.

În bresle însă, în marginile averilor mici, în umbra situațiilor modeste trăiesc mii de oameni cari înfățișează negustoria de țară, păstrată acum, în fața acestui mare negoț străin, îmbrăcat nemțește și prieten cu consuli; întocmai cum se alcătulse de pe la 1680 până la jumătatea veacului XVIII-lea.

XVIII.

Prin tratatul de la Pojarevac sau Passarowitz (1718) Austria smulgea de la Turcii din nou învinși dreptul de a face negoț pe Dunăre și de a numi consuli acolo unde l-ar fi avînd mai de mult și alte Puteri. Concesie zădarnică deocamdată, căci corăbille nemțești nu se lviră pe marele nostru riu de margine și nici consuli împărălești nu veniră încă la noi.

Dar Austria căpătase prin același tratat Județele de peste Olt. Între măsurile pe care le luă ea pentru înaintarea lor economică, a fost și acela de a crea o Companie de negoț străină, din Bulgaria catolici, asemenea cu Compania de negoț grecească din Ardeal și Ungaria. Companiștii, de aproape îngrijiiți de Guvern, iafloriră citva timp, în Cralova, în Rimnic, în Tirgu-Jiului, unde boierii văzură cu minie pe acești venetici, cari cutezau să li vorbească lătră nict-un fel de considerație și de cruțare. Satul Brădiceni din jud. Gorj fu colonizat întreg cu Bulgari. Companiștii din Rimnic își aveau tirgul lor de săptămînă în fiecare Lună și un mare bilciu la Sintă-Măria catolică de la 5 August; Bulgarii din celelalte două orașe căpătară și ei tirgul și bilciul lor. Un Petru Duralia, un Lilla, dintre acești negustorii străini, aveau o oarecare autoritate. Episcopul catolic de Nicopole, care era atunci Stanislavici, veni de se așeză la Craiova,

În această Oltenele a împăratului ocrotitor al legii latine. La Rimnic se ridică o frumoasă biserică, asemenea cu cea din Deva ardeleană, făcută din piatră pentru același Bulgari: parohul, cărui i se zicea odată: „provințianul”, „starostea Bărăștilor”, avu de acum înaintea un rost cu mult mai mare. Bulgarii cereau și locul slobod al Severinului, cu pământul dintre apa Vodii și apa Topoișului, pentru a-și face acolo un oraș nou, o Carolopolis, întru cinstea numelui împăratului.

Cind însă pacea de la Belgrad (1739) dădu cele cinci județe înapoi Domnului muntean și granița Ardealului ca și a Banatului se închisera, Compania intra în decădere. Nu doar că noll stăpînitorii li-ar fi stricat privilegiile; din potrivă, ei le-au întărit, și pe la 1760—70 erau chiar două „Companii ale Craiovei, una mare și una mică”, dar legătura cu companiile ardeleni era acum ruptă și, pe urmă, acești Bulgari, cari veniseră ca plugari, nici n'auuseră vremea să se ridice până la starea economică, de burghezie catolică în pământul schismatic, care li se menise. În curind, nici nu se mai vorbi de dinșii. Brădicenii fură arși cu totul de Turci în 1738, biserica cea bună de piatră, care scăpă, căzu apoi și ea în ruină, și așiazi în acest sat gorjean cu totul românesc nimic nu mai amintește ființa bogășilor coloniștii veniți din văile Balcanului. Bulgarii aceștia cari fuseseră pe la noi au ajuns în Banatul cellalt, de dincolo de Cerna, și arhiva marelui sat bulgăresc Vinga păstrează până acum privilegiile date Chiprovicenilor de Constantin-Vodă Șerban, de Antonie-Vodă, de Brincoveanu.

XIX.

Negoșul străin fu ajutat prin schimbarea modelor de locuință, de mobilare, de îmbrăcăminte și de petrecere, care se petrece în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea. Ni trebuiau tot mai multe lucruri din Europa. Tariful vamal moldovenesc de prin anul 1760, care reproduce pe unul mai vechiu, — nu lipsesc nici arcele și săgețile — dar îmbogățindu-l și rinduind articolele după alfabet, pentru ușurința vameșului, n'are decît vechile lucruri ce se aduceau din Apus și care sînt numite încă în formă slavonă de odinioară: cujite „dansca” (de Danzig), chili-muri „broslavscoi” (de Breslau), pipernițe de Brașov, vechiul postlav „șiftu” (*Schieftuch*) și „novigaton” (*Neue Gattung*), păhare de Veneția care veniau într'un „secru mare cu 1000 păhare”, mijlociu de 500, sau mic, de 250, scatulce mici, tot de Danzig, lăzi sau *sticrie* de Brașov, postavul de Flandra sau „filendriș”, după numele străvechii. Tot cam așa, însă fără buna orînduire de dincolo, e și tariful muntean din același epocă, în care, dintre mărfurile apusene, aflăm numai: zahăr de Veneția, „cumașuri de Veneția aurite” — brocari venețian —, care treceau în Rusia, vechile postavuri ardeleni: filendreș, breclăș și șift și, în sfîrșit, noua marfă de Lipsca, fără altă specificare. Dar din cărțile de-ale negustorilor ardeleni de pe acest timp culegem ca articole de export la

noi: mărâmi de Olanda, încheietori de Lipsca, hîrtie venețiană *tricapello* și hîrtie de rind, aspră, din Ardeal, văpseli de tot felul, cognacurile de Viena și de Veneția, tabacul de Pernambuco, cositor și alte metale, cafeaua de Olanda. Din răvașele lui Hagi Constantin Pop mai aflăm că se cereau postavuri de Brünn, mălășuri de Lyon, muselină englesă, cameloturi, fir pentru împodobirea veșmintelor sau galoane, carăle, pînțeturî de Linz, cituri, belacoase de Veneția, sticlării, oglinzi, ceasornice, lucruri de metal, icoane de smalt, ceară tare, pesmeți, vinuri apusene, ananasuri, licheruri. Ceva mai tîrziu, alte asemenea registre înseamnă pîlării, tot felul de unelte, pînză de Eperjes, cămăși de Rákos. Dar acestea mai mult pentru țîrgovești, pe cînd pentru bîcîrime se trimetea fard de Veneția, perucl, canapele, garnituri de scaune, sfeșnice nouă, cristaluri franceze, postavuri de Reichenberg, flanele de Viena, batiste, umbrele, cognac sau „vutcă franțuzească” și perucl.

Pentru vînzarea acestor produse nu se așezau însă străinii ca negustorii în țară. În zădar se făcură plonuri mari de „negoj activ” al Sașilor, în zădar se căpătă voia de a trimete corăbii și pe Marea Neagră, în zădar se făcură încercări de navigație pe Olt, în apa căruia plutiră chiar luntrile casei Bürker. Întemeierea unui consulat austriac, la 1782, după ce Rușii își stabiliseră un spion poruncitor cu titlul de consul, n'auv cine știe ce urmări; deocamdată consuliî strîngeau, pentru folosul lor, pe Evrei la sudiișe. În 1784 la Galați stătea un reprezentant al Casei austriace Del-lazia și Brighentii. Tot pe atunci Casa vienesă Blenenfeld trimetea la Iași, la Chilia pe reprezentantul ei, Kleemann. Și o societate Willehofen se alcătui pentru a trimete mărfuri apusene până la Galați și Chilia. Toate însă, încercări fără izbîndă și trecătoare.

Ajungeau pentru aducerea acestor mărfuri nouă, de care deocamdată aveau nevoie numai boierii, cîțiva boieri cari volau să se fie în curent cu timpul lor, ajungeau comisionarii greci, armeni și evrei, negustorii de aceleași neamuri cari mergeau la Iarmarocul din Lipsca, Grecii cari se așezaseră în deosebite locuri din Apus. Străinii veniau ca meșteri, fiindcă prisosiau din țerile lor, dar negustorii, oameni mai bogași, nu culezau să se așeze între noi sau nu găslau că aceasta l-ar putea răsplăti în de ajuns. Și Hagi Constantin Pop a fost poftit în zădar de prietenii lui să treacă dincoace. Marfa străină venia deci singură, ea plătia la hotar tariful statornic de 5 la sută și ajungea de-a dreptul la consumator sau în prăvălia mijlocitorului. Între afilea scrisori ale firmei silesiene pomenite, găsim abia cile una de la vre-un negustor „european” rătăcit: un Philadelph (1785; scrie itallenește), o „veuve Bonnet”. Spișerii însă erau în cea mai mare parte din Ardeal, din Ungaria și de prin alte locuri.

Tratatul de la Chiuciu-Cainargi, din 1774, adusese o schimbare, dacă nu în ceea ce privește puțînța noastră de export spre Creștinătate. Cel puțîn în condițiile cumpărării grînelor, oilor noastre de către Turci, Vechii negustorii sălbateci cari împrumutau oamenii cu de-a sila și se

ășezau statornic prin *casabe*, prin sate, împotriva convențiilor, nu mai venită prin toate colțurile principalelor. Zahereaua fără plată, provizla de războiu, care se prelungia din an în an, ori de erau oști ale Sultanului în luptă, ori de se bucura de liniște împărățita, fu ridicată de pe umerii noștri. Cu toate abuzurile neapărate, se făcu de acum un negoț mai cinstii decit odinioară.

Mulțămii trecerii ambasadurilor de la Constantinopol și puternicul amestec al consulilor de la noi, militari din Austria, din Prusia, chiar din Danemarca puteau să vie în țerile noastre spre a face remontă de cai pentru armatele lor. Armenii din Galia, înzestrați cu bune privilegii, sosiau în Moldova, cumpărau vite slabe pe la țirguri, le îngărășau pe moșiile ce țineau în arendă și apoi le vindeau în Polonia ori în părțile smulse de Austria din această țară, cu prețuri bune.

XX.

Dar prefacerea deplină a negoțului nostru veni numai ceva mai târziu. O urmare a războiului ruso-turc încheiat prin pacea de la Adrianopol în 1829 fu deschiderea desăvârșită a hotarelor către Europa, Turcii părăsindu-și toate drepturile de monopol și de prioritate.

Europa, a cării populație creștea răpede într'o eră nouă, avea însă nevoie de grâne. Tot în mai mare întindere se curățiră deci pământurile noastre pentru a se face din ele țarine hrăniltoare ale lumii. Porturile de la Dunăre, Galații și Brăila, niște biete schele turcești până atunci, se modernisară, se imputerniciră, se îmbogățiră în cîțiva ani, supt cîrmuirea lui Mihai Sturdza în Moldova și a lui Alexandru Ghica în principatul muntean. În 1840, peste șapte sute de corăbii veniau pe an în portul cel mare al Țerii-Românești, desemnat frumos militărește pe ruinele cetății de odinioară, și luau de acolo milioane de chiloșrame de griu, porumb și orz. Turcii păstrau pe atunci încă locul înlătu, Grecii cumpărau foarte mult, mai ales pentru Turci. Dar Italianii ce se țineau de regatul Sardiniei făceau mai multe cumpărături decit Rușii. Austriecii erau în rindurile din urmă, însă vapoarele care făceau curse regulate pe Dunăre aveau o parte însemnată „în circulația comerțului nou al principatelor. Se căpătase, de guvernul muntean, și marea înlesnire de a se plăti numai 3% vamă pentru mărfurile turcești ce treceau prin Țara-Românească, pe cînd pentru exportul în alte părți taxa era de 5%. În Galații aveau consuli până și Anglia, Sardinia, Neapole, Olanda și Prusia, al cării consul Kuch scria, încă de prin anii 1830, că „Galații sînt strada pe care se mișcă azi exclusiv negoțul german spre Orient“.

Aceasta însemna o eră nouă. O europensare completă a vieții sociale îi corespundea, și cei d'întăiu negustori străini o serviau. Luptăm și astăzi pentru ca ai noștri să poată lua locul lor, întregînd astfel în domeniul economic viața unui popor care vrea să trăiască în adevăr de sine.

I.

„Meșteșug“, cuvântul obișnuit în popor, pe care de câțiva timp numai îl înlocuiește în stilul „ales“ *meserie*, e de origine ungurească. Primirea și răspândirea lui se datorește faptului că într'un trecut îndepărtat, din veacul al XIII-lea înainte, locuitorii celor mai vechi orașe din Țara-Românească și din Moldova au fost și Unguri, pe lângă Nemți, cu mult mai mulți, și pe lângă Armeni din cel din urmă principat. „Meșteșug“ înseamnă ocupația, îndeletnicirea „meșterului“. *Meșter* are și el aceeași origine ungurească, fără ca pentru aceasta Ungurii, veniți în valea Dunării mijlocii ca niște vinători sălbateci, deprinși a trage cu arcul în flare și în dușmani, să fi adus cu dinșii o cunoștință deosebită, mai înaltă a acelei activității. Ei au fost însă, dela sfărîmarea regatului morav, care-i despărțea de Apus, în legătură de-a dreptul cu Germanii. *Meister* al acestora, care, și el, printr'un și mai vechiu împrumut, vine din *magister* al Latinilor, s'a preschimbat puțin în ungurește. Astfel pe această cale de lungă rătăcire am căpătat noi unul din cuvintele de o deasă și neapărată întrebuintare din graiul poporului aceluia care ni-a dat limba.

Cum s'a spus, primirea e dintr'o vreme lărzie, și n'a fost mijlocită prin Români din Ardeal. Se pare că în mijlocul poporației străine a celor d'întăiu orașe din țerile noastre împărțirea între Nemți și Unguri se făcuse astfel, încît cel d'întăiu erau negustorii, ceilalți *meșteri*. Pentru micul meșteșug au pînă astăzi o deosebită aplecare vecinii noștri ca neam Ungurii, pe cînd abia în timpurile mai nouă ei au început să se dedea cu negoșul. Firește că în această socoteală nu intră Seculii vechi sau Ceangăii, ori Seculii noi din văile Carpaților moldovenești: aceștia, cari fuseseră cucerii la munca pămîntului de Români între cari se așezaseră, au rămas pînă astăzi feranți. Unii Unguri din Hirlău, din Iași, din Vaslui, din Huși, din părțile basarabene, erau vieri. Îi aduseseră, de sigur, Domnii, de prin părțile unde se cultiva mai bine o vișă de vie mai aleasă, și-i așezaseră cu privilegii largi pentru a sădi și îngriji viile domnești. Ei s'au pierdut de mult între Români, și numai la Huși, dincolo de valea adîncă ce se sapă chiar lângă episcopie, mai trăiesc încă pe dealul așa de potrivit pentru cultura vișei care se zice Corni, după desușul de corni ce va fi fost înainte de colonizare, locuitorii catolici, bălani, buni gospodari, cari se zic „Unguri“.

și ascultă slujba latină și predica românească de la cîte un cleric venit din Italia, din Germania sau Polonia. Acești Unguri sînt însă ceva mai noi pe pămîntul nostru decît cei d'întăiu meșteri de „modă apuseană“ de la Argeș, Cîmpulung, Tirgoviște, Buzău, de la Agiud, Trotuș, Bacău, trei locuri cu totul ungurești în cele mai vechi vremuri, din Roman, Baia, Suceava. Băiași scriau nemțește, săsește Ardelenilor din Bistrița, dar Sucevenii, cari întrebunțau și limba germană, dau odată, în al XVI-lea veac, și un răvaș unguresc către aceiași.

Aceiași cuvînt latin îl avem însă și într'o formă care e cu adevărat și de la început a noastră. Cîntecul poporului știu să spuie despre minunile ce fac păsările *măiestre*, care pot vorbi ca oamenii și văd limpede în viitor. Și zinele se zic ființe măiestre sau, scurt, măiestre. Cu această vorbă a noastră s'a petrecut aceeași schimbare de înțeles ca în franțuzește cu *maître*, ajuns să însemne și fermecător: astfel cel mai mare gicitor și vrăjitor al poveștilor franceze din evul mediu e *Maître Merlin*. Dar și sensul cel vechiu s'a păstrat pe lîngă acesta. În scrisorile domnești de pe vremuri, care dăruiesc vre unui boier sau vre unei mănăstiri întrebunțarea întreagă a unui lac, se împiedecă sătenii de „a vîna peștele cu măiestrii“. De un om priceput se zicea încă pe la 1700 că e „măiestrit“. Destule rămășițe ca să arăte însemnătatea și răspîndirea cuvîntului odinioară.

Meserie e de tot nou; îl aflu întăiu la 1730 supl forma mesereă (plural: mesereale). Până la un timp, locuitorii de limba noastră cari stăteau în țerile dunărene aveau țirguri la care veniau în anumite zile din săptămînă, precum și în acele de serbători. Aveau atunci mai puțină nevoie de a-și găti ei înșii lucrurile de trebuință prin așezările lor mai mărunte. Pe urmă, cînd și ei fură prinși în pînjeniușul barbariei, împrejurările se schimbară, firește. Oamenii rămaseră îndreptați la ei înșii.

II.

Pentru multe lucruri fiecare sătean se pricepea mai bine sau mai rău, pentru foarte multe era priceperea femeilor din casa lui; dar erau cîteva pentru care se cere o anumită pregătire și o practică neîntreruptă. Astfel, nu oricine poate ciopli piatra pentru temelii, pentru ușorii, pentru cadrele de fereastă ai unei biserici; nu oricine poate face o cruce de cîmîtir, un stîlp de mormînt, lucrat în flori și în tot felul de podoabe; nu oricine poate face marginile unei fintini, crucea de platră din locurile de pomenire sau crucile de lemn cu mai multe ramuri, crucile cu acoperiș, crucile cu zugrăveală care au sămănat din cea mai mare vechime unele Ținuturi ale pămîntului românesc. Nu oricine poate face măcar o roată, nu oricine poate săpa o albie, o covată, nu oricine poate ciopli un sicriu. Trebuie oarecare pricepere pentru a face un arc vîntătorului și ostașului. Astfel satele noastre avură neîntrerupt: pietrari, lemnari, covățari, rotari. A fost și un timp cînd lîngurile nu le vindeau lîngurarii țigani

rătăcind cu cărușele. Ici și colo prin zapisele țerănești se pomenesc acești oameni iscușiți în lucrul minilor. Îndeletnicirea lor ajungea apoi o poreclă pentru el, un nume de familie pentru urmași, și în acest fel s'a păstrat amintirea unor ocupații de mult pierdute.

Pentru îmbrăcămintea sa, țeranul a avut totdeauna nevoie de doi meșteri: unul pentru a-i face căciula, căciularul, altul — dacă nu se pricepe în amîndouă același meșter — pentru a-i croi, a-i blăni, a-i înflori cu cusături cojocul. Erau mulți cojocari prin țîrguri, dar, precum nu lipsesc astăzi în satele din Ardeal, astfel ei trebuie să se fi aflat în trecut prin toate așezările țerănimii noastre. Ba chiar sate întregi care se chiamă și astăzi Cojocari, Cojocărești, pot să-și fi luat numele de la cojoacele ce făceau pentru alte sate și le purtau apoi în lungul și în latul țerii.

Postav pentru sumane, pentru zeghi se aducea, de obicei, din Ardeal. Dar foarte adese ori materia se lucra în țară. Femele care țeseau, dădeau însă o stofă neplăcută la vedere, zburlită, care trebuia strînsă și netezită. La aceasta slujiau altă dată mult mai mult decît acuma *dîrstele* sau *pielele*, al căror zgomot, bufnitura pilugelor în moalele postlavului, se aude și acuma lingă cutare izvor din pădure prin munții Argeșului și Vilcei. Un mare sat din Ardealul de Miazăzi, lingă Brașov, se chiamă și astăzi *Dîrste*, adecă *Dîrstele*. La gura Ialomișii o șchele se zice *Piua Petrei* pentru că aici o femeie, *Petra*, își avea piua de bătut, „de învelit“ sumanele. Aflăm o piua în Argeș, alta, zisă a *Sîrbului*, în Putna Moldovei. Aceia cari lucrează la astfel de „fabrici“ sălești sau acei cari le au pe locul lor, în stăpinirea lor, se chiamă *piuari* sau *dîrstari*. Și un nume și celalt se înfilnește în scrierile trecutului. Drepturile asupra unei piue ajungeau a se împărți cu vremea așa, încît un moșnean avea o parte din venitul unei singure roți.

Fiecare sat își avea *olarul*; ba chiar ceva mai în urmă s'au alcătuit sate întregi numai de olari, cum este până astăzi, cum fără știrea, și, oricum, fără sprijinul nimărui, *Poligraful* din Ilfov. Fiecare din meșterii unui asemenea sat își are un fel de specialitate, din oalele mari, din ulcele, din oalele smălțuite, din cele înflorite. Multe sînt satele care se zic *Olari*, dar de unde a perit olăria. Olăria noastră sălească n'a fost încă înrîurită de cultura europeană: ea întrebunțează forme de tot vechi și foarte felurite, până la ulcioarele de la Tebea și din celelalte comune ale Munților Apuseni, care samănă întru toate a urne antice. Ea știe colorile ei îndătinate, păstrează anumite obiceiuri milenare de a înfrumuseja; ea se folosește de procedări speciale, foarte bine potrivite cu împrejurările. Până acum nu s'a făcut asupra ei cea îngrijită și întinsă cercetare ce nu poate zăbovi prea mult, cu necontenita năvălire a produselor de fabrică, prin care va muri peste cîțva timp olarul țeran, a cărui moștenire de artă trebate să o culegem.

Cărămida se întrebuința numai la lucrul bisericilor, cetăților, plvințelor, Curșilor domnești și unor case din oraș

Cuptoarele de cărămidă care se roșesc azi așa de adese ori în noapte prin toate colțurile românești, trebuie să fi fost de tot rare. Oricum, ele nu erau un meșteșug țerănesc. Ba vedem că într'o epocă așa de lărzie ca Domnia lui Vasile Lupu veniau din Ardeal, după cererea Voevodului, și zidari pentru lucrul clădirilor, și cărămidari pentru pregătirea materialului. La aceiași meșteri li se zicea și olari și cărămidari.

Morile erau boierești și mănăstirești; după ădina feudală, satul n'avea voie să-și facă moară. Pietrele, de care se puteau găsi doar și în țară, se aduceau din Ardeal, până și din Hațeg. Înjghebarea lor cu fier se făcea tot de meșteri străini.

„Vernița” se cheamă multe localități, dar meșteșugul vărărilor. „vărnicerilor” e nou, măcar al vărărilor buni. Căci pe la 1638 Hatmanul Gavril, fratele lui Vasile Lupu, scria în Ardeal: „nu putem afla aicea în țară la noi meșteri să poată lucra var de piatră”.

Vechile case de țară aveau de sigur fereștile de bășică de bou, care a fost înlocuită de sărăcimea din zilele noastre, într'un chip cu totul neîndestulător însă, cu hirtia albă ori chior cu hirtia tipărită a zliarelor. Sticlari inseamnă mai mult vînzători de sticlă. Sticla era, firește, foarte bine cunoscută, dar foarte scumpă și puțin întrebuințată prin sate. Ea s'a răspîndit mai mult prin vînzătorii de peste Dunăre: *geom* e turcesc, și *geomgiu* are finala obișnuită în limba turcească pentru acel care se îndeleținește sau desface ceva. Ardelenii cari au primit sticla, în mult mai mare măsură, de la Sași, i-au zis și-i zic *glajă*, după germanul *Glas*. Totuși, de vreme ce unele localități din județele Iași, Argeș, Dîmbovița poartă numele de Sticlărie, trebuie să se creadă că facerea de sticlă sau mai bine stecclă (cum se zice și acum în Moldova) se putea săvîrși une ori și de sîteni, cari alegeau pentru aceasta un loc nisipos, de pe la marginea riurilor.

Blidele vechi de prin sate erau numai de lemn, pe un timp cînd ale boierinașilor și negușterilor se făceau din cositor, al cărui nume ni s'a pîsirat de la strămoșii romani, iar ale Domnilor, și de argint. Blidele se lucrau larăși de meșteri anume, cari și alegeau o poiană din marii codri necurățli încă și găllau acolo, în căsuța sau bordeiul lor, la blide. Ei se ziceau blidari, și de aici vine cite un nume ca Poiana Blidarului, care trăiește și până acuma în Moldova. Cunosc în Țara-Românească patru sate cu numele de Blidari. Unul din Mehedințul întipărit în multe de o înriurire sirbească, se zice Blidnița, ceia ce arată că locul undese făceau blidele se cheama în Oltenia astfel: blidniță.

Să nu uităm pe făclieri. În casă ajungea și cite un opaiț făcut de gospodar sau de gospodină. Biserica trebuia să-și albă însă făclile ei

de ceară albă sau de ceară galbenă, curată ca evlavîia acelor ce le aduceau. De bună samă, multe din ele se cumpărau de pe la călugări rătăcitori. Dar şi mîrenii au trebuit să se îndeletnicească cu acest lucru, poate şi unii din prisăcarii, păzitori ai stupilor.

Găsim în adevăr la 1681 un „Andrei făclerul din Bălteni“.

Şi lucrarea metalelor a trebuit să se facă la început, până la ventrea Ţiganilor, meşterii cei mari în această privinţă, de către ai noştri. Dar se cereau foarte puţine lucruri de metal, casa, carul lucrîndu-se fără ca fierul să intre în alcătuirea lor. Trebuia mai mult decît cheia, zăvorul, lacăţul, care n'aveau ce păstra, cuşitul, toporul, coasa, securea, sulija, uneltele cîmpului şi armele războiului, care erau, pe acel timp, aceleaşi.

Ca o complinire la meşteşugurile satelor noastre care nu s'au prea schimbat cu vremea, trebuie să se pomenească înrebuinţarea pentru acest scop de către boierii stăpîni de moşii întinse a unora dintre *Rumîni* lor, dintre şerarii supuşi pentru totdeauna din neam în neam până la răscumpărare sau până la fapta de milă a „iertării de rumănie“. Pe cînd cei mai mulţi Romîni lucrau la ogoare, pescutau, vinau şi făceau altfel de slujbe, de clăci stăpînului de pămînt, alţii erau puşi la meşteşuguri pentru a-şi plăti în acest chip zilele de muncă de care moşia n'avea nevoie. Astfel în Ollenia veacului al XVIII-lea Şirbeii aveau familii de pinzarii, care se înseamnă în *diete* şi în fol de zestre în deosebi cu acest nume.

III.

Meşteşugarul de la oraşe, — întăiu străini vorbind o limbă străină, apoi urmaşi, vorbind româneşte, ai străinilor de la început, în sfîrşit Romîni curaşi — sînt mai ales aceta cari se îngrijesc de îmbrăcăminte şi încălţămintă.

Bolerimea şi negustorii chiar purtau pe cap căciuli de blană tari care se cheamă *şlice* sau *işlice*. Pentru facerea lor, care nu se lăsa nici odată pe mîna Ţigănimii de casă, erau deci işlicarii, cari lucrau din piei de miel supşire, de miel lepădat, pentru clienţii cei mai înalţi, marile acoperăminte de cap ale acelor timpuri.

Tirgoveşii săraci de pe la margine aveau însă căciularii sau, în Moldova, cuşmarii lor.

Părul s'a purtat la noi, cînd după dalina vecinilor creştini, cînd după a Ţarigrădenilor. Pe vremea lui Ştefan-cel-Mare, a lui Bogdan Orbul, a lui Radu-cel-Mare şi al lui Neagoe se rădea barba, se lăsau cu mindrie mustăşile lungi, şi părul tinerilor cădea în valuri bogate. Ion-Vodă cel Cumplit însă e bărbos şi cu părul tuns scurt ungureşte; acelaşi chip de a se purta se întilneşte la Mihai Viteazul, la Movileştii. Ceva mai tîrziu, boierii şi chiar Domnii îşi rad capul, şi numai un moş lung atîrnă pe

frunte, întocmai ca la Răsăriteni de lege musulmană, cari se supun prescripțiilor Coranului. Atunci bărbierul ajunge un meșteșugar foarte căutat, și o întreagă breaslă vaoaie se alcătulește în reședințele noastre, ca la Constantinopol. Șirul bărbierilor noștri îl începe Ioan Genovesul, un Italian deci, care bărbieria pe Ștefan-cel-Mare la 1464 și a cărui pomente, arată tot atîta cit și cunoscutul chip din Evanghelia de la Homor că marele Domn nu purta barbă. El era însă, de sigur, și hirurgul lui Vodă.

Postăvari, țesători de mătăsă, pînzari de pînză mai aleasă nu se întîlpină la noi pînă foarte tîrziu. Dar din mătasa care se aducea din Răsărit, din brocardul de aur, care sosia din Veneția, din postavurile săsești, silesiene, din pînzela leșești, din catifele și acazuri, din camelofuri (țesute din fire de păr de cămilă), de care veniau din Răsărit, croitorii de-ai noștri făceau hainele deosebitelor epoci: dulămile, sucnele, zăbunele, ghiordiiile, tîmbarele sau modele cu nume turcești ale vremii fanariote. Mai de demult, meșterul își zicea cu mîndrie, în slavonește, *cravef*, precum astăzi el vrea să fie în România *tailleur*, iar în Franța *tailleur-ilor „english taylor“*. Dar lumea-l zicea croitor, de la „a croi“, verb care și el are obîrșia slavonă. Și unele sate se chiamă Croitorii, Croitoreștii, după o specializare țerănească a locuitorilor din ele sau după un întemeietor care a purtat porecla de Croitorul. Pe lîngă croitorii țigani erau croitorii de casă, romîni—ca acela pe care-l pomenește la 1697 belzadeaua Gheorghe Cantacuzino—și croitorii pentru toată lumea, strînși mai pe urmă în bresle. O astfel de breaslă nu se găsește însă pînă la 1700. Croitorii erau încă de tot pușini. Li se făcea o puternică concurență și prin aducerea de haine gata de peste hotar, — pentru Moldoveni, din Polonia. De oare ce bolerimea se strîngea tot mai mult în Capitală, lîngă Domn, numai în cele două Scaune de Domnie puleau să-și afle de lucru croitorii veșmintelor pentru clasa de sus. Strămutarea dintr'un loc în altul era îngăduită, dar meșterul cel nou nu putea clădi fără voia orășenilor între cari sosia.

În aceleași orașe însă, cojocarii, cari lucrau pentru „prostime“, pentru mahalagi, pentru țeranti ce veniau la țîrg, erau mult mai mulți și înfloriau într'adevăr. Ei erau împărțiți pentru bir pe la 1750 în trei clase, care se întîlneau de bună samă și în mijlocul altor meseriași: „prăv“ sau întălu (și azi se mai întrebuintează în Moldova acest calificativ slavon, cînd se zice „fălnă pervă“ fălnii de calitatea întălu), cel „de cojoace proaste“ și „cojocarul cîrpaciu“, care cîrpa și, dacă nu voia să plătească o cislă mai mare, trebuia să nu crotască, nici să facă din nou. Întîlnim chiar, tot în Moldova, și *sucmănarii*.

Pentru aceeași lume mai umilă se lucra, chiar înainte epocii de fabrici, postav, dar postav în casă, de meșteri ce-și țineau cite un războiu. Lucrul se făcea după datina veche, dar poate și după vre-un im-

prumut din Ardeal, căci se pare că se trimeteau acolo pe sama Domniei Ilneri cari să înveţe lucrul postavului.

Astaragii munteni şi chiar moldoveni de pe la 1780 lucrau *astare*, o pînză grosolană, care slujia la căptuşeli; în Ţara-Românească ei ajunseră în acel timp să alcătuiască o breaslă deosebită chiar.

Plăcerea şi mîndria de a purta blăni începe odată cu cultura noastră şi îine până la ultimele prefaceri ale modei. Blana se purta şi vara; ea era socotită ca „toaletă de gală” la toate prilejurile mari. De aceia numărul blănerilor era de tot mare. Cea mai mare parte din material îl căpătau ei de la Moscova şi alte locuri ale Rusiei muscăleşti prin negustorii speciali în astfel de călătorii la Cazaci, cari se şi chiamă pentru aceia *cazactii* sau *cazactii*.

Cel mai vechiu nume pentru încălţămintă e de sigur *ciobotă*. Şi astăzi poartă acest nume sate aşezate în locuri ce par să aibă o asemenea formă. Ciobotarii aveau în oraşele cele mari din ţerile noastre de multe ori o stradă întreagă, o „uliţă a ciobotarilor”. Cele d'întăiu ciobote par a fi fost aduse de negustorii saşi, poloni, cele bune chiar de negustorii italieni. Că termenul ciobotă, din care Moldovenii au făcut „ciobotă”, „ciobotă” e cel mai vechiu, se vede şi din numele de „bani de ciobotă”, care se dă amenzi pe care o plăteau neascultătorii poruncilor Domniei, la cari se trimeteau, cu multă stricare de ciubote, slujbaşi de la Curte pentru a-i aduce cu de-a sila. Vechile ciobote erau galbene — mai târziu se zice „ciobote negre nemţeşti” —; poate că Domnul purta, ca şi împăraii bizantini şi cîşi stăpînitorii de ţeri s'au luat după dinşii, încălţămintă roşie. Piele, săftienele, cordovanele, şi le aduceau ciobotarii din Răsărit.

Numele de „cizmă”, „cizmar”, sînt mai nouă; ele vin din ungureşte pe acelaşi cale ca şi „meşter”, „meşteşug”. Astăzi ele sînt obişnuite în toată Ţara-Românească şi la toţi Romîni din Ungaria. Odată se zicea însă şi în Moldova la ciobotarii: cizmari. Ceva mai târziu se stalorniceşte însă o deosebire. Cizmarii face cizme mari, înalte, *botforii* sau *botforii* de mai târziu (*bottes fortes*), pe cînd ciobotarii lucrează „ghetele” din zilele noastre: cele de tîletin (piele de Rusia sau Bulgaria; it. modern: *bulgaro*, fr.: *cuir de Russie*), cele roşii de săftian, zise *îminii*. De oare ce tîletinul se mai zice şi bulgari sau bulgariu, iată'o nouă breaslă, a bulgaragiilor, cari făceau ciobote numai din acest fel de piele. O rîndială de prin anul 1750 a birului cuprinde două trepte ca prejure şi ca împunerea de sarcini: „cizmarii bun” şi „cîrpaciul”. Şi astăzi cuvîntul de cîrpaciul a rămas, în cercul meşteşugarilor, mai mult pentru cizmarii. O altă împărţire era: „cizmarii la uliţă” şi „cizmarii la mahala”.

Opîncile sînt pe sama breslei, deosebită une ori, a opincarilor.

Papuci nu se obişnuiesc până pe timpul de înîrîrire covîrşitoare a Răsăritului. În zădar ar căuta cineva acest cuvînt, de origine turcească, înainte de jumătatea veacului al XVII-lea. Pe atunci vin meşterii orien-

tali ai papucilor, cari se numesc și ei pe turcește *papugii*. Acesti din urmă termin se întrebunțează mai mult în Țara-Românească și, după cîțva timp, ei mai capătă și un înțeles de bajjocură, arătînd pe un om ușuratec. pe un „moffangiu“. Papugii mai lucrau și meșii sau mestli, o a doua încălțăminte de piele, care cuprindea piciorul până la genunchi și pe cari vremea veche nu i-a cunoscut. Ei acoperiau ciorapii, cari se lucrau totdeauna în casă.

Jupănesele nu purtau papuci și meși, ci *conduri*, *condurași*, tot de proveniență turcească, cari se puneau peste *terlici*. Tot papugii după moda Tarigradului erau și acela cari găteau acest fel de încălțăminte.

Cavafii sau cavacii ar fi fost înuși să vîndă numai încălțăminte turcească, dar ei par să o fi și făcut în Moldova, unde-i aflăm pe ei în locul „papugilor“. Căvăfia era însă darea răspunsă de oricine vindea clubotărie la stradă.

Tălpile se lucrau în țară de niște meșteșugari cari alcătuiesc în veacul al XVIII-lea una din cele mai puternice bresle: tălpălarii. Cutare biserică din Iași, de și clădită de însemnatul boier Iordachi Cantacuzino, primi numele obișnuit de biserică Tălpălarilor, pentru că aici veniau la slujbă acești breslași.

Curelarii făceau curelele. Nu se poate spune cu siguranță dacă tot ei erau aceia cari vindeau trăsurile, carăle, hindeele (de la hinto, ungurește: trăsură), rădvanele din epoca cea mai veche, de și acest lucru e probabil. Și ei formează o breaslă deosebită. La biserică lor din Iași merg și ciobotarii.

Șelarii par a fi același ca și curelarii. Socoteala de bir din anul 1750 pomenește pe cei d'întălu și nu cuprinde pe acești din urmă. Ei au numit una din stradele mari de negoț ale Bucureștilor de astăzi.

În Țara-Românească, orașele mai mari au *tabaci* cari gătesc piele. În București, ei sînt una dintre cele mai însemnate bresle, și au o biserică în stăpînirea lor. S'ar putea crede că tălpălarii moldoveni să nu fi avut numai grija tălpilor, ci să fi îndeplinit aceiași sarcină industrială mai întinsă ca și acești tabaci. Socoteala de bir, dese ori citată, din 1748—9, n'are pe tălpălarii, dar cuprinde pe „tăbăcarii“, aceiași ca și tabacii. Trebuie să se știe seamă însă că până la 1766 tălpălarii au format o singură breaslă cu ciuzarii. Șoronarii¹ moldoveni, pomeniți la un loc cu ciuzarii, au vre-o legătură, ce nu se poate încă desluși, cu aceștia. Tabacii din Ardeal, foarte de demult și temelnic organisați la Făgăraș, se numesc *țimari*, după cuvîntul unguresc corespunzător.

De la o vreme, încă din veacul al XVII-lea, se ivește la noi, și într'un principat și într'altul, o breaslă a *ceprăgarilor*, ciprăgarilor, sau ceaprazarilor. Ceaprazul e ciucurele care se adaugă la haină sau la

¹ Să nu fie șoronarii? Cf. Dealul Șoroga-lilor lângă Iași, numele de Ciorgaru în Ardeal.

manlă sau la șea, la frile; ceprăgarul sau ceaprazarul e acel care face și vinde asemenea ciucuri. Dar firește că dintr'atîta nu s'ar fi putut ținea una din cele mai însemnate bresle din trecutul industriei noastre. De fapt, ceprăgarul vînd și galoane și tot felul de podoabe dintre acelea care întră sînt numele nou de „pasmanterie”, de *galanterie*. Deci nasturii, mai tîrziu florile artificiale, horbotele, penele, panglicile se țineau de articolele aduse, prelucrate și vindute de această ramură a vechiului meșteșug românesc. „Galanteria” turcească, răsăriteană, — aceasta e ceaprazăria, al cărui nume nu s'a stîns cu totul nici pînă astăzi.

Funierei n'au fost nici odată la noi în număr așa de mare, încît să poată alcătui o breaslă. Dar găsim în Moldova anilor 1750 una a pistolilor: rostul acestor meșteșugari era, de sigur, să facă pentru țerănime pîlării de pistol, care nu mai veniau acum, ca odinioară, din Ardeal. Trăistarii, ce se întîmpină tot acolo și pe același vreme, fac traista, iarăși pentru vînzarea la țiguri.

Din cele mai vechi timpuri au rămas armurierii de două categorii. Unii fac săbii, și săbierii de aceștia se întîmpină destul de adese ori, avînd în fruntea lor pe cel „gospod”, al Domniei. Făcătorii de arcuri, cari nu vor fi avînd nici ei prea mult de lucru, în acest timp de decădere oslășească, se cheamă *săhăidacarii*, de la numele lătăresc de „sahaidac” al arcului. De aici s'a făcut soldacar. Ce a fost mai tîrziu soldacarul, se știe; aceștia presupuși meșteri de arcuri s'au prefăcut pe încetul în meșteșugari și vînzători de ce se zice astăzi „efecte militare”.

Alături de Țiganii lui Vodă și de Țiganii din curțile boierești, lucrau în aceste timpuri și *potcovarii* liberi dintre Romîni. Și căldărarii țigani rătăcitori nu erau numai decît de nevoie, căci bresle de căldărari se înființesc și în orașe. Ei aveau locurile lor știute pe la țiguri și iarmaroace. Boierii își trimeteau Țigănașii la astfel de meșteri pentru a-i învăța meșteșugul strămoșesc. Avem o astfel de învoială, din 1819, între Alexandru Căldărarul din Iași și boierul Dracachi Roset pentru ucenicia adolescentului țigănesc Vasile. Meșterul iea asupra-și hrana și îmbrăcămîntea numai-tului ucenic, iar la un an de zile, cînd l-l va învăța, l-l „va face teslim” gata învățat, Alexandru va primi plata în „șase coți postav”.

Lăcătușii poartă un nume care vine din ungurește, de unde vine și cuvîntul *lacăt*. Lăcătuși liberi, nețigani, fac o breaslă deosebită în Moldova anilor 1750.

Argintarii, despre lucrul cărora a fost vorba alurea, sînt o breaslă deosebită printre metalurghi. Pe slăvonește li se zice de mult zlătari. De un timp, moda turcească l-a poreclit *cuiumgii* sau *cuingii*. Printre dînșii sînt în Moldova și destui Evrei. Mihai-Vodă Racovișă zice însă, la 1719, „zlătar” și Țiganului ce „lucra la bolduri de rădvanuri domnești și la cocli ce se fac pentru treaba Mărilor Sale Hanilor și altor Agi și spoștele hilerăle”.

Dintre cei ce lucrează lemnul, în rîndul de jos stau lemnarii. Cei din Moldova se împart în *broscași*, cari lucrau, cred, la uși, și în *bărdași*, cari ciopliau grosolan din bardă lemnăria ce trebuia la casa măruntă a omului de rînd.

Li se mai zice dulgheri și, oficial, *teslari*. Neîlînd arhitecți, ziși *malmari*, după turcește, teslarilor, starostele lor, meșteri sau și calfe, se unesc cu aceia ai breslei surorii a *pietrarilor*, cari potrivesc piatra pentru clădiri, și fac împreună cercetarea și prețuluirea prăvăliilor sau dughenilor și caselor în privința cărora este judecată. În Moldova anilor 1770 era chiar o singură stărostie pentru teslarii și pietrarii din Iași.

Stolerii sau *țimplarii* — cei din urmă nume vine de la țimpla de biserică pe care o lucrau acești săpători ai lemnului — au și ei un rost, dar mult mai neînsemnat. Breasla lor, starostele lor nu se prea pomenesc. *Rotarii* sînt socotiți deosebit la bir.

Butnarii, dogarii din Piatra, din partea Țingulului care se cheamă Mărășăi, dau în veacul al XVII-lea un zapis pentru vînzarea unui loc al lor către mănăstirea Bisericanilor. Ei aveau acolo un staroste, și prin acele locuri de păduri găseau destul material de lucru, așa încît stăteau în fruntea orașenilor. Pe la 1750, cei din Moldova se împărțeau în butnari ce fac buți nouă sau „burii” și în „butnarii-legători” adecă în butnari adevărați, ce fac buțile, și în dogari cari leagă.

Târziu de tot apar *șindilarii*, răzleți, fără breaslă. „Șindriță”, șindilă e un cuvînt luat din nemțeasca Sașilor din Ardeal: *Schindel*. Odată se aduceau de acolo din Ardeal și șindilele înseși și *cutele* cu care se băteau. Pe urmă, ajunserăm a întrebunța meșteri de-ai noștri, cari au avut de lucru pînă dăunăzi, cînd locul șindilei n'a fost luat de țigla, ci de urita tablă de fier roșie.

Olarii și *străchinarii* erau cuprinși la un loc în socotelile și rîndurile Vistieriei. Porțelanele însă, *farfuriile*, nu se făceau în țară, ci se aduceau din locuri depărtate, ca și majolica de Danzig.

Meșteșugarii alimentării erau *pitarii* și *mesercii*.

Cei d'întăiu, din cari se desfăceau țimplarii, ce lucrau pine de lux, se numesc după vechiul nume al pinii, *plîă*, „pine” fiind griul hrănitor ei însuși. Și în Moldova li se zicea odată *brutarii*, ca și în Țara-Românească, de la *Brod*, nemțește: pine, cuvînt adus de Sași întemeietori de orașe, și de o mare vechime deci. Alexandru Lăpușneanu se gîndise a trimite în Ardeal, la Sași de acolo, femei pentru a învăța meșteșugul de țimplărie.

Măcelarii, „cărnarii”, cari tăiau vitele la *mesernițele* lor și se numeau după un vechiu cuvînt slavon *mesercii*, își aveau scaune luate în arendă de la

oraș, de la Domn ori de la boierul care avea stăpînirea „moșiei” unui țîrg. El îngrijia în tîntiu casa boierului, apoi trimeteau carne unde li se arăta „cu jădule” și se înțelegeau în privința unui preț statornic pe care-l vor plăti acești privilegiați; obștea venia pe urmă. Cei ce se învolau cu Domnia, precum se făcea la Iași, cari n'aveau drepturi boierești asupra lor, încheiau pe la 1800 o involală cu „nazirul căsăpilor”: se hotăria prețul cărnii pe un an întreg, se lua îndatorirea de a se vinde sîul la mumgîii turci ș. a. Tăierea porcilor nu făcea parte din monopolul ce se dădea arendatorului unui „scaun”. Mesărcii erau în Moldova pe la 1800 mai mult Evreii, din nevoia de a-și avea carne *coșer*, pe cînd la 1683 era în Iași o întreagă breaslă de mesercii avînd în frunte pe unul cu un nume ca Ursul Boghirlan.

Odată pînă și săpunul se cumpăra din Ardeal; în veacul al XVIII-lea era un număr de *săpunari* prin orașele mai însemnate.

Dacă se adaugă acum *făclierii* sau *lumînărarii* și *boienگیii sau văpșitorii*, are cineva toate ramurile obișnuite ale vechii vieți de meșteșugari romîni.

IV.

Între breslele meșteșugarilor și ale negustorilor sau ale negustorilor-meșteșugari nu e nicio deosebire. Iarăși, este o polrivire desăvîrșită între statutele breslelor industriale și acelea ale unor corporații de un caracter cu totul special, cum e al calcicilor sau *mișailor*, foarte veche, ori breasla *ciocilor*, cu un tot așa de lung trecut. Și ei au „privileghii” din vechtu, întărite de Domn, legate supt blăstăm de Mitropoliși, episcopi sau, dacă se întîmplă să fie vre unul de față, și de Patriarhii greci ai Răsăritului. Breslașii trebuie să fie, iarăși, de aceeași lege, cu hramul lor anumit și biserica pe care o ajută. Ei au un staroste și un vâtaf, un sfat de „meșteri”, un drept de gloabă; ba chiar starostele poate osîndi la un număr de toiege, chiar pînă la o suță. Se face un praznic pe an, la care fiecine dă partea lui, de obicei un *ort*. Se face o pomenire deosebită a tuturor ierarhilor și Voevozellor cari au întărit privilegiul. Și aici străinul nu poate fi primit decît după cerere către staroste. În Moldova, un drept special, *mearul, bărbînța* (aceasta din urmă era la început o măsură de grîne, iar în Muntenia berbența pare să fi însemnat: traistă, desagi) se plătește la intrarea în breaslă, cînd e *scris* cineva în *catasif*. O despăgubire, o *herlie* e plătită todeauna de cel care părăsește breasla pentru a trece alurea. Cel ce aduce marfă străină, o răscumpără către breaslă; străinul care vine să cumpere marfă de la breaslă, dă un preț de vînzare, în ceară pentru praznic. Cine trece de la meșteșugul cizmăriei la negustoria cizmelor despăgubește și el breasla. Străinii cari cumpără marfa breslei nu o vor vinde în oraș, ci pe la țîrguri sau bîlciuri; ei vor trebui să cumpere în același măsură de la toți breslași, după orînduiala starostelui.

IV.

În timpurile mai vechi, cînd tot ce ni trebuia pentru îmbrăcămintea boierimii, pentru înarmare și pentru deosebitele feluri de muncă, venia de-a dreptul din Ardeal sau din Polonia, nu putea fi vorba de fabrică, adică, firește, de acele puține, foarte puține fabrici pe care pe atunci le aveau și Apusenii: precum fabrici de hîrtie, de sticlă, căci toate celelalte „fabricate” se făceau de cîte un meșter cu ucenicii lui așezați într-o casă obișnuită.

Pergamentul cel bun și frumos, supțire, neled și alb, pe care se scriu toate actele domnești de oarecare însemnătate — și aceste acte, întărind nu numai orice schimbare de proprietate a pămîntului, dar asigurînd une ori supt un Domn nou o stăpînire căpătată pe vremea unuia din înaintașii săi, erau multe, — acest pergament se va fi adus din Veneția. Mai era însă și altfel de pergament, de „piele” cum se zicea la noi, de „coajă” gros, scorșos, cu asprituri, noduri și lipsuri, care se putea căpăta și de la meșterii orașelor ardelen. Șnururile de mătăasă roșie, verde, albastră, galbenă, așa de bine văpsite, încît se păstrează pînă astăzi cu toată vioiciunea colorilor, și aceste șnururi, cu care se prindea pecetea afirnată, veniau de peste hotare.

Încă din veacul al XV-lea se întrebuița și hîrtia, dar pînă pe la 1550 ea slujește numai, ca un material inferior, lefîn, pentru răvașe care nu erau menite să fie păstrate. Această hîrtie venia întăiu, prin Ardeal sau prin Polonia, de la Germani. Hîrtia cea mai bună, lustruasă, vîrgăită, foarte groasă, întrebuițată mai mult după 1550 însă, e de fabricație venețiană: o aduceau la noi negustorii din Ragusa, cari slăteau în legătură de-a dreptul cu Veneția, sau și negustorii greci din colonille, din Insulele venețiene de prin Răsărit, negustorii greci din Constantinopol, cari din cele mai vechi timpuri au cunoscut drumul țărilor noastre.

„Mori de hîrtie” n'au fost la noi pînă foarte tîrziu. Se vede, ce e dreptul, pe unele documente de pe la 1580 un semn de fabrică, un chip transparent sau, cum se zice de obicei, o filigrană, care înfățișează bourul moldovenesc între cruce și stea; el poartă de-asupra sa coroana domnească, cea ce arată și mai mult că nu e un cap de bour oarecare, cum se află și în stema altor locuri. S'a crezut că aceasta ar fi o dovadă despre înființarea unei mori de hîrtie în Moldova lui Petru-Vodă Șchiopul. La aceasta se poate întîmpla că împrejurările de atunci nu erau prielnice pentru înțelegerea de fabrici în Moldova ce se zbătea în suferinșile necontenitelor năvăliri căzăceșii. Dar stema bourului cu cununa de-asupra și cu literele Z, B, la dreapta și la stînga colorului care o poartă, se întîmplă în hîrtia pe care se scriau socotelile brașovene încă din anul 1494. Fără aceste litere, același filigrană se întîmplă la 1491, ba chiar la 1487. Cea d'întăiu moară de hîrtie ardelenă e însă abia din 1539. Trebuie să se creadă prin urmare că acest semn deosebit se obișnuia de multă vreme în hîrtia de fabricație germană care se vindea în orașele

Ardealului înainte de anul 1500. Astfel cade singurul temelu pe care se răzîma părerea că am fi avut, pentru multele nevoi ale cancelariilor domnești, o moară de hîrtie românească încă de pe la 1580. Să mai adăugăm că puțin mai târziu același meșteri din depărtata Germanie făceau și hîrtie cu stema vulturului muntean, foarte frumos zugrăvit și avînd sus și el cununa domnească.

Nu știu cît temelu se poate pune pe asigurarea răposatului V. A. Urechiiă că o fabrică de hîrtie ar fi fost în Țara-Românească supt bătrînul Vodă Matei.

Dar cea mai veche fabrică ce se pomenește la noi e aceea de sticlă, pe care o avea pe la anul 1650 tot Matei Basarab. Vornicul cel Mare al acestui Voevod scrie într'un rînd Brașovenilor să trimeată pămîntul ce trebuie pentru sticlăria stăpînului său. Ea trăi și după moartea întemeietorului ei, și pe vremea lui Vodă Brîncoveanu se mai lucra sticlă proastă, cam albăstrie, la această fabrică de lingă Tîrgoviște. Cîte o sticlărie două se mai pomeneșc și pe urmă.

Dar asemenea încercări sînt cu totul risipite; ele n'au nicio legătură, precum n'au nicio însemnătate.

V.

Lucrurile s'au schimbat, și a fost cu puțință întemeierea unor fabrici adevărate numai în veacul al XVIII-lea. În tot acest veac, înțelepciunea de Stat în opera de progres prevede ca o datorie din partea oricărui stăpînitor, neafîrnat sau supus altuia, „încurajarea Industriei”. A scoate cît mai puțin bani din țară, a păstra cît mai bine aurul și argintul, a vinde pe de altă parte cît mai mult, a produce într'o măsură cît mai largă bogățiile firești ale pămîntului național, — aceasta se cere de la o Cîrmuire care vrea să fie lăudată de opinia publică și care caută a se învrednici de recunoașterea „filosofilor”, a cîștătorilor politici cari o stăpînesc. Cel mai desăvîrșit gospodar încoronat e marele rege prusian Frederic al II-lea, care întrebuițează meșterii de țară și meșterii străini, care se gîndește neconținut la lucrul postavurilor, la pregătirea porțelanelor din Statele sale, pe care le trimete cu mîndrie în dar tuturor vecinilor și tuturor cunoștinșilor sale, până și ocrotitului din Moldova al Prusiei, Grigore Alexandru Ghica.

Tocmai acest Domn, care a stăpînit și în Țara-Românească, dar mai ales în Moldova, unde a avut două Domnii model, e unul dintre acei principii după moda veacului al XVIII-lea care a încercat o industrie de Stat în țerile noastre. Fost dragoman al Porșii, om isteț și deosebit de luminat, înrudit cu Mavrocordății prin bunică-sa, care profesa medicina, Grigore-Vodă, care e lăudat ca un administrator neîncrecut, a patronat în Moldova o fabrică de postav al cărei istoric nu e fără interes.

Prin anul 1750—60 starea protestanșilor nemși și unguri adăpostiiți în Polonia nu era tocmai plăcută. Guvernul acestei țeri căuta să-l aducă la

catolicism cu orice preț. Aceste supărări atingeau și pe lucrătorii de postav pe cari colonisaseră de curînd oamenii castelanului Pontalowski pe moșia acestuia, Zalesczyk, așezată locmai la hotarul Bucovinei noastre. Neavînd dreptul de a-și face biserică și școală, ei trecură deci granița în Moldova încă de la 1759. Bătrînul Ioan-Vodă Callimachi, care stăpînea de curînd aceasă țară, îi primi cu bucurie și, după datină, li dădu un privilegiu de *slobozie*. Colonștii erau să fie scutiți de orice dare timp de trei luni de zile; pe urmă ei aveau să răspundă numai un bir de zece lei pe an, în patru șferturi; dacă vor face agricultură, ei vor plăti numai patru parale de stăp și trei parale de oale. Vor fi scutiți de cai de olac și de orice fel de angarii. În fruntea lor va sta un căpitan, cu dreptul ca ale unei staroste de breaslă; el va atirna de starostele din Cernăuși. Protestanșii din aceasă colonie bucovineană a Filipenilor își vor ținea pastorul și vor putea să-și facă școală. Pentru a strînge fonduri în vederea clădirii unei biserici, parohul Scheidmantel și colonistul Marschall străbătură pînă în 1764 o bună parte din Europa de același lege, ajungînd și pînă în Anglia.

Încă de la 1762 colonștii începuseră a lucra la postav în noua lor așezare moldovenească. În acest an, Grigore-Vodă, fiul și urmașul lui Ioan-Vodă Callimachi, trimetea unui prieten „cinci bucăți de postav din țara noastră“. Deocamdată însă, Cîrmuirea n'avea o îngrijire deosebită pentru meșterii nemși și, fiindu-se numai la privilegiul din 1759, nu se amesteca întru nimic în afacerile lor.

Meritul lui Grigore Ghica e că a prefăcut mica fabrică din fundul părăsit al Bucovinei într'un așezămînt de Stat, într'o *chirhand* a Curșii.

Încă din 1766, Domnul cel nou se înțelesese cu lucrătorii de la Filipeni și-i adusesese acum în lăuntru țerii. În apropierea lui Poloni, cari văzuseră greșala făcută de dinșii față de colonștii, începuseră într'adevăr a se plînge în cuvîntele țarii către Poartă pentru că se smomiseră de Moldoveni aceșii locuitori de folos ai regalului. El stăruia pe lingă Pașa de Hotin pentru ca acesta să li strice rostul, și întrebunșau toate mijloacele pentru a ispiți la înțorcere pe protestanșii. Deci ei trebuiau depărtați de graniță, pînă nu-și făceau biserică de zid, în locul celei de lemn, și pînă nu prindeau rădăcină la Filipeni. Vodă cumpără o moșie a bisericii Sf. Ioan din Iași, și așază acolo, în satul Chiperești sau Piperești, botezat acuma: Noli-Filipeni, pe fabricanșii. O parte din colonștii rămăseră încă pînă tîrziu în vechea așezare, supt stăroștia căpitanului Christiani, care nu voi să se coboare la Iași; ceilalți fură aduși în satul de la marginea Iașilor de un Căminar, trimis al Domneli. Astfel se întemeie în anul 1766 manufactura domnească de postav de la Chipereștii Jijiei, lingă Iași, cu un căpitan căruia i se recunoșteau drepturile unui boier de țară (23 August). Ghica izbulise a căpăta și un firman al Porșii, care întăria privilegiul postăvarilor străini, de la fabrică.

Fabrica era mișcată de apa de la morile așezate la vărsarea Bahului în Jijie. Lina „de oi mari și de cîrlani“ era dată de la Cămara

domnească. De aici, din veniturile personale ale stăpînitorului, se dădea și leafa lucrătorilor și un ajutor, plătit odată pe an, pentru biserică și școala străinilor.

Se începu astfel lucrul postavului de mai multe feluri: postav pentru slujitori, pentru oasele de Curle, care se îmbrăca până atunci cu postavuri cumpărate destul de scump din Brașov sau din Polonia, postav pentru Țirgovești Moldovei, postav pentru daruri la Turcii din *serhaturile* vecine și până și la Poarta împărătească, unde sosi chiar o „bală de postav prea frumoasă” pentru Sultanul Mustafă însuși, care nu ținu în seamă tocmai mult această dovadă de vrednicie a cîrmuitorului Moldovei. Dușman al luxului celui mare în îmbrăcăminte, prin care boierimea se ruina, se stîngea „cu stratele lor și a femeilor”, Grigore-Vodă făcu și încercarea de a înlocui prin postav de Chiperești stofele felurite, și toate din cale afară de scumpe, în care pe întrecutele se înfățișau sfetnicii săi și cercetătorii Curții sale. Într’o bună dimineață, el se înfățișă deci într’un simplu „rînd de strate de postav: libadea” — haină de desupt — „și giubea”, și izbuti astfel a îmbrăca și pe cei ce-l slujiau și încunjurau cu astfel de „libadele de postav și giubele”.

Chirhanaua lucră doi ani, supț Ghica și supț urmașul său Grigore Callimachi, întors tarăși în Scaunul Moldovei. Apoi veni războiul dintre Ruși și Turci, care, început la anul 1768, ținu până în 1774. Între bunele rînduiri pe care le sfărîmară tulburările, fu și fabrica de la Chiperești. La numirea sa cea de-a doua ca Domn al Moldovei, Ghica-Vodă nu mai află nimic din așezămîntul cu care se mîndrise și din care nădărdia în 1766 să facă și export în „alte provincii”: Țara-Românească, Bugeacul și Crimeia, Turcia. Astăzi Chipereștii, un biet sat din comuna Opișani, nu mai are nicio însemnătate, și nimic nu amintește clădirile, morile de postav, biserică străină, școala ce fuseseră aici pe vremuri.

VI.

În măsurile de bună orînduială și chiverniseală cuminte, Alexandru-Vodă Ipsilanti, contemporanul lui Ghica, nu s’a lăsat întrecut de acesta, și el amîndoi sint de sigur cei mai buni și mai prețnici Domni după Mavrocordajii cei mari, Nicolae și Constantin. Și Ipsilanti pornia de la principiul apusean, „european”, al veacului său, că „cea d’întîiu îndestulare a unei țeri este înmulțirea negustoriei, și ales și felurilor de meșteșuguri și lucrări de mină” — manufacturi —, „încît, nu numai că n’are trebuință țara aceea de lucruri ce vin din părți străine, să piarză alțișia banii, ci încă să cîștige, trimișind la alte părți acelea ce ar putea pune la stare ca să lucreze și să facă într’însa: cu acest mijloc, alii îndestularea și mijloacele chivernisentei multora se înmulțește, cît și slava numelui și lauda cîștigă”.

Încă din 1766—8, un boier muntean, Clucerul Radu Slătineanu, fiul unui Arvanitohorit, fu îndemnat de privilegierea manufacturii întemelte în Moldova, și făcu și el, cu meșteri deprinși la Chiperești, de sigur, sau

cu Nemșii smomiși de acolo, o a doua fabrică de postav, pe o moște străină, Pocolovașițe, din Ilfov, „la începutul pădurii Vălenilor“. Alexandru-Vodă Ghica, un nepot de văr al lui Grigore din Iași, se grăbi să-i dea un privilegiu. Cu și mai multă bucurie îl întări apoi, în 1769, acesta din urmă, strămutat la București. Alexandru Ipsilanti ridică fabrica la loc în 1774, și ea căpătă aceleași drepturi și de la cei doi urmași ai săi:

Din actul de la 1784 putem afla în amănunte care era organizarea fabricii.

Ea se deosebește de cea din Moldova supt mai multe raporturi. Aici Statul, Vodă, nu dă nici lină, nici leafă, și nu în numele lui se face vânzarea. Proprietarul, Slătineanu, răspunde stăpînului moșiei o arendă anuală de numai 250 de lei, care nu poate fi crescută. Cîrmuirea iarță de orice biruri pe preotul și cîntăreșul fabricii, pe cei cinzeci de lucrători străini speciali, pe „meșterii cîji vor veni dinăuntru“; el se îndatorește a cere numai opt lei pe an, în două soroace, la Sf. Gheorghe și la Sf. Dumitru, fleștecăruia dintre alți cinczeci de străini cari sînt întrebunțați la tors. Cele 2.000 de oi „aduse din străinătate într'adins pentru felul lînii“ — căci nu se va lucra numai cu lînă din țară, ci cu lînuri amestecate — nu vor fi însemnate pentru oierit, nici pentru *bellic*, adică pentru trimețerea oilor de care se simte nevoie la hrana Țarigradului. Salul fabricii va fi scutit de orice drepturi ale proprietarului, neputînd fi chemat la clacă, taxat cu bezmen sau „chirle de casă“, ori silit a-și cumpăra „vinul, rachiul, carnea, pinea, băcănia“ de la vinzătorul pus de stăpînul pămîntului. Numai pentru postavul vîndut *en gros* sau, cum se zicea pe atunci, „cu ridicata“, se va plăti, și anume de către cumpărător, dreptul de vînzare de 2%; Casa orfanilor va mai culege apoi o pară de flecare col ce s'ar cumpăra, cea ce ar face $\frac{1}{20}$. Lîna se va lua din țară în condiții deosebite, înainte de a-și începe țirgulele lor „postăvarii de țară“ și înainte de a-și începe țirgulele negustorii romîni sau străini; ea va sosi la fabrică fără a plăti undeva vre-o vamă. În flecare Duminică se va face un țirg la Pocolovașițe pentru aducerea la lucrători a celor trebuincioase pentru hrană și tralu.

Privilegiul împarte acești lucrători în: plețănători de lînă, țesători, torcători, vâpsitori, iunzători, lemnari, covacl și pluari sau „făcători de pive“.

Această fabrică ținu pînă la războiul cel nou, început în 1788. Lucrul trebui să se oprească într'un timp cînd oștile străbăteau necontenit întreg județul. Din fericire pentru acest așezămînt folositor, ca și pentru altele altele, Țara-Românească dobîndi după încheierea, în 1791, a păcii de la Sîștov și strecurarea neînsemnatului și bătrînului Domn Mihai Suțu, încă un stăpînitor de o înțelegere, o cultură și o dorință de a face bine cu totul deosebită. Acesta a fost Alexandru-Vodă Moruzi. La 1794, în al doilea an al Cîrmuirii sale, el ținea la Viena pe un Pitar Dimitrie Teodor Slătineanu pentru a țipiți acolo fabricanții cari trebuiau să-și strămute meșteșugul la noi. În același an, un privilegiu domnesc

cuprinde pomenirea lui Hagi Chiriac Arbut ca „epistat“ al fabricii de postav. Ea fusese înnoită încă de la 1793, cu un privilegiu solemn, dîndu-se o nouă alcătuire, cu un director, zisul „epistat“, cu șese vătăji, cu meșteri postăvari și cu copii aduși spre învățătură din mijlocul țăranimii de prin prejur. Cu dreptate deci întîlnim la 1796 din partea lui Moruzi lauda de sine că „a izvodit ca din nou și a pus în faptă“ fabrica. Ea era acum a Cîrmuirii, căci Radu Slătineanu, care lucra la refacerea ei în 1793, pare să nu o fi lăsat urmașilor săi¹⁾. Fabrica nu mai era însă la Pociovașiște, ci la Afumași, unde lucra chiar de la acele timpuri înnoire. Un diplomat rus care trecu atunci prin Țara-Românească vorbește de postavul albastru și cenușiu de la Afumași, care se vinde cu 22 parale cotul.

VII.

Cea d'întîlu fabrică de hîrtie, numită pe grecește *harturghie*, (de unde : *hardughie*) din veacul al XVIII-lea o întemeie un om foarte harnic și șiret, Nicolae Lazaru sau Lazăr din Ianina. Acest Grec, cunoscut ca tipograf în anul 1780, își avea fabrica încă din 1768, cînd văzurăm că s'a început în Țara-Românească și lucrul postavului. Iarăși Grigorie Ghica întărise, la 1769, privilegiul. Nicolae și fratele său, Iani, care nu se mai întîlnește pe urmă, făcură întîlu o fabrică la Fundeni din marginea Bucureștilor, pe Colentina, moșie cantacuzinească, trecută cu zestrea unei fete a lui Mihai Cantacuzino Spătarul la Racovișești. Lucrul fu oprit de tulburările războiului și, după încheierea păcii, frații Lazăr își aleseră și un alt loc pentru fabrică, moșia prahoveană Bațiștea, a schilului Turbașii de lingă Snagov. Aîndouă morile de hîrtie ale acestor oameni îndrăzneți, care și vor fi deprîns meșteșugul la Veneția, unde erau foarte mulți Greci de aceiași din Ianina, fură recunoscute și ocrotite prin actul din August 1776 al lui Alexandru-Vodă Ipsilanti. Cîrmuirea asigură la patruzeci de lucrători străini birul scăzut de 4 lei pe an; ea lua supt apărarea sa pe strîngătorii de cirpe, sau „cîrpituri“, scădea la 2% vama ce va plăti hîrtia vindulă peste Dunăre, în Împărăția turcească, în cuprinsul larg al căreia se întrebuiința atîta hîrtie de Veneția; cirpele se puteau aduce și de acolo fără a se plăti nimic la vamă. Frații Lazăr se îndatoriau numai a dăruț Cămării domnești patruzeci de topuri de hîrtie pe an.

Și la 1784 lucra *harturghia*, dar Nicolae Lazăr era acum ruinat, cu toată fabrica și tipografia sa. El se mai ținu încă o bucată de vreme, supt Mavrogheni, cînd tipărește în limba grecească pagini traduse tot de dinsul din franjuzește; dar așezămîntele lui nu mai leșiră la iveală după războiul cel nou.

Alexandru Moruzi, încă din cel d'întîlu an al venirii sale în această Domnie munteană întemeie o nouă fabrică de hîrtie la noi. Ea fu așezată,

¹⁾ Slătineanu e cunoscut și prin învinuirile ce-i aduce cunoscutul descriitor al Țării-Românești, Sulzer, care avuse gîlceavă cu dișul pentru un han.

În legătură iarăși cu mori care dădeau puterea, pe apa Sabarului, în Ilfov, în locul ce se zice Cațichl și care păstrează și până astăzi numele amintitor de „Moara-de-hirtle”.

Aceastălaltă fabrică era domnească, a Cămării. Moruzi cumpără moșia prin schimb cu stăpînul ei, și o dădu ca proprietate statornică și venit al așezămîntului. Toată hirtla de la dregătorile care aveau mai mult de scris: Logofeșia Divanului, Vistieria, Divanul Craiovei, judecătorile și isprăvnicile, trebuia să fie cerută de la directorul, de la „epistatul” acestei fabrice. Firește că se întrebunțau cirpe pentru facerea hirtlei și nu lemn ca astăzi, cînd trîlnicia țesăturii și durata ei sînt cu mult mai slabe: în stringerea „pinzeturilor” oamenii fabricii erau ajutați de slujbașii mărunți ai țerii. De oare ce era și nădejde a se vinde în străinătate hirtla domnească, i se dădu o scutire de vamă pe timp de cinci ani. Nu era vorba de lacrători străini; trebuiau să fie tocmiți săteni de prin satele vecine, și cinczeci dintre ei n’aveau să mai plătească nimic Cîrmuirii; se închinau fabricii și „patru sălașe Țigani, meșteri de hier”.

Domnul nu înțelegea ca fabrica să rămîie pentru totdeauna a Cămării. El ceru Mitropolitului, a cărui tipografie fusese învîtată supt același stăpînitor cu lubire pentru lumină, să dea înapoi din vînzarea hirtlei prețul moșiei de schimb și numai jumătate din cheltulele făcute cu instalarea. După aceasta, Mitropolia rămîie pe deplin stăpînă a fabricii, cu condiția de a se îngriji bine de dînsa, numind director priceput, „pochimen ales, om de nădejde, practicós”. Astfel se ușura rostul tiparnițelor de la Mitropolie, și cărțile pe care de la 1796 înnainte le dădură la iveală aceștia, până la 1806 poate, adecă timp de zece ani, trebuie să fie tipărite pe hirtla românească de la Cațichl. Pe vremea războiului din 1806—11, lucrul a fost, de sigur, întrerupt la fabrica de hirtle de pe apa Sabarului, dar un scriitor frances o pomenește și după acest războiu, într’o carte care a apărut la 1822.

VIII.

O a treia cherhană sau fabrică munteană din acest timp, e acela de luminări de ceară albă, frumos împodobite une ori, care se aduceau pînă atunci din Veneția. După pacea de la Chiuciuc-Cainargi, un „străin”, de bună seamă Grec din Veneția, Alexandri, se oferi a face în țară luminări de acestea frumoase și scumpe, vînzîndu-le însă cu un leu mai puțin de cît negustorii de marfă „venetică”. I se dădu, prin urmare, de Alexandru Ipsilanti un privilegiu, care fu întărit și de urmașul acestui Domn, Nicolae Caragea. Alexandri nu se ștu însă de învoială; supt ochii îngăduitori ai unui Agă stringător de mîlă, el vîndu cu trei parale mai mult decît luminarea străină un fabricat al lui în care punea său și „alte amestecături”. Pentru aceasta, și poate pentru alte cuvînte nemărturisite, Mihai-Vodă Suțu trecu în 1783 dreptul de a ținea fabrica de luminări de ceară albă curată unul localnic, fost ucenic al lui Alexandri poate, Dănuț luminărarul. Acesta se arată gata a scădea prețul luminării

cu un leu și cinci parale și a răspunde Cămarii trei sute de lei din ciștigul său. Aga avea supravegherea greutății luminărilor ce porniau de la *cherhană*, și el punea pe dinsele pecelea domnească drept cheazășie că sînt curate și trag drept la cîntar.

IX.

În legătură cu fabricile de postav trebuie să se pomenească altele asupra cărora n'avem lămuriri îndestulătoare. Înnaltele de războiul din 1806—12 era astfel una de șaluri de Țarigrad, *stambulșali*, care slujiau pe atunci ca brile pentru boieri, și alta de *ghermesuturi*, adică de satin, de mătăsică. De sigur însă că lucrările ieșite din aceste manufacturi românești erau de o fineță îndoitelnică și de un preț ieftin. Întemelelori unor asemenea fabrici aveau în vedere și exportul, mai ales acela în țerile de peste Dunăre, ai căror locuitori aveau aceleași gusturi și aceleași mode ca și cel de la noi. Aceasta lămurește pentru ce asemenea *cherhanale* nu se făceau în Moldova, de unde exportul era mai greu, ci în Țara-Românească, pe a cărei lungă margine dunăreană se săvîrșia un neconținut schimb de mărfuri cu Răsăritul. Se pomenește chiar o fabrică de falanță proastă, de blide albe.

O fabrică de testemeluri, pentru broboadele țerănimii, fu mai tracică decît celelalte. Ea era așezată iarăși în preajma Bucureștilor, în mănăstirea Mărcușa. Se lucra încă la 1818. La 1828 însă, Turcii prădară mănăstirea, unde se făcu mai pe urmă un spital cu ciurmaji. Fabrica nu se mai ridică deci niciodată din această distrugere.

Dar, după întoarcerea lînștil, supț Domnii cel noi pămînteni, se mai fac unele încercări. Pe la 1822 era astfel o nouă fabrică de *ghermesuturi* în vestitul Han al dragomanului și betului Manuc. Testemle se lucrau pe strada Podului-de-Pămînt, într'o *cherhană* al cărli personal se închea într'o „văduvă cu trei fete”. Nu putem spune cit limp au fînut aceste începuturi slăbănoage.

O moară de tutun lucra în marginea Cîmpulungului la 1821.

Trebule să se adauge, în sfîrșit, „fabrica de fideă, cu ergalii (instrumente) de aramă și de lemn”, care fu întemeiată de Dumitrachi Turnavitul sau Tîrnoveanul, poate pe vremea lui Mavrogheni. Un Costachi Hatmanul o cumpără de la acesta, și „fabrica” trecu la 1798 în minile Doamnei lui Vodă Hangerli, cel ce a fost tăiat de Turci, Ruxanda Ghica.

X.

În Moldova încercările de manufacturi sînt mai puține și au o și mai scurtă durată. Nu le fac aici Grecii sau Bulgarii sau chiar Venețienii, ci străini din Apusul Europei, aventurierii, vinători de ciștiguri răpezi, cari nu posedă nici stăruința, nici priceperea celorlalți. El n'au în vedere gîndul sănătos al unui export în Răsărit, ci urmăresc fînte mai puțin lămurite.

Lucachi sau, cu numele întreg, Lucca dela Rsecca, un Levantin, cumnatul lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica, aduse din Brașov pe la 1774 pe un Frances vintură-țară, fost ofițer, Ledoux de Sainte-Croix. Acesta luă în arendă, pentru 450 de lei pe an, o moște de la Prut a cumnatului domnesc, și făcu acolo o fabrică de *faianță*. Contractul era pe patru ani, și la încheierea lor o ceartă izbucni între moșter și fabricanți. După multe plingeri, stăruințe și intervenții, bietul Ledoux fu silit a pleca în Moldova, în cea mai mare grabă, cu bani împrumutați, la Ianuar 1778. Vodă Constantin Moruzi îl privia ca pe un francmason, un „farmazon” primejdios.

Abia peste treizeci de ani, în 1818, Francesul de Lincourt, profesor de limba sa părintească, lua cu chirie într'o mahală din Iași casele lui Ioniță Codreanu și le potrivea pentru a face în ele o „moară de oloiu”, cum nu se mai pomenise până acum în Moldova. E vorba, cred, de uleiu de in, care ar fi putut aduce cîștig unui om în alte împrejurări decît ale lui Lincourt. Acesta se întoarse îndată la meșeșugul lui de dascăl de franjuzește.

În 1813 se afla la Iași Sasul Ioan Hart, care venise cu multe gînduri de întreprinderi mănoase. El avea planul de a întemeia o tipografie „grecească” și, în adevăr, înțelegîndu-se cu niște negustori localnici, cari-l scoaseră apoi din tovărășia lor, el adună materialul trebuitor. Dar Ioan Hart mai avuse în vedere și o fabrică de postav și o moară de hîrtie, pentru care și făcu pregătiri la Deleni, lângă Hirău. Din planurile lui nu se alese totuși nimic.

Alte fabrici erau în mina boilerilor din țară, și anume acelea pentru alcătuirea și exploatarea cărora nu trebuiau nici bani mulți, nici alte cu-noștinți decît acelea care se treceau dintr'o generație într'alta.

În 1798, era o singură fabrică de *potăș* din cenușă de stejar în toată Moldova. În singurul an 1799 se mai făcură vre-o treizeci. Domnul de atunci dădu o luare-aminte deosebită acestei mișcări. Boilerii opriseră pe țerani de a mai face lemne în pădurea care trebuia să fie întrebuintată numai pentru cenușă. Unele sate se plinseră lui Alexandru-Vodă Callimachi. Acesta chemă pe sfelnicii săi firești la Mitropolie și căpătă de la dinșii rostirea părerii că fabricația de potăș în aceasă măsură și cu aceste mijloace e dăunătoare țerii. Fabricile fură deci pretulîndeni stricate de ciohodarii domnești.

Velniți pentru rachiu erau multe, de cînd plăcerea ruinătoare a rachiului se simțise și de țeranii noștri. Horțica nu se mai aducea acum prin Evreii mărginași, de peste Nistru, din Polonia, ci se făcea pe deosebite moșii. Bucovina, plină de velniți evreiești, putea sluji ca model, de și încă înaintea de anul anexării, 1775, darea pe velniți se întîmplă alături cu acela pe morți și pe circume în catastrofa venturilor domnești.

Dar frica de a nu se întrebuinta pentru facerea de rachiu o prea mare parte din pînea culeasă în fiecare an — căci vechiul rachiu, mai

sănătos, se făcea din grâne —, frica de a nu se găsi țara în nepuință de a vinde Turcilor grâul și orzul de care ei aveau nevoie, aduse pe la începutul veacului al XIX-lea oprirea lucrului velnișelor. Mai înțirise și faptul că Domnul lua o vamă mare, 60 de parale la vadră, pe horilca ce se aducea din străinătate.

Dar în Maiu 1814 Mitropolitul și boierii se îndreptară către Scarlat-Vodă Callimachi, arătându-i că la facerea rachiului se întrebuințează tot grâu și orz stricat, apoi săcară și hrișcă, sămănate anume pentru aceasta, că el sint gata a da Cămărită de fiecare vadră din horilca făcută în țară cât se lua la vamă din cea importată și că, prin urmare, nu mai e nici-un cuvânt pentru a se mai păstra vechea oprire. Domnul și îngădui velnișele, cu condiție însă ca ele să se oprească în anul în care s'ar simți lipsa de cereale.

Cam pe același vreme, Moldovenii — în țara căroră Sașii *fierbeau* încă din veacurile cele vechi, al XV-lea și al XVI-lea, berea, care peris odată cu desnaționalizarea acestor Sași — începură a-și avea berării cu altfel de lucru decât acela care se obișnuia în berăriile săsești din cele mai depărtate timpuri. La Roman era berărie încă din 1798. În 1814 avea monopolul în acest oraș Grecul Petradi. Peste doi ani, episcopul chiar făcea o berărie, și Domnul îi impunea prețul obișnuit al acestei băuturi și darea la spital a berii „cu o pară mai jos, fiind pentru trebuința bolnavilor“. O a treia berărie se afla tot la Roman în 1816, a lui Alexandru Dos, cu privilegiu de la Vornicia de obște. Acesta era un Austriac, sudit, supus Agenției. Pe același timp era la Iași berăria lui Ienachi Nicolau Allăn. Toate berăriile sau *bărăriile* erau „inchinate“ la Culla Milelor, căreia îi dădeau o parte din ciștig. Allăn avuse ca înaltaș, încă din 1793, un berar cu titlul de doctor, medicul Herlitz.

Cel d'întăiu băntori de bere fuseseră ofițerii și soldații armatelor străine de ocupație: Rușii cari stătuseră în Iași și Austriacii cari în războiul din 1788 făcuseră din Roman o capitală a Ținuturilor de dincolo de Siretiu. Astfel, în București, cel d'întăiu care capătă un privilegiu de berărie fu Ioan Timpel, zis Neamțul, din Gotha, în 1809. Localnicii nu se lăcomlau de loc la băutura cea nouă. *Neamțul* păstră monopolul și supt Caragea, înlăturându-se un concurent, „*Neamțul*“ din Austria. El era îndatorit însă a nu lucra în oraș, a nu întrebuința decât grânele care nu pot sluji pentru trebuința țerii sau pentru folosul Turcilor și a plăti — ca în Moldova — 300 de lei la Culla Milelor. Berăria arse în 1821. Peste trei ani, Frederic, fiul lui Ioan, o făcu din nou, și o trecu apoi unul văr, Kube. Peste puțin acest al doilea *Neamțul* intră însă în ceartă cu tovarășul său, Krebs, care căpătase un privilegiu pentru a face rachiuri din poame și se apucase a lucra bere. Consulul francez, supt protecția căruia el trecuse, îl ajută, dar Domnul însuși se amestecă în afacere, și monopolul berăriei fu păstrat lui Kube. El va fi avut, peste trei ani, cînd Rușii ocupară țara, destul clienți stăruitor.

XI.

Prin astfel de fabrici meşteşugari străini pătrunseseră la noi, dar n'ar trebui să se creadă că înainte de „era nouă“ din 1830 numărul lor ar fi fost mare. Aceasta e adevărat mai ales dincoace de Milcov.

Şi încă de ce, Meşteşugarii cei noi, sprijiniți, potrivit tratatelor, de consulate — în rîndul întâiu de cel austriac, de cel prusian —, aveau de lucru mai ales în două ramuri: case de modă și articole de modă.

Cea d'întăiu casă *europeană* din Iași a fost a boterului Scarlat Sturza, un ginere domnesc, care învățase în Germania și s'a așezat apoi în Rusia, ajungînd și guvernator al Basarabiei. Nu știm cine l-o clădise, dar nume de arhitecți cari inlocuiau pe vechii *mămarl-bași* după dalina Răsăritului se pot culege ici și colo, de și materialul n'a fost strîns pînă astăzi decît într'o foarte mică măsură. Cam pe același vreme, un Grec din Italia, care făcuse inginerie militară, Spiridon Macri, lucra pentru o biserică a lui Alexandru-Vodă Ipsilanti, și el își arătă priceperea și la scara Curții celei nouă de la Mihai-Vodă, ca să nu mai vorbim de un proiect pentru exploatarea europeană a ocnelor de sare. Ioan Rathner, adus din Sibilu de același Domn, prin mijlocirea episcopului de Buzău, înălță numai mănăstirea dela Poiana, pentru Banul cel Mare, Pană Filipescu.

Asachi însuși, poetul, fu acela care dădu Iașilor de 'nainte anului 1821 casele doamnei Sturza-Păstrăvanu; el învățase arhitectura la Viena. În 1820 „maiestrul zidar“ Iosif Weltz făcea poruciculul, viitorului general, Ioan Odobescu un rînd de case după „planos“ apusean.

Între anii 1824 și 1826, Freywald, socrul influentului secretariu al Agenției austriace Udrișchi, lucra la pavarea cea nouă a Bucureștilor, cu bucăți de lemn. O fabrică anume se făcu pentru pregătirea acestora, și, în *Almanahul* său ilustrat, Mihai Kogălniceanu dădu înălțimea celei asemănătoare care sîntă la Iași pe vremea Regulamentului Organic. În locul *suiulgiilor* din Balcani, cari aduceau odată apa în orașe, acuma această sarcină se dădu pentru București, în condiții nouă — cu întrebuițarea de tuburi de fontă sau de oale — lui Ernest Meyer din Saxonia, care făcu cel d'întăiu plan la 1824 și-l văzu primit la 1827.

Grădinițe de modă nouă, cu liniile trase drept ale aleilor, cu boschete și podoabe meşteşugile, cum se obișnuțau în veacul al XVIII-lea, le-au făcut meșteri aduși, cu plată bună, din Ardeal, de boierii cari volau să se fie în curent cu timpul. Multe scrisori oftene au acest scop. Grădinarul „neamț“ se cerea tot așa de mult ca și guvernanta „Nemțoaica la copii“.

Încă de pe la 1784, Banul Filipescu, cel cu mănăstirea de la Poiana, lua la socoteală bătrînească, de tot aspră, cu oareșcare bătute, pe Neamțul său, meșter de canapele. Acum deci această mobilă nu se mai aducea de

peste hotare, cu toate că pînă după 1830 garniturile cele bune trebuiau neapărat comandate în străinătate. Dintre deosebitele feluri de meșteri străini, cei mai căutați erau teslarii. Bine plătiți, ei petreceau din toate veniturile ce puteau să aibă: unul din consilii ce-i ocrotiau, recunoaște și el că acești „Nemți”, al căror nume ajungea acum, mai ales în Moldova, să însemne meșter de lucruri nouă: inginer, arhitect, mașinist, fabricant, erau cei mai bețivi din țară. Unii stăteau puțin și se îndreptau apoi spre alte plaiuri ale norocului; cei ce au rămas, s'au pierdut răpede în clasa noastră mijlocie, cită era.

Pătrunderea Nemților însă, ca și a doua epocă de întemeiere a fabricilor, cade în bună parte după 1830, și nu putem urmări lucrurile dincolo de această margine, în capitole care tratează despre viața supt „vechiul regim” românesc.

Bani și Măsuri

I.

Ban înseamnă moneda Banului, precum monedei lui Ludovic al XII-lea i s'a zis „ludovic“ (*louis*), monedei lui Frederic-cel-Mare „frederic“ (*Friedrich*), monedei lui Napoleon I-ii „napoleon“, monedei ducelui de Venetia „ducat“, iar celei a Sultanului „sultanin“. Cel mai mulți bani au plecat în veacul al XIII-lea din Banatul ungurească trecea prin minile lui, nu de aici, ci din mai vechi provincii, vine numele lor. Căpetenia care cirmuia în numele regelui vecin Ținuturile de peste Olt n'avea firește, o monedă a lui deosebită, însă, de oare ce moneda ungurească trecea prin minile lui, venia de la el și de la dregătorii lui, de la negustorii în legătură cu dînsul, i se zicea, după numele demnității pe care o aveau Banii ungurești, tot „ban“.

Totuși nu prin acest pircălab al Severinului a pătruns pentru întâia oară semnul lesnicios pentru schimburi al monedei în părțile locuite de Romîni. După epoca romană, care a lăsat în toate unghiurile, supt pămîntul grămădit în cursul veacurilor, banii de aramă și de argint ai Cesarilor, ai altor stăpînitori de la Mizăzi și ai orașelor grecești, în evul mediu moneda bizantină a răzbătut pînă și prin văile cele mai adăpostite. Une ori ea venia, de sigur, prin războinicii întorși cu prada Ținuturilor civilitale, alte ori însă ea dovedește călătoria negustorilor străini sau întoarcerea localnicilor de la vre-un bilciu de hotar. Și în părțile Bistriței ardelenene, în locuri odinioară sălbatece de la picioarele munților s'au găsit bani cu chipul lui Iustinian și cu crucea ocrotitoare a Bizanțului.

Niciodată n'au putut fi întrerupte cu totul legăturile de negoț între „județele“ sau „ținuturile“ românești, de o parte, și, de alta, părțile, cu o viață mai așezată și mai plină de blîsug de la dreapta Dunării, străbătute de vase imperiale. Niciodată drumurile de negoț n'au fost cu totul închise. Dar ele erau numai foarte puțin cercetate și banul mergea numai de tot slab. El va fi fost întrebuintat în satele noastre mai mult pentru făcutul salbelor de podoabe decît pentru schimbul între țeranii, cari nu dăduseră încă o boierime și cari nu opoșteau negustorii străini în mijlocul lor.

Cum s'a mai arătat în această expunere, se vindea și se cumpăra într'o măsură de tot mică; lefi nu se dădeau nimănula; județii sau juzii, ori cnejii, vătămarii, căpeteniile cele mari, Voazvozi, nu cereau decît dijma turmelor, crezilor, calilor, sămănăturilor, gloabe sau amenzi tot în natură; pocloane li se aduceau iarăși altfel decît în metalul pecelluit cu o inscripție și o efigie; slujba, munca brațelor înlocuia atîtea dări și venituri din timpurile mai nouă și mai civilisate.

Dar Voevozii, ca și mai micii lor, cari domniau peste unele văi nu mai primiau la vămi, la trecătorile de munte și la vadurile apelor, banul străinului din sus sau din jos. Din acest venit de căpetenie se hrănea Vistieria lor. Tot de acolo se scotea apoi darul ce se făcea stăpînitorului vecin, care ocrotia țara sau era în măsură s'o amenințe, s'o cotopească, și s'o pustieze. Încă de pe la 1240-80 regele unguresc avea asfel de la Litovolu și de la frații săi din părțile vilcene și gorjene niște venituri (*proventum*), un „bir“ (*tributum*), la care asfel de frunzași ai țerănimii noastre erau supuși încă de multă vreme.

II.

Rămîne să se vadă acum de cîte feluri era banul altor țeri, care răzbătea și se cheltuia asfel la noi, precum și acela pe care, după aceste modole, îl bătură Domnii noștri înșiși.

Cel mai vechiu privilegiu amănunțit de comerț la Munteni, de supt Mircea cel Bătrîn, cunoaște înțitu monede bizantine, ca perperul (*hyperpyron*), care era răspîdit și în Ungaria, avînd însă acolo o valoare mai mică decît a perperului clasic, unitate *nominală*, care era de metal nobil și avea un preț mare. De alminterea, era și un „perper muntean“, cunoscut încă de pe la 1392, tot supt Mircea, și pînă în Constantinopol, unde era socotit cam o treime din originalul împărătesc. Perperul n'a pătruns niciodată în Moldova, supt niciuna din formele sale; în Țara-Românească el a dat numele unei vechi dăjdi, *părpăritul*, care s'a păstrat pînă foarte tîrziu, pînă la reformele fiscale din vremea Fanarioșilor. Perperul însuși a leșit din întrebuințare odată cu peirea Statului bizantin și a anexelor sale; pe de altă parte, de la Vlad Dracul înainte, niciunul din Domnii munteni n'a mai bătut monedă în țara lor sau pentru această țară. Aceasta e, în scurt, istoria la noi a perperului celui adevărat și a imitației lui în epoca lui Mircea.

Caratul bizantin, care nici el nu se înfățișa todeauna într'o singură monedă, fiind și acesta, ca și perperul, ca și *marca* apuseană, mai mult o unitate de *greutate monetară*, nu se pomește niciodată la noi.

Unele vămi se hotărăsc în „ban“. E, s'ar crede, un ban de aramă, din țară, dar e mult mai probabil că supt acest nume se înțelege înțitul dinarul (*denarius*) ardelean, la început a zecea, dar apoi o sulă pînă la a treia suta parte dintr'un florin crălesc, care dinar avea o largă răspî-

dire în micile noastre socoteli din acele veacuri începătoare. I. Bogdan citează și termenul de „*banalis denarius*”, dinar al Banului, întrebunțat în Ungaria și care desleagă pe deplin întrebarea. Acest dinar-ban era întrebunțat și în Moldova în această epocă, și-l întâlnim în învotala de negoț a lui Alexandru-cel-Bun cu Voevodul Ardealului.

Din Germania vine *fertunul* („*Viertel*”), a patra parte din greutatea *mărcii*, fertun care se socotea une ori ca egal cu florinul, care nu e numit, trebuie să adăogim, niciodată în aceste d'intălu tratate cu Sașii ardeleni, cu toate că-l aflăm în documente de țară din veacul al XV-lea.

Ducatul era de origine venețiană, dar se bătea și în Ungaria. Ducatul de aur ar fi deci cea mai mare monedă ce mergea în țerile noastre. Cînd vedem însă că se lua de la o bucată de calfea de Ypres un fertun, de la alta de Louvain, care trebuia să albe cam același valoare, un perper, iar de la una de Colonia, care nu putea să fie neasămănat mai scumpă, *dotsprezece* „ducași”, cînd un buloiu de mied e taxat tot așa, cînd un buloiu de vin dă șese ducași, ca și un cal, cînd, în sfîrșit, bouul sau vaca e pus la vama de trei ducași, porcul la aceia de doi, și berbecele, cerga, burduful de brînză, pielea argășită, la cîte un ducat, trebuie să se admită că acest cuvînt, care ajunge pe urmă a însemna „ban” fără deosebire (iar *ducatul*, bănar). Își pierduse încă de pe atunci adevărata însemnătate.

Aceasta se vede, de alminterea, prin acel privilegiu pe care-l dă Brașovenilor Dan-Vodă cel de-al doilea la 1424, cînd el a început să bată din nou, și pe o scară și mai întînsă, bani, pe cari-i intitula, cînd erau de un preț mai mare, „în limba de rînd românească”, *ducași*. Acest ducat corespundea, după cît se pare, asprului de argînt curat, apoi de argînt amestecat și, în sfîrșit, de aramă ușor argintată, pe cînd banul era de o potrivă cu *dinarul* din Ardeal. Cercetarea monedelor păstrate arată în adevăr un ban mai mare și mai strălucitor, vădit de argînt, și altul mai înnegrit de vreme, care înălțîșează o suprafață simțitor mai mică. Unul e ducatul, iar în cellalti trebuie să vedem banul cel mic, bănușul. Comparînd cele două tarife: al lui Mircea și al lui Dan, se vede că un fertun vechiu făcea 36 de bani noi, un perper 24, iar un ducat de la 1,3 bani pînă la 2 bani. Încă o comparație se poate face, puînd alături un privilegiu din 1413 al lui Mircea, în care vămile sînt socotite în ducași, cu acelea ale lui Dan, sau cu vechile privilegii slavone ale aceluiași Mircea, unde socoteala e făcută și în fertuni și perperi. Se vede că 24 de ducași (1 fertun) fac 36 de bani, 18 (= 1 perper) fac 24, 12 fac 16, 6 fac 5, și așa mai departe. Să se mai fie samă că la vamă calul fără călăre]plătia un *ducat*, iar drumet]ul pe jos numai un *ban*.

Deci, în resumat, lată care era sistemul monetar, indigen și străin, din principatul lui Mircea (+1418) și din al fiului său Dan.

Fertunul, ștert de marcă germană, florin, 24 de ducași *romănești*, 36 de bani *romănești*.

Perperul, imitat după cel bizantin, dar egal numai cu $\frac{1}{3}$ din el, 18 ducași de țară, 24 de bani.

Ducatul de țară, asemenea cu *asprul* bizantin, 1,3 1,5 sau chiar 2 bani.

Banul sau *dinarul*, întâiu ardelen, apoi localnic, cea mai mică monedă, de argint la început, dar mergând tot mai mult spre aramă.

Acest ban fu părăsit, după slăruința poruncitoare a Ungurilor, încă din anul 1426—31, și socoteala vămilor se făcu de aici înainte tot în ducași ca supl Mircea-Vodă.

Întrebuințarea în Țara-Românească a *florinului* unguresc, numit chiar cu acest adevărat nume al său, se dovedește apoi din privilegiul de negoț dat la 1439 de Vlad Dracul orașenilor din Galiția și care hotărăște plata vămii în astfel de bani. Datoriile ale unora și altora din boierii țerii se înseamnă tot în această monedă mare a Statului vecin. E deci banul curent pentru afacerile și împrumuturile mai mari, banul de schimb în legătură cu străinătatea.

Alături cu florinul însă umbra, pentru afacerile mai mici, *asprul* bizantin, ce se păstrase, după cucerirea din 1453, și de către Turci, cari și înainte de această dată nu-și impuseră pe teritoriul balcanic luat în stăpânire de dinșii un fel de monedă a lor deosebită. În veacul al XVI-lea, un galben venețian sau un galben al Sultanului, un sultanin potrivit după modelul italian, avea șalzeci de aspri, dar, cu neconțințele schimbării și falsificării ale monedei, această relație se schimba foarte mult. Valoarea galbenului fu crescută prin poruncă împărătească, iar asprii cei noi fură neconținți mai slabi decât cei vechi. Astfel pe la 1600 trebuiau o sută douăzeci din aceste supțiri foile de argint amestecat în largă măsură cu aramă sau de aramă înfășurată în pojghițe de argint pentru a face cât o monedă frumoasă și lucie de aur. Socotelile mari cu asprii se făceau, ca în vremea bizantină, cu pungile, care cuprindeau 500 de unități, sau cu povara, zisă turcește *luc* (în italianească levantină: *sommo*), care făcea o sută de mii de aspri. Când Țara-Românească a început a plăti naraclu Turcilor, ea avea alegerea între a-l plăti cu galbeni sau a trimite sutele de mii ale asprilor în saci pecetluiți de Vistlerie, pe „carăle domnești“.

Pe la 1500 toată negustoria se purta în principatul muntean cu florinii de peste munte și cu aspri de peste Dunăre. Moneda polonă, cea germană, cea italiană răzbăteau numai foarte puțin; banul de țară nu se mai întrebuința de mult.

În afacerile cu străinătatea, florinul e pomenit de cele mai multe ori; prețulrea unei moși care se vindea, prețurile făcută odinioară în vite, în veșmintele, în scule, în alte pământuri, se face, mai ales de pe la 1500 înainte, în aspri. Une ori asprul sînt puși numai pe hirtle, căci de fapt se săvîrșește tot un schimb; acest fel de a socoti în bani cari nu se văd și nu se plătesc, poartă un nume deosebit: *a biciului*. Când însă răspunderea banilor este un adevăr, atunci se amintește în act că s'au dat „aspri gata“.

Florinii se ziceau în graiul obișnuit și *florini*, *flurini* și *ughl*, de la prescurtarea ug. pentru slavonul „ugärschl“ (ungurești). Cum se va vedea, vânzările pe „ughl“ sînt cele mai obișnuite dincolo, în Moldova. În Țara-Românească, din potrivă, mulțămilită graniței întinse pe care o avea față de Turci, asprul birulește, și de la o vreme el e pomenit aproape singur și în actele de vînzare și în răvașele de interes care se trimet în străinătate.

III.

În Moldova cele mai vechi privilegii de vamă arată următoarele monede, de țară sau străine, — cele din urmă fiind, până la un timp, cu mult mai răspîndite decît celelalte și cîștigînd, apoi, la sfîrșit biruința.

Cel mai mare ban, de argint și de aur, e „zlotul tălăresc“. El nu vine, firește, de la Tatarii Crimei, al căror nume îl poartă. Aceștia n'aveau bani cu o astfel de răspîndire și de însemnătate. E numai moneda venită din Țara Tălărească, pe drumul de negoț tălăresc. De fapt însă, el poartă slove latine și semnele deosebitoare ale Republicii genovese care avea pe fericita coastă crîmleană minunatul oraș al Caffei.

Îndată ce banii adevărații, „gata“, se întrebuițează pentru a se plăti moștile pe care le cumpărau hoierii moldoveni—și această înlocuire a „economiei naturale“ prin „economia de bani“ se face în principatul nordic mai răpede decît în cel de Sud —, acest zlot cîștigă locul d'întăiu. El domină în tot veacul al XV-lea.

„Zlot“ înseamnă monedă de aur, dar de sigur că cel mai mult dintre acești „bani frințești“ sau „italienești“ — li se zice odată și astfel — erau din argint numai. Polonii li ziceau atunci *ruble*, un nume care a avut noroc și s'a păstrat, la Ruși măcar, până în ziua de astăzi. Cînd Petru-Vodă Mușat din anul 1380 a împrumutat cu bani pe ruda sa Craiul leșesc Vladislav Jagello, el l-a dat astfel de „ruble de argint frincesc“, până la suma de 4.000.

Aici, în Moldova, era, apoi, în veacurile al XIV-lea și al XV-lea, o singură monedă mică, tot de argint, *grosul*. Numele vine după al grosului polon, care e asemenea cu acela ce mergea în toate țerile germane, fiind o împărțire a monedei ideale: marca. Cînd Voevozii moldoveni începură, pentru mîndrie ca și pentru cîștig, să bată și ei banii lor deosebiți, *hereghia* dădu astfel de groși pe cari Iliăș-Vodă, fiul lui Alexandru cel-Bun, în privilegiul său pentru Sașii din Ardeal, îl definește „groși din moneda noastră“. Precum avem bani munteni, ni s'a păstrat un număr destul de însemnat din acești groși ai țerii moldovenești. Li se zicea, încă de la început—poporul poate că nici nu știe alt nume decît acesta — bani. Astfel vechea vamă a Șipințului cerea un *ban* de capul de vită. Dar, pe cînd banul muntean e tot una cu asprul mărunt, dincoace el înseamnă o monedă a cărei valoare e ceva mai mare chiar decît a ducatului de dincolo. În adevăr, vama bouului, pentru Ardeleni, care e în Țara-Românească de 3 ducași, e hoiărită în Moldova pe același vreme la 2 groși

de aceștia de-al Domnului. Și tariful pentru Sași e cam același în amindouă țerile, afară doar de taxa postavului „frîncesc”, care corespunde, credem, postavului pe care privilegiile moldovenești îl numesc de „Bilvar”, ceea ce trebuie să însemne Beauvais, unde de mult încă se lucrau bune postavuri negre.

Din Ungaria venia florinul, căruia i se zicea la început, în veacul al XV-lea, „flurin”. Mai pe urmă, în al XVI-lea, numele-l obișnuit e „zlot unguresc”, sau prin prescurtarea grafică a formei ungurești, — cum am spus —, *ugul* (plural, mai întrebuițat firește: *ughi*).

De pe la 1550, cînd legăturile cu Turcii și cu Muntenii sînt mai dese, nu lipsesc nici socotelle în *aspri*, care se fac tot mai dese supți Lăpușneni și Petru Șchiopul. Numele de bani trece atunci asupra lor, nemai fiind acuma *groși* de țară.

Zloții poloni aveau, de sigur, o trecere mai mică. Ei sînt însă poameniși în privilegiul de negoț al lui Petru Șchiopul, la 1579.

Aceasta e starea de lucruri în Moldova pînă pe la 1600.

IV

Cu întînderea negoțului german spre Răsărit, dar mai ales prin așezarea într’o parte din Ungaria, care-și pierduse la 1526 și neafirmarea și unitatea, a unor principii din Casa de Austria, răzbatu noua monedă germană a *talerului*. Despot-Vodă a bătut, prin bănarul său sas, și el frumoși taleri de paradă cu chipul său Li se zicea și *Löwenthaler*, pentru leul care era împărțit pe dinșii. Al noștri ziceau acestui mare ban de argint sau „taler” (plural: și „talere” și „taleri”) sau leu (în Țara Românească prin a doua jumătate a veacului al XVI-lea și „talant”). De pe la 1600, tot mai multe socoteli se fac, mai ales în Moldova, în „taleri bătuți” sau în „lei bătuți”.

Trebuie să se facă însă o deosebire între aceste două nume. Astfel, un act de pe la 1600 vorbește de „50 taleri bătuți și 25 lei bătuți” și se adaugă: «am pus zălog la dumnealui 51 taleri bătuți pol (și jumătate), să-i facem dumisale lei bătuți, și să ni luăm taleri”. Lămurirea e aceea că mai erau un fel de taleri mai mari, cari n’aveau pe dinșii leul, ci *coroana*, și de acela se și ziceau *Kronenthaler*. Pe cînd leul avea 40 de aspri după cursul turcesc, un *Kronenthaler*, egai cu un *scudo* sau *écu*, valora ceva mai mult: 50. Peste cîteva decenii „zlotul-tătărăsc” fu învîs cu totul, și pe la 1620-30 nici nu se mai vorbea de dînsul. Leul și asprul erau temelul circulației monetare străine în țerile noastre. Odată un taler valora patruzeci de aspri; pe la 1600 trebuiau optzeci din bănușii cei noi de argint pentru a face un taler.

Prin urmare, talerii românești nu sînt altceva decît astfel de „coronași”.

Mai presus de talerul-leu se mai păstra însă galbenul unguresc. Dar el e acuma un ducat asemenea cu cel Italianesc, de și purta chipul împăratului-Craiu din turnătoria căruia pornește. I se mai zice și galben *roșu*, fiindcă era de aur.

Cît despre *groși*, ei dispar. Dar Turcii primiseră în sistemul lor monetar *grușul*, care făcea patruzeci de aspri, ca și leul.

Florinii de argint, „*florinții*”, se pomenesc și în cele mai vechi zapise ardeleni, dar împrejurările monetare de acolo au numai o însemnătate ajutătoare pentru subiectul nostru. Zloții nu sînt același ca și acești florini, căci pe la 1620 se făcea socoteală că „7 zloți fac 6 florinți”. Zlotul ajunge acum să fie de o potrivă, nu cu galbenul, ci cu leul.

După aceste monede, anumiți stringători de dăjdi din Moldova se și zic: *leuași, tălerași, gălbenăși*. Ei stringeau așa numitele dăjdi de zloți, lei, taleri și galbeni de casă, la care erau supuse anumite categorii de dașnici. Tot astfel se zicea „*zlotăș*” acelu trimes al Visteriei care stringea din plăți una din dările obișnuite ale țerii. Acest nume învinge la urmă și înseamnă orice fel de implinitori ai veniturilor domnești.

Încă din cei d'întăiu ani ai veacului al XVII-lea, se întrebuițează la plăți *potronicul*, monedă de argint, de obîrșie leșească. La 1621 un potronic valora nouă bani (ceva mai târziu: șese, supț Fanarioți: zece), iar banul trebuie să fie în aceeași vreme asprul. Cînd se plătește în taleri germani, se zice că plata s'a făcut în „bani buni”; de aștea ori însă, vînzătorul trebuie să se mulțamească numai cu potronici, și atunci se zice că afacerea s'a încheiat în „bani proști”, în „taleri proști”, sau „bani potronici”. Pe la 1670 se socotește în galbeni și potronici. Pe la 1740 erau în sfîrșit, potronici *vechi* și potronici *noi*.

Cam de aceeași mărime era *ortul*, cu care putea cumpăra în Moldova de la 1715 o vadră de vin. El era a patra parte din leu și se deosebia după cum leul era turcesc sau nemțesc.

Ceva mai tîrziu e *costanda*, „monedă de Constantinopol”, mărunță, în care se făceau socotelele pe la 1700. Ea era egală, se pare, cu potronicul.

În sfîrșit în ceia ce privește *banul*, trebuie să se spuie că asprii cei noi, cari mergeau în principate pe la 1620, nu mai erau priviți ca bani de argint, și se și făcea deosebirea între „asprul de argint”, vechiu, și cel nou, care-și dădea la iveală metalul inferlor sau, cum se zice plastic, printr'o expresie trecută apoi ca zicală, „și arăta arama”.

Asemenea cu acești aspri sau cu *solidi* din Apus (franc.: sou) sînt *șalării* băluși pentru plata ostașilor săi plecați cu Turcii în războiele din Austria și Istrale-Vodă Dabija. Poate că și Gheorghe Ștefan, înaintașul său, avuse, pentru asemenea nevoi, bani de aramă ai țerii. Ai lui Dabija erau primiți însă numai ca un șfert de ban bun.

V.

În Țara-Românească întîmpinăm iarăși în frunte galbenul urguresc. Urmenză talerul. Nu lipsesc nici în aceastăalt principat *lei*. În al treilea

rînd vine pînă la o vreme mai tîrzie decît în Moldova — chiar și pe la 1670 — asprul *Banii* ce se află mai pe urmă nu sînt altceva decît acești aspri străvechi. Printr'o înriurire moldovenească pîtrund cître sfîrșitul veacului, de și numai într'o măsură foarte mică, potronicii. Se mai pomenește *burlincul*, asupra căruia nu se pot găsi lămuriri.

Afară de aceste monede, mai umblau însă pe la 1700 și altele. Astfel *pollturacul*, întrebuițat rare ori și în Moldova, care făcea doi bani, *grosul*, egal cu doi pollturaci sau 8 bani, *șuștacul*, socotit doi groși sau patru pollturaci, *pitacul* de cinci pollturaci. Jumătatea de leu se zicea *tull*. *Zlotul* se deosebia de leu, fiind egal (cel vechiu, ceva mai mare decît cel nou), cu $0.93 \frac{1}{2}$ din florinul ardelean, pe cînd leul făcea 140. Leul era, de alminterea, de mai multe feluri: leul turcesc vechiu, noul leu turcesc și leul împărătesc. Pe lingă florinul austriac, pîtrunsese și cel frances clar, și mai era și o monedă turcească nouă, de aceeași valoare ca și florinul. Erau galbeni împărătești, galbeni de Veneția sau *venetici*, și galbeni olandezi sau „de Olandia”. Crucerul, crăișarul, a suta parte din florin, se introdusese. Să se adauge în sfîrșit *mariașul* ardelean, cu chipul Sf. Fecioare, *crivacul* de același preț, și *greșla*.

VI.

Cînd Austriecii luară cele cinci județe de peste Olt, ei aduseră cu administrația și oastea cea nouă mulți bani ardelenesti. Banul de Ardeal făcea însă cît un ban și jumătate muntean. De aici multe încurcături și debateri, care se mîlăuira numai prin întoarcerea Olleniei la țara din care fusese smulsă.

Pe la 1750 se mai păstrau din vechiul stoc de monede: galbenii sau ughii, „ughii de aur ungurești”, apoi leii germani, „leii bani de argint”, și, în Moldova, potronicii, în toate socotelile obișnuite. Dar din ce în ce mult se lucra în negoț cu leul turcesc, o unitate de monedă fictivă, cu paralele, din care 40 făceau un leu, precum 40 de aspri de odinioară — de la cari pleacă paraua — făceau un leu creștinesc din vremea vechi sau un gruş constantinopolitan; trei bani formau pe la 1740 o pară. În acest fel se poartă toată contabilitatea veacului al XVII-lea.

De aici înainte, fiind la galbenii Europei pentru plășile mai mari în strălăutate, am primit pe rînd banii deosebitelor reforme monetare din Austria și din Turcia, pînă la încercarea unei monede de bilon în Domnia lui Vodă-Știrbei și la baterea în anii 1860 a celei d'întăiu monede a României unite, în Anglia.

Să amintim cîteva din numele monedelor celor mai cunoscute:

Galben: de Austria, de Veneția, zși țechini de la *zecchino* (dispare odată cu căderea Republicii venețiene), de Kremnitz și de Olanda (cel mai căutat de negustori).

Galbenii cei doi d'întăiu se prețuiau în Craiova, la 1822, cîte 19 lei, iar cel doi din urmă numai 18. O valoare cu mult mai mare o avea atunci *ludovicul* frances al Restaurației, „ludovicul”, egal cu 36 de lei.

Galbenul turcesc, zis *stambol*, de Stambul, sau turallu, fiindcă purta turaua, iscălitura, cifra Sultanului, era cotate mult mai puțin decât cel din Apus, avea 9 lei. Cel din Egipt, al lui Mehemed-Ali, și mai jos, numai 8 (cu câteva decenii în urmă, umblau cu 8 și cu 7).

Nisflaua mergea la Craiova în 1822, 2 $\frac{3}{4}$ lei, dacă era de Constantinopol, iar cea egipteană 2 $\frac{1}{4}$; cea mai tirziu, ea se urcă însă, ajungând și până la 4 lei. Pe atunci încă nu băluse Mahmud, Sultanul reformator, *mahmudeaua* cea mare de 45 de lei, „luldorul” turcesc. Umblau însă *rubielele* de 5 lei turcești (prețuite la noi în 1822 ca 3 $\frac{1}{2}$ lei numai), egală cu vechiul *zârmacap* și cu 2 $\frac{1}{2}$ din vechiul galben *zingirliu*. Apoi o monedă de aur de patru ori mai scumpă, „napoleonul” din acel timp al Turcilor, *irmilicul* sau *icâsarul*, — cele două nume, unul turcesc, altul grecesc, înseamnă același lucru: piesă de douăzeci de lei. Mai mică decât napoleonul și ludovicul era însă vechea monedă a Sultanului Ahmed al III-lea, contemporanul lui Dimitrie Cantemir, *fonducul*, *funducul* sau *funduciu* „greu”, prețuit, la 1822, 14 lei, ca și „tunusul” sau „tunuhul”. La 1826, în București se dădeau 23 $\frac{1}{2}$ — 24 de lei pentru galbenul împărătesc; peste puțin, el se sui chiar, la Iași, până la 25, 26, 27 $\frac{1}{2}$.

Aceasta în cea ce privește monedele de aur.

Scudul (*écu*) de argint era egal cu 2 florini convenționali austriaci. *Kronthalerul*, mai de mult tot așa de prețuit, face în 1826 9 lei, ori de e „curat” ori nu. *Specieshalerul* e numai 7 $\frac{3}{4}$. Ală monedă de argint, grip-sorul cu vultur, face la 1822 8 lei.

Stanji (*Zwanziger*), mică monedă supțire, slab întipărită, purtând în numere mari, urite, valoarea sa de 20 crăițari. Se întrebuița mult pentru *bașșurile* dregătorilor celor mici, de unde vine și vorba de a *sfânji*: țeranul mai ales e „sfânjit” de funcționarul ce are a face cu dînsul. La 1826 în Moldova sfanjul umbla 20 de parale.

Jumătatea de sfanț, valorind deci zece crăițari: monedă de argint și ea, întru toate asemănătoare cu cealaltă.

Rubla rusească, puțin răspîdită, e egală la 1826 cu 6 lei. În Moldova cel puțin, se căuta pe la 1826 și o altă monedă europeană de argint, *columnata* americano-spaniolă, asemenea cu piesele de cinci lei de astăzi. Ea venia prin Turci, cari-i ziceau, prin traducere, *direcliu* sau *derecliu*. Valoară la 1826 8 $\frac{1}{2}$ lei.

Din argint erau afară de acestea și monede turcești. Astfel *pendariul* (*πεντάρονον*), de cinci lei, zis turcește *beslic*: la 1822 se dădeau pe dînsul 6 lei de țară. *Iuzlucul* de o sută de parale mergea atunci 4 lei și $\frac{3}{4}$. *Ichilicul*, e numai 4 lei pe atunci.

La începutul veacului al XVIII-lea în sfârșit, Rușii ni trimiteau *dutce* și *timfi* de-ai lor.

De aramă erau bucățile mari și grosolane ale Austriecilor, de la gologanul de 30 de crăițari, mai vechiu, până la cel de 3, prețuit la 1826 12 parale. Din Austria mai veniau *mariașii* de 35 de parale, *pelacii* sau

pltaclii, de 13, și *groșilele* de 6. *Pltaclii* s'au răspîndit așa de mult, încît în Moldova pînă dăunazi o mare monedă de aramă se zicea *pltacl* sau *gologan*.

Copelcele rusești, asemenea cu crețarii, nu prea aveau trecere. La 1771—4, în timpul unela dintre ocupații, Rușii bătuseră, la Sadagura Bucovinei, o monedă anume pentru Romîni, care înfățișează, de o parte, într'un cadru pătrat, valoarea: 2 parale, 3 copecii, iar, de alta, stema celor două țeri supt aceeași coroană princiară și, tot în rusește, însemnarea „moneda Moldovei și Țerii-Românești”. Ea a dispărut însă în curînd din circulație.

De spre partea Turcilor, aveam în 1822 *leul nou*, prețuit $1\frac{3}{4}$ din cel vechi, și *paraua*, aceasta efectivă, pe cînd *leul* era o „monedă de socoteală”. De la un timp, după 1812, ea era însă foarte mult căutată în Basarabia, așa încît lumea din Moldova trebuia să se ajute, după putință, cu moneda cea mică a Austriacilor.

VI.

Un adaus asupra *măsurilor* ni se pare folositor la sfîrșitul acestei cărți care tratează despre negoțul țărilor noastre.

A. MĂSURI DE GREUTATE.

Vechea măsură de greutate, obișnuită de o potrivă și în Țara-Românească și în Moldova, e așa-numitul *tar* sau și *tovar*, al cărui nume vine din ungurește, dacă nu din lătărește, și pe care Romîni l-au luat deci de la foștii lor stăpîni Tatarli sau de la țirgoveții ardeleni, sași și unguri. *Tar* înseamnă „povară” și răspunde, prin urmare, lui *sommo* al Italianilor din Răsărit și lui *tuc* al Turcilor. Forma românească *povoară* n'am întîlnit-o însă decît în veacul al XVII-lea; se zicea și *sarcină*: ea avea, atunci cînd era „dreaptă”, un cuprins de 125 de ocă. Lătnește i se zice *pondus*. Cu *tarul* se socotește lina, săul, ș. a., apoi toată marfa turcească și persană sau „de Agem”. Cuvîntul *tar* se mai păstra, de și suna arhaic, și în veacul al XVIII-lea; a rămas însă pînă astăzi derivatul *tarhat*, ca înțelesul de sarcină a unui dobitoc de povară.

În prețurile de vamă e obișnuită apoi și *marca*, în amîndouă principatele. În Moldova, ea se împarte în *grivne*, pomenite măcar pînă la 1500.

Maja, de origine slavă, e cunoscută în amîndouă principatele. Ea răspunde *centenarului* (Zentner), apusean. În ea se făceau toate cîntările mai mici, și acelea de ceară. Mai tîrziu numai pește se cîntăria cu *maja*, și pentru aceasta Petru-Vodă Rareș e numit de legenda care-l face la începuturile sale negustor de pește: Petru „măjarul”.

Din cele mai vechi timpuri se prețuiește în Moldova ceara (cîntărită la Munteni însă cu *maja*), pîperul, zingiberul, cu platra (lat. *lapis*). Mai ales cu privire la ceară această măsură se păstrează foarte multă.

vreme. Se găsește chiar numele de „*besmin* de ceară” pentru „piatră de ceară” (sec. al XVII-lea, către sfârșit). „*Bezmen*” se numea și dijma de ceară și său, pe care, în Moldova veacului al XVIII-lea, o strîngea pentru Curte Cămărașul de lumini. E o veche vorbă tătărească, trecută și la Ruși, unde înseamnă cîntar, și la Turci. Orice prăvălie, orice casă chiar clădită pe loc străin dădea *bezmen* în bani proprietarului; la început însă acesta primia, de sigur, nu moneda, ci o măsură de aceasta, o *piatră* de marfă. Faptul că asemenea cu *bezmenul*, pentru circiume este, *camăna*, ridicată de Cămănar, cînd „*camănă*” nu înseamnă alta decît, în slavonește, tot piatră, e o dovadă hotărîtoare.

Pentru pește se mai întrebuița în veacul al XVIII-lea și *lătunoii* moldovenesc. Cuvîntul înseamnă apoi scîndură mărginașă.

Oca sau *ocaua* turcească (plural *oci* sau *ocă*, în Moldova, *ocale* în Țara-Românească), *litra* și *dramul* pătrund prin Turci, mai ales de la 1700 înnainte: în tariful vamal muntean de supl Brincoveanu încă, puține mărfuri se cîntăresc cu *ocaua*, pe cînd tarul, zis acum *povară*, stăpînește. *Oca* vine din „*uncie*”, *litra* e o veche măsură grecească, iar *dramul*, *dtrhemul* asiatic, își are obîrșta în *drahma* antică.

Pe vremea lui Brincoveanu încă, se zicea *cop* *ocalei* de mai tîrziu.

B. MĂSURI DE CAPACITATE

Chiar dintru început vinul și numai vinul—în Moldova un timp însă și mlerea scursă — se cîntăresc cu *vadra*. În amîndouă țerile ea rămîne pînă în zilele noastre.

Pentru grîne este *oborocul*, *obrocul*, mai puțin întrebuițat. De obișteiu, la Muntenii se măsoară cu *găleata*, în vremuri vechi și cu *bărbînța*. Aceasta din urmă, supl numele de *berbenița*, se întilnește și în porturile Dunării și Mării Negre de sus, pe la 1450: o bărbînță de grîu moldovenesc ajungea să fie plătită pe aiunci 50—55 de aspri. *Banița* e altă măsură; ea poate să vie de la *Ban* și să însemne acea măsură de grîne care se obișnuiește în pămînturile Băniei ungurești. Îi corespunde altă veche măsură cu numele slavon: *merța* sau *mirța*, comună amînduror țerilor.

Și în această ramură, de la 1700 mai cu samă, Turcii aduseră *dalina* lor. De pe aiunci se făcu socoteala în *dimerlii* moldovenești de cite 19 *ocă*. *Chila* de douăzeci de banițe se obișnula însă în Țara-Românească încă de'naintea anului 1600.

Sași dădură și ei două măsuri. Una e *Viertel*-ul, care se zice în Ardeal *ferdelă* (4 *ferdele* fac o găleată), iar în Moldova, pe la 1600, *fărtar*, *fărtaiu*. Cealaltă e *Kübel*, *cubulus*, din care am făcut *ctibla*, formînd chiar și numele de *ctiblerii* pentru un fel de dijmă a grînelor.

C. ALTE MĂSURI.

Unele mărfuri se vindeau cu legătura. Cuiele de șindliă veniau ast-

fel în Moldova anilor 1620 în *fașce*. Samurii se vindeau în *coropce*, de unde numele de *coropcar* pentru negustorul ambulant.

Stofele se desfăceau în bucăți sau *viguri*; numele de *vtg* vine până pe la 1650 măcar. *Cotul* și împărțirea sa *rupul* sint de o epocă mai nouă.

D. MĂSURI DE PĂMÎNT.

Multă vreme nu era altă măsură a țarinilor decît *bătrînul*, întregimea pămîntului moștenit de la un singur strămoș. El putea să se împartă în *pămînturi* ce veniau de la un innainlaș mai apropiat: un „bătrîn“ putea să aibă astfel 44 de „pămînturi“. „Pămîntul“ desfăcîndu-se în fășii din întinderea moșiei străvechi, *bătrînești*, ele se mai ziceau și *funii*. Une ori din 25 de pămînturi se formă „un rind de pămînturi“. Împărțirea pămînturilor se făcea une ori în *cuturi*, de cele mai multe ori însă în *pași*: un „pămînt“ putea să aibă douăzeci de „pași“. Și „pasul“ se desfăcea în *palme*, care puteau fi șese, opt.

De la un timp mai ales, pasul se zice stînjien, iar numele de funie învinse în cele mai multe locuri,—dar nu în Vasluiu de ex., unde sînt foarte mult numele cel vechiu — pe acela de „pămînturi“.

Pogonul slujește întăiu numai pentru măsura viilor, într'o țară ca și în cealaltă. Și *falcea* are această mărghire, în amindouă principatele; mai tîrziu ea trece și în domeniul pășunilor, până ce înțelesul ei se întinde și mai mult.

Viile se măsoară cele d'întăiu; măsura în stînjieni a moștilor se face abia prin veacul al XVIII-lea. Cu puțin timp innainte, Șerban-Vodă Cantacuzino căutase a unifica deosebittele feluri de stînjieni și dăduse astfel stînjienul mijlociu care poartă numele său: și Brîncoveanu a încercat un stînjien ceva mai mare și mai apropiat deci de cel moldovenesc: stînjienul lui Constantin-Vodă. În Moldova trebuia să se arăte însă adesea în marginea cărții de hotărnicie mărimea stînjienului ce s'a întrebuițat.

Totuși și aici se hotărise o palmă domnească, lurnată în fier și așezată în Vistieria din Iași, cum mărturisește Vlădica Hoitnului Amfilohie, în ale sale „Elemente arithmetice arătate firești“, din 1795. Se statornici împărțirea pasului în șese palme și a palmei în douăsprezece degete.

Măsurătoarea se făcea în acest principat cu *prăjina* de trei stînjieni.

APENDICE.

I.

Cîteva scrisori din archiva casei de negoț sibiene Hagi
Constantin Pop, cu privire la vechea
zugrăveală și alte ramuri de artă bisericească.

I.

[6 Octombrie 1778. Hagi Gheorghe către negustorul Hagi Constantin Pop, din Sibiu. Pentru ctitoria sa, o biserică: Precista (din Rîmnic). Vlădica a venit anume la hram. Asistă Calmacamui, boierii, negustorii. S'a închinat și pentru Pop, care dăduse taere și tipslă.] N'am preot de potrivă besericii, și nu poci găsi în toată țara... Erate, să păziți pe părintele arhimandritu care-aveți, foarte bine, să nu vă scape din mână, că, de va scăpa, nu veți putea găsi preot ca Sfînta Sa pînă veți trăi... Să faci răspetle [cruce cu răslignirea], au de nuc, au de alun, au de tel să fie... Și să fie cu două rînduri de săp[ă]turi înprejur; unu să fie mai mărunt și altul să fie mai măr[ă]șor, cu ochluri și afară din săpătur[ă]; apoi să-ți pui florile după cum să cade, și la îngeri tot așa să meargă și săp[ă]turile și florile... Să faci o candelă la răspetle, de argint, însă o candel[ă] mai mare la mijloc și două mai mici alătura, și să fie încheștate, ca odat[ă] să se sloboază pe câte trele, să le aprinză, și jos în vârful candelilor să le faci la câte trele câte o floare de argint. Și am scris la dum[nea]lui Jupănu lanache, din chipurile care sînt ale Maicăi Precesii să oprească zece chipuri care veți socoti dum[nea]v[oastră], iar celelalte să-ți le dea să le pui în candelă... Pentru un stihar, să faci chipul sfintei cel bune și, de nu va găsi alt[ă] materie, să faci de stof, să fie cu flori de fir... Și la spintec[ă]tur[ă] de la pozinar la vale să faci câte șase flori de pantilic[ă], după cum faci la Veneția: pantilicile să fie cu fir și cu mătăș[ă] amestecate."

II.

15 April 1779 sau 1778. „Și pentru un orar ce este pentru diacon, să fie materia cu flori de fir, și să fie mai lată, să-ți pui cîte bune,

de cele mai ușoare, și să fie de lungi de 6 coși cu cotu Săbiului, fără ciucuri, să fie de 6 cot, și la ciucur[i] să pue ceva fire. [Să vie la sfințire în „casăle Maicii Precistii...”, că am două părechi de casă, cu cămară, cu hunie, cu grajdî cu tot, în curte bisăricii“. Și pentru „zece coș de beniș“.]

III.

9 Mart 1780. B. Și[irbel] Serd[ar] [către același. Pentru sfeșnicele cerute.] Mai potiescu pe dum[neatali] pentru un jugrauu sau și doi, să ne tocmeshi de acolo, cu aurulu lor, care vei socoti și dum[neatali] că sănt mai vreadnici, să vie să ne [ugrăveasc[ă]] sfânta bisearică peste tot, în lăuntru numal, iar nu și pe din afară, fiindcă aici acum nu să gășescu omeni învă[șa]i, că dum[neatali] șiil sfânt[a] bisearică căt iaste de mare și cum să lucreaz[ă] pe aici.

[Pecete neagră cu blason [inut de doi lei și Br. Și. ...177]

IV.

Brașov, 21 Februar 1789. Pană Ioan, negustor, către același. „Am găsit un zugrav dăn streini, dă la București venit, Grec, care au fost și pă la Sfântagură și știe meșleşug bun, pe care chemindu-l la părintele nostru în casă și slătuindu-ne, i-am arătat două icoane a Domnului H[risto]s și a Maicāi Precestii, care avem în capela noastră, care aceste sânt la Sfântagură zugrăvite foarte frumos și cum să cade a fi Icoana după canon, și așa s'au făgăduit cu prinsoare, ca să le facă asemenea dă mare; am găsit două icoane dă la Sinaea aduse aci, și sânt foarte mari, dăn destul, mai mari nu cade; măsura acestor iaste: lungul $1\frac{3}{4}$ cot, latul $1\frac{1}{4}$ cot, că așa zice și zugravul că proporșionul iconel trebuie să fie 4 părși lungul și 3 părși latul. Pentru care aceste 4 icoane, după mai sus-numita măsură, pentru zugrăvit cu văpselile lui, cere cel mai jos preț Rfl. 200, și scândurile să l le facem noi la măsar. Care așa fain lucru, fiinducă trebuie multă chibzuială, mai curându decât pân în două săptămăni după Pașli nu să pot găli. Încă zice zugravul că lucru ordinar poate face cu Rfl. 100, și să pot găti pân la Pașli, dar lucrul ordinar nu șine mult, să negrește; dar lucrul fain stă tot așa. Pântru pervazuri, făcându-să icoanele, puteș și acolea face, daca nu va fi destul latul cel mai sus numit, așa și lungul, ca să fie potrivă; iar, de nu, acolea veș trimite măsură, înșiiințându-mă bine, și le vom face aclea. Însă Icoana Domnului H[risto]s așa vine, șezându în jeșu, și de o parte slăndu Maica Precista și de alta Steti Ioan. A Maicāi Precistel iconă pă jeș și cu Domnul H[risto]s în brașe și doi îngeri, dă o parte unul și de alta altul. A Blagoveșteniel și a Sfântului Ioan, după obicei. [Și pentru „humbacuri“.]

V.

Cinstite dum. jup. Hag[il], cu întreagă și norocită sănătate mă inchin dum[italae].

M'am înștiințat prin dumnealul dascalul Radul că ai pofti dum. ca să zugrăvesc patru icoane mari, și, fiindcă s'au pierdutu de la dumnealui măsură, vream a mă îndemna după îndemnarea dum. jup. Pană Ioan ca să vii la Sibii pentru mai bună înțelegere, dar m'am înfricoșatu a pleca la drum, pentru multe vești rele. Ci fată că trimiți o iconișă cu pervazul ei, ce ai fost poftit dum. să fac pentru iconostas; trimiți cu dumnealui jup. Dimitrie Dulcă de [a] Sibii, prețul iconișii o față câte 2 flor. și pervazul flor. 4; care face preste totu flor. 8. Iar, cătu pentru icoanele cele mari ce mi-au spus dumneal[ui] j[upăn] Pană Ioan, latul 1 cotu și jum[ă]tate, de vei pofti dum. câmpurile și feșurile și florile și veșmintele Sfinților totu cu aur, prețul nemșești[i] 100, iar, de vei pofti dum[neata] aur numai la coroane, prețul nemșești[i] 70. Dar, cât pentru lucru, cu mult mai fain să face cel mare decât cel măruntu. Și să mă înștiințezi dum. care sfinți să iac și în ce chip, și la icoane poftiești să fie cu părcan nesăpăt, de două sau trei degete de latu, sau numai glotu¹ să rămăe marginile icoanelor. Pentru care formă de lucru v'a povestit dum[itale] dumnealul jup[ăn] Dimitrie cum am lucratu icoanele cele de la biserică cea noo de aici din cetate, că socolescu că pe aceștea locuri nu va fi a întrece. Iar pentru plată scrie dum[neata], la dumnealul jup[ăn] Pană Ioan, că așa mi au zis că va da dumnealui oricât vei porunci dum[neata] sar de vei pofti dum[neata] ca să fac și alt lucru mai mare în biserică, prin scrisoarea dum[itale] voi veni. Cu aceasta — și lemnul iar eu îl voi plăti la icoane —. Și rămăi al dum[itale], așteptând răspuns

De bine voitor gata :

Diac Costandin zogr[av], de la Brașov.

Braș[ov], 22 Iul[ie] 1789.

Cinstitulul dumnealul d[umisale] jup[ănu]lui Hag[i] Costandin Pop, cu cinste întru norocita aflare să se dea, la Sibii.

[Pecețe cu un vultur și P. Gh.]

VI.

Cozia, 10 Iunie 1815. Ilie zograf. „Iată că trimiseiu icoanele, știucurii zece, care le-am dat vernichi sau firnais, după cum să veade, că altul mai bun și mai fain nu am avut gata acum odată; ci, de va fi plăcut, vei trimite și cealelalte icoane, după cum vorbirăm.

Eu, fiindcă, cum am venit de la Sibiiu, m'am apucat de lucru de zugrăvesc o biserică a Coz[ă]i, și pentru aceasta nu am avut vreamă ca să meritească icoanele cu auru, și mai că nici prinde locu, cind va socoti cinevaș, fiindcă așa iaste gustul lor precum le-au lucrat acel meșter zug[ra]v], fără de aur, numai din vâpsell... Icoa[ne]le le-am trimis pă Ioan frate-m[ă]șeu], și poate iarăși el ca să aducă ceale rămase.

¹ Glatt, neted.

II.

Cîteva privilegii de negoț ale Domnilor noștri.

I.

Eu cel în Hristos Dumnezeu bine-credinciosul și de Hristos iubitorul și de sine stăpînitorul la Mircea, Mare-Voevod și Domn, stăpînind și domnind peste toată țara Ungrovlahiei și peste părțile de dincolo de munși, precum și spre Ținuturile tătarăști, și peste amîndouă țărmurile pe Dunărea întreagă, până la Marea cea mare, și din mila lui Dumnezeu și stăpînitor al celorlți Dîrstorului, binevoit-am Domnia Mea, de bună voia mea, cu inimă curată și luminată, și dăruit-am acest hrisov al Domniei Mele și împlinit-am rugămîntea pîrgarilor din Brașov, fiindcă s'au rugat de Domnia Mea să li innolesc și să li înlăresc așezămîntele ce le-au avut de la strămoșii Domniei Mele pentru vamă prin tirgurile din țara Domniei Mele și pe drumul Brașovului pînă la Brăila: ca să dea de la un vilar de Ypres 1 fertun, de la cel de aur de Louvain 1 perper, de la cel de Colonia 12 ducași, de la cel din Silesia 6 ducași, iar de la vilarul tăiat, nimica. Și cine aduce șăpci frincești [= pălării de modă italiană], nimica. De la un butolu de mîed 12 ducași, de la un butoiu de vin 6 ducași, de la un cal, cine cumpără, 6 ducași; de la o mașă de ceară 12 ducași; de la piper, de la șofran, de la bumbac, de la părul de cămilă (camelot), de la piele de miel, de la piele acelea și de la alte mărfuri ce vin de peste Marea [din Levant; *outramer* ¹], de la 100 de perper 3 perper, de la un porc 2 ducași, de la un bou 3 ducași, de la o vacă 3 ducași, de la un berbec 1 ducat, de la o piele de cerb un ducat; de vor fi și alte piei cu ea, să nu dea nimica; de la un burduf de brînză un ducat. Călărețul care trece pe la Bran 3 bani, pedestrul 1 ban. Și cei ce trec cu pește, de la un car un pește, iar pentru ce va fi pe de-asupra, să nu dea nimica. Iar la Brăila de mașă un perper, iar de car la Tirgșor 1 pește; la Tirgoviște așijderea; un cal încărcat, fie cu orice, 3 ducași. Iar la Dimbovița, cîți cal vor fi la car, alți și ducași, și un pește iar de la un cal încărcat, 3 bani, de la alte mărfuri nimica, și un cal slobod 1 ducat, iar pedestrul 1 ban. Și, ierăș, cine-și dă marfa pe datorie, să și caute da-

¹ *Velours*, catifea.

tornicul sau chezașii, dacă-i are, iar da oamenii drepti să nu se atingă ; și nimenea să nu bintulască pe vre-un om drept. Și, iarăși, cine se va încerca dintre boierii Domniei Mele, mari și mici, fie că va fi cumpărată aceea vamă, fie că va fi dată cuiva de pomană, și va adăoga și nu va rămînea de cele ce le-am întărit și legiuit în așezămîntul cel d'întăiu, unul ca acela va avea să primească mare rău și urgie de la Domnia Mea. Și s'au făcut acelea, cînd au venit la Cîmpulung Felenin și Martin și Cruș [= Valentin, Martin și Kraus]. Iată și martorii : Radul Ban, jupîn Andriaș, jupîn Radul, fratele jupînului Cazan, jupîn Șerban, al lui Bilcea, jupîn Stolca Rusul, jupîn Badea al Vameșului. Și eu, logofătul Baldovin, am scris, în luna lui August în 6 zile, la anul 6921 [=1413], indica a 6-a.

Io Mircea Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domn¹.

II.

În Hristos Dumnezeu bine-credinciosul și blagocestivul și de Hristos iubitorul și de Dumnezeu unsul și de sine stătător Io Vlad Voevod, cu mila lui Dumnezeu și cu dumnezeiasca îndurare stăpînind și domnind peste toată Țara Ungrovlahiei pînă la Marea cea mare, și, în Țara Ungurească, herțeg al Amlașului și al Făgărașului, am binevoit Domnia Mea cu a mea bunăvoiașă, cu a mea curată și luminată inimă de am dăruit acest cînsiit și cucernic și prea-vrednic de ascultare mai presus de toate cînsiitele daruri hrîsov al Doamnei Mele, mai cu samă fiind rugat și de către prețenii Doamnei Mele cari sînt localnici din Cracovia, anume Martin Hmil și Stanislav Divni, cari sînt țigovești în Lemberg (Liov) ; deci am scris această cînsiită carte domnească cu credință și cu făgădulală, înștiințînd pe toți negustorii și pe toți oamenii cari ar dori să vină în Țara Domniei Mele, din toată Țara Leșească, din Cracovia, din Liov și din alte orașe, și din Țara-Românească, și din Moldova, oricare om și oricare negustor ce va vedea sau va auzi această carte domnească și va dori a se abate alci cu negoțul, cu orice fel de marfă, acela să vină în pace și în voie, să vizuă ce are și să cumpere ce-i place, și apoi să se întoarcă în pace și în voie, nimic să se teamă. Iară vama se va plăti la Rîmnic de toți oamenii, de car cite 2 florinî ungurești, și în celelalte locuri, vama cea dreaptă, precum dau și oamenii miei ; și după acela vor fi slobozi a merge în pace, și la Țara Turcescă cine va vrea, dacă-și va plăti vama cea dreaptă. Aceasta vă scriu vouă, negustorilor, pentru vecii vecilor, pe viața Domniei Mele, pînă la moartea Domniei Mele, și pe viața fiilor Domniei Mele Mircea și Vlad și Radu, sau și oricine se va alege de la Dumnezeu a fi Domn al Țării-Românești din alt neam, pentru păcatele noastre, acela să fie în samă. (Blăstămul obișnuit cu Iuda, Arle și cei 318 părinți din Niceia.) Iară pentru toate cele mai sus scrise este credința și sufletul Doamnei Mele și credința și sufletul fiilor Domniei

¹ I. Bogdan, *Relațiile Țării-Românești cu Brașovul și Țara Ungurească* I, pp 3-6.

Mele și credința lui Jupin Tudor, și credința lui Jupin Tatul Marele-Vornic, lui Jupin Nanul, lui Jupin Voicu, lui Jupin Manea Udriște și fratelui său Stoica, lui Jupin Iarciul, lui Jupin Radu Borcea, lui Jupin Stanciul Honoiu, lui Ștefan Logofătul, lui Dimitrie Spătarul, lui Șerban Vistierul, lui Semen Stolnicul, lui Micle Păharnicul, lui Bade Comisul. Iară pentru mai mare întăritură am poruncit credinciosului nostru scriitor Mihail de a scris această carte și a afirnat pecetea noastră cea mare. Dat în Argeș, iar scris în Tirgovște, Septembre în 8 zile, la anul 6948 [1439] ¹.

III.

Cu mila lui Dumnezeu noi Alexandru Voevod, ș. a. am încheiat cu sfințicii și orășenii din țirgul Liovului și cu toată popolița lor așezămintul de vamă ce urmează, după cum trebuie să umble ei cu mărfurile lor în țara noastră, plăind vămi mai ușoare de cum au fost în trecut, și anume: D'Intăiu, vama de căpetenie de la Suceava: la descărcarea postavurilor se vor plăti aici câte 3 groși de la o grivnă; tot alifta pentru cumpărarea mărfii tătărăști în Suceava: ori mătasă, ori piper, ori camocat sau camhă, ori *tebencă*, ori tămii, ori vin grecesc; iară, cumpărind aceste lucruri în alte țirguri ale noastre, acolo la locul cumpărării se vor plăti câte 2 groși de la o grivnă și apoi la vama cea mare din Suceava tot câte 3 groși de la o grivnă, și numai astfel va fi îngădui a vinde mai departe. Scoțind vite în țară la Liov, se va plăti la Suceava de la o vită câte un groș; așijderea de la 10 porci, 10 oi ¹; de la un cal sau de la o lapă câte 6 groși; 100 vulpi — 10 groși, 100 de piei crude de oate — 4 groși, 100 de piei de miel — 2 groși, 100 de piei de vită — 15 groși. Alifta pentru vama de căpetenie de la Suceava. Scoțind însă cineva mărfurile spre părțile tătărăști, se va plăti de la 12 cintare la Suceava câte o rublă de argint, în Iași — 30 de groși, în Cetatea-Albă — $\frac{1}{2}$ rublă de argint; iară, mergînd, nu prin Cetatea-Albă, ci prin Tighinea, se va plăti aicea vama Cetății-Albe, afară de plata vadului, și încă și la strajă se va mai da de la tot carul câte 12 groși. Ducînd vite din țară la Tatarî, se va plăti de toată vita la vama cea mare din Suceava câte 4 groși, iar în Iași—2 groși, iar la Tighinea 2 groși. Iară de pe 100 de oi la Suceava 60 de groși, iar în Iași 30 de groși, iar la Tighinea 30 de groși. Această este vama pentru cine merge la Tatarî. Postavurile cată a se vinde chiar la locul descărcării, în Suceava, iar în alte orașe ale noastre nu se pot vinde; și apoi, cu banii căpătași, slobod li va fi să umble și să țirgulască orice lucruri în toate țirgurile noastre. Trecerea postavurilor la Unguri și la Basarabeni (Munteni) este slobodă, și anume; pentru scoaterea la Basarabeni se va plăti la vama cea mare din Suceava de la o grivnă — 3 groși, și la granița de la Bacău de la o grivnă 2 groși, și apoi la întorsul de la Basarabeni (din Țara-Românească) cu marfă de

¹ Hasdeu, *Arch istorică*, I, pp 84—5.

² În traducerea lui Hasdeu și: „100 de vererițe“.

acolo, fie piper, fie lină, fie orișice; se va plăti în Bacău de la 12 cîntare — $1/2$ rublă de argint, și la vama cea mare din Suceava de la 12 cîntare — o rublă de argint; iară pentru scoaterea postavurilor la Bistrița la Unguri se va plăti în Suceava de la o grivnă — 3 groși, în Baia de la o grivnă — $1/2$ groși, iar în Moldovița $1/2$ groși; și apoi, la înlorsul de la Unguri, cu marfă de acolo, se va plăti de la un tar în Moldovița—2 groși; așijderea în Bala. Scoțind postavuri la Brașov, se va plăti la vama cea mare din Suceava de la grivnă cîte 3 groși. la Bacău — $1/2$ groși, așijderea la Trotuș; și la înlorsul de acolo, de la fiecare tar, în Trotuș cîte 2 groși, și tot așa în Bacău. Slobod este a scoale (în Gallizia) cai moldovenești de cei de 3 grivne, precum și cali ungurești sînt slobodzi dar în ce loc se vor cumpăra, acolo vor da de tot calul cîte 4 groși, iar la țîrg la Suceava de fiecă cal cîte 6 groși, și la Siretlu — 2 groși de cal; așijderea în Cernăuți.

Iară, scoțindu-se cai sau iepe la Cămența Podoliei, se va plăti în Doroholu vama Siretului și în Holn vama Cernăuțului. Aceasta este vama și pentru cai și pentru iepe. Cumpărînd vite sau cîrlani în Bacău, sau la Roman în țîrg, sau în Bala, sau la Neamț, sau în alte țîrguri ale noastre, la locul cumpărăturii se va da vamă: de la o vită—1 groș, tot așa de la 10 oi, sau de la 10 porci, sau de la 100 de piel de miel; de la 100 piel de bou—10 groși; de la 100 de piel [de oaie] crude—2 groși. Și apoi să se iea o mărturie pecetluită de la vameș, care se va înfățișa la vama de căpetenie în Suceava, fără a se mai plăti undeva a doua vamă. Vama de la Siretlu este de la: mărunțișuri, șăpci, nădragi, coarde de arc, săbii, de la care toate se vor plăti de o grivnă—3 groși. Iară, scoțind din țara noastră, din Suceava prin Siretlu, se va plăti în Siretlu, pentru piel, lină, piele de oaie, pentru toate, cîte o jumătate din vama Sucevei: aceasta este vama Siretului. În Cernăuți se va plăti: de la un car nemțesc vamă, 4 groși, de la un car armenesc, 6 groși, o vită—1 gros; tot așa 10 porci sau 10 oi, un cal sau iapă, 2 groși; iară, pentru vad, fie cu cară nemțesci întregi, fie cu cară armenesci—4 groși: aceasta este vama Cernăuțului. În Cernăuți, carăle să nu se răscolească, ci numai negustorul să încredințeze că nu are în carul său mărfuri oprite, adică: jderi, argint, ceară și caii de țară cei bunți. Prețul postavurilor să fie în Suceava după prețul obișnuit din Liöv. Liovenii, cari vor voi a merge la Brăila după pește, vor plăti cîte $1/2$ groși de la o grivnă la vama de la hotar: sau la Bacău, sau la Bîrlad; iară carul și peștele să nu li se supere; și apoi, luindu-și de acolo mărturie pecetluită, să vină în pace la Suceava, unde, la vama de căpetenie, să mai plătească cîte 3 groși de la o grivnă, fără să li se supere carul și peștele; după acela în Siretlu să mai plătească de la o grivnă $1/2$ groși, fără alt amestec la car sau la pește; în sfîrșit, în Cernăuți să se iea vama pe car. Liovenii cari vor aduce de la Unguri argint ars (topit, în bucăți, *lingot*), mai înainte de toate ni vor vinde nouă cît ni va trebui, și apoi, din rămășiță, să vinză altora. Aducerea cerii muntenești și brașovenești e slobodă, plătindu-se vamă de la o platră de ceară, în Bacău,—1 gros, la vamă în Suceava tot așa, și în Siretlu așijderea. Adușul jderilor ungurești e îngăduit, plătindu-se vama de la o grivnă în

Bala 1 $\frac{1}{2}$ groși, în Suceava, 3 groși, în Siretiu, 1 $\frac{1}{2}$ groși de grivnă; din cari jderi slobod este a vinde oricine numai după ce noi ni vom alege cit ni va trebui nouă. E îngăduit Liovenilor a ținea în Suceava o casă a lor, în care însă să nu fie cârciumă, să nu se fiarbă bere, nici mied, nici să fie măcelărie, nici pine să se vîndă: căci, pentru călcarea acestei opriri, ingrijitorul casei va fi dat afară. Acestea le-am făcut pentru negustorii domnului nostru Craiul Poloniei, din toată Țara Rusească și Podolia. Care toate mai sus scrise făgăduim a le păzi totdeauna, în vecii vecilor, fără viclenie sau înșelăciune, noi și urmași noștri, nestrămătat vre-odată, pe cinstea noastră și pe credința noastră, după legea creștinească. Și marturi ni sînt: domnul Ilurji staroste, d. Mihail de la Doroholu, d. Vlad de la Siretiu, d. Oană Vornic de Suceava, d. Iașco și d. Iliș Păharnicul; ară din partea orașului Liov au fost marturi solii: Măclco Culicovschi și Zimirstan Hanăs și Hanăs Verzăst, Rus Nichius, și pisarul de la Liov, Hanăs. Spre mai mare țărle am poruncit credinciosului nostru Brateiu¹ Logofăt a scris și a pune pecetea noastră cea mare.

Suceava, 6916 [1407], Octombre 8².

IV.

Adelul vămii schilii de la Căineani, de povăra și de bucatele ce trec prin scală, de ce marfă cule cit iaste să se 'a vamă; care s'auscos după catassih[ul] schilit de la Duca-Vodă, la leatul 7184 [1676].

[Înr'o formă grecească:] Orînduita vamă a Cînenilor, ce se cuvine să lea vameșil de la povara de orice fel de lucru, ce a luat-o domnul Tănase Veneșlanul de la Vistierle; 30 Februar, anul 1705.

Povara de Agem (de Persia) bani româneșli 266 (166).

"	"	șofran	1000
"	"	Țarigrad	250
"	"	Adrianopol	250
"	"	Brusa	266
"	"	Sofia	140
"	"	Tirnova	166
"	"	de piper	333
"	"	săfliane	165
"	"	meșină	120
"	"	postav supjire, bun sau angle . . .	335
"	"	cel mai bun de jos (feld l breclș) .	266
"	"	singeap	333
"	"	bumbac	140

¹ Numele lipsește în ediția originalului.

² *Ibid.*, pp. 130-2 (numai traducerea românească, pe care o urmăim); originalul în Kaluzniacki, *Dokumenta moldowskie i mulliankie z archiwum miasta Luwowa, Lemberg, 1878* („Akt. grodzk. i ziemsk.", VII), pp. 12-5 (tot acolo, pp. 28-9, privilegiul precedent).

O coropcă de samuri	1600
Lămile	80
Orezul	80
Smochinele	80
Chiveretele	133
Lina bună	50
Înul, cinepa	25
Sfoara	33
Desirămăturile (strămăturile)	166
Pentru un fier lat de plug	2
„ o povară de griu	6
„ „ „ meu	4
Povară de vin	12
Pentru un cal de cumpărat	25
„ „ bou mare	6
„ o vacă	4
„ oie	2
Și dar (poclon) vameșilor, la miei (de turmă un miel)	1
Pentru un porc, cind îi mină în țară de-i hrănesc la pășune	4
„ un porc mare hrănit, gras	6
Și dar, de tui, un burlinc, la o sută de porci unul	1
Povară de procovețe	60
„ „ mazăre	6
Povară de ștreanguri	25
„ „ piei de miel	260
Pentru un om călare	2
„ „ „ pe jos	1
Povara de Veneția	333
Aja (arnici)	168
Povara de Rumella	168
Bețele	120
Pentru o vulpe, pentru un jder	6
Povara de argini viu	335
„ „ plumb	120
„ „ undelemn	150
Pentru un cop (o oacă) de rachiu	2
„ „ „ uleiu	1
Pentru un lup	4
„ o povară de doftorii de脾șer	140
„ „ „ roșcove	80
„ „ „ oțel	50
„ „ „ săpun	40
„ „ „ brinză	40
„ „ „ tutun și lulele	80
„ „ „ abale	133
„ „ „ blănuri	200

„ „ „ chihlimbar (pietre de „caplamal“).	266
Pentru o povară de stafide	80
„ „ „ scumpie	12
„ „ „ miere	50
Butoiul de vin	80
Pentru o coasă	1
Povara de tămâie	266
„ „ morun	50
Linăritile	50
Povară de pește	20
Pentru un procov bun	20
„ „ ris	40
Uu cal turcesc	153
Povara de cușile	120
„ „ văpseală	80
„ „ anison	53
Pentru o oacă de ceară de biserică	2
Povara de osinză (său)	40
Ferdela de griu	1
Pentru o vidră	28
„ două seceri	1
„ doi dihori	10
Vama Țerii-Românești, scoasă la anul 1705 ¹ .	

V.

O LITERĂ DIN TARIFUL VAMAL MOLDOVENESC
DIN ANII 1760(după Kogălniceanu, *Arhiva românească*, II, pp. 242-3.)

- Abă albă de 14 bucăți, 1 leu vechiu (1 leu, 4 parale.)
 Alăgea de Misir [Egipt], de bucăți 1 leu vechiu.
 Alăgea de Halep, bucata 55 bani vechi.
 Alăgea Șam [=de Siria], bucata 50 bani vechi.
 Alămăi, din zece, una la vamă.
 Alune, cantarul 50 bani.
 Anison, cantarul 110 bani.
 Arniciu roș și vinăt de Halep, oca 28 de bani, iar de cel de Țarigrad oca 22 bani.
 Arce zugrăvite, de unul 30 bani, iar de cele proaste să se socolească doi drept unul.
 Arce nelucrate de 2, 16 pol bani.
 Aramă lucrată, de 14 oacă, 1 leu vechiu.
 Astartiu, de 14 bucăți, 1 leu vechiu.

¹ În românește, cu data de 1691, în *Studii și doc.*, V., pp. 364—7; în grecește *ibid.*, XII, pp. 12-4. — Aici s'au amestecat, așa încît să dea o priveliște de total.

Atlas, de 14 coși, 1 leu vechiu era mai înainte, iar de la o vreme incoace
 trag în cântar tot felul de mălăsuri, și de cele cu fir de una ocă
 leu 3 lei vechi, iar de cele fără de fir câte 1 pol leu vechiu.
 Albii, covăși, căușe, de carul încărcat, 1 leu vechiu.
 Anterlicuri, de 14 ocă, 1 leu vechiu.
 Așă roșie și vinătă, de 2 legături, 9 pol bani.
 Anterlicuri bune, de unul, 90 bani.
 Argint, oca 5 lei.

VI.

SOCOTEALĂ DE VALOAREA BANILOR.

Riureni, 10 | 22 Septembrie 1819.

De la negustorul Savva Ion.

Galbeni . . .	Lei 15.
Crontaleri . . .	" 7.10 parale.
Dereclii . . .	" 6.30 a 35 parale.
Taleri ordinari.	" 6.25.
Dori, șiucul . . .	Lei 44 par[ale].
Delto găuriși . . .	" 42 ¹ / ₂ .
Iozluci	" 4 lei.
Ichilici	" 3,10.

VII.

PROBĂ DE SCRISOARE DE NEGOT.

Hafeg, 18/30 Iunie 1821.

[B. Pavlovici și D. Șt. Popovici către Hagi Constandin Pop din Sibiu]. După cum și din gură va spune chir Vasile ce urmare am făcut, noi, cu ajutoriu lui Dumnezeu, aseară la 6 ceasuri, am ajuns aici dă la Vilcea, și ștutul fie dumitate că am togmît cu vr'o 3 Rumăni ca la vr'o 3000 ocă] lină franco aici la Hafeg, dă la 53 a 55 pr. ocaua; care socotim că, după togmă ce am făcut, și alși oieri, la care le-am dat de șlire, vor aduce lina, iară, cită se va putea stringe, încă nu putem ști până cu a doilea, fiindcă chir Nicolae Zofu au rămas în Vilcan, să să mai întâlnească și cu alși oieri, și iară să vorbească pentru lină. Care, după venirea dumnealui, vom arăta pe larg. Cu toate acestea, că socotim că mult-mult să să stringă ca la ¹⁰/_m oca; mai multu nu să va putea stringe. Pentru care, fiind voia dumitale, socotim că, de s'ar găsi la Brașov, fiindcă iasă și mai faină, ar fi bine să facem o cercare, că aceia totdeauna să vinde și mai cu preț și și mai în grabă. Apoi iară rămîne la voia dumitale.

Noi astăzi, avînd ocazion, am scris pe la Rușava la Crațova ca, un ceas mai în grabă, să ne trimiță 100 saci, 3 gheme cazul [roșii], și 4 basar-

gii pentru bătutul lîni, apoi iară dumneata de-acolo, fiind drum deșchis, după cum vei găsi cu cale, vei porunci să să urmeze.

Chir Vasile vine acuma, mai cu samă fiindcă iaste nește lînă unde au dat vorbă, la Romos, Ola-Pian, Răchila și Lomas, ca, mergînd în colo, să întărească, și cu întorcerea să o primească de pe unde va fi, și să o bată în saci. Aseminea și pentru de ales, mai în grabă ne-ar trebui saci cazii [roșii] și sfoară de legal saci la gură, și un car, cel ce să aducă saci, și să-l încărcăm cu lînă înapoi. Și iarăși ne rugăm pentru bani, ai [lui], și de cheltuială, v'o 500 f. w. w. *altinterim*, că cele 200 s'au cheltuit. Și, iară, cele trebuincioasă va arăta chir Vasăli din gură. Noi am fi scris dumatile și mai d'innainte, iară, fiindcă aici poștă nu umblă, n'am avut prilej. Destul, cercetînd aici, n'am aflat necăiri loc de spălat lîna: așa am găsit că va fi mai bine să să strîngă toată lîna la Sibiu, și acolo sau la Sad să va găsi loc să să spele; și numai atîta ne rugăm, cît mai în grabă pentru saci și bani, ca să plătim lîna ce va veni. Și cu toată plecătunea rămînem cei mai mici..."

MEDICI ȘI MEDICINA

ÎN

TRECUTUL ROMĂNESC

(O conferință la Societatea studenților în medicină.)

Unui profan în ceia ce privește știința pentru care sînt pregăliți și pe care o s'o servească mare parte dintre acei cari sînt de față, nu i se poate cere să vorbească din trecutul medicinei la noi decît numai de parlea acela, foarte întinsă în ce privește timpul, dar foarte puțin cuprinzătoare în ce privește lucrurile, care este de competența istoricului. Prin urmare sînt multe veacurile care încap într'o expunere a medicinei în trecut așa cum o poate face un istoric, însă veacurile acestea nu sînt peste măsură de bogate în lucrurile care pot interesa pe studenții în medicină și pe domnii profesori, colegii miei, cari mi-au făcut cinstea să vie la această conferință. Așa încît lămuririle istorice au mai mult interesul curioșității. Și ca lămuriri istorice rog să fie primite puținele contribuții pe care le pot adăugi la cunoștința medicinei în trecut.

Pot spune de la început că, mult timp, medicina s'a făcut pe spinarea noastră, dar nu de către noi, așa încît nu sîntem noi răspunzători de metodele care s'au întrebuițat, și nici de rezultatele la care s'a ajuns cu întrebuițarea acestor metode.

Dacă am îndrăznit să ating acest subiect, ascultînd de amabila invitație a președintelui Societății studenților în medicină, am făcut-o pentru că, în timpul din urmă, asupra oricărui punct din istoria noastră s'a strîns un material imens, care în mare parte, nu e clasat, și e alît de înflăcînt acest material, alît de risipit, încît de multe ori se încurcă chiar cel care l-a strîns: nici el nu-l poate da de urmă atunci cînd îi trebuie pentru o lucrare anumită, nici el nu se poate folosi de întregul material care-l stă la dispoziție,—mai tot acest material adunîndu-se accidental și tipărindu-se cum se tipărește 'n genere, în știința noastră istorică, mai ales, în care așa de multă disciplină în alegerea lucrurilor principale, pentru tipărirea celor principale întăiu și celor secundare pe urmă, nu se observă. Pe de altă parte o mare întreprindere la noi, făcută sistematic, cu toată

aparența impunătoare a unei colecții cum este colecția Hurmuzaki, n'a prea fost, așa încît fiecare a adus ce s'a înîmplat de a găsi. Prin urmare, în publicațiunile foarte înîlnse, în care un sistem nu se poate zice că este ușor de recunoscut, amănuntele apar topite, răspîndite și, oricum, de și istoric, nu le găsești pe toate, mai ales cînd ai puțin timp la dispoziție pentru pregătirea unui subiect. Cînd deci materialul acesta este așa de risipit încît istoricul singur îl poate găsi cu greu, este totuși datorია lui, a istoricului, să încerce a strînge lucrurile împreună și să le infățișeze, nu cîte sînt, ci cîte se pot găsi, și nu în forma pe care ar dori-o, ci în forma pe care o îngăduie împrejurările.

Aceasta ca introducere.

I.

Din capul locului s'ar putea spune mai mult în ce privește medicina anonimă, medicina populară, care e străveche, dar aceasta nu este atîta de domeniul istoricului, cît de domeniul folkloristului, și, dacă s'ar da o întindere mai mare acestei părți, ar rămînea prea puțin timp pentru partea cealaltă. De aceea mă voi mulțami să fixez două puncte care mi se pare că pînă acum au fost prea puțin puse în evidență și care totuși pot să aibă importanță.

În medicina populară, al cărui material a fost strîns de la o bucată de vreme și publicat în „Analele Academiei Romîne”, iar, întîmplător, cînd și cînd și în volumele care au apărut deosebit, ca aceea culegere a doctorului Daniil Ionescu din Romanaji și a fiului său, d. Alexandru Daniil, apărută la București și la Văleni-de-Munte, acum cîțiva ani ¹, în momentul acesta este mult de cercetat. Mi se pare însă că metoda cercetărilor nu este fixată. Materialul stă grămadă, fără linii conducătoare stabilite. Nu știu dacă este mai important, în lucrurile acestea, să ai material mult sau să ai linii conducătoare stabilite, în care și un material mai restrîns poate da mai mult adevăr decît materialele bogate unde însă această linie nu e trasă.

În această medicină populară sînt două grupări de făcut: de o parte trebuiesc grupate descîntecele, de altă parte rețetele. Adecă așa-numita medicină băbească a babelor, de o parte, iar, de altă parte, acele elemente de poezie populară, în cea mai mare parte neînteligibile, nici lingvistic, necum psihologic și încă mai puțin tehnic, care se întîlnesc în descîntece.

Acum, în ceia ce privește originea descîntecelor la noi, fiindcă în viața noastră națională s'au amestecat multe curente venite din multe părți, noi, odinioară, ne gîndiam să găsim toate lucrurile în Roma veche și aceasta a fost marele nostru păcat, care ne-a împiedecat de a înțelege atîtea chestiuni din trecutul nostru.

Pentru că, deci, în viața noastră națională sînt contopite multe curente, se poate pune întrebarea: de unde vin descîntecele acestea? De la care din elementele ce au contribuit la alcătuirea naționalității noastre pot

¹ „Culegere de descîntece din jud. Romanaji”, 2 vol., 1907-9.

veni descîntecele? Este o parte care se înțelege, dar și o parte care nu se înțelege, din nenorocire, și care ar putea fi foarte interesantă.

Descîntece de acestea se întîlnesc în toată Peninsula Balcanică, Fără îndoială, la Ruteni, cărora li place acum să-și zică Ucrainieni, fără să priceapă foarte adese ori ei singuri ce însemnează asta, de și noi pricepem cînd suferim procedeele ucrainene (ilaritate). Era și cineva care știa bine la noi ce e cu acești Ucrainieni, dar de la o bucată de vreme acea persoană s'a cam eclipsat, și nu mai e nimeni acum care să ne mai lumineze în această privință. (Surisuri.)

În lumea aceasta „ucrainiană” sînt elemente etnice și elemente culturale comune nouă, — dacă vrea cineva să înirebuințez termenul de „Ucrainieni”, zic și eu: „Ucrainieni”, cu toate că în mult mai mult la vechiul termen de „Ruteni”, „Rusneci”, supl care poporul nostru cunoaște această națiune. Acești Ucrainieni nu sînt în rîndul întăiu așa de Slavi cum își închipuie ei. Ei pretind că represintă un element cu totul caracterizat din marea familie slavă; etnograficește și antropologicește se constată însă foarte răpede contrariul. Rusneacul, chiar cînd nu se coboară din înaintași romini, cea ce este foarte adese ori casul, în vecinătatea noastră și în regiunile bucovinene dintre Prut și Nistru, e mult mai asemănător cu Românul, în ce privește tipul fizic, decît Rusul din mijlocul stepii cu același Rutean. În ce privește locuința, în ce privește sistemul de a lucra cîmpul, în ce privește îmbrăcămîntea, poezia populară, obiceiurile, asemănările cele mai mari există, nu între Rușii din stepă și Rușii din regiunea Nistrului, ci între acești așa-numiți Ruteni și între noi. Vechiul popor tracic s'a întins mult mai departe de cum credem noi, și acei cari vorbesc astăzi de un dialect slav mai mult sau mai puțin fixat — și învățații ucrainieni pretind că este extraordinar de fixat, fiindcă în loc de Chiev zic: Chiiv și în loc de Lvov zic: Lviv —, ar trebui să cugete puțin și la vechea comunilate tracică.

Așa încît recomand pentru orice fel de cercetări comparative ce s'ar face în acest domeniu, să lăsăm Roma veche de o parte și să luăm elemente de comparație de la substratul comun tracic.

Și să nu se oprească numai aici și în Peninsula Balcanică, unde sînt iarăși elemente venite de la Traci, indiferent dacă un Trac își zice Sîrb sau dacă în Sîrb trăiește și un Trac, ori dacă și în Bulgar ca și în mîndrul Grec vei regăsi cine știe ce strămoș Trac. Tot asemenea Ungurii, în mare parte, își închipuie că sînt Unguri, dar, dacă unii au aspectul — de suflet nu vorbim, căci se pare că sufletul nu li e asemănător cu sufletul celorlalți, locuitori ai Europei, socoții în generalitatea lor —, ca și al celorlalte popoare, același substrat există și la ei. Și, dacă așa este, ei nu o datoresc Fino-Ugurilor de odinioară, ci populațiilor slave din Panonia, populațiilor românești pe care le au întîlnit în regiunile răsăritene de peste Tisa. Astfel folklorul unghuresc merită totdeauna să fie studiat, nu fiindcă e maghiar, ci fiindcă nu e maghiar, fiindcă se întîlnesc altele ingrediente care sînt ale noastre sau ale Slavilor, alit de înrudiți supl raportul vechii primitive, încît aproape nu se poate face o deosebire.

Și, iarăși, Sași din Ardeal cred că sînt numai represintanții culturai germane. Se înșeală: ei sînt, de sigur, în clasele de sus, și represintanții culturii superioare luate din Universitățile germane ale secolului al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, și tot așa și în toate au împrumutat din cărți, dar ca viață fundamentală populară atîta la ei e luat din același fond etnic ca și al nostru. Ei au venit peste noi, s'au aclimatizat prin noi, au lucrat pămîntul ca noi, au făcut casele ca noi, au împrumutat și în îmbrăcăminte unele elemente de la noi, păstrînd altele din regiunile renane.

Și în sfîrșit, tot așa și la Secui: folklorul seculesc merită să fie cercetat, fiindcă în bună parte Secuții sînt Romîni desnaționalizați, ca unii cariau venit foarte tîrziu, după 1200, conform ultimelor cercetări, poate colonizați de Cavalerii Teutoni—iar nu de Attila!—și au luat deci întru toate datinele și notele sufletești ale poporului nostru, pe care l-au găsit acolo, de care nu l-au putut înlocui și cu care s'au confundat, în afară de dialectul unguresc pe care nu-l mai vorbesc.

Am dat aceste lămuriri pentru că pot să se vească și la altceva, dar și atunci cînd e vorba de descîntece și rețete: dacă vom să avem studii bune în această privință, trebuie să lăsăm sînta Romă, pe care o venerăm supz toate raporturile, de care ne ținem în atîtea domenii, dar pe care e bine să o lăsăm de o parte în acest domeniu, și să cercetăm încunjurimea noastră, care nu este numai a noastră, ci presintă, în același timp, prin originile sale, atîtea lucruri identice cu cele care se găsesc la obîrștia vieții vecinilor noștri.

Dar aș crede că, în descîntece, elementul sălbatec, elementul bizar, elementul cu totul deosebit de cesimjim și înțelegem noi și care a ajuns, prin urmare, neînțeligibil și în graiu, și în foad, nu aparține civilizației tracice străvechi de la noi, ci unor elemente scitice, turanice.

Și Scitii erau alcătuiți dintr'o clasă dominantă arică și dintr'o mulțime imensă de supuși, care era turanică. Fără să se fi amestecat puternic cu Tracii, acei barbari au putut strecura în viața tracică anumite datine de ale lor.

Se dau astfel numai unele îndreptări pentru studii viitoare pe care n'am nici răgazul, nici intenția de a le face, dar se poate găsi cineva să le facă. Căci nu e lipsă de asemănare între aceste elemente sălbatece, barbare, bizare, neînțelese ale descîntecelor noastre și între ce se înțeleg la populațiile din Nordul Siberiei, la care șamanismul represintă, nu numai religia, dar, în aceeași timp, și o medicină religioasă, cu riturile sale, cu incantațiile sale și descîntecele sale.

Ar fi foarte folositoare apropiările, și, în această privință, natural că metoda ar fi să se întrebunjeze întăiu asemănarea cu vecinătatea, iar după aceea s'ar căuta dacă anume elemente scitice care s'au putut păstră în Nordul Asiei n'au părți comune cu descîntecele noastre.

Cît despre medicina babelor, acuma am constatat, umblînd prin vechi colecții de documente, că pot să existe și mărturii istorice cu privire la practicarea acestei medicine, care e cu totul altceva decît falsa medicină a descîntecelor. În descîntece e numai supranaturalul care prin anumite elemente diabolice — fiindcă e curios că în toate religiile dracul e cel mai de ispravă — readuce sănătatea; slăpînul elementelor rele care au pătruns în corpul omenesc pleacă înapoi, evacuează teritoriul, cum s'ar zice (ilaritate). Și teritoriul, prin urmare, se reface, refacere fără despăgubiri de războiu, care s'ar putea să lipsească și aiurea decît în acest domeniu, cu toate așteptările (surisuri).

În medicina băbească nu este însă aceasta: este începutul medicinei celeilalte, omenești, raționale, pămîntești, fără amestecul elementelor infernale, sub-pămîntești. Și, în documente, ici și colo, vedem particulari cari arată cum au fost lecuții de babe, prin medicina aceasta în care satele cred și acum așa de mult, și au motiv să creadă, căci ea întrebuințează leacuri vegetale, care pot să aibă efecte bune, și unele masajii care nu sînt cu totul deosebite de alte sisteme, care au progresat plecînd de la același obîrșie.

Într'un document ardelean de la începutul veacului al XIX-lea am găsit astfel declarația cuiva care spune că a fost lecut de o babă, arătînd și cît a dat, și e foarte interesantă expunerea prin felul naiv cum se povestește lecurrea. Lucruri de acestea s'ar putea găsi și în cantități mai mari, și as putea spune chiar unde se pot găsi mai multe: în domeniul unde nu s'au făcut destule cercetări pînă acum. E vorba de mulțimea actelor judecătorești din la episcopii. Judecau episcopii într'o mulțime de chestii, jurisdicția ecleziastică fiind foarte întinsă și te miri ce se poate găsi într'însa. Se judecau lucruri cu totul străine de sînta Biserică, din mai multe motive, între care și acela că sînta Biserică se amesteca însăși în o mulțime de domenii: și prin servitorii săi, ca împričinași, în chestii care n'aveau nimic a face cu teologia, răsăriteană sau apuseană. Cătreieră cineva tot cîmpul delictelor sociale și morale prin astfel de arhive. Se mai poate găsi însă cite ceva și prin arhivele particulare. De pildă iată ce celîm într'un document de la 1810: „Mi-am frînt mina cî sîngă și mi-am zdrobit cheptu: acuma zac la Boița. Aici taste o muliere meștere, și s'au făgădui că mă va vindeca" ¹⁾.

Și nu se zicea: medicină băbească, ci astfel, și cuvîntul a rămas într'un domeniu cu totul special: se zicea „moașă", adică „strămoașă". Astăzi însă cuvîntul „babă" e cel convenabil, cu care cineva se adresează față de asemenea persoane în stare să readucă, pe cale hirurgică sau medicală, sănătatea în trupul bolnav.

Încă odată, acestea sînt mai mult indiciul de studii viitoare într'un domeniu necercetat.

¹ Cf. „Studii și documente", VIII, p. 87, No. XLVII. Cf. și ibid., p. 146, No. CCXCVII: „Poate că și-o fi îngropat copiii cari i-au lepădat dintr'însa cu leacuri".

II.

Acuma, după acestea toate, vin la mărturiile istorice în ce privește, nu incintările și descinlările, și nici cunoștințele băbești ale „moașelor“, ci medicina care venia pe vremuri la noi ca să lecuiască pe Domnul întâiu — fiindcă medicina a plecat de la Domni, a trecut pe la boieri fără să fi ajuns încă la țerani (aplaude) și, cînd va ajunge și acolo, atunci va fi perioada cea mai importantă din istoria medicinei la noi, atunci se va porni o eră nouă —; a trecut, zic, pe la boieri, a ajuns la Țirgovești, și — s'a oprit acolo.

Cele mai vechi lămuriri despre practica medicală exercitată la noi, de străini, asupra Domnilor noștri vin din epoca lui Ștefan-cel-Mare,

Ceia ce nu înseamnă că înainte de Ștefan n'au existat doctori. Pentru a ne lămuri în această privință am putea căuta termeni cari se întrebuințau la noi pentru a-i numi. Este unul cu totul nou, pe care-l întrebuințăm din veacul al XIX-lea, pe care în zădar l-am căuta într'o vreme mai veche: acela de „medic“. Dar este un termen foarte vechiu, popular, cu aspect străin, dar mult mai puțin răspîdit decît credem, și neavînd în chip absolut sensul de medic cu pretenții științifice; termenul de „vrăciu“. Vraciu are în el ceva miraculos, și în vechea noastră literatură „vrăciul“, „vrăciutrea“, nu lipsesc, dar, lucru pe care nu-l ași fi crezut, în veacul al XVII-lea, și anume în întâia jumătate a veacului acelaia, cînd s'a tradus în Moldova Herodot—ceia ce a fost un mare fapt cultural din trecutul nostru: a se traduce Herodot într'o vreme cînd nu era tradus în între-gime nici în franțuzește, și cred că nici în nemțește, deși știința germană, cum se știe, este anterioară creației lumii (ilaritate) și va dura după sfîrșitul lumii, pe care îl va și pregăti (ilaritate): fiind vorba de medicină în vre-o cîteva locuri, medicii sînt chemați „doftori“, nu „vraci“; nu există o singură dată „vrăciu“ în Herodot, ceea ce arată că medicina, care, în cea mai mare parte, în epoca aceasta, venia din lumea germanică, aducea de acolo titlul de „doctor“, prefăcut în „doftor“. Terminul îl aflăm, de altfel, și în testamentul, încă mai vechiu, din 1620, al lui Radu-Vodă Șerban, pribeag la Viena¹, și încă supt forma „doctor“.

Am spus că în epoca lui Ștefan-cel-Mare avem cele d'întăiu lămuriri sigure despre medici la noi. Aceste lămuriri sînt relativ bogate și oferă fără îndoială interes.

Ștefan-cel-Mare a fost rănit la picior, cînd a atacat Chilia. Chilia a izbutit să o iea, dar piciorul i-a rămas atins pentru toată viața. Cît a fost tînăr, nu s'a resimțit; la bătrînețe oboseala l-a făcut să sufere îngrozitor de pe urma rănii. Atunci în ultimii lui ani, cînd poate s'au adăugit și infirmitățile ce se ivesc la vîrstă foarte înaintată, el s'a căutat cu medici străini. Relativ la doi din medicii aceștia, nu știm cînd și cum i-a căpătat; din ce lume au venit însă, știm foarte bine. Ștefan a avut un medic venit

¹ „Analele Academiei Romîne“, XXI, p. 291.

de la Hanul Tatarilor, medic care, cum se știe, a intrat și în plesa lui Delavrancea și prin aceasta s'a popularizat, dar izvoarele nu ni spun și procedeele pe care le-a întrebuițat, — și poesia are drepturile ei.

Era deci un medic evreu, care a asistat pe Domn până la sfârșit; „il medigo zudeo de l'Imperator di Tartari“: medicii evrei aveau o veche practică arabă, în legătură cu cele bizantine, și practicele bizantine înseși erau și ele în legătură cu ce se putea ști din medicina clasică de pe vremurile lui Hipocraț privitor la bețeșugurile și suferințele omenеști. Cellalt medic era un bărbier din Buda: „un barbier di Buda“. Se pare că sistemul de a întrebuița, mai ales pentru boli care cer o intervenție chirurgicală, bărbierul, este un sistem unguresc (ilaritate). Prin urmare este de dorit, cum o intervenție chirurgicală acolo este evident necesară, ca înțelegerea să-și trimeată bărbierii, și cit se poate mai răpede (ilaritate).

Der mai cunoaștem și alți medici, între cari unul n'a stat până la sfârșit de și nu știm de ce. Doi dintre acești medici sînt Venețieni. Veneția și regiunile vecine aveau medici foarte buni, în înțelesul timpului, cu cari se mulțămiau clienții, — ca toldeauna. La 1502, întors dintr'o solte de la Moscova, de la Mosc — cum îi ziceau străbunii noștri — un Dimitrie Purcivii, Italian, trecînd prin țară, a adus o cerere de la medicul venețian al lui Ștefan-cel-Mare, Matei din Murano — el iscălește „Matheus Murianus“, în formă latinisată, și se obișnuia în istoriografia noastră a i se zice: Matei Muriano, dar e un Matei din insula Murano, de lângă Veneția. Acest Matei cerea să i se trimeată din parte *doctoriile trebuitoare*, — *pharmaciae aliquae sive medicinae*.

Prin urmare căuta pe Domn după datinele cunoscute la el acasă. Și Ștefan el însuși scrie la 9 Decembre 1502, în această privință, cerînd să se dea medicului său venețian cele necesare pentru a-l curarisi de vechea sa rană¹. Medicul iscălia „doctor in arte și medicina“². Și dintr'un raport al lui, din singurul raport păstrat și care e foarte folositor și pentru cunoașterea țerii lui Ștefan, pentru icoana fiului său, pentru știința producției țerii, a mijloacelor militare, a războaielor purtate de marele Domn, aflăm că Matei a sosit la 1-iu August 1501 în Moldova, și Vodă l-a primit spuindu-i aceste cuvînte de prietenle: „n'am vrut să trimit după doctor în vre-o altă parte a lumii decît la prietenii miei, cari sînt sigur că mă iubesc“. Măsură de prudență, care se explică foarte bine. (Surisuri.)

Matei din Murano însă, cînd sosise, era el însuși bolnav: *medice, cura te ipsum*. Și s'a curarisit destul de slab, sau boala l-a fost prea grea, căci a murit înaintea pacientului; ceea ce e mai puțin obișnuit (ilaritate). De aceea, Ștefan, la 11 Octombrie 1503, va trimite o altă scrisoare, în care va spune: „Matei nu mi-a putut face niciun folos“: *nobis nihil proficere potuit*. Se vede că latineasca e tradusă de-a dreptul după romă-

¹ Hurmuzaki, VII, p. 35, No. XLIV.

² „Artium et medicinae doctor“; *ibid.*, pp. 36-7.

nește; nu înțelegea Vodă să scrie diacul ce vrea el, ci trebuia să zică lăli-nește cuvînt din cuvînt ce i se spunez în românește, și de aceea lăli-neasca aceasta nu e inteligibilă decît pentru cine știe și românește (ilaritate.)

Și se trimete astfel boerul Teodor să mai ceară un medic, mai sănătos și resistant (ilaritate), asigurînd cu grijă că i se va da drumul în pace!

Căci frica mare a tuturor doctorilor chemați aici era că nu vor putea să scape din țara unde erau atrași pentru consultații. Astfel, după un obiceiul păstrat pînă foarte tîrziu, soarta doctorului chemat la căpătîiul unui ilustru personaj nu era totdeauna de invidiat, și vom vedea, pe la 1760, pe unul, Stahl, care a pășit pentru neizbinda curei sale foarte multe pe vremea lui Constantin-Vodă Racoviță. Încît, dacă se înîmpla ca lucrurile să iasă rău, pe medic îl puneau în închisoare—, închisoare fără sanatoriu (ilaritate).

Fiind vorba deci să se aleagă un nou medic pentru Moldova, s'au prezentat trei candidați: unul Gheorghe din Piemont, a fost ales, și era să fie trimis lui Ștefan. Colegiul a preferat însă pe altul, Ieronim de Cesena, spunînd că Gheorghe nu e bun. Și s'a mai oferit un al treilea, Alexandru din Verona. În concurența aceasta a biruit Colegiul cu candidatul său, Ieronim. Plata lui trebuia să fie de 300 galbeni de aur pe an, ceea ce însemna o sumă foarte importantă. Ieronim s'a pus pe drum. Ce s'a înîmplat cu dînsul, nu se știe, Oricum la patul lui Ștefan-cel-Mare nu era în 1504 decît alt Italian, Lionardo de' Massari,—ceia ce înseamnă Leonard dintr'o familie de casteri, „massarii“. Și avem raportul său despre moartea lui Ștefan și orînduirea succesiunii lui²: aici se spune că ce mai găsea pe lângă Domn și bărbierul din Buda și medicul evreu al Haaului Tătarilor. Se temea să nu fie reținut și el, dar urmașul răposatului, Bogdan, în dispozițiile pe care le au moștenitorii totdeauna, a declarat că Leonard nu are nicio vină și prin urmare va fi trimis cu cinste acasă.

În sfîrșit mai este un medic pe care Ștefan l-a cerut și l-a căpătat: un German. La 26 Februar 1502, prin urmare între Matei de Murano și Ieronim de Cesena, Domnul, a cărui boală lua un caracter tot mai îngrijitor, trimete și aiurea după medic, în acea Germanie care avea o foarte bună reputație după acest raport. Și la Nürnberg, pe basu cererii lui și a recomandăției regelui Ungariei³, s'a ales, pentru a îngriji rana Domnului Moldovei, un medic care fusese în serviciul orașului, foarte prețuit, așa încît se făcea un adevărat sacrificiu trimițîndu-l, Ioan Klingensporn (avea prin urmare un caracter potrivit în însuși numele său pentru a lecu un viteaz ca acest strașnic călăreț care fusese, în zilele lui, Voevodul moldovenesc).

A sosit el sau ba? Arhivele din Nürnberg cuprind numai atît, și

¹ Ibid., pp. 38-39, No. XVIII.

² Ibid., pp. 40-1.

³ Iorga, „Acte și fragmente“, II, pp. 73-4.

este, evident, foarte bine venită această rară știre, rălăciță prin arhivele depărtatului oraș nemțesc.

De la medicul lui Ștefan-cel-Mare înaintea, avem o serie întreagă de acte pentru tot secolul al XVI-lea și al XVII-lea, în ce privește pe medicul Domnilor și boerilor noștri,—pentru că în secolul al XVIII-lea numai, se ajunge la medicină și pentru ceilalți. Astfel la 1508 întâlnim un medic, acesta Sas, cel d'întăiu medic sas,—căci medicina susească nu e așa veche precum s'ar crede, și a trebuit ca mai întâiu Sașii să lege relații cu Universitățile germane, de unde au luat și confesiunea luterană. Il chema Francisce.

Acum Radu-cel-Mare a fost un om bolnăvicios și avea nevoie de necontenită îngrijire. E arătat astfel, în cronica turcească a timpului, că șapte ani a fost paralizic, „boala groaznică și cumplită” de care vorbește și Viața Sf. Nifon¹. Și, fiindcă i se cerea unui Domn să împartă dreptatea direct, Măria Sa făcea în fiecare an cercetarea țerii și avea pe lângă fiecare mănăstire odăile sale unde se aduna lumea și vorbea de-a dreptul cu Vodă, așa încît se mintuia în câteva clipe expunerea procesului, pronunțându-se sentința fără niciun apel și executându-se imediat. Radu mergea, astfel, în căruță. De aceia a și venit medicul sas pentru dînsul².

Zecce ani după aceasta, — după ce cunoaștem, va să zică, pe medicul evreu al Hanului Tatarilor, pe bărbierul ungur din Buda, pe medicul italieni, pe unul german și altul sas, — avem și un medic din Ragusa.

Ragusa, pe coasta Mării Adriatice, este unul din cele mai minunate orașe din lume: făcut, în timp, după Veneția, a avut rosturi politice, administrative și de cultură ca și minunata cetate dogală. Aci a existat și o înaltă cultură intelectuală încă de la începutul veacului al XVII-lea; literatura sârbească o bucată de vreme s'a adăpostit în Ragusa, căci Serbia propriu-zisă era absolut la dispoziția Turcilor. Ragusanii făceau și un comerț foarte întins, chiar pînă la noi, unde erau negustori detașaiți, ca și bancheri cunoscuți. Și prin urmare nu e nimic mai explicabil decît ca un Domn de la noi să ceară medici de la Ragusa.

Acest medic al lui Neagoe-Vodă Basarab se chema Ieronim Matievich, și el se întilnește prin Decembre 1517, cînd a fost trimes de stăpînul său la Veneția. E făcut acolo cavaler de către doge, ceia ce echivala, de altfel, cu o simplă decorație din timpurile noastre,—nu mai mult. Între actele ragusane comunicate mie de răposatul meu prieten Jirecek, se găsesc două făcînd mențiuni despre Matievich: care se întîmpină la plecare și la întoarcere, în Decembre 1517 și în April 1518. Din ele se vede că Ieronim era „medicus chyrurgicus, servitor illustris domini Bassarachi (sic)” și, cum se cam incurcau lucrurile la atîta distanță, se adaugă că acesta e „Voevod al Transivaniei”³.

¹ V. „Floarea Darurilor”, I. București, 1907, pp. 433-5.

² Hurmuzaki, XV, p. 180, No. CCCXXIX. Cf. Ibid., p. 267, nota I.

³ Iorga, „Două documente din Arhivele ragusene”, în „Arhiva societății științifice și literare din Iași”, IX.

III

De la medicul lui Neagoe Basarab trecem acum la medicii Domnilor moldoveni din aceeași vreme sau dintr'o vreme apropiată cu aceea până la care n'am ajuns.

Căci de medicul Domnilor munteni contemporani se vorbește mult mai rar. Despre tatăl lui Mihai Viteazul se știe că el, Pătrașcu-cel-Bun a fost trimis la munte după aier, la Rîmnicul-Vilcii, și, fiindcă Rîmniculera mai aproape de Sibiu, unde se aflau mai buni medici ca la Brașov a fost chemat de acolo, ca să-i ajute, doctorul Ioan Evanghelistă¹.

Un medic din Brașov se întorcea în 1568 de la Curtea munteană a lui Petru-Vodă². Cum și urmașul tinărului Voevod care era să se stîngă în exil la Constantinopol, Alexandru-Vodă, era bolnăvicios Ivașcu Goleșcu-i aduce în 1574 un medic tot din acea cetate săsească³. În Iulie 1576 „doctorul“ e trimis iarăși la noi, și în Decembrie se dau „pilule“ Domnului⁴. Din trimeterea, în Iulie 1577, a lui Chisar Clucerul la Brașov știm că e vorba de doctorul Paul⁵.

Ceia ce nu împiedecă moartea Voevodului. Dar și în 1578, pentru copilul Domn Mihnea, venia același⁶. Un doctor brașovean îl căuta zece ani mai târziu⁷.

Trecînd acum la Moldova, Petru-Vodă Rareș, care era om cu multe nevoi și multe delicatețe, care domniă împărătește, avînd o nevasă ce se cobora din Țării sîrbești din neamul Brancoviceștilor cari au continuat pe Împăratul sîrbesc Ștefan Dușan și cari supt toate raporturile aveau pretenții în legătură cu această strălucită înrudire, Petru Rareș, zic, se căuta în 1528, cu un medic ardelean; cel puțin așa se pare după un text care nu e din cale afară de clar⁸. În tot cazul, la 1542, în a doua Domnie, după ce el stătuse o bucată de vreme în cetatea Ciceului, unde a îndurat mari năcazuri, după ce trecuse prin Constantinopol și, cum spune legenda, Sultanul trebuia să-l calce, conform obiceiului, tradiției, în pictoarele calului său, iar Rareș a întrebuițat o formă ipocrită: s'a așezat supt podul pe care a trecut Sultanul și astfel l-a călcat calul acestuia fără a-i face vre-o neplăcere (ilaritate) după ce s'a întors în țară și a spus acel cuvînt teribil, pe care l-am citat în vremuri cînd avea unul oameni inima lor cit un purice, dar de atunci li-a crescut la loc, acel cuvînt strașnic: „volu fi ce-am fost și mai mull decit atit“ și era acuma, bătrîn și slăbit, căcl, oricum, lucrurile lăsaseră urme în vloga lui, Petru

¹ Hurmuzaki, XI, pp. VIII și 868: „pecierat sibi doctorem medicine intromitt“.

² Ibid. p. 804.

³ Ibid., p. 812.

⁴ Ibid., p. 814.

⁵ Ibid., p. 815.

⁶ Ibid., p. 818.

⁷ Ibid., p. 834.

⁸ Ibid., p. XV, p. 304 No. DLVII.

a întrebuițat doi medici ardeleni de categoria bărbierului: unul, Ștefan, la 1542, și cellalt, Gheorghe¹.

Pe urmă, la 1563, ne oprim la Domnia unui valetudinar în tot timpul Domniei sale. Acest valetudinar, a cărui cruzime a rămas vestită mai ales prin amintirea nuvelei lui Costachi Negruzzi, exagerată pe baza unor cronici care poate au exagerat și ele, cu „capul lui Moțoc” din această splendidă operă de imaginație, Alexandru Lăpușeanu, om de sigur foarte crunt, care omora pentru plăcerea de a omori, și pentru anume necesități politice care, pe vremea aceea, se putea servi în felul acesta, distrugând alita boierime, — era minat și de boala lui. Căci a fost un om bolnav. De ce natură să fi fost această boală n'am putea lămuri, și ceea ce bănuiesc nu poate fi spus oral. Un act contemporan, concordând cu ce spune însuși în scrisorile lui, arată că la urmă el era orb². În scrisorile acestui om rău sînt însă note de duioșie straniu, alături de pasagii ca acesta: „din ochii miei se scurg urdori”, *ex oculis meis stercora colliguntur*. Avea momente contrazicătoare, ca orice om desechilibrat. Ca Filip al II-lea al Spaniei, care scria fetei lui din Terile-de-jos despre frumuseța cîntecului privighetorilor în grădinile Escorialului! Într'o scrisoare, Alexandru-Vodă cere Sașilor să-i trimeată prune uscate, care se prepară acolo mai bine decît la dînsul, pentru că „Doamnei noastre îi plac foarte mult aceste prune”.

Fiind așa, i-a trebuit să se caute necontenit. Și, fiindcă l-a dat Dumnezeu de odată și un alt năcaz, fiind lovit la picioare³, el se adresează Ardelenilor, ca să-i trimeată un medic sau un bărbier. La 1558 întîlnim întăiul cas: îi vine din Bistrița medicul sas Andrei⁴, care l-a căutat mai multă vreme. Vedem din scrisorile Voevodului că-l recomanda ierburii care cresc numai prin Ardeal în luna lui Maiu⁵.

Mal tîrziu, — ca să nu ne împovăram de păcate și să zicem că „cetățenii” erau lipsiți de îngrijiri medicale — se cerea ducerea unui medic din Brașov pentru ei în genere⁶. Trebuie să fi fost o boală complexă (ilaritate), și, de fapt, era atunci ciuma, cea d'întăiu asupra căreia avem

¹ Ibid., p. 427, No. DCCXC, p. 502, No. CMXXXIX.

² „Ille solus Palatinus Moldaviae Alexander, manendo in Szoczowa duodecimumque consiliarios suos decolando, factus est caecus, et statim post hunc diem in tota terra Moldaviae ad hunc usque diem grassatur pestis” (după scrisori moldovenești din Novembre 1564); Iorga, „Nouveaux matériaux pour servir à l'histoire de Jaques Basilikos l'Héraclide”, București 1900, p. 85.

³ Hurmuzaki, XV, p. 553, No. MXVIII.

⁴ Cf. ibid., p. 762, No. MXXXVI, și p. 533, No. DCCCCLXXIX. Ceruse pentru picior un „medicum seu barbitonsorem”, și pentru boala de ochi se adresase și la Sibiu.

⁵ Ibid., p. 553, No. DCCCCLXXIX,

⁶ Ibid., p. 604, No. MCXXVI.

vre-o lămurire¹. Atunci deci s'a gîndit un Domn și la nevoile „cetățenilor”, cari să fie căutați în bloc de acest medic ardelean.

Acum, dacă Alexandru Lăpușeanu avea nevoie de un doctor necentenit, evident că avea aceiași nevoie și Petru Șchlopul, care se pare că a fost totdeauna șchiop și boala lui o cunoaștem din timpul exilului, — căci el părăsește țara la 1591 și fugе în Austria, așezîndu-se lângă Viena, apoi s'a dus la Tirol și s'a stabilit la Innsbruck, de unde a trecut la Bozen, unde a și murit, fiind îngropat lângă biserica Franciscanilor, unde i-am văzut mormîntul, acoperit de altele clădite de-asupra lui. Într'unul din multele rapoarte privitoare mai ales la cererile de bani ale găzdușilor săi, cari desprețuiau juvaierile și blînurile bogăției orientale, e vorba și de boala care-l făcea să nu poată merge călare și care se numește „Mareiz”, în urita limbă germană de acolo din Tirol²). Înainte însă de a-și părăsi țara pentru boala lui a avut nevoie de un medic și a adus deci pe Ioan Fasching, din Bistrița: avem o scrisoare a lui din 1585, de implorare către ai săi ca să intervie pe lângă Domn, care, evident, nu voia să-i dăie voie să se întorcă acasă. Nu știm ce soartă va fi avut intervenția³.

A fost un moment, pe la 1577, cînd Țara-Românească era să aibă ca Domn pe un doctor, pe un doctor care nu era Romîn în aparență, dar pretindea a fi tot Romîn, prin legăturile tainuite, recunoscute de boieri, ale mamei sale. E medicul Bernardino Rosso, din Pera: se pare că, deci, Neagoe Basarab, pe care și-l pretindea tată, cunoscuse pe mama lui Bernardino, și erau persoane în stare să dovedească lucrul acesta, și prin semnele pe care pretendentul neașteptat le avea pe corp. Căci obiceiul era să se taie semne de acestea pentru ca un copil nelegitim, la o anume vîrstă, să poată face a i se recunoaște calitatea domnească. Bernardino Rosso a mers astfel cu boierii din partidul lui și a cerut Domnia Țării-Românești, care s'a dat însă, puțină vreme după aceasta, unui fiu, tot din flori, al aceluiași Pătrașcu, Petru-Vodă Cercel⁴.

Evident că Petru Cercel s'o fi căutat în multele lui rătăcirii cu medeci, dar aiurea decît în Domnia lui munteană, căci se știe că el a fost prin Franța, într'o calitate dubioasă, la o curte cu o reputație rea, Curtea lui Henric al III-lea, — de unde „Cercel”; după aceea a mers la Constantinopol, unde i s'a dat, cu greu, Domnia, a stat doi ani în Scoun, a clădit Curtea din Tirgoviște, înnoind biserica de acolo, a turnat tunuri — ca acel de la Muzeu, care cred că n'o fi fost întrebunțat și modernizat de Germani. Și după ce a pierdut Domnia, s'a dus în Apus, stînd iarăși la Veneția, de și-a luat un palat pe Canal Grande. Era un om foarte cunoscut, foarte frumos, foarte simpatisat acolo, găsind nu numai admiratori, ci lucră mai rar, persoane care să-l împrumute, deși nu oferia ga-

¹ „Nouveaux matériaux”, l. c. A doua, din 1577, care a pustiit Orientul, pare a ne fi atins și pe noi; „Analele Academiei Romîne” XVIII, pp. 20-1.

² Hurmuzaki, XI, passim.

³ Ibid., p. 683, No. CXXXIX.

⁴ „Analele Academiei Romîne”, XVIII, pp. 22-3.

ganșii. Evident că în toate aceste drumuri Petru Cercel o fi avut a face cu medici; dar pe aceștia nu-i putem ști.

Cît privește pe Mihai însuși, nu-i știm medicul în Ardeal, dar e imposibil ca el, fiind „Craiu” în Ardeal, să nu fi avut, ca și Băthoreștii, un medic pe lângă dînsul. Am găsit o singură scrisoare de-a lui în legătură cu această artă: la 1600, înainte a luptei de la Mirislău, pe care a pierdut-o, ordonînd stringerea taberei la Sas-Sebeș, el cerea o mulțime de meșteșugari, începînd cu „bărbierii hirurgi”¹.

Ca dovadă de legăturile pe care pribegii din țerile noastre au trebuit să le aibă cu medicii străini, stă și testamentul lui Radu Șerban, făcut la Viena la 1620, testament scris în românește și care, printr’o înțiplare cu totul neașteptată, s’a păstrat. E scris pe o coală de hirtie, extrem de remarcabilă și prin așezarea și prin caligrafia scrisului. Între marluri e trecut și d-rul „Rorăr”, din „Beciu” (Viena)².

Matei Basarab, firește, a avut în ultimii ani un medic cu care s’a căutat necontenit, fiindcă fusese rănit la genunchiu în lupta de la Finta (1653) — un medic adus din Ardeal. În revista „Lucefărul” s’a publicat o scrisoare de-a lui, cerînd medici după luptă.

Cronicarul ardelean Kraus³ poveștește că „bărbierul” lui Matei, puind fără socoteală plasture pe pictor, nu putu împiedeca o cangrenă. Atunci prințul ardelean trimețe aliatului său „un renumit bărbier din Sibiu”. El înfilnește însă pe Polonul care îngrijia pe Matei înveninîndu-l cu plasturile. Medicul ardelean, Iacob din Făgăraș, descopere crîma și aduce prinderea vinovatului și a complicilor lui, unsprezece boieri, dintre cari unii ar fi fost și uciși. O scrisoare a noului Domn Constantin Basarab îl arată trimeșînd după leacurile cerute de medicul său, în Ardeal⁴.

Așa putem spune până în acel moment, pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea, în care Curtea lui Vodă-Brincoveanu avea, și în ce privește medicina, persoane foarte bine cunoscute, și unele deosebit de interesante.

IV.

În Moldova, Radu Mihnea, om de cultură neobișnuită, care-și trăise linierețele și în Veneția, îmbolnăvindu-se de ochi, ca Lăpușneanu, nu află la noi cine să-l îngrijească, ci părăsește la 1619 puterea, pentru a merge să se caute la Constantinopol, de unde se întoarce sănătos⁵.

Ștefan Tomșa, rivalul său, un bătrîn foarte crunt, care și el cunoș-

¹ Hurmuzaki, XII, p. 986, No. MCCCXCIX.

² „Analele Academiei Romîne”, XXI, p. 291.

³ În „Rerum austriacarum Scriptores”, pp. 210-1.

⁴ Hurmuzaki, XV, pp. 1258-9, No. MMCCCXLVI.

⁵ Miron Costin, p. 268: „Singur au pohtit la Împărăție să-i vie mazilie, să poată merge la Țarigrad, pentru leacul ochilor”.

vre-o lămurire¹. Atunci deci s'a gîndit un Domn și la nevoile „cetățenilor”, cari să fie căutați în bloc de acest medic ardelean.

Acum, dacă Alexandru Lăpușneanu avea nevoie de un doctor necentenț, evident că avea aceiași nevoie și Petru Șchiopul, care se pare că a fost totdeauna șchiop și boala lui o cunoaștem din timpul exilului, — căci el părăsește țara la 1591 și fuge în Austria, așezîndu-se lângă Viena, apoi s'a dus la Tirol și s'a stabilit la Innsbruck, de unde a trecut la Bozen, unde a și murit, fiind îngropat lângă biserica Franciscanilor, unde i-am văzut mormîntul, acoperit de altele clădite de-asupra lui. Într'unul din multe rapoarte privitoare mai ales la cererile de bani ale găzduiților săi, cari desprețuiau juvaierile și blănurile bogăției orientale, e vorba și de boala care-l făcea să nu poată merge călare și care se numește „Mareiz”, în urita limbă germană de acolo din Tirol²). Înainte însă de a-și părăsi țara pentru boala lui a avut nevoie de un medic și a adus deci pe Ioan Feschling, din Bistrița: avem o scrisoare a lui din 1585, de implorare către ai săi ca să intervîie pe lângă Domn, care, evident, nu voia să i dăie voie să se întoarcă acasă. Nu știm ce soartă va fi avut intervenția³.

A fost un moment, pe la 1577, cînd Țara-Românească era să aibă ca Domn pe un doctor, pe un doctor care nu era Romîn în aparență, dar preluîndea a fi tot Romîn, prin legăturile tainuite, recunoscute de boțeri, ale mamei sale. E medicul Bernardino Rosso, din Pera: se pare că, deci, Neagoe Basarab, pe care și-l preluîndea tată, cunoscuse pe mama lui Bernardino, și erau persoane în stare să dovedească lucrul acesta, și prin semnele pe care pretendentul neașteptat le avea pe corp. Căci obicezul era să se tale semne de acestea pentru ca un copil nelegitim, la o anumită vîrstă, să poată face a i se recunoaște calitatea domnească. Bernardino Rosso a mers astfel cu boierii din partidul lui și a cerut Domnia Țerii-Românești, care s'a dat însă, puîină vreme după aceasta, unui fiu, tot din florii, al aceluiași Pătrașcu, Petru-Vodă Cercel⁴.

Evident că Petru Cercel s'o fi căutat în multele lui rătăcirii cu medici, dar aturea decît în Domnia lui munteană, căci se știe că el a fost prin Franța, într'o calitate dubioasă, la o curte cu o reputație rea, Curtea lui Henric al III-lea, — de unde „Cercel”; după aceea a mers la Constantinopol, unde i s'a dat, cu greu, Domnia, a stat doi ani în Scaun, a clădit Curtea din Tirgoviște, înnoind biserica de acolo, a turnat tunuri — ca acel de la Meseu, care cred că n'o fi fost întrebunțat și modernizat de Germani. Și după ce a pierdut Domnia, s'a dus în Apus, stînd iarăși la Veneția, de și-a luat un palat pe Canal Grande. Era un om foarte cunoscut, foarte frumos, foarte simpatisat acolo, găsînd nu numai admiratori, ci lucru mai rar, persoane care să-l împrumute, deși nu oferla ga-

¹ „Nouveaux matériaux”, l. c. A doua, din 1577, care a pustiit Orientul, pare a ne fi atîns și pe noi; „Analele Academiei Romîne” XVIII, pp. 20-1.

² Hurmuzaki, XI, passim.

³ Ibid., p. 683, No. CXXXIX.

⁴ „Analele Academiei Romîne”, XVIII, pp. 22-3.

ganții. Evident că în toate aceste drumuri Petru Cercel o fi avut a face cu medici; dar pe aceștia nu-i putem ști.

Cil privește pe Mihai însuși, nu-i știm medicul în Ardeal, dar e imposibil ca el, fiind „Craiu” în Ardeal, să nu fi avut, ca și Băthoreștii, un medic pe lângă dînsul. Am găsit o singură scrisoare de-a lui în legătură cu această artă: la 1600, înaintea luptei de la Mirislău, pe care a pierdut-o, ordonînd strîngerea taberei la Sas-Sebeș, el cerea o mulțime de meșteșugari, începînd cu „bărbierii hirurgi”¹.

Ca dovadă de legăturile pe care pribegii din țerile noastre au trebuit să le aibă cu medicii străini, stă și testamentul lui Radu Șerban, făcut la Viena la 1620, testament scris în românește și care, printr’o înfîplare cu totul neașteptată, s’a păstrat. E scris pe o coală de hîrtie, extrem de remarcabilă și prin așezarea și prin caligrafia scrisului. Într-un martur e Irecut și d-rul „Rorăr”, din „Beciu” (Viena)².

Matei Basarab, firește, a avut în ultimii ani un medic cu care s’a căutat necontenit, fiindcă fusese rănit la genunchiu în lupta de la Finta (1653) —, un medic adus din Ardeal. În revista „Luceafărul” s’a publicat o scrisoare de-a lui, cerînd medicul după luptă.

Cronicarul ardelean Kraus³ poveștește că „bărbierul” lui Matei, puînd fără socoteală platură pe picior, nu putu împiedeca o cangrenă. Atunci prințul ardelean trimete aliatului său „un renumit bărbier din Sibiu”. El înfîlnește însă pe Polonul care îngrijia pe Matei inveninîndu-l cu platurile. Medicul ardelean, Iacob din Făgăraș, descopere crîma și aduce prinderea vinovalului și a complicilor lui, unsprezece boieri, dintre cari unii ar fi fost și uciși. O scrisoare a noului Domn Constantin Basarab îl arată trimetînd după leacurile cerule de medicul său, în Ardeal⁴.

Afîla putem spune până în acel moment, pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea, în care Curtea lui Vodă-Brîncoveanu avea, și în ce privește medicina, persoane foarte bine cunoscute, și unele deosebit de interesante.

IV.

În Moldova, Radu Mihnea, om de cultură neobișnuită, care-și trăise tinerețele și în Veneția, îmbolnăvîndu-se de ochi, ca Lăpușneanu, nu află la noi cine să-l îngrijească, ci părăsește la 1619 puterea, pentru a merge să se caute la Constantinopol, de unde se întoarce sănătos⁵.

Ștefan Tomșa, rivalul său, un bătrîn foarte crunt, care și el cunoș-

¹ Hurmuzaki, XII, p. 986, No. MCCCXCIX.

² „Analele Academiei Romîne”, XXI, p. 291.

³ În „Rerum austriacarum Scriptorum”, pp. 210-1.

⁴ Hurmuzaki, XV, pp. 1258-9, No. MMCCCXLVI.

⁵ Miron Costin, p. 268: „Singur au pohtit la împărăție să-i vie mazilie, să poată merge la Țarigrad, pentru leacul ochilor”.

tea Apusul, ca unul ce luase parte la războiul dintre Henric al IV-lea și regele Spaniei, fiind între apărătorii celuiși Jaca, în Pirinei, tiranul acela care speria Iașul trecînd pe străzile podite cu loadbe de lemn în fruntea gărzii lui înarmate și care măcelăria pe boieri ca distracție și ca precauțiune, scrie odată în Ardeal că-i trebuie un doctoz sau un bărbier care să leculască urechea astupată a unui casnic, căruia „il vijiiă capul“; oferla o suță galbeni de aur pentru a se aduce urechea bolnavă în stare bună¹: o formidabilă sumă pe vremea acela, care ar face gelos și pe un doctor din timpul nostru (ilaritate).

Tot în Moldova, la jumătatea veacului al XVII-lea, Vasile Lupu avea un medic străin, danez, Scogard, cunoscut printr'o scrisoare ce privește sinodul ortodox care s'a ținut pe vremea acela în Iași².

Doctorul nu era așa de falmos încît, fiind bolnav moștenitorul lui Vasile-Vodă, Ioan, de o mină, să nu se simtă nevoia de a-l trimete la Constanlinopol, cu gîndul de a se consulta, la nevoie, și medici din Padova, pe atunci vestită în toată lumea grecească, și de a se întrebuița băile de Brusa: copilandrul a murit însă în Capitala turcească³.

Dar în epoca lui Vasile Lupu știm că existau și prin deosebite orașe „bărbieri“ permanenți pentru îngrijirea rănilor, pentru oase frînle, pentru legături scrîntile și pentru luat sînge, — ceea ce se obișnuia pentru orice boală. Și iată de unde cunoaștem aceasta:

Într'un rînd, la Suceava, au venit oameni din Ardeal, cari s'au îmbălat și, făcînd scandal, străjerii au intervenit și i-au bătut, cum era datorla lor, dar, dintre victimele lor, unul, rănit, a trebuit să fie pus în pat pe multă vreme. Din scrisoarea pe care o trimete Vornicul de Suceava către Bisrițeni, plîngîndu-se de tulburarea păcii, el spune că nenorocitul a fost dat pe sama unui bărbier și bărbierul a trebuit să fie plătit: „Au dat unul bărbierului o fotă și o năframă, iar altul au dat iar bărbierului să îmble să tîmădulască pre cel ce dzace d'ănsii, de au dat trei zloji și glumătăle“⁴.

Va să zică se plătia une ori în natură cu plese de îmbrăcăminte femelești; cea d'întăiu pomenire a bărbiereselor în izvoarele istoriei (ilaritate).

Am spus că lămuriri mult mai bogate le avem în ce privește epoca lui Brîncoveanu.

¹ Hurmuzaki, XV, p. 925.

² Hurmuzaki, V, partea I, p. 68.

³ Cf. Miron Costin, p. 308; Hurmuzaki, IV, p. 512, No. DXCV; Papadopol-Calimah, „Despre Gheorghe Ștefan“, pp. 26-7 și Iorga, „Studii și documente“, IV, p. 263. Corpul lui Ioan a fost trimis îmbălsămat la Iași. — Cf. „Studii și doc.“, VIII, p. 88: „Sînt hotărit de doctoz a merge la o baie în pămîntul Țerii-Turcești, la oraș la B.usa“ (1813).

⁴ Hurmuzaki, XV, p. 1054, No. MDCCCCLXXIV. — Pentru un bărbier-medic ibid., p. 1653, No. MCCXL.

Brîncoveanu a avut pe lângă el oameni foarte remarcabili. Fără a vorbi prea mult despre doctorul Ioan Commenul, format în Italia, care ajunsese călugărul Ieroteiu și Mitropolit de Silistra († 1717)¹, el a finit întâiu pe doctorul Iacob Pylarino. În istoria medicinei deplîne, care trebuie să se scrie cîndva, acest medic Iacob va ocupa un loc de samă. El e, în adevăr, o personalitate, și activitatea lui a fost în legătură cu popularizarea ideii vaccinării înainte de epoca lui Jenner²; scrisese o lucrare grecească foarte folositoare asupra acestui subiect. A făcut, de almințeri, și carieră politică, căci acel care la noi era „Iacob doctorul” a ajuns consulului Veneției la Smirna în 1708. La București se însurase și, din socotelile lui Brîncoveanu, cunoaștem și darurile ce i s'au făcut la nuntă³.

Acesta este unul din medicii lui Brîncoveanu. Pe lângă el însă bogatul, mîndrul Domn avea și pe alții. Probabil că a întreprins relații, la Constantinopol, și cu un vestit medic evreu, Daniel Fonseca, de la care avem și ceva dintr'o corespondență literară în vremea cînd Domn la București era rivatul și urmașul lui Constantin-Vodă, Nicolae Mavrocordat⁴.

Aici la noi însă era un „medic mare”, sau, cum se zicea în epoca fanariotă, un arhi-iatros, Pantateou⁵, care apare numit astfel în socotelile citate. Alară de aceștia, în sfîrșit, găsim la Curte și pe un hîrurg sas, Ștefan Sixt⁶, și pe un curios tip care, după nume, arăta să fie Italian: Bartolomeo Ferrati, conte care se îmbrăca foarte amestecat, procurînd momente plăcute acelor cari veniau la Brîncoveanu: „blană polonă, cîngăloare pestriță de mătasă, ciubote mici polone, roșii, galbene, negre, cu po'coavă; apot perucă, pălărie nemșească, cu galon de aur”.

Omul era bogat, avea moșii în Ardeal, și Vodă îl dăduse cu ce să-și leie o moșie în Moldova, la Cotofănești. Căsătorit cu Agnes Kalnoky, avea o fată măritată cu Anton Horváth de Zsákod și presinta pe lângă profesia lui medicală și anume aptitudinile de arheologie și spionaj⁸.

¹ Scrisori de ale lui și în Hurmuzaki, XIX.

² Cf. Iorga, „Istoria literaturii romine în secolul al XVIII-lea”, I, pp. 39-40, 45 (cartea lui în Sathas, „Filologia neo-elenică” (grecește), pp. 428-30, sau în Legrand, „Bibliographie hellénique”, II, p. 474; cf. „Biserica ortodoxă”, XV, pp. 903-4 și Hurmuzaki, IX, p. 404, No. DXLVIII. La 1699 el era încă la Veneția („Ist. lit.”, I, p. 45).

³ Condica Vistieriei, în „Revista istorică a arhivelor”, II, pp. 313, 659, 715 721, 729.

⁴ Hurmuzaki, Supl. I, partea I, pp. 444, 454; „Arh. soc. șt. și lit. din Iași”. articolul meu și al lui Al. Mavrocordat.

⁵ Condica Vistieriei, p. 338.

⁶ Hurmuzaki, IX, partea I, p. 610, No. DCCXXXIV (inscripția de pe mormintul copiilor lui).

⁷ Dadich, în Gatterer, „Allgemeine historische Bibl.”, XV, pp. 239-40.

⁸ Hurmuzaki, IX, partea I, pp. 533-4; IX, partea 2, pp. 191-2, No. CCLI; „Arch. istorică”, I, p. 50; Fermendzin, „Acta Slavorum meridionalium”, XVIII, p. 330; Timon, „Imago Novae Hungariae”, Viena, 1754, p. 28; Bergler, „Isagoge in eruditlonem universalem”, p. 422. Cf. „Ist. lit. rom.”, I, p. 40 și nota 9; p. 144 nota 1.

Supt toate raporturile însă, și în ce privește multiciplitatea ocupațiilor, și în ce privește varietatea costumului, e, de sigur, un om puțin obișnuit.

Tot pe atunci a venit cel d'înlăiu medic frances, Lantier¹, însurat cu o Armeancă, trecut la islamism și, după pocălnță, trimes la București, de ambasadorul său; altul va apărea numai la 1750, în Domnia lui Constantin Mavrocordat: medicul Bertin, care lecut de epilepsie pe lînărul Voevod².

Dar, pentru a ne înloarce la Brîncoveanu, simpatia de care se bucurau medicii supt Domnia lui se explică și prin faptul că avea o familie numeroasă. Și mai trebuie să se țină samă, pentru a se înțelege ușurința relativă cu care se puteau afla acum profesioniștii, de următorul fapt. Pe atunci, la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, medicii ajung să joace un rol foarte important în toată lumea turco-grecească. Turcii, ca și Arabii, au o deosebită evlavie pentru ei. Nu se putea ca un medic să nu fie om în vâțat, în socotința lor, și nu se putea ca un om învățat să nu fie medic. Toți călătorii spun că la o întimplare de boală veniau la dînșii fel de fel de Musulmani bolnavi, bărbați belegi, femei nenorocile, copii suferizi, cerînd numai decît să li se dea o consultație. Se recomandă chiar de călătorii ca oricine vrea să fie prețuit în lumea turcească să ia cîteva prafuri în buzunar și să arăle că e priceput în usagiul lor. Și la Greci a trecut acest respect. aproape superstițios, de la Turci. Și atunci, de pe la 1670-80, încep să vie în Italia Greci cari-și fac la Padova studiile de medicină, și, fiindcă pedantismul grecesc slăruia în vechea filosofie, s'a creat cuvîntul cu care au fost cunoscuți mult timp toți medicii de acest fel: „iatrofilosofi“, adecă „medici-filosofi“.

Un astfel de iatrofilosof, care a jucat un rol extraordinar în lumea turcească, a fost și Alexandru Mavrocordat, tatăl lui Nicolae și lui Ioan, bunicul lui Constantin-Vodă, care a făcut studii de medicină la Padova. În familia lui s'a stabilit chiar un fel de tradiție de a se învăța aceeași artă, șeful familiei inițînd, prin practică, pe coplii lui. N'ar fi cu puțință deci ca Nicolae Mavrocordat să fi știut puțină medicină, cela ce nu l-a împiedecat să moară de ciomă, ca și fratele lui Ioan; dar știm foarte bine că fata lui Alexandru, foarte inteligentă, soția beizadelei Matei Ghica și mama lui Grigore Ghica-Vodă al II-lea, avea cunoștinși serioase de medicină, — cea d'înlăiu lemele, care, cel puțin în cercul familiei și cunoștinșilor sale, a practicat medicina³.

Nicolae Mavrocordat a avut pe lîngă sine un medic aromîn, cu pregătire la Padova, Ioan Procopie, zis Pamperi, autor al unor biografii

¹ Hurmuzaki, Supl. I, partea I, p. 354.

² Sulzer, „Geschichte des transalpinischen Daziens“, partea inedită (originalul la Brașov; copie în Bibl. Acad. Romîne).

³ Hurmuzaki, IX, partea I, p. 607, No. DCXCXXI: „La madre del Gicca, dragomano della Porta, sorella di Mavrocordato, prencipe di Valachia, che professa cognitione de medicina, me lo fă conoscere col essibirmi l'inclusa nota per il provvedimento di alcuni medicamenti da costi“.

literare anexate la „Bibliotheca greca medii aevi“ a lui Fabricius¹ și, un timp, și pe Olandezul Mihail Schendus Vanderbech, care, părăsind supărat această Curte, se răzbuună printr'un pamflet².

IV.

În felul acesta am ajuns la jumătatea veacului al XVIII-lea.

Grecii medicii au dispărut, întrerupându-se, de bănuială turcească și de gelosia ortodoxiei, relațiile cu Italia, și Domnii întrebuințează, cum spuneam, sau medicii francezi, sau medicii germani, sau medicii italieni, din ce în ce mai mult.

Dintre Francezii, am pomenit mai sus pe Berlin; Jean-Baptiste Marie Desmarests se afla la 1729 pe lângă același Constantin Mavrocordat³. În ce privește acum pe Germani, în climirul bisericii catolice din București era îngropat, în Octombrie 1741, după o petrecere de douăzeci și opt de ani în țară, unde venise la abia douăzeci de ani, chirurgicalul Cristian Maler din Brandenburg, care din luteran se făcuse catolic⁴.

A fost vorba de acel doctor Stahl care a îngrijit pe nevasta lui Constantin-Vodă Racovlă, tinăra încă, venită de la Constantinopol, foarte gingașă ca sănătate și care, în Iași, pe una din acele ierni cumplite cu vifor și furtună, s'a îmbolnăvit și a murit foarte răpede. Pentru Constantin-Vodă a fost o durere nesfârșită; i-a făcut un mormînt de toată frumusețea, care însă nu se mai cunoaște că e frumos, fiindcă, găsindu-se în biserica Golia, care se repară încă din tinerețele mele, s'a îngrămădit pe el, neconținut, un strat de praf alit de gros, încît marmura zace supl un adînc acoperiș preservator, până în momentul cînd vor putea continua reparațiile⁵.

Medicul care nu putuse salvă pe Doamna Sultana a fost pus la închisoare, unde a stat o mulțime de vreme: s'au găsit desperatele lui scrisori de intervenție.

Îndată după aceasta practica medicinei la noi se află într'o fașă nouă. Și iată cărui fapt i se datorește această fașă nouă: Grecii, cari o bucată de vreme aveau legături cu Italia: Veneția și Padova, în special, încep să aibă legături cu lumea ungurească, cu lumea germană, și anume prin Românii macedonenți.

¹ V. și Iorga, „Istoria Romînilor din Peninsula Balcanică“, București, p. 50.

² „Empirica illustris per septem nobilissima euporista familiaria remedia, authoris apologia adversus Mavrocordati sycophantias, par le docteur Conrade de Schebehen“. Cf. Sulzer, „Geschichte des transalpinischen Daciens“, II, pp. 91-2.

³ I. C. Filitti, „Scrisori franceze privitoare la relațiunile Principatelor romîne, cu Franța în sec. al XVIII-lea“, p. 8, No. VII.

⁴ Hurmuzaki, IX, partea I, p. 609.

⁵ Iorga, „Inscripții“ („Studii și documente“, XV), p. 163. — Cf. Sulzer, o. c. III, pp. 52-3 și partea istorică inedită; Raicevich, „Osservazioni“, p. 161 nota.

Scriind, acum în urmă, o broșură de popularizare a chestiei Macedoniei pentru Apuseni și căutînd prin fel de fel de cărți vechi, prin listele de abonați sau prenumerații, am rămas uimit de cantitatea enormă de elemente aromânești în toate manifestările culturale ale Grecilor din veacul al XVIII-lea. Așa-numiții „Greci” cu rol cultural sînt mai toți din Epir, din Macedonia și Tesalia, din regiunile vestite odinioară prin comerțul lor cu Veneția. Nu era însă regiune mai puțin grecească ca aceasta, și nu era regiune unde elementul românesc să fie mai bogat represinat. Așa-numiții „negustori greci” din Ardeal, de la Brașov, de la Sibiu, din Tokay, din Buda ca și din părțile ungurești locuite de Romîni, ca Betușul, Oradea-Mare, acei cari au întemeiat bisericile cele mai frumoase pe care le au astăzi Romîni ortodocși și care nu sînt făcute de săracii credincioși din partea locului, erau membrii privilegiați ai cunoscutelor „Companii”. De aici au rezultat colonii foarte prospere și de înaltă civilizație, de la o bucată de vreme și în centrele germane ale Austriei și Germaniei chiar, ca în Lipsca, unde bilciul anual atrăgea necontenit și oaspeți mai puțin statornici.

„Grecii” aceștia, cari trăiesc din tată în fiu prin aceste regiuni apusene, chiar dacă se întorceau la bătrînețe să moară acasă, să se îngroape după dala răsăriteană, puneau pe fiii lor să învețe, nu numai negoiul, dar și alte lucruri, medicina între altele. Și astfel s’au creat, de la o bucată de vreme, legături foarte strînse între știința medicală germană, care a progresat enorm la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, și între lumea răsăriteană.

De acela întîlnim un mare număr de tineri care-și fac studiile acolo, la Lipsca mai ales, cum e cazul pentru cutare „Trac” care închină o compilație de școală lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica¹, apoi pentru Tudose Gheorghiladi, pentru Constantin Filiti din Epir, care, acesta, a studiat la Halle, ajuns a fi centrul pentru învățarea medicinei de către Greci. Ei nu se duceau să practice la Constantinopol, unde se plătia puțin, ci veniau să exercite arta lor în București sau în Iași. Să mai cităm numele unui dr. Stropulo, unul dr. Tudurachi, din Moldova, morți la Cîmpina, la întorsul de la băi în Germania, unui dr. Saul, unui dr. Pascal, căsătorii la Berlin cu o Germană².

Numărul acelor „Greci” cari s’au așezat în capitalele noastre la sfîrșitul veacului XVIII-lea sau la începutul veacului al XIX-lea este în adevăr foarte mare, și ei concurează cu foarte mare succes pe medicii germani, ca dr. Herlitz, de pildă, cu care s’a început la Iași, în 1768, spitalul Sf. Spiridon, făcut de nemîngîiatul Constantin-Vodă Racoviță³.

Unul din medicii sași din Ardeal cere merită să fie menționat mai cu deosebire fiindcă a lăsat o operă de informație de o valoare cu de-

¹ V. „Revista istorică” pe April-Maiu 1919.

² Cf. Sulzer, o. c., III, pp. 53-4, 667-8; Hurmuzaki, X. p. 39, No. XXXIX; „Ist. lit. rom.”, II, p. 18 și nota 5.

³ „Studii și doc.”, V, p. 566; Hurmuzaki, I. c.

săvîrșire deosebită — „Bellräge zu einer statistisch-historischen Beschreibung der Moldau“ (1805), — este Andreas Wolf, care a stat la noi între 1780 și 1796, venind întâiu la 1780, și stînd pînă la 1782, pentru ca apoi, revenind la 1788, să petreacă în Moldova între 1795 și 1797. A fost prieten foarte bun cu vestitul Mitropolit moldovean, de origine din Ardeal, Iacov Stamati, care a făcut biserica Banului din Iași, unde mai este un portret deosebit de frumos al lui.

În paragraful închinat medicilor, Wolf își rîde de colegii lui greci, chiar de arhi-latrul plătit cu 500 pînă la 1.000 de lei pe lună, și citează ca incapabili pe Testabuză ca și pe Costa, cari amîndoi vorbeau și latinește. Se pare că și medicul ardelean Chenot, de origine frances, a funcționat pe la 1780—90 în Moldova¹.

Între medicii greci cari se bucurau de mai multă faimă prin anii 1780—90 au fost cunoscuți mai ales doi: Silvestru Filiti, „doctorul Silvestru“, și doctorul Dimitrie Caracaș.

Doctorul Caracaș, care studiasse la Halle și la Viena, a fost, nu numai înțeleptul de spital și om foarte căutat pentru învățătura sa și pentru un deosebit talent în îngrijirea bolnavilor, dar, în același timp, un spirit larg în sensul secolului al XVIII-lea, un „homme d'esprit“, capabil de a face versuri pe care evident nu le dădea ca un mijloc de curarizare, versuri pe care pe la sfîrșitul vieții sale le-a strîns într'un volum destul de elegant, care este una din cele mai mari rarități bibliografice².

Un al treilea doctor, foarte cunoscut pe vremea aceea, a fost Constantin Darvari,³ dintr'o familie aromânească, din Clisura Macedoniei⁴.

Pe urmă numărul medicilor se înmulțește foarte tare. La București era, la începutul secolului, un doctor Atanasie Ioanide (1804) un doctor Atanasie Xenocrat, un doctor Mihail Hristari, medicul lui Alexandru-Vodă Suțu, care a murit în timpul răscoalei lui Tudor Vladimirescu, supt bănuțala că a fost otrăvit. Hristari a fost traducător din franzește (a redat și „Brutus“ a lui Voltaire). Alături de dinșii se întilnește doctorul Eustratie Rola; în Moldova ca chirurg un Fotinò Kapo, supus engles, cela ce înseamnă că venia din insulele Ioniene, și un doctor Sakellario⁵. Vom avea și pe un doctor Arsachi, care, în epoca Regulamentului Organic, a fost și una din personalitățile politice ale țerii.

¹ I, p. 208 și urm. El vorbește și de cele trei spîterii din Iași (a orașului, a Curții și a unui Hiot) și de acea din Botoșani.

² Nota distinctivă a poemelor cuprinse în acest opuscul e credința în puterea tămăduitoare a naturii înseși.

³ „Demetrii Karacasse, medicinae doctoris urbis bukarestensis atque nosocomii quod in eodem Sancti Panteleemonis nuncupatur, medici“ (și grecește), Viena, Vendoti, 1795. E dedicat lui Vodă Alexandru Moruzi.

⁴ Cf. „Ist. lit. rom.“, II, p. 266. V. și C. Caracaș. „Tipografia“, etc. (v. mai jos) (în grecește), București, 1830, p. 261.

⁵ Cf. „Studii și doc.“, VIII, p. 97; „Arhiva soc. științifice și literare din Iași“ VII, p. 155.

Înainte de a merge mai departe, să pomenim și pe Constantin Caracaș, format la Viena, care nici într'un chip nu poate fi lăsat la o parte. Doctorul Constantin sau Constantinachi Caracaș era și o figură populară la noi pe la 1820-30. El a lăsat o carte, tipărită în litografia grecească a lui Eliad, carte mai rară chiar decît poeziile lui Dimitrie Caracaș. Se cheama „Topografia Țerii-Românești și cercetări antropologice privitoare la sănătatea și bolile locuitorilor acestei țeri de către domnul medic-filosof Constantin Caracaș, 1830”. Fără îndoială este o lucrare care merită să fie tradusă de la început pînă la sfîrșit, căci autorul era un spirit extraordinar de remarcabil.

În scrierea, analoagă, a lui Andreas Wolf sînt și o mulțime de lucruri care puteau să lipsească, și altele care ar fi fost necesare, lipsesc. La Constantin Caracaș e cu totul altfel; cartea nu cuprinde nimic superfluu, lămuririle sînt de o claritate desăvîrșită. Sînt știri care luminează natura ca și sterea sanitară a principatului munlean în cele d'întăiu decenii ale secolului al XIX-lea, și luminează și altceva: toată viața maselor mari ale populației noastre în această vreme. Este o descriere făcută supl raportul special al tuturor împrejurărilor etnografice și politice din țară.

De pe la 1812 înainte, pînă să se restabilească Domniile indigene în Moldova și Muntenia, medici străini din Apus, în concurență cu cei greci, apar din nou și la București la Iași. Este foarte ușor să se facă lista lor; unii dintre dînșii pot să fie urmăriți și în ce privește tesele publicate în Germania. Noi avem, prin îngrijirea d-lui dr. Crăiniceanu, o bibliografie a lucrărilor relative la medicina în țările noastre, dar i s'ar putea adăugi, cred, însemnările de tese, care, dacă nu-s ale noastre, nu sînt fără legătură practică cu medicina la noi. Astfel, în Moldova, încă din veacul al XVIII-lea se găsea doctorul Herlitz, citat și mai sus¹; se întîlnesc apoi doctorii Gebauer, Schmeltz, Grăfitz, Grünau, la Filantropia în 1818, dr. Krammer, dr. Kraus (Iași, 1819), dr. Mesitz, dr. Pluck, dr. Sporer, dr. Wehnerl, dr. Pluck, dr. Sporer, dr. Troya, etc.

Și, în ce privește pe doctorii străini cari nu sînt Nemți, nici Sași, avem pe doctorul Marsille, care a avut la 1827 legătură politică și care a fost amestecat la un moment dat într'o conspirație; la Iași era doctorul Perez și doctorul Viola, un Ungur, cu tot numele lui frumos italian.

Acum, acești doctori germani erau prețuiți, de la 1814, mai mult decît doctorii greci cari învățaseră în Germania. Acest lucru îl putem vedea dintr'un act foarte însemnat: hrisovul lui Scarlat-Vodă Callimachi, care schiță la 1813 o Casă a doctorilor foarte bine alcătuită. Casa aceasta fixă deosebiile salarii și scutelnici în proporție cu importanța fiecăruia dintre medicii pe cari-i așeza Domnia.

Hrisovul dă lefurile respective și prevede și un număr de moașe. E din 14 August 1813, dar citează și un hrisov mai vechiu, al lui Alexandru

1. Hurmuzaki, X, 1. c. Luase pe Margareta Bollcher, din Berlin, văduvă.

Ioan Mavrocordat, care devine astfel el însuși autorul primei încercări de a organiza un serviciu sanitar la noi. În fruntea serviciului erau doi doctori, care trebuiau să fie și profesori. Doctorul șef avea 9840 lei pe an; în al doilea rând venia chirurgul și alți doctori, plătiți cu 2.800, 2.600 și 2.000 de lei pe an. Se fixează și anii de pensie: după douăzeci de ani, și nu, ca astăzi, când pensile se servesc pe lumea cealaltă (ilaritate). Se prevedea să se aducă pe lângă acești doctori și unul care să fie numai chirurg; acestuia i se oferiau 8.000 lei pe an.

Hrisovul acesta al lui Callimachi este interesant și prin altceva, căci fixează îndatoririle morale ale medicilor pe vremea aceasta. Iată ce zice:

„Iar la noi, ca niște înșine făcători ai acestei Case și a epitropiei doctozilor, numind anume pre cei ce dintru dînșii ni-au arătat acum, hotărîm ca de acum, după obiceiul ce s'au ținut ca un lucru obștesc, să se facă alegerea doctozilor, în vremea cuviincioasă, și a gerahilor, și a moașelor de cătră velșii boieri ai pămîntului, și leșile se vor plăti după tocmeșle ce vor face cu dumnealor boierii și epitropii Casii, însă cu acest fel de chibzului și îndatorire și desăvirșit hotărîre, adecă aceșii doctozii, gerahi și moașesă fie de acum toți îndatorați, și cei ce se rînduiesc acum și cei ce după vreme se vor rîndui, a alerga cu sirguință la trebuințele și chemările, nu numai a boierilor, ce de obște și la săraci și ticăloși, spre care aceasta și cuvîntul evanghelicesc îl îndatorește. „Să li se anunțe că” ori în care ceas, noaptea sau ziua, sau din partea boierilor, sau a clirosului bisericesc, sau din partea celui mai de jos sărac și străin vor fi chemați, să nu îndrăznească vre unul a pune pricinuire de îngreulare sau a prelungi mergerea pe a doua zi, din care să se primejduiască viața oamenilor; ce, sau cu a lor trăsură, sau pe jos să alerge spre ajutorul celui ce pătîmește, în vremea cînd se pedepsește de boală și se primejduiește, căci într'alt chip, dacă, fără vederată și binecuvîntată trupească neputință, oricare din doctozii, fără muștrare de cuget pentru înfricoșatul răspuns ce are a da înaintea văzătorului a toate Dumnezeu, cu nesfială va călca acest așezămint, făcîndu-se aceasta cunoscută la stăpînire, se va scoate din numărul doctozilor, și tocmeala lui se va strîca, și el întru nimica se va socoti. Asemene și moașele și gerahul vor alerga cu osîrdie la cel nevoiași, de la care să nu nădăjduiască a lua vre-o plată, fără numai de la cei în putere, cît va fi prin puțință și volință.” (Aplause.)

Ca să nu încheiem acum cu Impresiunea ca în epoca d'înaintea lui Davila nu erau și Romîni medici, să citez trei nume de asemenea medici romîni care au funcționat înainte de această epocă și care au lăsat nume legate și de opere.

De o parte este unul pe care cel mai bătrîni l-au mai apucat: doctorul Cuclureanu din Iași; de altă parte, un alt doctor din Moldova, a cărui țesă, în Germania, scrisă latinește, despre frigurile din Moldova, am avut-o și eu, dar năvălitorii, foarte amatori de asemenea broșuri pentru încălzitul sobelor, au curățit-o cu toate celelalte care se găseau în biblioteca mea de țară. E vorba de doctorul Virnav, — fratele călugărului unio-

nist, încălzit de speranțele nației lui —, și de cercetările sale despre frīguri în Moldova.

În sfîrșit, ca al treilea doctor am putea aduce pe doctorul Episcopescu, care, cred, se chema și Manega, ca și prelucrătorul, în Basarabia, al vechilor legi moldovenești și care a lăsat un foarte interesant studiu, a cărui importanță nu se poate pune pe deparțe alături de studiul lui Constantin Caracaș însuși, care acesta adaug, a fost o inteligență superioară, și inteligența lui Alexandru Odobescu nu se datorește tatălui său, generalul, om foarte mediocru, nici bunicului, negustor de piei, de carne și grășime la Brașov la începutul secolului, ci mamei sale, o femeie foarte frumoasă, foarte deșleaptă, fata „doctorului Constandachi”. Acasă la doamna Ana Odobescu, văduva colonelului, fiul vechiului colonel, este un foarte frumos portret al acestei femei istețe.

Și, la capăt, să nu uităm opera altui medic moldovean, de o însemnătate mult mai mică decît a celor de mai sus, a unuia care se ocupă de creșterea copilului în cei d'întăiu ani.

Cu aceasta am încheiat. Ne apropiem de Regulamentul Organic, care, cu altă pregătire, deschide altor oameni alte cariere.

ADAUSE

Cartea ~~îp~~ărîndu-se în parte fără supravegherea autorului, numai aici, în adause, se poate vorbi despre ce au scos la iveală cercetările mai nouă.

I. MORMINTELE DOMNILOR NOȘTRI

P. 8. D. Virgil Drăghiceanu a găsit în Biserica Domnească de la Argeș, la o adîncime nu așa de mare, un întreg șir de morminte domnești, cuprînzînd împreună cu rămășițele celor îngropați și podoabele cu care fuseseră puși în pămînt: diademe fărîmițate, inele de aur cu pietre scumpe, brăjări frumoase, pe lingă cite un fragment din piatra mormîntală,—nume cu cîteva slove cîrîlice, care par să dea numele unui Voislav. În dreapta, înaintea catapetesmei, s'a descoperit, într'un sicriu de piatră fără inscripție, scheletul întreg al unui Voevod, purtînd o ușoară cununie pe cap, iar pe trup veșminte de mătăsă roșie încheiate cu nasturi de aur, pușine flori de crin ca în stema munteană; la mijloc e încins cu un brîu pe care-l închide o pafă de aur, în triptic, de o superioară execuție artistică, probabil francesă. E de sigur mormîntul lui Basarab. În biserica împodobită cu splendide fresce o însemnare pe tencuială arată că el a murit la 1352, în Cîmpulung, de unde, astfel, i s'au adus aici oasele.

P. 6, no. 8. Istoricii Balcanilor, Jireček, a arătat că Prasnaglava, porecla slavonă a lui Rađu, înseamnă „cap-gol”, „prost”, „simplex”.

P. 7. Un Basarab, poate deosebit de ceilalți, a stăpînit la Munteni în vremea tulbure de după uciderea lui Vlad Dracul.

P. 8, no. 17. Atît capul lui Rađu, fărîmat de barbaria curloșilor pe vremea ocupației germane, cit și al urmașului său Mihai Viteazul, au fost așezate la 1920 în splendide morminte nouă de marmură, cu inscripții moderne, care li comemorează faptele.

P. 10, no. 32. Petru, fiul lui Mircea Ciobanul și al Chlajnei, muri în exil, poate la Alep în Siria. Un poem grecesc din vremea lui pomenește această peire a lui în cea d'întîiu tinerețe.

Petru Șchiopul, din Moldova, e altul, — fiu al lui Mircea, fiul lui Mihnea.

P. 11, no. 33. Și un fiu, Vlad, al lui Alexandru, e înmormintat în aceeași biserică, supt o lespede ștearsă, cu flori de brocart între lițere slavone de duct venețian.

P. 11, no. 39. V. observația de la no. 17. Pe la 1840 s'a pretins de niște Ardeleni că s'ar fi găsit trupul descăpăținat al lui Mihai. În *Istoria Romînilor* Eliad Rădulescu are o notă despre această prelinsă descoperire.

P. 12, no. 40. Trupul lui Petrașcu fu adus de la Raab, pentru a fi înmormintat, împreună cu al socrului său, Rađu Șerban, în mănăstirea Comana.

P. 15, no. 53. Duca era din Grecia, nu din Albania.

P. 16, no. 55. E duioasă povestea de rătăcire a oaselor bătrînului Brîncoveanu. Doamna Marica, nepoata de fiu a lui Antonie-Vodă din Popești, a luat rămășițele soțului ei și le-a adus, supt Ioan-Vodă Mavrocordat, la București, unde li-a făcut loc în biserica Sf. Gheorghe Nou, a Patriarhiei de Ierusalim. Piatra de mormînt, lingă a Mavrocordatului, poartă un cadru asemenea, cu emblemele Domniei, dar nicio inscripție nu arată cine este acela care, în sfîrșit, se odihnește acolo. Numai pe o mare și prea-frumoasă candelă de argint care, veșnic aprinsă, alîrnă, de două sute de ani, acolo, Doamna a făcut să se însemne cine este cel asupra căreia privighează lumina nestînsă.

Mănăstirea din Chalke, dăruită cu un venit de la noi încă de Șerban-Vodă Cantacuzino, primise și de la Brîncoveanu însuși, care nu putea să gicească astrucarea trupului său în aceste locuri depărtate, înlătirea acestor 3anii.

P. 16. Domnii moldoveni, no. 1. Forma, veche, a bisericii din Rădăuși nu ne poate face să credem că încă de la început ar fi fost zidită din piatră.

P. 16, no. 3. Din ce în ce mai îndoielnică ni Țapare „Domnia“, de tradiție numai litvană, a lui Iorg Coriatovici (Koryatowicz).

P. 17, no. 4. Un Costea Voevod apare încă în pomelnicul de la Bistrița. Să fie el soțul Margaretei-Mușata?

P. 17, no. 6. Margareta, care se admitea a fi de Losoncz, fiica Voevodului Ardealului, nu e adevărită decît prin această inscripție, raportată în veacul al XVII-lea, de Bandini, visitor apostolic în Moldova. Mă întreb dacă nu e o confusie cu Margareta-Mușata.

P. 18, no. 14. Sculptorul mormintelor făcute de Ștefan-cel-Mare de sigur un Ceh.

P. 21, no. 22. Piatra de mormînt a lui Pahomia, fost Alexandru-Vodă Lăpușneanu, nu mai există la Slatina.

P. 21, no. 27. Cum am spus și la n-1 32, din Domnii munteni, Petru Șchiopul nu e fiul lui Mircea Ciobanul și al Chiajnei.

P. 22, no. 30. Un raport de nunțiu papal arată că Aron-Vodă a fost îngropat la Bălgrad (Alba-Iulia), în biserica pe care a înoit-o Mihai Viteazul.

P. 24, no. 41. Inelul, astăzi la Academia Română, ca și al Doamnei Tudosca, e al lui Ioan, fiul cel mai mare al lui Vasile-Vodă.

P. 25, no. 43. În adevăr fratele negustor al lui Duca-Vodă e îngropat la Cetățuia: despre el vorbește Neculcea în adausurile lui.

P. 30, no. 11. Solii sîrbi veniți la Marele-Vizir în Șumla găsiră lingă cortul acestuia trupul înșingerat al lui Panaiot Moruzi.

P. 30, no. 14. Cu 'prilejul pribegiei românești în Rusia la 1917 s'a găsit piatra de mormînt, cu date greșite, a lui Manole Ruset. D. D. Munteanu-Rîmnic mi-a vorbit de mormintul lui Alexandru Mavrocordat Fugarul la Chișinău.

P. 31, no. 3. Ruginoasa e astăzi, întru cît nu s'a împărțit la țerani, închinată spitalului de copii care a fost așezat în palatul lui Cuza-Vodă. Doamna Elena, care-și gătise mormintul la Bistrița din Neamț, e înmormîntată în moșia părintească a Rusetesților, Soleștii din Vaslui.

P. 34, jos. Calinichia, mama lui Mircea, care poartă numele unui Comnen semi-slavisat de la Avlona, pare să fie deci din neamul mlădișelor împărătești bizantine așezate pe acest țărm de Adriatică.

P. 36. O a treia fiică a Clarei, numită, probabil, Elisabeta, luă pe Vladislav de Oppeln, prinț silesian din familia Piaștilor și Palatin al Ungariei, cu care a avut o fiică. Fusese îngropată în vechea biserică de la Oradea-Mare.

Sotia lui Lațco-Vodă pare, mai curînd, a fi fost o cneghină ruteană din Galiția vecină.

Pentru posibilitatea unei căsătorii a Margaretei-Mușata cu „Costea Voevod” din pomelnicul de la Bistrița, v. mai sus p. 332.

P. 37. Nu e imposibil, cum am spus, ca Margareta să fie aceeași cu cea îngropată la Baia.

P. 38, alineatul 3. Chiajna, „Maria zisă Cneajna”, fiica lui Ștefan-cel-Mare, se mărită cu Teodor Sanguszko, prinț lituan, senior de Vișnița (de unde Wiszniewlecki).

P. 40, alineatul 3, a se înlătura confuzia lui Petru Munteanu cu Petru Șchiopul din Moldova.

P. 41, nota, r. 1 de jos: „nu-î e tată”.

P. 45. Chipul Doamnei Tudosca e cunoscut printr'o pianșă făcută în Polonia și prin splendida tapițerie păstrată azi în Palatul metropolitan din Iași, lingă aceia care înfățișază pe fiul ei Ioan.

P. 46, alineatul 4. Mama lui Constantin Basarab era soția unui preot.

P. 52, alineatul 2. Chipul lui Mircea se află întocmai și la Argeș. În Biserica Domnească de la Cîmpulung se văd, refăcuți în veacul al XIX-lea, Domnii munteni cel vechi. La Argeș, în biserica mormintelor, se vede la intrare Basarab în costum bizantin, iar pe un stîlp în interior, un Domn în port apusean, de „cavaler”. Piatra luată din această biserică pentru a fi dusă la Museu prezintă pe un ostaș cu cușmă și cu plete lungi, avînd un veșmînt mai curînd apusean. D. Virgil Drăghiceanu a găsit apoi într'o bisericuță ruînată de la Poienari două chipuri domnești, unul cu o mare barbă albă: ar fi Basarab și unul din urmașii săi.

P. 53. S'a găsit mai de curînd pe un patrafir păstrat la o mănăstire din Rusia chipul lui Alexandru-cel-Bun, precum și al Doamnei lui, Greaca, poate Genovesa din Levant, Marina. El are pălăria Cesarilor bizantini, plete lungi, barba din icoanele Mîntuitorului, haină lungă cu mîneci largi; papucii sînt cei îndătinați la Constantinopol. Doamna, cu o pălăriuță, poartă costumul împărăteselor. Nu cunoaștem colorile.

P. 54. Chipul lui Tepeș e dat tot așa de desemnurile contemporane care împodobesc amănunțitul act de acusație alcătuit în formă de broșură, de Sași, contra lui.

P. 57. Căciula lui Mihai Viteazul o are și Ioan, fiul lui Vasile Lupu, în tapiseria de la Iași.

P. 58. În portretele, atît de asămănătoare, ale lui Gheorghe Ștefan și Constantin Basarab se vede îmbrăcămintea de războiu arătată aici și coiful cu pene de struț.

P. 67. Ceva din viața bucureșteană pe la 1570, cu palatul domnesc împodobit cu oarecare lux, cu eticheta bizantină strictă în fața Domnului, cu mesele la care boierii beau întăiu „în sănătatea lui Dumnezeu” se poate culege și din revelațiile ziarului de călătorie al lui Lescaoppier, în *Revue des études diplomatiques* pe 1921. V. cartea mea *Istoria Romînilor prin călători*, II.

P. 84. Frații Mahieux își purtară ciroul pe la Iași și București în 1792—3

P. 87. Speranțele de atunci, despre o boierime întoarsă la bunele el rosturi de la țară, nu s'au adevărit, și rezultatul a fost exproprierea.

P. 89. Numele de „Vlașca” se explică mai bine prin aceea că pe vremea Comnenilor bizantini, în veacul al XI-lea, se alcătuiseră la Dunăre, cu capitala în Dristor-Siliștra, un întăiu Stat românesc de limbă slavonă în oficialitatea sa scrisă, Stat care se întindea și pe malul stîng al Dunării. „Bez Vlașca și Teleormanul” (Deli-Orman înseamnă, la noi ca și în Bulgaria, „Codru Mare”) din actele vechiului nostru regim arată neted o situație deosebită a acestor două Ținuturi.

P. 91, alineatul 3 „Radu Banul” e, de fapt, un pribeag din Balcani.

P. 113. Azi nu mai cred că de la colonizarea oficială singură a Daciei vine neamul nostru, ci admit o colonizare populară, mult mai veche și mai importantă. În ea însă n'au pu'tut fi creștini.

P. 125 și urm. Latinitatea Romînilor, sprijinită pe ipoteza arătată mai sus, capătă azi un sens mai serios și mai adînc. Și anume elemente celtice în vechea nomenclatură geografică a Ținuturilor Dunărene ne leagă de Franța. Aceste idei, ieșite din cercetări obiective și din comparații mai întinse în stările de lucruri de aiurea, nu ne aduc să judecăm altfel compromiterea „ideii latine” printr'o sentimentalitate nesinceră și prin imitații care ating dreptul nostru la o dezvoltare culturală proprie, în care influențele popoarelor înrudite n'au decît misiunea de a varia și de a inobilă fondul propriu.

P. 93 și urm. Întregirea călătoriilor în țerile noastre se află în cele două volume ale cărții mele *Istoria Romînilor prin călători*.

P. 96. S'a dovedit că Hope n'a făcut decît să redacteze notele unui luptător grec contemporan

P. 97. Costachi Conachi, vărul poetului, a făcut studii la Viena.

P. 101. Pentru mormintele din Biserica Domnească de la Argeş v. mai sus, p. 331.

Pentru toate aceste lucruri, ştiri mai complete şi adesea nouă în cartea mea „*L'art roumain*“, care apare la de Boccard în Paris. Tismana de azi rezultă din tăierea în parte, şi pe lături, a zidirii primitive.

P. 107. Reparaţia de la Baia n'a schimbat esenţial clădirea

P. 133. Mehedinţi înseamnă: atîrnători de cetatea Mehadiei (cf Dunărinţ, de la Dunăre, Gataianţ, Rimneanţ).
